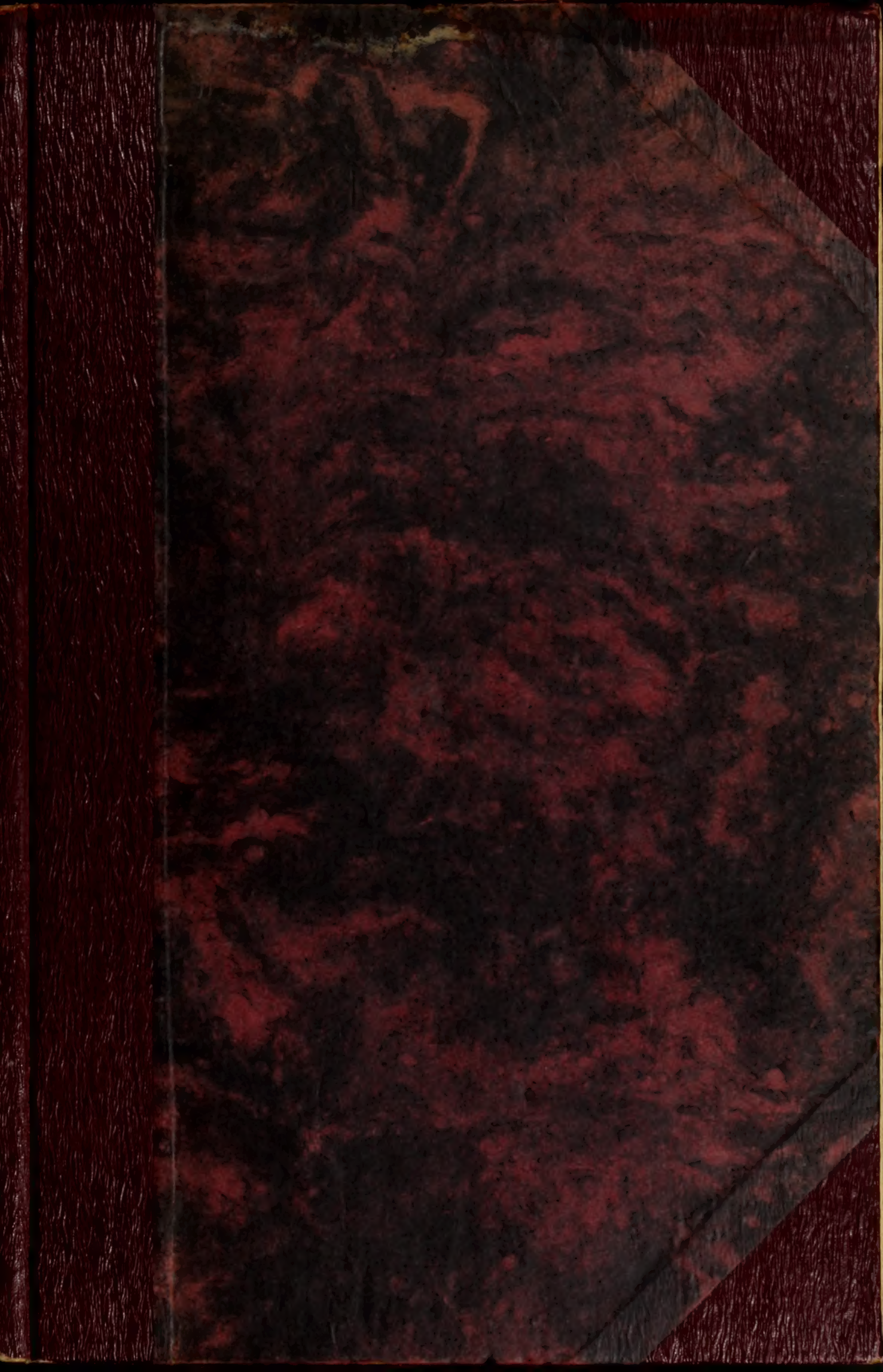


HET OUD-HOLLANDSCH HUISGEZIN

DER

ZEVENTIENDE EEUW.

HET

OUD-HOLLANDSCH

HUISGEZIN

DER ZEVENTIENDE EEUW.

DOOR

DR. G. D. J. SCHOTEL,

MET PLATEN VAN

C. ROCHUSSEN EN D. VAN DER KELLEN JR.

HAARLEM,
A. C. KRUSEMAN.
1868.

Gedrukt bij Gebr. van Asperen van der Velde, te Haarlem.

INHOUD.

VOORBERIGT.

De lezer zal, wanneer hij het prospectus van dit werk vergelijkt met de inhoudsopgave, ontdekken dat beide niet geheel overeenstemmen; en inderdaad zoo is het. In het eerste komen o. a. voor het studenten-leven, de hofjes, begrafenissen enz.; in de laatste daarentegen vele hoofdstukken die niet in het prospectus zijn vermeld. De reden daarvan is de wijziging van ons plan onder het drukken. Aanvankelijk meenden wij slechts den Hollander in zijn huisselijk leven gedurende de XVIIe eeuw te schetsen; doch het publiek toonde zooveel belang in onzen arbeid te stellen en het oordeel van *bevoegde* beoordeelaars was zoo gunstig,[1] dat auteur en uitgever overeen kwamen het huisselijk leven door het maatschappelijk — en mogelijk later door het letterkundig- en kunstleven onzer vaderen in dezelfde eeuw te doen volgen. Daar nu eenige hoofdstukken meer tot het maatschappelijk dan huisselijk leven behoorden, werden deze door andere vervangen en zullen ze in het volgende deel opgenomen worden. Even als dit zal ook

[1] Prof. Fruin, *in de Gids*.

het volgende deel, schoon beider inhoud naauw vereenigd is, een afzonderlijk werk vormen. Wij zullen daarin onze vaderen zich voor hun openbaar leven zien voorbereiden; hen in hunne maatschappelijke betrekkingen gadeslaan, deel aan hunne openbare genoegens nemen, hen naar de tabagien, taveernen, koffijhuizen enz. volgen, zien kaarten, dammen, schaken, hunne kerken en philantropische inrigtingen bezoeken en ons bij hun sterfbed en bij hunne begrafenis vertegenwoordigen.

AAN

HARE MAJESTEIT

DE KONINGIN DER NEDERLANDEN.

Mevrouw!

Geschiedenis en overlevering, gedenkpenningen en monumenten verkondigen alomme de glory onzer vaderen der zeventiende eeuw, en gewis er is geen volk in de beschaafde wereld dat niet instemt dat de Nederlandsche natie in dat tijdperk eene der eerste in Europa was.

Maar er is ook geen volk dat niet tevens spreekt van de toenmalige zeden en gewoonten onzer vaderen, door schilderkunst en poëzy, reisbeschrijving en roman, maar noch door geen historieschrijver tot het nageslacht overgebragt.

Dat niemand tot nu toe poogde, waag ik te ondernemen, en hebben beroemde pennen de wijsheid en groote daden onzer vaderen in den raad en op het oorlogsveld geschetst, de mijne zal trachten hetgeen

een Teniers, Dou en Ostade, op het doek bragten, in schrift weder te geven.

Die tafereelen, Mevrouw! wensch ik aan U, die in alles wat de voormalige republiek en het tegenwoordige koningrijk der Nederlanden betreft, zooveel belang toont te stellen, op te dragen. Mogt die hulde U niet ongevallig zijn, en de grootheid van Nederland tevens met de reinheid en eenvoudigheid zijner zeden toenemen.

Ontvang Mevrouw! deze hulde van Uwer Majesteits

GEHOORZAMEN DIENAAR

DR. G. D. J. SCHOTEL.

C. ROCHUSSEN.



STADSGEZIGT.

(17e eeuw.)

HOOFDSTUK I.

HET HUIS.

Zeldzaam was het penseel onzer vaderlandsche schilders der XVIIe eeuw gelukkiger dan wanneer het tafereelen uit het huisselijk leven hunner tijdgenooten op doek of paneel bragt; maar ook geen onderwerp behandelde de kunstenaar vaker en met meer voorliefde dan juist dat, 't welk nevens het landschap, een der meest geliefde onzer vaderen was. Niet alleen wijdden er de Ostades, een Teniers, een Dou, Jan Steen en een reeks van andere min of meer beroemde, maar ook een heirleger van zeer middelmatige meesters hun talent aan.

En terwijl de eersten hunne kunst in koninklijke, vorstelijke en burgemeesterlijke kabinetten zagen opgenomen, versierden die der laatsten de woningen van burgers en landlieden. De vreemdeling, die de Hollandsche steden bezocht, stond verbaasd over de menigte binnenhuizen en landschappen, die in de kramen op kermissen en onder de luifels voor de woningen der meesters waren uitgestald, en kochten ze vaak voor een geringen prijs om ze in hun vaderland

voor aanzienlijke sommen te verkoopen. Van hier dat de Hollandsche binnenhuizen van dien tijd in den vreemde zoo algemeen bekend zijn.

Voor zoo ver wij weten heeft nog geen vaderlandsche oudheidkundige opzettelijk over de woningen onzer vaderen geschreven, en toch is het geen onbelangrijk onderwerp, maar zelfs een vereischte de in- en uitwendige constructie der huizen te kennen, om zich een regt duidelijk denkbeeld van hun huisselijk leven te kunnen vormen. Het spreekt van zelf dat wij thans in geen uitvoerig onderzoek naar de veranderingen en verbeteringen, die de huizen allengskens in den loop der eeuwen ondergingen, kunnen treden, en nog minder nasporen of die oorspronkelijk of aan andere volken ontleend zijn. Het is thans tot ons oogmerk voldoende wenken te geven ten aanzien van den toestand der woningen, waarin onze vaderen uit de XVIIe eeuw het grootste gedeelte van hun leven, ja wij zouden haast zeggen hun gansche leven doorbragten, want zoo als Godewijck zong:

“Het reysen is een taeck nyet yder opgelegt,
“En ’t is nyet al te veel en sonder blaêm gezegt,
“Het huys is als een graf, waerin wy altyt wonen,
“In ’t aerdsche tranendal.”

Zóó was het: uitgenomen het studentenreisje en dat voor kantoorzaken werd ondernomen, bezocht men slechts nu en dan vrienden en magen in naburige steden en bleef men verder te huis. Geen wonder dat het huis “hun wereld, hun speelpop, hun afgod” was, dat zij het verfraaiden en versierden, het gaarne op doek of paneel zagen weêrgegeven; ja dat sommigen het geheel in al zijne afdeelingen, zoo gemeubeld als het was, in hout en in zilver lieten nabootsen.

Onze vaderen waren over het algemeen uiterst spaarzaam, en konden niet spoedig besluiten een min of meer belangrijke som voor liefhebberijen af te zonderen; maar voor het huis hadden zij schatten veil, en de huisvrouw bragt een groot, zoo niet het grootste deel van haar leven door met het te versieren en verfraaijen en vooral schoon te houden.

Ziet, zoo liet Asselijn een deftig koopman spreken:

"Ziet wat een fraei kasteel! wat heit het me gecost!
"Myn gelt is nyet verbrast aan keur van vremde cost.
"Voor paerden en gery en zeldzaeme sieraeden
"En gaf ik nyet een myt, geen bloem-fluweelgewaden,
"Versieren 't stinckend lyf, de logge madenzak:
"Myn huys is myn sieraet, myn huys myn beste pack.
"Daer voor is myn trosoor, daer voor myn koffer open
"En wat myn huys behoeft, dat haest ick my te koopen."

En Godewyck legde deze woorden eene eerbare burgeres, de dochter van een schepen, op de lippen:

"Myn stoffer is myn swaerd, myn bussem is myn wapen,
"Ick kenne geene rust, ick weete van geen slaepen.
"Ick denck aen geen salet, ick denck niet aen myn keel,
"Geen arbeyt my te swaer, geen zorge my te veel
"Om alles gladdekens en sonder smet te maken.
"Ik wil nyet dat de maegd myn pronkstuck aan zal raken,
"Ick selve wrijf en boen, ick flodder en ick schrob,
"Ick aes op 't kleinste stof, ik beef niet voor den tob
"Gelyck de pronckmadam....."

En wat deze beide getuigden, hebben met andere woorden honderden burgers en burgeressen in onze oude kluchtspelen herhaald. Naauwelijks komt er eene vrouw in voor, die niet van wasschen en schoonmaken gewaagt, en waarover hoorde de zindelijke Hollandsche huismoeder liever spreken?

In vele steden waren in de XVIIe eeuw de achterbuurten nog met houten huizen en huizen met houten gevels bezet. Meermalen hoorden wij klagten over "de miserabele morsigheid," "vunze stanck" van sommige straten aanheffen. Geen wonder, zij waren nog niet geplaveid en niet zelden, zonder riolen of "sloeyen", "houten vergaêrbacken van

alle onreinigheid," en de houten gevels helden niet zelden zóó over dat men uit de bovenste verdieping der tegenover elkander staande huizen elkander de hand kon toereiken. Soms helde de bovenverdieping achterover en puilden de buiken- of middendeelen dezer woningen zóó uit, dat ze elkander raakten en als een brug of poort vormden.

De lucht was in deze straten doorgaans onzuiver, en drong er eenmaal de pest in door, dan kon men rekenen dat de Cellebroêrs het grootste deel der geraakten er uit naar het graf droegen.

Ook in de hoofdstraten vond men in het eind dier eeuw nog hier en daar zulke houten woningen, doch de meeste waren, sedert de Italiaansche, Fransche, Duitsche en ook Nederlandsche bouwmeesters de oude bouworde wederom hadden ingevoerd, allengskens door steenen meer breed dan hoogopgetrokkene huizen, van een regelmatig en fraai aanzien, vervangen. Ten tijde der Engelsche koningin Elizabeth waren de Hollandsche huizen om hunne schoonheid en regelmatigheid zóó in het oog vallende, dat zij de klagten der staten, die schoorvoetend waren in het betalen hunner schulden, beantwoordde met eene herinnering aan de toenemende pracht hunner gebouwen. Uit ééne mond roemden de Engelsche reizigers hunne netheid en welgedaanheid. "Zij zijn niet groot, schreef een hunner, maar net, sierlijk van buiten en van binnen goed gestoffeerd, en het huisraad is zóó zindelijk en in orde dat het meer ten toon dan ten gebruike schijnt te hangen." Vooral trokken de boerenwoningen de aandacht van den vreemdeling. "De Hollandsche boer, luiden de woorden van een ander, houdt het land, dat hij bebouwt, zoo netjes als een hoveling zijn baard. En zijn huis ziet er zoo keurig uit als eene dame, die zoo juist uit de kleedkamer komt. Het meest galante gewaad kan aan zulk eene niet beter staan dan de nette gevel en het rieten dak aan een Hollandsch boerenhuis."

Doch keeren wij tot de woningen der eerzame poorters en deftige aristocraten terug. Naarmate wij in de 17e eeuw vorderen zien wij ze in hoogte, stevigheid en pracht toenemen. Zij bestonden doorgaans

uit drie verdiepingen en hadden pannen daken. De onderste verdieping had een reeks van kleine vensters met kleine in het lood gezette en door traliewerk of ijzeren spijlen beschermde glazen, waardoor het licht in het groote voorhuis en het comptoorke viel. Deze rij vensters liep langs de breedte van het geheele gebouw boven den luifel, onder welke des daags de koopwaren waren uitgestald en des avonds bij fraai weêr de burger met zijn gezin zat. Niet zelden zat de vlijtige huismoeder er onder te breijen, naaijen, stoppen of te spinnen, met de stoof onder de voeten, door wieg, kinderstoel en spelende kinderen omringd, havende er des zaturdags de laatsten, zonder dat het publiek er zich aan ergerde.

De heerenhuizen hadden die luifels niet: maar vensters met luiken aan weêrszijden van de deur of poort, die of gelijkvloers met de stoep of op het pardes was. De tweede verdieping had doorgaans twee, soms meer zorgvuldig geslotene, gelijk de onderste met luiken voorziene vensters.

Chrysostomus Napolitanus, die in 1516 ons vaderland bezocht, schreef: "de woonhuizen hebben bijna alle dezelfde gedaante en bouwtrant, de baksteenen muren rijzen niet zeer hoog, doch eindigen in een punt en trapswijze." Deze geveltrappen droegen steenen bloemvazen of beelden, ook waren de lijsten en bogen der vensters en deuren met lof- bloem- en beeldwerk versierd. In de XVII[e] eeuw werden de huizen smaller doch hooger opgetrokken en de vensters langwerpiger, terwijl de traliën en luifels allengskens verdwenen, doch het lijst- en kroonwerk was niet minder rijk gebeeldhouwd; ook werden er boven onder de vensters steenen beelden, karyatiden, leeuwen en allerlei fantastische figuren, vooral wapenschilden aangebragt. De derde verdieping had twee of één venster, waarboven het wapen van den huisheer in steen was gemetseld. Soms werd dit vervangen door een figuur, b. v. een lampetkan, schaar, passer, enz. waarnaar het huis werd genoemd, of wel door den familienaam der bewoners, met reuzenletters in steen gehouwen. Men noemde dan ook in de wandeling minder den naam

van den persoon, die het huis bewoonde, dan wel dien van het huis waarin hij woonde. Zoo vindt men gewag gemaakt van den huize Blijenburgh, Moesienbroeck, Cruysenborch, Nuyssenborch, Blijensteyn, Kleyn-Jerusalem, Spangen, 't huys Beaumont, Groot of Klein Almaengien en Groot- en Kleyn Rosendaal, of wel van den huize de Lampet, de Schaar, de Knipschaar, de Borstel, de vier Heemskinderen, Romen, de Engel, de Bel, en in publieke acten werd het huis, dat men kocht, op dergelijke wijze omschreven: het huis de Ringdraad, staande op de voorstraat, tegenover den matten stijger, nevens de Marienbornstraat in de stad Dordrecht en de Merwede, laatst bewoond door of eygen aan .... palende aan de huizen, ter regterzijde van .... ter linkerzijde van ....

Achter de woningen vond men tuinen of hoven met latwerk of zoogenaamde lauwerhoven omringd, zoo als men die in van der Venne's Sinne-mal, onder den naam van Middelburgsche Lauwerhof ofte Rustplaats van Mercurius, vindt afgebeeld. Op dit plaatje ziet men verschillende bloemperken met een springende fontein in het midden, terwijl in de Nederlandsche Poëmata van Adriaan Hofferus een tuin met langwerpige bloembedden en een bloemhof en bleekveld wordt voorgesteld. De heggen waren soms tot allerlei figuren, leeuwen, draken, vogels geschoren, en zeldzaam ontbrak de berceau, die dan eens den geheelen hof omringde, dan slechts aan een der zijden er van gezien werd. Onze vaderen wandelden, aten en dronken dikwerf onder die lommerrijke berceaux, of gaven er, zelfs nog in het laatst der XVIIIe eeuw, feesten onder. Doch reeds genoeg van die tuinen, welke wij, wanneer wij over de lusthoven handelen, wederom zullen moeten bezoeken; liever treden wij het huis zelf binnen, om met zijne verdeeling en ameublement bekend te worden. Vóór de stevige, eikenhouten, groen geschilderde deur of poort van het statige Blijenborch hangt een zware ijzeren klopper, die ons bezoek aankondigt. Wij zullen het zachtkens doen, want

"de harde klop is van een magtigh heer."

Terstond treden wij een ruim, hoog, van alle zijden door schilderijen of hertenkoppen en jagtgereedschap omringd voorhuis binnen. Voor ons of aan een der zijden loopt een breede eikenhouten trap, met leeuwen, draken of griffioenen aan het einde der fraai besnedene leuningen, die hetzelfde wapen, dat men ook boven de poort en hoog in den gevel ziet uitgehouwen, tusschen hunne klaauwen gevat houden. Bij minder aanzienlijken zijn de wanden van dit voorhuis met beschilderde tegeltjes omringd en is de grond met witte en blaauwe steenen belegd. Tegen de eerste hangt een groot schilderij, minder door keurigheid van schildering dan door bontheid van kleuren de aandacht tot zich trekkende. Op den laatste staat in een der hoeken een fraaije marmeren of gebeeldhouwde eikenhouten bank. Geringe burgers houden het voorhuis voor hun dagelijksch vertrek. In dit geval trekken de tafel en de muur met den in zwart ebbenhouten lijst gevatten spiegel, de groote bekkens van blinkend koper, de velerlei soorten van schotels, borden en bekers, de opmerkzaamheid der voorbijgangers tot zich en kwetsen bijna het oog door hunnen stralenden glans. Ook hier of wel onder de luifels hadden de ambachtslieden gewoonlijk hun werkplaats, die in onze tijden meest in den eenen of anderen lucht- en lichtloozen hoek aan het achterhuis is weggedrongen of nedergedaald in den kelder beneden het huis. Hier hielden sommige meesters, meest alle matressen, school, was de brei- en naaiwinkel en hield men de tabagie en de herberg. Hier deed de kleine koopman zijn winkel en hield achter een afschotje zijn kantoor. Dit afschotje, ook comptoorke genaamd, vond men ook in voornamere woonhuizen, en het diende niet zelden tot zitplaats der vrouw des huizes en gewoon huishoudvertrek der familie; niet zoozeer uit gebrek aan betere, ten minste grootere en luchtigere vertrekken, als wel om deze rein en zindelijk, kant en klaar te houden. In burgerhuizen leidde een steenen gang van het voorhuis naar een plaatsje, bleekveld of hofke, terwijl men aan de zijde een of meer vertrekken "en de stove of koocken" vond. Uit dit voorhuis of uit den gang, of wel uit de keuken leidde

een trap naar de tweede verdieping, die wederom òf door een smallen trap òf een ladder met eene hoogere gemeenschap had. De vertrekken, die men in aanzienlijke huizen zoo op de onderste als bovenste verdieping vond, ontleenden meestal hunne namen aan het gebruik dat men er van maakte, òf aan het behangsel, òf aan het een of ander uitstekend sieraad of meubel, òf wel aan den persoon, die er meestal zijn verblijf hield: zooals de sale, eetsale, pronck-sale, slaapstove, het kabinetje, het goud-lederen kamertje, het damasten kamertje, de matten-kamer, het kamertje van Adam en Eva, Heer Arends-vertrek, Juffer Emerentia's comptoorke, Heer Cornelis van Beverens slaepsalet. Zij waren meest alle met fijne Spaansche matten belegd, sommige met gekoleurde steenen bevloerd; zelfs de zolders hadden steenen vloeren. Alleen dan, wanneer er gasten waren, bedekte men een klein deel van het vertrek met een vloerkleed, dat men later weder oprolde. Onze tegenwoordige vloerkleeden werden eerst in de XVIII[e] eeuw algemeen ingevoerd. Burgerlieden bestrooiden hunne houten vloeren met gekleurd fijn zand, en soms "zoo kunstig met figuren en beelden en bloemen, dat men meenen zou keurig tapijtwerk te zien," of zij "belegden ze met gladde strikken in onderscheidene kleuren, die om de andere gelegd, met elkander een ruiten veld maakten." Hunne wanden waren "eenvoudig met witte kalk bestreken of opgezet van gladde vierkante steentjes in onderscheidene kleuren, die als schuinsche ruiten, dambordsgewijze op éénen der hoeken waren aangebragt: doch bij kasten en bedden waren zij van boven tot een derde van den grond met wagenschot netjes beschoten; alle gladde harde vakken, tegen welke de schelle liederen onzer vaderen klaterende klonken." De wanden der aanzienlijke huizen waren met tegels, waarop beelden, wapens en spreuken stonden afgebeeld, bezet, en soms door schilderijen, in fraaije, met snijwerk voorziene ebbenhouten lijsten gevat, bedekt. De schilderij was toen meubel, en men vond ze in alle vertrekken. Wij ontmoetten huizen, die van den zolder tot het voorhuis met de uitstekendste kunstge-

wrochten versierd waren, en in sommige steden, met name Dordrecht, werd later schier geen burgerwoning aangetroffen, die niet eenige schilderijen, soms wel een kunstjuweeltje bezat. Enkele vertrekken op de onderste verdieping waren met zware tapijten behangen, waarop wapens, portretten, jagten en bijbelsche geschiedenissen gestikt of geborduurd waren. Zulke tapijten vond men in het stadhouderlijk hof. In het huis Blyenborch te Dordrecht was eene zaal met tapijten, waarop, naar de teekening van Schalken, het familiewapen in schitterende kleuren was gestikt. Nog vindt men in een der zalen van het slot Amerzoden in den Bommelerwaard een tapijt met de wapens der van Arkels. Andere vertrekken waren met tapijten van rood fluweel met gouden en zilveren bloemen omringd, of met goudleer, "in 1618 nog opzigtelijk, ongemeen en opsprakelijk, in 1658 nog zeldzaam," dat later voor het beschilderde zeildoek plaats maakte, behangen. Een der hoofdsieraden der deftige huizen was het beschilderde glas. Soms waren alle vensters van het vertrek met zulke glazen bezet, soms slechts eenige, bij minder gegoeden slechts één, doorgaans een rond, met bonte kleuren beschilderd, in het midden van het raam. Gelijk men thans bij feestelijke gelegenheden elkander geschenken van zilver of keurig verlaktwerk, of wel een meer of min kostbaar meubel, ook kleine voorwerpen voor étagères of schoorsteenmantels geeft, zoo schonk men in die dagen glazen, waarop de glasschrijver Latijnsche of Nederduitsche spreuken, of wel sierlijke letters had getrokken, of de glasschilder tooneelen uit de bijbelsche geschiedenis, landschappen, wapens, portretten, enz. had afgemaald. Wij hebben glazen gezien, die de gansche bijbelsche geschiedenis van het O. en N. Testament, de verwoesting van Jeruzalem, de lotgevallen der vier Heemskinderen, van Urbanus en Izabel, Jan de Wasscher, Uylenspiegel, Reineke de Vos voorstellen. Gelijk men thans aan den geliefden vriend zijn gelithographeerd portret vraagt, zoo vroeg men toen aan hem zijn wapen of portret op glas, en bij doopplegtigheden, huwelijken, zilveren of gouden bruiloften vereerde niet zelden de stad

aan regeringsleden een met het stedelijk wapen beschilderd glas. Zulks deed zij ook kerken, waarin men ook de in glas geschilderde familiewapens van edelen en magistraatspersonen vond,

"tot eyghe lof soo wel als sieringhe der kercke."

In burgerhuizen rustten de zolders op zware balken en een menigte dwarslatten, wier einden op de balken steunden; in aanzienlijke waren de zolders der voornaamste kamers beschoten en min of meer kunstig beschilderd. Uit het midden der zoldering daalde een koperen of houten, doch vergulde stang, waaraan een koperen of kristallen kroon met blakers voor was- of smeerkaarsen gehecht was; ook werden er kristallen luchters tegen de muurtapijten gehangen. In sommige vertrekken hingen fraai opgetuigde scheepjes, schuiten, soms geraamten van zeldzame visschen, ook wel oude wapenen, opgerolde vaandels en de papieren bruiloftskroon aan den zolder. Vooral maakte men werk van de schoorsteenen, die zeer breed en van een ijzeren haard, waarin hout en turf gebrand werd, voorzien waren. Het schoorsteenstuk was niet zelden door de eerste meesters geschilderd en door kunstig beeldhouwwerk omringd, en werd des avonds door kaarsen op de zilveren of kristallen luchters, die er nevens hingen, verlicht. Op den breeden schoorsteenrand plaatste men Japansch en Chineesch porselein en verlaktwerk, en des zomers werd de haard door kolossale potten en pullen vervangen. In alle vertrekken vond men tafels en stoelen. De eerste waren van verschillende vormen, meest van echt noten- en sacredaanhout vervaardigd, en met min of meer prachtige kleeden van damast, wol, sargie enz. bedekt; ook kwamen toen de later zoo algemeen gebruikte flaptafels of hangooren in gebruik. De stoelen hadden hooge gebeeldhouwde of lederen ruggen en lage lederen zittingen met hoog opgeschudde kussens; soms waren die kussens zóó hoog, "dat men op de tripe staende er naeuwelycks het gezighte over had." Op oude inventarissen wordt van "pruisch-lederen tafelstoelen," "ebbenhouten gesnywerkte stoelen," "met rood laken bekleede sacredaanhou-

ten stoelen, met kussens van verschillende vormen," en van hooge tafelstoelen van notenboomenhout met dubbele kussens melding gemaakt.

Stoven werden reeds in den aanvang der XVIIe eeuw gebruikt, blijkens de plaat van A. van der Venne in den Middelburgschen Lauwerhof. Men vindt ze ook blz. 56 van "het derde schock der Sinnepoppen van Roemer Visscher afgebeeld. Hij noemt ze "mignons des dames" en schrijft: "een stoef met vier daer in, is een bemint juweel by onse Hollandsche vrouwen, bysonder als de sneeuwvlocken vlieghen ende hagel ende rijp het lof van de boomen jaeght." De schrijver van den Hollandschen Mercurius noemt ze "een kleyn hout timmerwerck met vier gaten boven op." In de slaapkamers vond men lange en breede eiken- sacredaan- en notenboomen houten ledikanten, omringd door groene saaijen, met passement omboorde behangsels. Deze ledikanten waren niet zelden rijk besneden en met beeldhouwwerk versierd. Midden op den hemel prijkte het familiewapen en aan de hoeken wapperden veelkleurige pluimen. Soms stonden de ledikanten op verheven plaatsen en werden de prachtige behangsels van goudstof door karyatiden vastgehouden, terwijl aan den hemel guirlandes van dezelfde stoffen, door beelden vastgehouden, waren gehecht. Deze ledikanten stonden midden in het vertrek op een verhevenheid. Burgerlieden sliepen in hooge bedsteden, die met een trapleder werden bestegen. Onder deze had men nog eene slaapplaats voor kinderen, coets of rolcoets, genoemd. Zoo vermeldt een Dordtsche tresauriersrekening van 1586 "drie bedsteden met eene coutse onder." Den naam coets gaf men ook aan de bedsteden zelve en de kribben er in. Vóór de ledikanten stonden scabellekens of voetbankjes, die vroeger in plaats van stoven gebruikt werden. Zij dienden ook tot zitbankjes. Zoo plaatste zich koning Lodewijk XI "op een scabel." Burgerlieden legden er "hunne boeken, linnen en andere benoodigdheden op." Op den inventaris van Develstius komt een "scabelleke met boeken" voor.

In de slaapkamer werd het linnen in groote oost-indische kisten met koper of zilver beslag, of in met blaauw laken overtrokken koffers

bewaard. Men gebruikte daarvoor ook die breede, diepe, zoo rijk besneden en gebeeldhouwde of met verschillend houtwerk en ivoor of paarlemoer ingelegde kasten, die men zoo vaak op de platen der XVIIe eeuw ziet afgebeeld. Deze kasten waren met regt de sieraden van het voorvaderlijk pronkvertrek en even rijk aan inhoud als aan uitwendige sieraden: voor sommige betaalde men tot *f* 1000. Doorgaans plaatste men op hare breede randen het kostbaarste porselein. In het laatst der XVIIe eeuw begonnen deze kasten allengskens door kabinetten vervangen te worden. Op een inventaris van 1679 wordt van een "wortelhouten kabinet met Japansche wasschotels" en "kolossale potten tusschen zijn hooge pooten" melding gemaakt. Zulke kabinetten waren niet gelijk de tegenwoordige met laden, maar slechts eenvoudige kasten op hooge pooten. De burgerlieden hadden ze van ruw of geschaafd vuurhout, rood beschilderd, met een lade er onder. In de slaapkamer van vrouwe Reepmaker op het slot Develstein stond een "schrijnwerk kastjen met schuiven om kleeden te bergen," een "schuifkabinet op éénen voet," een kaptafel, kapstoel, kapspiegel in ebbenhouten lijst, een goudleeren kamlap en het "nachtbouquet," een meubel, na 1672 bij hoogere standen in gebruik gekomen, waarin men alles vond, wat tot het toenmalig toilet behoorde, zooals zilveren flambouwen of kandelaars, snuiters en snuiterbakjes van hetzelfde metaal, een spiegeltje met zilveren lijst, zilveren tafelborden, poeijerdoozen, kleer- en haarborstels, speldeboekjes, moejesdoosjes, en allerlei kleine voorwerpen. In de overige vertrekken van het slot, zag men, behalve de staande spiegels, ook spiegels in ebbenhouten, metalen en kristallen lijsten tegen den wand hangen. In de "sale" hing ook de spiegel van Venetiaansch glas: ook stond daar het "koningshouten halbufet," waarop bij feestmalen het familie-zilver en glaswerk werd uitgestald. Tot het eerste behoorden zilveren borden, schalen, lepels, messen, bekers, karaffen, kroezen, met zilver beslagen horens, flapmutsen, meest alle met het familiewapen, sommige met toepasselijke rijmen of spreuken, tot het laatste een schat van pimpels, fluiten,

roemers, bokalen, onder welke die een stoop wijn konden bevatten, ghelten, kelken van groen en wit glas: waarop wapens, beelden, lofwerk, spreuken, soms getrokkene letters met een diamanten stift waren gegraveerd. Opmerkelijk waren ook de Venetiaansche glazen, "dun gelijk een enckel vlies" en tegen vergif bestand:

> 't Is said that our Venetian crystal has
> Such pure antipathy to poisons as
> To burst if aught of venom touches it.

Zilver tafelgereedschap was echter hoogst zeldzaam. Men gebruikte doorgaans tin, dat in de tinnekasten in de tinkamer werd bewaard en dat burgerlieden in het voorhuis of de keuken uitstalden. Ook op het tinnen tafelgerij was het familiewapen gesneden, gelijk onder anderen uit de schotels en borden door de Ruyter gebruikt, en ander familietin blijkt.

In de sale of het proncksalet stond ook de wortelhouten traptafel, waarop het prachtigst en kostbaarst porselein piramidaalwijze was geplaatst, of de rijkbesneden notenboomen kast, waarin het op "uitgesneden rekken met vergulde randen" werd uitgestald. Wij zullen later met de porseleinkast kennis maken, gelijk ook met de muzijkinstrumenten, die men in een deftig huis aantrof, onder welke het klavier of de clavecimbal reeds werd gevonden. Aan staande Friesche klokken en tafeluurwerken, die soms zeer prachtig en kostbaar doch meestal zeer eenvoudig waren, ontbrak het evenmin als aan horologiën, die in kastjes hingen, of gelijk het spiegeltje, door de dames voor den buik werden gedragen. In de keukens en huizen van kleine burgers gebruikte men nog zandloopers. Het fluitje, waarmede men de dienstboden plagt te roepen, was sints lang door de tafelbel vervangen, waarvan een bronzen exemplaar met het jaartal 1556 en de Romeinsche keizers in verheven beeldwerk vóór ons staat. Huig de Groot en Constantijn Huygens hebben, de laatste in zijn Sneldichten, de eerste in zijne Poëmata, het Hollandsche huisraad van hun tijd bezongen, en zijn hierin door andere Hollandsche en Latijnsche dichters gevolgd. Wij

willen, in plaats van ten minste thans er den catalogus van te geven, den lezer liever nog een paar getuigenissen nopens de netheid en zindelijkheid der Hollandsche huizen mededeelen, en daarmede het hoofdstuk sluiten.

De bovengenoemde Chrysostomus Napolitanus vervolgt zijne lofrede dus: "Goede Hemel! welk een netheid van het gereedschap! welk een kostelijkheid van bedden, en welk een blankheid van servetten, tafels en tafellakens! welk een sieraad aan de stoelen! welke zindelijkheid eindelijk aan muren, vloer en al het overige! Den bodem der spijs- noen- en slaapvertrekken bestrooijen zij met een weinig zand, opdat, zoo er bij geval iets morsigs op mogt vallen, zoo iemand somwijlen er vuile voeten op mogt zetten, de vloer zelve er niet door besmet zou worden, maar opdat men het terstond, eer het er zich aan vasthecht, met bezemen uit zou kunnen keeren." Vijftig jaren later schreef Guiciardijn, na de beschaafdheid en minzaamheid der natie en de schoonheid harer openbare en bijzondere gebouwen hoog geroemd te hebben: "Maar wanneer men daarna hunne huizen binnentreedt, en er den overvloed van allerlei huisraad, de orde, de netheid van alles gadeslaat, neemt men er een groot vermaak in, en beschouwt het als een wonder: en inderdaad is er, wanneer men het wel overweegt, niets dergelijks in de wereld. Dat heb ik een ouden fourier van Karel V hooren zeggen, die met zijne Majesteit bijna geheel Europa doorreisd had, en gelijk ieder weet, deze lieden, die in alle landen en plaatsen, daar zij komen, in alle huizen binnentreden, kunnen hier beter dan anderen van oordeelen." "Onder meer uitmuntende hoedanigheden dezer vrouwen, schreef Junius, behoort dat zij op de versiering en netheid van het huis (waarvan alle natiën ons eenparig den eersten lof toezwaaijen) zóó gesteld zijn, dat al te groote zorgvuldigheid het bijna tot eene fout doet worden.

"Deze zorgvuldigheid toonen zij niet alleen in het blank maken en reinigen van al het huisraad en gereedschap, 't welk zij meest in overvloed en zoo fraai als prachtig bezitten, maar ook in andere dingen.

Alle woon- en slaapvertrekken, die meest uit ingelegd werk van een golvend hout, dat het opkrullen der baren nabootst, bestaan, scheppen zij vermaak met een verwonderenswaardigen pronk en opschik te versieren; en het is hun niet genoeg deze vertrekken door een dagelijksche reiniging met borstelen glad te maken, maar zij zorgen het met het treksel van zeker vocht te blanketten; zoodat men er zich in den glans van kan spiegelen. Hier komt nog bij, dat, waar de muren bloot gelaten worden, men ze niet alleen met de allerzuiverste kalk, maar ook met krijt bestrijkt, om er de witheid van te vermeêren. Zelfs de glazen vensters, en het glas voor de kleinere openingen, die het daglicht doorlaten, beijveren zij zich om strijd met olie en Selinusische aarde van het vuil en de vlekken, die het weêr er in veroorzaakt, te zuiveren, en er eene verwonderlijke helderheid aan te geven. Ook de vloeren beleggen zij met steentjes, en opdat er zich geen morsigheid aan hechte, hebben zij een onbegrijpelijke drift om ze met zand, dat door een zeef tot stof geworden is, te overdekken."

In dien geest hebben lady Montaguy, Evelijn en vele andere reizigers vóór en na hen in ons vaderland geschreven: uit éénen mond prezen zij de Hollandsche netheid en zindelijkheid. Hoort hoe de lady zich over Rotterdam uitlaat: "Al de straten zijn met groote steenen geplaveid en worden zoo rein gehouden, dat ik er op mijn sloffen wandel, zonder een spat aan mijn goed te krijgen; het is een lust de Hollandsche moeders de straat te zien schrobben, met meer zorg dan de onze onze slaapkamers doen. Men ziet hier noch morsigheid noch bedelarij." Zoo roemt de een de breede en deftige straten, een ander de op groote schaal en heerlijk aangelegde publieke gebouwen, of de tedere zorg onzer vaderen voor weduwen en weezen, armen en gebrekkigen; de eenvoud hunner levenswijze bij hunnen rijkdom, hunne groote gulheid ook bij geringe middelen, hunne onwankelbare trouw en naauwgezetheid. "Het is, stemmen wij met een onzer uitstekendste geschiedschrijvers in, een liefelijk beeld van het verledene, dat zulke beschrijvingen voor den geest roept. De verwondering die de vreemdeling

onder het beschrijven aan den dag legt, toont hoe schitterend het uitkomt tegen den veel donkerder achtergrond, die het overige Europa inneemt. De glimlach, waarmeê de vreemdeling van sommige zonderlinge gebruiken gewaagt, bederft den indruk niet, dien het geheel op ons maakt. Het verhoogt nog de natuurlijke eenvoudigheid van het tafereel, dat niets verhevens noch grootsch bezit, maar bescheiden verdienste en kalme tevredenheid vertoont. Wij zijn niet trotsch, maar gelukkig, tot zulk een volk te behooren."



KRAAMKAMER.

HOOFDSTUK II.

DE KRAAMKAMER.

Verplaatsen wij ons, in het midden der XVIIe eeuw, in een onzer aanzienlijke vaderlandsche steden en betreden wij een dier deftige huizen, met hooge spitse gevels, langwerpige boogvensters met kleine, in lood gevatte, rijk beschilderde ruiten en lange roode of groene gordijnen van kostbaar kroonsaai of damast; met een ijzeren of eikenhouten poort, aan de zijden met beeldhouwwerk en wapens versierd, die ook onder de vensters gevonden worden, terwijl de naam van het huis zelf op een zarksteen boven aan den gevel prijkt. Aan de regterzijde van het groote, met verschillende gekleurde steenen bevloerde en met tegels omzette voorportaal, leidt een breede fraaije trap naar een langen, breeden gang, welks steenen of houten vloer met fijne Spaansche matten is bedekt. Aan weêrszijden van dien gang zijn kamers, wier stevige eikenhouten deuren met beelden — meest goden en godinnen voorstellende — beschilderd of met fraai snijwerk versierd zijn. Wij openen een dier deuren aan de achter- of stille zijde van het huis en bevinden ons in een groot en hol vertrek, over welks

steenen vloer fijne matten zijn gespreid, terwijl ons aan de wanden heldere, met beelden en spreuken overdekte tegels tegenglinsteren. De zware, donkere saaijen gordijnen, die over de lange, smalle vensters met bontgeverwde ruiten hangen, veroorloven ons naauwelijks de voorwerpen te onderscheiden. De breede schoorsteenmantel is met allerlei pullen, potten en beelden bezet. Die prijken ook boven de sacredaanhouten porselein- en de zware, breede, diepe, rijk besneden eikenhouten linnenkast. In een der hoeken staat een ledikant met gedraaide notenboomen kolommen en zware kroonsaaijen gordijnen, waarachter een schat van vlaamsch met kostbare kanten omboord linnen, satijnen spreijen en damasten dekens verborgen ligt. Van de vier hoeken aan den hemel wapperen groene, zwarte en roode pluimen. Hier en daar hangen schilderijen in ebbenhouten lijsten en een groote Venetiaansche spiegel met kristallijnen rand aan den wand. Midden in het vertrek staat de spiegelgladde hangoor, door sacredaanhouten stoelen met lage lederen zittingen en hooge ruggen omringd. Het is de kraamkamer eener aanzienlijke vrouw, van joffer Lidia van Beveren, Jakobs dochter, huisvrouw van Mr. Nicolaas van der Dussen, schepen van Dordrecht, baljuw en dijkgraaf van den lande van Strijen. Dit tuigt de kraamstoel, die sedert eenigen tijd het met gordijnen omhangen "lange of korte bed", ook het "geraam" geheeten, heeft vervangen. Sommigen leiden van dit geraam (bij zamentrekking) ons "kraam" af. Anderen willen dat dit woord van het gothische "kramsan", kruisigen, pijnigen afstamt, of wel dat het, volgens de analogie, aan kermen, krimpen en krommen verwant, oorspronkelijk pijn beteekent. Kraamvrouw zou dus even zooveel als kermvrouw zijn, terwijl eenigen willen dat het eene verbastering is van carême, wijl de kraamvrouw zes weken moest vasten, gelijk de geloovigen het zes weken voor paschen doen. Nog noemt men een bleek gelaat "face de carême". Fokke Simons schreef: "dat men de kraam zoo noemde, wijl er zooveel omhaal noodig is als in een kermiskraam." Bekend is het zeggen der Zeeuwen: "moeder gaat naar de kraam om een kind te koopen...." Doch keeren wij tot

de kraamkamer terug en laten wij liever de beslissing van den oorsprong van het woord aan onze taal- en oudheidkundigen over. Een harer voornaamste sieraden is de pruimen- of notenboomen houten, of wel uit teen gevlochten en fraai beschilderde bakermat of mand. Deze is zóó groot dat de baker er ten voeten uit in kan zitten, en loopt van achteren en aan de linkerzijde met een ruggescherm zóó hoog op, dat zij en het wicht voor tocht en vuurgloed beveiligd zijn. Sommige dezer manden hadden de gedaante eener wieg zonder pooten, met een plank aan de zijde van het vuur. Zij werd later vervangen door de vuur- of luiermand, waarvoor de baker op een laag stoeltje (bakerstoeltje) zat. Deze mand was van teenen gevlochten en met kroonsaai overtrokken. Aanzienlijken hadden er die met keurige stoffen behangen waren. Op den inventaris van Vrouwe Reepmaker (1670) komen "satijne en witte satijne luurkorven" voor. Men noemde toen al wat tot het lijf van het kind behoorde "den luer of vuercorf", en sprak van een "soberen, kostelijcken, netten luercorf." Zulk een "luercorf" werd door 's mans moeder of een der peeten aan de kraamvrouw ten geschenke gegeven. "'k Heb," zei oude Brechtje, "van mijn peetje een wonderlicke schoone corf eeregen, die voor al myn kyeren eef edient. Ze eef hem van lapwerck en fraeykens van croon saey en passementen emaeckt."

Bij de bakermand en den vuurkorf staat de wieg. Zij is van pruimenhout of van mandenwerk, met geel satijn bekleed en met een kleed van dezelfde stoffe, maar met kostbare kanten omboord, overdekt. Vorstenkinderen sliepen soms in gouden of zilveren wiegen, doch Karel V werd in een houten wieg, die nog te Brussel vertoond wordt, ter ruste gelegd. De meesten hadden de gedaante van een buis, met een bolrond verhemelte aan het hoofdeneinde, en steunden op twee afgeronde schenkels; vroeger hing hij tusschen twee houten stijlen aan ringen. Van veel later tijd waren de door 's Gravesande zoo aanbevolen wiegen, die op een veer of met een gewigt, en dus eenmaal in beweging gebragt zijnde, een geruimen tijd voortliepen. Op de tafel of in een open buffet of een glazen kast, prijkt het kraamzilver, zoo als

de kruiddoos, pappot, kandeelkom, beide met deksel en lepel, en de groote kleêrben, alle geschenken van lang gestorvene peetoomen en peetemoeijen; elk stuk heeft een opschrift, soms uit de XVIe eeuw en vroeger. In de groote zilveren ben liggen de kostbaarste kleedingstukken, die bij den doop zullen gebruikt worden, zoo als de roodfluweelen, met rood armozijn gevoerde en met kanten omzette boven- en kamerdoeksche onderdoopluur met tralikant; de witte moren, met zilveren kant geboorde en rood armozijn gevoerde boven- en de kamerdoeksche met kant omzette onder-doopluur; het uit satijnen, met rozen bestikte en watten gevulde en met armozijn gevoerde dekentje; het met satijnen met dubbelden witten taf gevoerde en met kant omboorde strikluurtje; kanten mutsjes, fijn gebreide handschoenen; het witte of geel satijnen met groote zilveren galons omboorde speldekussen, waarop later de naam van den kleine met spelden zal getrokken worden, en verder al wat tot een deftigen luurmand behoort.

De kleedingstukken tot dagelijksch gebruik bestemd — witte friesche, met wit lint omzoomde, gele en witte met paarsche en gele streepen gekeperde dekentjes, met galons van parelcouleur omzoomde borsthemdjes, sayetten handschoenen, zwachtels, navelbanden, tippen, vierkantjes, vaderlieven enz. liggen in een fijn manden bennetje, dat met de "manden munnik" aan de zijden van het ledikant, nevens het "watten bed" of den "kraamsak" opgehangen, en het witte houten waschtobbetje, schalen, potten en andere noodwendigheden, tot het ameublement der kraamkamer behoort. Alles was schoon en helder, want het moest door de "deurzichters," "die alles met een linksen oog begluren," in oogenschouw worden genomen. Deze "deurzichters" waren de buren en vrienden, die lang "voor de vrouw in de kraam of het kinderbed gelag," door haar werden uitgenoodigd om de kraamkamer te bezien. "'t Was een eer, zoo alles wel kant en klaar was," "de kraamvrouw had er dan satisfactie af," 't was echter "al te moeijelijk alle te voldoen, d'eene was het te pronckryk, d'aer te overdadiglick, d'een te veul, d'aêr te min."

"'t Was m' een grootheid (sprak deze) in de stadt van Amsterdam,
"Toen Geertje Geertse onlanx in 't kynderbedde quam,
"Kreeg sy een last van sulver, trommels en fluyten,
"Heele bargen van kannen, potten en tuyten,
"'t Was, zei men, wel dusent karolussen weert." —
"Wat (klaagde gene) sal er nog worden van de werelt in 't ronde,
"Of is het geen groote execrable sonde,
"Als men de hoovaardye van den ryckdom siet,
"By bruyloften en craemsticken, en de Heere van den gerechte weeten 't (niet.".

De genoodigden "werden naar den staat der kraamvrouw" ontvangen. Bij sommige had er "te noen", bij andere 's avonds een vrolijke bijeenkomst of maaltijd plaats, waarop de oude "droncken": "Hansje in den kelder," "Maeicken in het schapraicken," en bij burgerlieden "Kinneken in 't spinneken," Tolleke in 't holleke, "dat je swaentje swemmen magh" en andere werden ingesteld en de berkemeijer en andere drinkschalen met kandeel of ypocras lustig rond gingen. Soms liep het echter met een "roompje met suycker," of "een glaasje rood hooglandsch," of een "schepje kraemanys" af, terwijl er marsepein, kolkskoek met sucade, opregte Uyterse theerandjes, Deventer koek, hijligmakertjes, kaneelkoek en andere snoeperijen werden rondgediend.

———

HOOFDSTUK III.

HET PERSONEEL DER KRAAMKAMER.

Nimmer openbaarde zich de oud-hollandsche zorgvuldigheid meer dan bij eene naderende bevalling.

Maanden te voren werd niet slechts alles wat tot de kraam behoorde, besteld, bezorgd en beschikt, maar met de uiterste naauwkeurigheid naar een "knaphandigh-vroê-wijf" "abele craemwaerster of bewaerster" en een "gezonde minne" omgezien.

"'t Wert al besprocken en de goodspènninck gegeven,
"'t Was naeuw te gedencken wat een leven!
"Daegh in daegh uyt quam men 't craemwerck besien,
"Of 't vroê-wijf de jonge craemvrouw bespiên."

Deze vroê- of vroedemoeder of wijze vrouw, ook vroetmoêr en bij bejaarden nog "heve-, hevelmoer," ook wel "bademoer," door Huygens de "goê-vrouw", door het landvolk "het wijf," schertsende "het quâ-wijf," te Amsterdam "de stuurman van de Volewijck", bij uitnemendheid "moer" genoemd, was een persoon van veel gewigt. Zij

werd van stads- of dorpswegen aangesteld, genoot "stadswedde" en kreeg even als de overige stedelijke officieren op hoogtijden "tot haren kermis en nieuwejaer", een stede kan deelwijn.

De regering achtte het van zóó groot een belang een "goedt stadtswijf of moer" te bezitten, dat zij soms eenigen uit haar midden "naar de plaats waar zich een abele bevond, delegeerde, om met haar te spreken en haar te beroepen." Aanzienlijke staatslieden, een van Beveren, Berk, de Witt, zag men niet zelden met de trekschuit naar Rotterdam, Leyden of Amsterdam reizen om van stadswegen met deze of gene abele vrouw overeenkomst te treffen, of "met den magistraat" over haar beroep te accorderen, of 't advys van professoren en andere mannen van de kunst over eene wel doorleerde te vernemen." Zij woonde meest altijd in eene stadswoning, waarvoor haar uithangbord hing met een kruis, in welks midden een kindje stond en een spreuk er onder, b. v. "God is mijne hulp". Zij mogt niet in functie treden voor zij op het stadhuis den eed had afgelegd; ook moest zij tot de ware gereformeerde kerk behooren, doch behoefde de formulieren van eenigheid niet te onderteekenen. Zij had niet zelden groote voorregten, zoo als vrijdom van bieraccijns, later accijns op de koffij en thee, soms vrij brand, paeschbrood en, als zij oud en onbekwaam werd, een huisje op den een of anderen hof. Had zij het geluk aanzienlijke en deftige vrouwen, mevrouwen, te bedienen, dan oefende zij op deze niet zelden grooten invloed uit en wist dezen en genen, vooral de vrienden, wel eens een stads ambtje, schuit, veer of eenig profijt te bezorgen. Doctors en meesters behandelden haar met onderscheiding, en niet zelden was zij bij ziekten of wonden de vraagbaak harer begunstigers; want "zij had Beverwijck en Loyse Boùrgoise, der koninginne vroedmoêr, wél bestudeerd"; ook had zij vele recepten voor allerlei ziekten en kwalen, en hield in hare eigene woning een stove open voor haar die in 't geheim wilden bevallen. In de oude kluchtspelen wordt zij doorgaans niet gunstig geteekend. Vele toch waren "snapachtigh, lebbigh, geneygt tot achterklap, zaten gedurigh

te dommelen en te seemen, verachtten anderen en roemden op eigen arbeid."

Op haar volgde in rang en waardigheid de kraemwaerster, baakster of baker, die haar naam ontleent van baken, warmen, koesteren, en reeds in de XVIe eeuw voorkomt. "Een baker gehad te hebben," zegt Hildebrand, "is in de eerste dagen zijns levens gebroeid en gekoesterd te zijn." Zij had doorgaans "veel noten op haren zanck"; werd door de meiden met al het vuur van een gloeijenden partijhaat gehaat; deed de amandelstrikken der kraamvrouw als een morgennevel verdwijnen; had, gelijk nog heden, hare vooroordeelen, eigenzinnigheden en kwaadsprekendheid; vooral was zij uiterst bijgeloovig. Zij lette wel zeer of de kaars een blaauwe vlam had, een zeker bewijs dat er een geest in het vertrek was; zorgde dat de helm begraven werd, de linker niet voor de regterkous werd aangetrokken, was bevreesd te moeten niezen onder het bakeren, en dat de booze het kind met een ander mogt verwisselen of uit de wieg nemen. Zij was meestal van middelbaren leeftijd, hield van een gloeijende stoof, en dutte gaarne bij den mand. Droeg zij later de epitheten van de "oude, goede, sprookrijke", toen die van "abele, nette, zindelijke, maar ook van "sufferige, dusselende, snoeperige, ijdeltuitende, babbelachtige" baker, men vorderde echter dat zij was,

"Een deftigh, handigh wijf, vol netheit en claerheit,
"Een sinnelijcke moer, liefhebster van de waerheit,
"Die niet suisebolt of met de spelde steeckt,
"En tot het minnekynt geen booze woorden spreekt,
"En op de kraeme let en op de kraeme past,
"Knaphandigh aan de schouw, een proncster op de wast."

Zeldzaam voldeed zij echter aan al die eischen. Men zag haar somtijds op het Amsterdamsche tooneel, als er kluchtspelen, zoo als het "kraembedt of kandeelmaal van Saertje Jans" en andere van die soort werden opgevoerd; doch de voedster, memme, minne of zuigster was

een belangrijk personaadje in de beroemdste stukken der Grieken en Romeinen, dus ook in alle navolgingen er van en in de beroemdste drama's der XVIIe eeuw. Zij bleef in Frankrijk en Engeland, ook nadat het minnekind gespeend was, de trouwe verzorgster er van, en, als het gehuwd was, zijn raadsvrouw en vriendin tot haar dood.

In ons vaderland zoogden bijna alle, zelfs de aanzienlijkste vrouwen haar eigen kroost, en waren zij genoodzaakt tot een minne haar toevlugt te nemen, dan verliet deze, nadat het speenmaal was gevierd, de woning. Geen Hollandsche moeder, die voor zij moeder werd het "boeck van Cats" niet had gelezen en niet gaarne den raad opvolgde van dien geliefden dichter:

"Gebruyckt o jonge vrou, gebruyckt die reijne flessen
"Om aen u lieve vrucht sijn dorst te mogen lessen;
"Een die haer kinders baert, is moeder voor een deel,
"Maer die haer kinders sooght, is moeder in 't geheel."

Eerst in het laatst der XVIIe eeuw begon men, in navolging der Franschen, het kind aan eene minne over te geven. "Hoogmoed blies zelf liefde in, dat het geen vrouw van rang paste zelve haar kroost te zogen, wijl er onderscheid moest zijn tusschen het gedrag van gansch aanzienlijke luiden en de onedele gemeente." Dit misbruik sloop ook, in weêrwil der lessen van Cats en van Van Effen, bij den burgerstand in; zelfs leest men nopens de geringe standen: "en dan zijn er nog weeke bakke moêrs, die zeggen, "ick kend kind niet verdraegen," en daer meê moeten de kinderen te min, al hebben se nog so veul te zuigen."

"Ick seg dat et geen echt moederlyck herte en is, die de kynders so gaeuw
(uit den huyze doen,
"Och wat is et geneuchtelyck, als die lieve kintjes zoo aen de borst leggen,
(en dat je ze met je eygen zog kent voen."

HOOFDSTUK IV.

DE BEVALLING, HET KINDERMAANDSTIK.

Zoodra het oogenblik scheen te naderen dat de vrouw moeder zou worden, ijlden de dienstboden naar de moêr (later werd er om de baker en de minne gezonden) en vervolgens naar de nabestaanden, buren en vrienden. Het was gebruikelijk dat de verwanten naar graden van verwantschap werden genoodigd; werd dit verzuimd, dan was het vaak oorzaak van bittere familie-oneenigheden. "Wel honderdmaal," merkte Hyppolytus de Vrije in zijne Tien vermakelijkheden des huwelijks, op, "is 't gebeurt dat de zuster naderhand op 't kindermaal niet komen wilde, omdat zij bij toeval gehoord had, dat men eerst de snaar of aangehylickte zuster kondschap van dit Volewyxvaren voor de eigen zuster gegeven hadde, weinig overwegende hoe kleenen hoop volks dat jonggetrouwde gewoonlijk des nachts bij de hand hebben, en hoe de verbaasdheid en onervarenheid op zulke beuzelarijen niet en doet gissen. Echter is oock dezelve jalousie tusschen moeitje en nicht dikwijls geresen, waaraan dat warelick de grootheid des verstands van deze welwijze vrouwelicke sex genoech te bemercken is."

Zoodra de natuur, door de kunst geleid, haar groot werk had verrigt, wikkelde de vroê-vrouw het wicht in een warmen luijer en gaf het aan de grootmoeder of de peet over, en ontving terstond voor die presentatie een geschenk in geld, meestal een heelen of halven dukaton. Hierop keerde zij naar de kraamvrouw terug, bezorgde haar, bakerde vervolgens het kind en gaf het met de woorden: "Ziedaar uw kynd, onze Lieve Heer geeft er seer veel geluk meê, of haalt het vroegh in zijn rijck", ergens "een gulde spreuk", "een spreukje van twee honderd jaar oud" genoemd, aan den vader over, die haar, "naar zijn staat een deftighe foye of waerdecors gaf." Nu omringen magen, moeders en buren den jonggeborene, beschouwen hem van alle zijden, prijzen hem, "bewonderen zijne gelijkenis aan de ouders," storten hunne zegenwenschen over hem uit, waarop de vader hem met een hartelijken kus aan de borst der moeder legt.

"Heeft vaer 't kynd al?" riep een der vrouwen, in een klucht van dien tijd. "'t Is nogh in peetjes schoot, maar moer zel flux klaer syn en 't kynd tot sen vaer brenghen, die er de benedictie over sal geven," was het antwoord.

Ondertusschen is baker en minne gekomen en de kandeel voor de kraamvrouw bereid. Terwijl deze "den kop met soeten wijn" ledigt, en zich het "geraspt broodje met boter en schaepkaes" lekker laat smaken, zet de vader de kraamheeren muts (een met kant omboorde pluimmuts van satijn of piqué) op het hoofd en roert met den kandeelstok den gesuikerden wijn, die met "soetigheid", "soete koeckskens", "wafeltjes", "zuurtjes" of eenig ander gebak, door de nabestaanden en vrienden in een ander vertrek genoten wordt, onder het uitspreken van "differente zegenwenschen naar omstandigheid." Bij anderen ging de kom met brandewijn en rozijnen en de kapittelstokken (omsuikerde en dus gekarlde snippers van amandelen) rond, terwijl geringe lieden vaak tot lang na den noen een "soet soopje", gesuikerde jenever, en brandewijn dronken, onder luid gezang en gelol. In sommige familiën had men vroeger de gewoonte op den dag van, of op een der

beide volgende dagen na de bevalling een kraam- of gastmaal aan te rigten. Deze maaltijden waren vaak zoo "somptueusch", dat zij bij keur en klokslag werden verboden. Zoo leest men in eene Leidsche keur van 23 December 1445: "item zoe en zal men voortaen geen vrouwen, die in haer kinderbedde vallen, opdrinken, noch versaminge van manschap (waardschap) maken, tot genen tijden van den dage anders dan die vader, die moeder, die zuster of broeder en die twee naaste bueren. Ende wie brueckig hier inne bevonden werde, die soude elk verbeuren drie pont en 3000 m. steens te verwercken aan den stede vesten, daer 't hem van de poortmeesters zal gewijst worden, zonder imant te verdragen." "Ende," leest men in een Brielsche keur, "want men sonderlinge grote oncosten pleegt te doene, binnen der tijde dat de vrouwe in craem leit, so gebiet men ende beveelt men van mijns heeren ende der stede wege, dat voortan niemant in craem of kinderbedde eenige costen of waarschap houden, noch doen zellen dan van XII personen, binnen den tijde van 't kinderbedde gedurende tot eenen reise sonder meer"; en in een Deventersche: "zoo en zal niemant, man of vrouwe of jonkvrouwe binnen zes weken voor de kraam schenken of eenige kost doen, dan die gevaderlingen ende personen, die, alzoo als voirscreven is, totter kinde gebeeden zijn geweest, bij den peyne van tien pont tot elker tijd" — en: "vader nog moeder des kindes, nog anders ymant en sal eenige persoon voor de kraam binnen zes weken te gast bidden, tot elcken tijd van elcken persoon bij tien pont." Bij eene keur van Zierikzee (1450) werd verboden "eten en drinken te geven aan vrouwen, die in kintsbedde liggen, tenzij dat die vrouwen dry weecken oud kraams zijn, en dat met niet meer gezelschap dan met acht personen, ende dat op eenen dach, bij eener boete van XXVII schellingen, ende die zal men verinnen ende betaelen, als dan van gerecht zeggen." Dergelijke keuren werden in de meeste steden gegeven, doch, ofschoon van tijd tot tijd hernieuwd, meest altijd overtreden; zij geraakten in den aanvang der XVIIe eeuw geheel in onbruik, en in het eerste dier ee uw waren de

kraammalen wederom zoo kostbaar en prachtig, dat men in de consistoriën er tegen begon te ageren, de leeraars "over 't misbruik der gaven Gods," "schandelijcke, ja heidensche banketteringhen, over "Belthasars en Lucullus festijnen," het "inslikken en verbrassen van weêuwen en weezengoed" begonnen te prediken, en zelfs dichters er tegen ijverden.

De meeste deftige burgers mogten dan al de verwanten en vrienden geen "naekraem," want dus noemde men den maaltijd op den geboortedag, aanbieden, alle waren echter gewoon op dien of den volgenden dag een kinderfeest te geven. De kinderen uit de buurt van den huize kwamen dan aan 's moeders bedde het broertje of zusje zien, dat (de jongens) uit den palm of uit de kool, of (de meisjes) uit den rosmarijn was gegroeid. Hierna werd het kindermaandstik rondgedeeld. In de aangehaalde Leidsche Keur van 1445 wordt er reeds gewag van gemaakt: "eene vrouwe, die van kinde bevalt (mag) binnen twee uuren nadat het kint geboren is, een redelic en hoesselijk kindermaenstick geven, zonder verbueren, gemaeckt van eyeren, butter en kaze, na ouder gewoonte, wie anders dede, die soude wesen op die boete en peyne voorscreven."

Veel is er over den eigenlijken naam van dit gebak tusschen de geleerden getwist. De een noemt het "kindermaalstuk, een eyerkoek of struifter kindermaal," een ander "kindermaanstuk, dat is een koek, in de gedaante der maan; een maanstuk of maankoek genoemd, omdat het ter gelegenheid van de geboorte van het kind werd gegeven." En inderdaad, volgens Kiliaan, is "maene, wegghe, cibum lunatum", en waren er bij onze vaderen ronde en halfmaensgewijze gevormde koeken, maenkoecken of maenen genoemd, in gebruik. Sommigen willen dat in de keur bedoeld wordt een kindermandstuk, met verzetting van de letter d, gelijk hanschoen voor handschoen; zoodat het zou beteekenen, een stuk dat uit de luyer- of kindermand gegeven wordt, eene hedendaagsche gesuikerde boterham. Die "kindermanstik" lezen, meenen, dat het zoo genoemd wordt, wijl het niet door de buren, moeder of magen, maar door den vader of kinderman werd

gegeven. Hoe het zij, de kinderen werden op een gebak, van welken vorm dan ook, in de wandeling "kindermaandstik" genoemd, gelijk thans op koek met muisjes, onthaald. Dat die koek meer dan een gesuikerde boterham was, blijkt uit de klucht van Versopen Klaasje, waarin het bevel wordt gegeven:

"Geert de kinderen geeft het stick van fijne blom met aieren en cruyt,
"Ter lieve van de moêr en tpas geboren spruyt."

En "de kyeren hadden (alzoo) hun deel van de pret, en aten hun stick", doch, maecktet (soms) moer lastigh, en de craemvrouw cont naeuw harden."

HOOFDSTUK V.

HET KLOPPERTJE.

Zoodra het belangrijk nieuws der geboorte in de buurt rondgezegd was, hechtte men het kloppertje aan de huisdeur. Dit kloppertje was een ebbenhouten plankje, in de gedaante van een tafeltje, van voren overtrokken met rozenroode zijde, waarover een net geplooide kant gespannen was. Men plooide deze kant aan de vier hoeken waaijersgewijze, en schikte ze voorts zóó, dat zich in het midden een langwerpig vierkant van fraai gebloemd en gesloten kantwerk vertoonde. Onder dit kantwerk stak men een wit papier, dat ongeveer de helft van het langwerpig vierkant besloeg. Dit papier, dat er onverhinderd uit kon getrokken worden, bleef er in, wanneer de jonggeborene een meisje was, maar was er een knechtje geboren, dan haalde men het van onder de kant, opdat het kloppertje zich in vollen luister vertoonen en de roode zijde, over het geheel langwerpig vierkant, gelijk voorts over het geheele kloppertje door het kantwerk schitteren mogt. Deze kloppertjes waren zeer kostelijk. Men zorgde er reeds voor bij het aangaan van het huwelijk, en meermalen vereerde de bruidegom de bruid een kanten strik met een rozenroode lint, om

tot de bruidsbouket te strekken, van zulk eene lengte en breedte, dat ze toereikende was om in het vervolg voor klopper te dienen.

Waren er twee- of drielingen geboren, dan werden er ook zoovele kloppers uitgehangen, en was het kind dood of waren de ouders in den rouw, dan gebruikte men zwarte, in plaats van roode zijde tot den grond van den klopper, en kamerdoek of linnen in plaats van kant.

Bij minvermogenden overtrok men den klink met linnen, en ten platten lande hing men een bos palm aan den knop der deur. Te vergeefs heeft men tot nog toe naar den oorsprong der kloppers gezocht. Volgens eene oude overlevering zou men ter gedachtenis van het bevel van den Spaanschen bevelhebber, in den jare 1573 aan zijne soldaten gegeven, om de huizen der kraamvrouwen te sparen, te Haarlem dit sieraad hebben ingevoerd. Het kloppertje was echter niet alleen dáár, maar ook in andere steden van Holland, inzonderheid te Enkhuizen, Amsterdam en Dordrecht in gebruik, en van veel hoogeren ouderdom. Het komt toch reeds in een der zamenspraken van Erasmus, die den naam van Puerpera draagt, en omtrent het jaar 1525 in Zwitserland door hem is opgesteld, voor.

"Zijt gij," laat hij Fabulla aan Eutrapelus vragen, "zulk een vreemdeling in dit gewest, dat gij niet weet dat de klopper "met een wit linnen doekje omwonden, het kenmerk is van eene kraamvrouw?"

Deze zamenspraak is ook daarom merkwaardig, wijl Erasmus haar, onder de indrukken zijner jeugd schreef. Zij verplaatst ons in Holland in 't laatst der XV[e] eeuw.

Men wil, dat de kraamheer, gedurende den tijd dat de klopper hing, niet met geweld door zijne schuldeischers gemaand, noch door een stadsbode geregtelijk geinsinueerd, noch door een drankpeiler, een broodzetter of dergelijke gemoeid mogt worden, en dat het aan geen geregtsdienaar geoorloofd was in zijn huis eenig exploit te doen. "Doch, dit geschiedt," zoo als een schrijver der vorige eeuw teregt opmerkte, "niet naar een vastgestelde wet, maar, volgens een gebruik,

dat, om de kraamvrouw niet te verontrusten, is aangenomen. "In menig oud lied en vergeten blijspel wordt van den klopper gesproken als van een' parel van 't huis", een pracht- en pronkstuk, waarvoor de kostbaarste kanten en 't keurigste satijn werden bewaard. Sommige aanzienlijke familiën hingen des zondags een prachtiger klopper dan op de overige dagen uit, en verwisselden als het regende den kostbaren met een minder kostbaren. Terwijl de baker hem vasthechtte, gluurde de buurt door het venster en werd hij weldra het onderwerp van velerlei gesprekken. Op sommige plaatsen ging de baker "buurten, om van den klopper te hooren", en het gaf des anderen daags groote stoffe tot blijdschap aan de kraamvrouw, wanneer zij vernam, "dat de buren den klopper "wel ekleed", "wonderwel emaakt" vonden, en zeiden: "dat de vrienden er eere van hadden." "Een goed clopper," zei Sytje buur, "ist geen oneer voor 't huus."

HOOFDSTUK VI.

DE VAN-TIJD.

Negen dagen nadat het kloppertje was uitgehangen, brak een gewigtig tijdperk aan voor de kraamkamer: de van- of liever de vandtijd; een woord van het oude werkwoord vanden, bezoeken, afgeleid en bij onze vroegere tooneeldichters zeer algemeen. Nu eens ontmoeten wij een huisvader, die zich bitter beklaagt

"Over 't kostelyk kraemwerck en leckere pannen,
Die op den viere staen te gloên by 't vannen;"

dan wederom een grootje dat zich betere dagen herinnert:

"Toen viel volcx op 't van-mael quaemp en ryckelycke werd opgedischt,"

of eene kraamvrouw, die er trotsch op is dat "men van 't vannen loffelijk spreekt"; "want d'oncosten zyn edaen en dan et m'er eer af", of eene baker, die den van-tijd "een golden tijt voor haar borse" noemt. Daar het niet wel mogelijk was alle vrienden en buren te gelijk op den Van te vragen, noodigde men ze bij "weerdschappen".

Bij die gelegenheid was de kraamkamer in orde; zat de kraemvrouw in haar "beste kraemhuyke van fijn baptist of wit doppegoed" in de wel gevulde kraamkoets, en was het kind "fijntjes opgebakerd". Aanzienlijken onthaalden de gasten op een keurig banket, waarop de schotel met gekieremierd marcepain, kraamsuiker en de kandeelstok niet was vergeten; de deftige Hooft zelfs spreekt van "de lekkerste tongen van de vandende vrouwen."

De kraamheer had bij die gelegenheid voor het laatst de kraammuts op en roerde, naar voorvaderlijk gebruik, zelf den kandeelstok. Bij burgerlieden werd er niet minder getracteerd. Men herinnere zich slechts de boodschap in het Kraembed of kandeelmael van Saertje Jans, vrouw van Jan Klaasen, aan Brechtje gegeven:

"Voort, krygt den emmer met 't mantje, je moet zó daedelyk eens nae de markt gaen,
"Maar eerst nae de Nes, daer zelje drie loot kaneel, twee loot foely en anderhalf loot naegelen haelen,
"Maer Brechje, let er doch wel op, daer zynder sommige die zo heel en zyn in er gewigt en schaelen,
"En vier pont zuiker, maar laetezer een brootje (maer 't moet hiel wit zyn) bij doen,
"En daervan daen, zo zelje zo voort nae de beschuitmarkt spoen,
"En vraegen nae Mary Klaas, en laetze je hondert gezuykerde spouwentjes tellen,
"Ze staet regt tegen over de Pyl-steeg, veur 't huys van de drie gekroonde Bootsgezellen,
"Zegt dat et veur Diewertje Gerbrants is, maer maekt datje je tydt niet en verpraet,
"En als je daer gedaen hebt, zo loopt dan zo voort nae de Sint-Anne-straet,
"En laetze je twaelef doozijn zuiker-koekjes geeven, maer ze moeten vooral niet tay zyn noch aen 't slappen,

"Je moet ze eerst probeeren, de harde zyn de besten; als ze zo in
't breeken knappen;
"Onthou je boodschappen doch wel Brechje, heb je 't nou alles wel
verstaen?
"En uit de Sinte-Anne-straet, zo zelje dryvende nae de Schaeger-
markt gaen,
"En zien na Teunis Pieterz., of nae onze ouwe Steeven,
"En als er maer ien van beyen is, zo laetze je vyftig eyeren tellen —
maer ze moeten ze op 'er woord geven
"Die vars geleid zijn....."

Wij mogen den lezer niet onthalen op de gesprekken, die op zulke van-gezelschappen tusschen de vrouwtjes werden gevoerd. Men vindt er een proefje van in de "Tien vermakelijkheden des huwelijks" en in het aangehaalde blijspel.

"Heere grut" (zeggen wij met een getuige van zulk een van-pret)
"wat al labaysters in 't ronde,
"Elck wyf heeft van avent wel hongerd mongden,
"Die claroenen als een trompet met gesnater en geschal,
"Men is simpel en geck van 't wyvengekal."

De geschiedenis van elke kraam werd uitvoerig verteld, "en wanneer er van 't bedde niet meer te kallen viel, dan haelde men de historyen van bakers en minnemoers op", en "hoe langer de Van duurde, hoe meer er geschrold, beduymeld en beschrobbeld werd."

"'t Was wat te zeggen, de Baeker, de Minnemoêr en al dat volckje
te mogen bedillen,
"Ik wed daer zyn vrouwtjes, die er niet voor te bruiloft gaen zou-
den willen."

Onder het vannen kwam de baker met het kind "om het de jofvrouwen te presenteren". Het spreekt van zelf dat zij bij die gelegen-

heid "op er best 't carsaeye jack aen en de platte fleppe op had" en "het poppeke "fijntjes en vooral stevig opgebakert was". Zij had het «na oud gebruik eerst wel digt in een linnen en daarna in een wollen luijer geslooten, en vervolgens met een langen zwachtel zoo stijf tot onder de oxelen omwonden, dat het de beenen niet kon bewegen en als een stijve pop genoegzaam onbewegelijk was. Vooral had zij het hoofdje met flepjes en klepjes, mutsen op mutsen, zeer stijf gehalsd; want het werd toen voor sierlijk gehouden zoo de slapen van 't hoofd, de ooren en oorlellen zoo plat mogelijk waren."

Zóó opgebakerd en "in een witte baptiste of citse geplooide of ongeplooide huyke" of overtoog, ook wel in een wiegendeken gehuld, werd het den vrienden aangeboden. Wij willen en mogen de wenschen en zegenbeden der ,vansters over de jonggeborenen uitgestort, niet herhalen; die lust heeft leze ze met de daarbij behoorende complimenten bij de Vrye en andere schrijvers van dien stempel.

Op het bepaalde uur kwamen de mannen hunne vrouwen halen, en nadat ook zij eenigen tijd gevand hadden, de berkemeyer met kandeel eenige malen lustig was rondgegaan, vertrok het van-gezelschap en gaf bij het verlaten der kraamkamer den van-penning. Deze bestond bij aanzienlijken uit een heelen of halven dukaton; doch men stopte de baker ook wel eens een oude leg- of strooipenning, of een groote schelling (baker-schelling), in een papier gewikkeld, in de hand. "Eertijts plegen de wijfjes wel wat rijkelijcker in de beurs te tasten en de een en d'andere een halve rijksdaalder te geven, maar de tyt is nu (1678) zóó veranderd dat ze alleen de ruiterdepeertsschellingen expres daartoe bewaren, en dat sommige het nu met een vier stuyvers penning, die wat breet van rand is, komen af te doen."

Hiermede eindigde deze, gelijk de Franschen schreven, "convive de relevage of de commères." In het laatst der XVII^de^ eeuw raakte het vannen meer en meer uit den smaak en werd vervangen door de zoogenaamde kraamvisites, die niet minder kostbaar waren, en waarover verscheidene vertoogen in de Spectators der volgende eeuw bestaan. Zij

behooren echter niet tot de gebruiken van den tijd, dien wij schetsen; evenmin als de gewoonte om de kraamvrouw, gedurende de kraam taarten en lekkernijen te zenden; eene gewoonte die nog in deze dagen in Noord-Holland in zwang is. Potter, die ergens over dit gebruik schrijft, meldt dat een jufvrouw zijner kennis eens, behalve andere lekkernijen, 31 taarten ontving.

Wij mogen echter niet onvermeld laten, dat de Van ook de "gulden besjes-tijt" genoemd werd, en geen wonder:

"O! (schreef Bernagie in de Huwelijken staat) die oude besjes hebben zó gaerne wat te knikken,
"En als er dochter of zeúns vrouw in de kraem moet, en goed gaet koopen, wat hebben die ouwe moedertjes dan al te schikken!..
"Als het dan Vande tijd is, dan gaen ze eerst in er goud,
"Zij zijn hofmeesteressen, als men bezoek-en kindermael houd."

— — ———

HOOFDSTUK VII.

HET DOOPMAAL.

Bij den deftigen burgerstand was het in den aanvang der XVII^{de} eeuw gebruikelijk, dat de herstelde moeder zes weken na hare bevalling haar kerkgang deed. Het zou algemeen afkeuring hebben verwekt, indien zij zich vóór dien tijd buiten 's huis in gezelschap of op straat had vertoond, en met het aangenomen gebruik hebben gestreden, indien er bij hare terugkomst geen begankenismaal ware aangerigt.

"Er zal gesmult worden bij heer Pieterse, naer ick waen,
"Want sijn wijf is flux ter kercke egaen."

Op die maaltijden werd er, naar oud-Hollandsch gebruik, overvloedig geschaft en "goê-ciêr" gehouden. Reeds in 1390 werd te Haarlem verordend: "dat geen vrouw, die van kinde in de kerk was gegaan, meer dan vier naaste buren, de vroede-vrouw en de amme, mogt ten eten hebben, op boete van tien schellingen en duizend steenen, voor haar, die de maaltijd gaf, en vijf schellingen voor elke vrouw, die boven dit getal te gast kwam." In den Briel mogt "de vrouw, die haar kerkgang had gedaan, bij hare te huiskomst niet meer dan

twaalf vrouwen te gast houden, op boete van 2 pond Hollandsch, voor elke vrouw die meer ware." Diergelijke verordeningen bestonden er ook te Deventer, Dordrecht, Zwolle en elders in de 15de en 16de eeuw. Met de Hervorming waren deze keuren buiten gebruik geraakt, doch daarentegen door verschillende consistoriën "tegen pompeuse en delicate tractementen en sumptuose maaltijden" bij die gelegenheid, maatregelen genomen en die op poene van schorsing van het H. Avondmaal verboden, terwijl de regering verzocht werd "hierin de consistorien te willen mainteneren." Zij achtten "deze exorbitantien gansch strijdigh met de sabbathswet." Allengskens raakten deze begankenismaaltijden in onbruik en werden door doopmalen, die in vele plaatsen nog kostbaarder werden aangerigt, vervangen.

Ofschoon, volgens kerkelijke besluiten, het kind zoo spoedig mogelijk na de geboorte moest gedoopt worden, besluiten, die nog doorgaans door kleine burgers en geringe lieden werden geëerbiedigd, zoo begon echter allengskens bij de meer deftigen in gebruik te komen, het kind eerst na de begankenis te heffen. Zulks moest in de kerk vóór of na de predikatie, meest altijd in den namiddag, doch nooit zonder predikatie, hier en daar in de voormiddag- en avond-predikatie geschieden. Te Dordrecht doopte men bij elke godsdienstoefening, doch sedert de kerkeraad de gemeente en de vroedvrouwen vriendelijk verzocht had, "haere kinderen des sondaghs op den naemiddagh in die leste predicatie tot den doop te brengen, waer by die gemeynte voor den middagh niet te langh opgehouden werd", was zulks veranderd. De nooddoop door de vroede vrouw of een ander lid der gemeente werd niet voor wettig gehouden. Kranke kinderen werden echter hier en daar vóór de predikatie gedoopt. Natuurlijke kinderen, welker geboorte de vroede vrouw, volgens haar eed aan den kerkeraad moest aangeven, doopte men in verschillende plaatsen alléén des voormiddags. Niet altijd doopte dezelfde predikant die de leerrede hield, vooral niet toen de doop nog in het koor of in de doopkapel, waar de koperen, marmeren of steenen vont stond, ge-

schiedde. Later werd de tuin of het hekje rondom den predikstoel voor het doopen bestemd, en aldaar op een koperen voetstuk, wanneer de doop bediend moest worden, een koperen, zilveren of gouden bekken met warm water geplaatst. Bij den doop moest de vader tegenwoordig zijn, doch men liet het aan dezen over, om broeders, zusters of getuigen met zich te nemen, mits deze leden der ware gereformeerde kerk en niet onder censuur of ban waren. Deftige burgers hadden bij die gelegenheid een kleed aan, dat zij alleen bij plegtige gelegenheden droegen en dat in de wandeling het avondmaalskleed heette. Lang nadat die kleeding was afgeschaft ging men te Amsterdam nog in een ouderwetsch zwart gewaad, gemanteld en gebeft ten doop. Vele droegen bij die gelegenheid hun bruiloftskleed. Ook lieten sommigen er een "nyeuwen swarten tabbert of pack", wel eens "à la mode de France" voor vervaardigen. Edellieden en patriciërs echter kwamen met een groot gevolg "sierlyk geleyt en uitgedoscht" ter kerke. Dan was het "of er geen huis des gebeds, maar een huis van plaisantie moest worden bezocht"; dan schitterde het van juweelen, goud en satijn en kant, en moesten de kerkeraden ernstig tegen "overdadige pronkery en tooi", "extravagantien in kleeding, sleepen en vliegende hairen", "kuiven, kapsels en tabberden" waarschuwen. Zij achtten die "wereldsche pracht strijdig met de "christelyke nederigheid", "gansch ontstichtelijck en ergerlijk". De kapsels der peters en meters, gevaders en gemoeders of commeters waren vaak zóó hoog, dat zij niet door de bogen, die het ruim van den tuin afscheidden, konden en er geen plaats voor hen allen in 't "heewerck" was.

Over het in kant gehulde kind was een satijnen wade met hermelijnen of kanten rand gespreid, die door een rood fluweelen of damasten kleed werd bedekt, als men de kerk verliet. Zulk een doopstel kostte dikwerf meer dan ƒ 2000. Soms bakerde men het kind ook op een kussen en kleedde men het in een doopkleed van witte zijde, satijn of "marsaille borduursel", met kostbare kanten, met een langen sleep, die twee- of driemaal om den hals der baker was ge-

slagen of door een der getuigen werd vastgehouden. Deftige burgers maakten wel niet zóó veel, maar toch bijzonder veel werk van de doopkleeding. "De doopdag verschenen zijnde," dus lezen wij, "wordt het kind netjes gebakerd, en 't beste speldekussen, tot nu toe met namen en kroonen bestoken, van bakerspelden ontbloot. Men schikt het kind, met gestikte of chitsche dekentjes, naar ieders vermogen zwierig op. Kostbare kanten, genaaide mutsjes, nette strikjes, ontbreken er niet, er is, in 't stuk van opschik, naauwelijks ergens grooter oplettendheid en pracht dan in een zindelijk doopstel." Men maakte een geheelen kraag, bef en bovenstel van kantwerk, dat bij wijze van een wade, het gebakerde kind van 't hoofd tot de voeten omhulde. De overige tooisels waren de bekende luiers, waartoe men in dien tijd de fijnste en de beste uitzocht. Vooraf nam men het onderscheid der sekse wel in acht, bijzonder ten opzigte der mutsjes, bestaande die der jongens uit zes en die der meisjes uit drie stukken of inlegsels.

Als het kind dus netjes opgebakerd was, verzocht men somtijds eenige buren of goede bekenden om het te zien, welke dan op eenige verversching onthaald werden en terstond vertrokken. Vervolgens ging de baker of petemoei, vergezeld van den vader alleen, of benevens andere doopgetuigen, met het kind ten doop.

Burgerkinderen werden in van voren toegestrikte luijers gebakerd, en door een vierkanten lap of wel sprei van meer of mindere kostbare stoffen, die aan de schouders der baker was vastgehecht, bedekt.

"Moyaal ick sal na Geertruy de Minnemoer gaan kuyeren,
"En halen het hemt, daer se inne kerstent is, met haer luyeren,
"Met haer vierkante pille-gelt, met haar deken, slab en klet,
"Met de luyer-manckt............"

Om de kinderen 't schreeuwen te beletten gebruikte men de "suyckerpop in melck gedopt", doch meestal vergenoegde men zich het te douw-deynen (in de armen te schommelen).

Te Dokkum was het gebruikelijk dat kinderen van zeven, acht, negen of tien jaren, niet altijd door de baker vergezeld, het kind droegen. Hoe meer kinderen, hoe meerder eer. In vroegere jaren ging een gansche stoet van buren, vrienden, magen en peters mede ten doop. Zulks werd in den Briel door de volgende keur verboden: "Item, so wat vrauwe, zy zy rye of arm, mitter gracien ons liefs Heeren van nu vortan van kinde geliggen zal, so gebiet men van myns Heeren ende der steden wegen, dat men die kinderen ter kerke ende tot kristendom te dragen, niet meer dan vrauwen mede gaen en zellen, noch weder thuis comen, dan alleen XII personen, hetzy de naeste magen van den kinde, ofte andere vrinden oft buren zonder meer."

Wanneer de moeder in 't kraambed was gestorven of de ouders in rouw waren, dan werd het kind geheel in 't wit met zwarte randen en strikken gekleed. Bij den doop van Willem III, 15 Jan. 1651, was de groote kerk te 's Hage met zwart laken behangen en een zwart kleed van 't kerkhof tot de kerk gespreid. De oudste dochter van zijn genade van Brederode droeg den jongen prins, gehuld in een lang kleed, dat onder hare armen doorgaande, weder over de armen van vier adellijke kinderen na gedragen werd. Hierop volgde de stoet. De oude princes-weduwe van Oranje hief, en de predikant Lindanus bediende den doop.

Wanneer de stoet, hetzij te voet, hetzij in carossen was teruggekeerd, werd het kind door den vader gezegend, en door de baker vervolgens ontbakerd, om later òf in hetzelfde òf in een ander "doopstick", opnieuw, hetzij aan tafel, hetzij na het noenmaal, aan de vrienden gepresenteerd te worden. Nadat de berkemeyer met gesuikerden rijnwijn, waarin een kaneelstok met gestrikte linten stak, of wel de brandewijn-kom opnieuw lustig was rondgegaan, plaatste men zich aan tafel.

Aan zulk een doopmaal werden van oudsher groote kosten besteed, en niet zelden was het een herhaling der bruiloft. Men meende dat, gelijk men bij een begrafenismaal door grooten omhaal den af-

gestorvene, ook door een kostbaren maaltijd het kind en den huize eer bewees.

"De vader eert het kind door veel beslommeringen," schreef van Someren, "en al het famile zilver en porselein wordt op den "dres - uitgestald of op tafel geplaatst."

Wij hebben lijsten gezien van hetgeen bij zulk een gelegenheid werd opgedischt, en stonden niet slechts verbaasd over de menigte en verscheidenheid, maar ook over de kostbaarheid der spijzen en de keur van wijnen. In de sale van Cornelis van de Myle, bij de geboorte van zijn eerste kind, "schitterde het van goud, zilver en spiegelwerk"; de tafel boog onder den last der schotels met wildbraad, pasteijen, vleesch en moeskruiden, der "kostelycke gebraden met brouwetten en verjuys", der piramiden van fruit en gebak. De meest gezochte wijnen bruischten in bokalen en fluiten. Op die lijst komen niet minder dan 50 schotels met allerlei "vleesch en compost, taarten en pasteywerck" voor. Ook bij gewone burgers waren de doopmalen allerkostbaarst.

"Onze voorouders," lezen wij, "zijn in het geven van kostelijke maaltijden op geboortedagen enz., naar de eerwaardigheid van hunnen tijd, overdadig geweest, en zeer genegen om hunne bloedverwanten en goede geburen bijeen en ten vrolijke maaltijd te roepen, waarom de wethouderen der steden en landschappen bij hunne verbiedende wetten dezelve hebben beteugeld, met het bepalen der gasten en der opgedischte spijs, als uit de oude keuren openbaar is." Zoo verbood de regering te Leyden: "dat eene vrouw, wier kind was gekerstend, op boete van 5 schellingen, geen andere vrouwen noch te eten noch te drinken, noch eenigerhande kruid mogt geven, noch bier schenken; alleen mogt zij, wanneer zij haar kerkgang deed, twee vrouwen van hare naaste buren en hare vroedvrouw ten eten bidden"; en te Groningen: "dat zij na het kerstenen van haar kind, op boete van vijf mark, niet meer dan 12 buten husen mogt ten eten bidden." Een keur van Zutphen bepaalde het getal der genoodigden "op 8 paar volks", op boete van een daalder "voor ieder

persoon, die dit getal overtrof." Dergelijke bepalingen vindt men ook in de keurboeken van Dordrecht, Amsterdam, Delft, Haarlem en andere plaatsen; en toen deze in onbruik raakten, verzochten de kerkeraden de regering "de dartele en onbehoorlycke banketten ten minste op den dag des Heeren te weren", en predikten de leeraren "tegen sabbathschennis, brasserijen en dronkenschap", en "verregaende ontheiliging van den dag des Heeren." "De ryckdom, zeiden zij, baerde overdaed, de overdaed brasserijen, de brasserijen 't eeuwigh verderf."

"Is t lant (zong Lydius) niet ryck? Zie maer op de carossen,
"Die door de steên en over straeten hossen.
"Is 't lant niet ryck? Zie naer dat pronckgewaet,
"En op het hupsch festeyn en t drincken sonder maet.
"Is t lant niet ryck? Zie maer de hooverdyen,
"Het zulver in de kas en t kostlyck spelemyen.
"Is t lant niet ryck? Zie maer het troncksalet,
"En d' overdadigheit op 't kindermael bancket.
"Is t lant niet ryck? Maer t sal wel eens verkeeren
"En Sodoms lot het eynd zyn van zyn grootsch begeeren."

Op het doopmaal had wederom de presentatie van het kind aan de gasten plaats, en werden de geboortezangen, in plano gedrukt en in zilver- en goud-papier genaaid, soms door de genoodigde dichters zelve voorgelezen. De meeste der oorspronkelijke exemplaren zijn vernietigd, doch vele in de ontelbare dichtbundels in allerlei formaat, van den geduchten foliant tot het kleine 24mo opgenomen. Deze zullen later het onderwerp onzer beschouwing worden; thans voegen wij nog slechts bij dit hoofdstuk dat men nog in den aanvang der 17de eeuw gewoon was, na den doop kinderbier te schenken, waartoe men zware bieren plagt te gebruiken. Tegen dit kinderbier bestaat een ordonnantie, omtrent het jaar 1600 gegeven door Sasbout Vosmeer, in 1583 algemeen vicaris van den openstaanden stoel

van Utrecht, in 1589 apostolisch vicaris over de Vereenigde Nederlanden, in 1602 tot aartsbisschop van Philippi en van Utrecht gewijd. Hiermede ging gewoonlijk het geven van 't biergeld, waarvan de fooi aan de vroedvrouw nog een overblijfsel is, gepaard.

De boeren hadden ook hunne kraamvetjes of op suikerdenbol gaan. Meestal waren deze pretjes slechts voor vrouwen bestemd. Er werd dan geruimschotteld, doch vooral mogten de gekartelde of jongentjes en gladronde of meisjes-suikers niet vergeten worden. Tot de lekkernijen bij deze gelegenheid aangerigt, behooren de suikerdebol, kremps, of kramps, gebakjes die van binnen hol en met suiker gevuld waren. Le Francq van Berkhey gist dat dit gebak het zoogenoemde kindermaandstik is, waarop de buurkinderen genoodigd werden. Men dacht, tot meerdere jaren gekomen, met genoegen aan dat stik, en riep elkander toe: "oude kennis, ik heb bij je nog een stik met suiker gehad.."

Somtijds had de begankenismaaltijd na het doopmaal, zelfs bij hooge standen, wanneer de doop spoedig bediend werd, of de zwakte der moeder den vroegen kerkgang verbood, plaats; doch de feestviering was dezelfde en de kandeel-pot ontbrak nimmer. Deze was een bokaal met Rijnschen wijn en suiker, waarin, in plaats van een lepel, een lange, met linten omstrikte kaneelstok, om die om te roeren, stond. Gelijk hij, die men den gewonen bokaal aanbood, gewoon was het deksel af te nemen, zoo nam hij thans den kaneelstok aan en roerde er zelf den wijn mede om. Was het kind een jongentje, dan was die stok langer en van een vaste pijp voorzien, maar die der meisjes korter en van fijne gerolde kaneel. Ook gaf de kleur of de wijze waarop de strikjes gelegd werden, het onderscheid der sekse te kennen. Oorspronkelijk is de kandeel (chandeau) van Franschen oorsprong, en de naam is waarschijnlijk van dezelfde herkomst als onze kandy (tot kristal geschoten suiker).

Er bestaan een menigte liedjes, die bij voorkeur onder het rondgaan van den kaneelstok of aan de doopmalen gezongen werden, die men zoo elders als in het Groot-Hoorns, Enkhuyser, Alkmaarder en Pur-

merender liedeboek vindt, en die alle getuigen dat, gelijk Rotgans ergens meldt, eten en drinken de hoofdzaak bij alle bijeenkomsten der Hollanders was. Nu eens hief men, schertsende het huwelijk afradende aan:

"De wyven vlammen op 't kindermael
"Haar brassen en haer smeeren,
"Dat maekt een kales kael.
"De kraembewaerster spreekt
"Om geld, om sout, om seep:
"De suygster moet men loonen,
"De vroedvrouw en al 't gesleep.
"Ik had liever duysent kroonen
"Dan ik had al sulken neep."

Of

"Een yder roept met last
"Om drinken of om eeten,
"Suykerpot sta vast,
"Eyeren, boter speeten.
"Nu al meer geluk
"Met een soon of dogter.
"Hey wat heeft de baker 't druk!"

Dan eens bezong men de heerlijkheid van den wijn:

"O schoone wyn! Uw kristelyn
"Gezigt, verligt ons alderhande smart.
"O schoone wyn! Gy dryft de pyn
"En zwarigheit van 't hert.
"Uw edele deugd, van Mahomed verbitterd en verdoemd,
"Die sal eeuwig syn geroemd,
"En ons leven syn genoemd.

"Uw edele deugd, bemin ik bovenal
"Soo lang ik leven sal.
"Avous Buurman, dit geld u dan,
"Dat 's uw gesondheyd met een volle fluit."

Of men roemde den kandeel:

"Kraamheer, komt de stock gegrepen,
"Sny de koeck in flincke reepen,
"Koeck en sop syn beide eel,
" Leeve, leeve de kandeel." *bis.*

HOOFDSTUK VIII.

DE PILLEGIFT.

Over het woord pillegift zou een uitgebreide taalkundige verhandeling kunnen geschreven worden. Geleerden van den eersten rang pijnigden zich om er den oorsprong van te ontdekken. De Theutonista, Kiliaan, Plantijn en Junius noemen het niet, schoon het algemeen in gebruik was. Dezen leidden het af van de bullae, die de kinderen der aanzienlijke Romeinen om den hals plagten te dragen, genen willen dat pillegift een verkorting is van pupillengift, dat is een geschenk aan pupillen gedaan, of wel dat het eigenlijk een pullengift is, wijl de geschenken meest uit pullen bestonden. Anderen lezen pildeof bildegift, wegens het beeldwerk op het zilveren speelgoed, waarmede men de kleinen beschonk. Sommigen beweerden dat pil zoo veel beteekent als vont, doopvont en dus een pillegift een doopgift is, of wel dat het doopen zelf pillen of peylen (peilen) genoemd werd. "De doopeling," schreven zij, "werd tot op den bodem der vonte neêrgelaten en door den peter of de meter daaruit geligt, en pillegift was hetgeen door hen bij die gelegenheid werd geschonken of beloofd." Er waren er.... doch zóó voortgaande zouden ook wij een

taalkundig opstel over dit woord beginnen te schrijven, 't geen wij echter evenmin wenschen te doen als na te gaan, of de pillegift al of niet aan de ouders behoort, of ons advies te geven op de "questie, of het aan de ouders al of niet geoorloofd is de pillegave in cas van nood aan te tasten." Wat ons betreft, wij twijfelen er niet aan, of het woord pille is hetzelfde met pelle, doopkleed, en beteekent niet anders dan doopgift.

Het gebruik dat de peters en meters het kind bij den doop een pillegave schonken, is zeer oud. Reeds in de XIV^de^ en XV^de^ eeuw deden het de graven en gravinnen van Holland, de hertogen en hertoginnen van Gelderland en de abdissen van Rijnsburg en Leeuwenhorst.

In vervolg van tijd werden de prinsen en prinsessen van Oranje en mijne heeren de staten door grootere en kleinere vorsten, vorstinnen en edelen tot het peterschap uitgenoodigd. Zij zonden dan hunne gedeputeerden, niet zelden met een talrijk gevolg, om hen bij den doop te vertegenwoordigen en de pillegift, doorgaans een rentebrief in een gouden doos te overhandigen. Zulks ware door honderden voorbeelden te bevestigen; doch het volgende zij voldoende. De gemalin van Jacobus VI van Schotland, eene Deensche prinses, was den 24sten Februarij 1594 van haar eersten zoon bevallen. De koning, die thans begeerig was om een verbond van vriendschap en onderlinge bescherming met de staten te sluiten, zond twee gezanten herwaarts, die in de vergadering van H. H. M. verschenen, om hen tot het feest en als getuigen, met meer andere vorsten, tot den doop des jongen prinsen te noodigen. De Staten deze uitnoodiging aangenomen hebbende, vaardigden den heer van Brederode met den zeeuwschen thesaurier-generaal Valk, in Augustus (zoo lang werd de plegtigheid uitgesteld) naar Schotland af. Op den 9^den^ September had deze eerst te Sterling plaats. De ambassadeur der koningin van Engeland, graaf Sussex, droeg het kind op zijne armen naar de kerk, en bood het den bisschop van Aberdeen aan, die eerst in de landtaal, en

vervolgens in het latijn over het sacrament des H. doops sprak. De jonge prins kreeg hierop den zonderlingen naam van Frederik Henrik, Henrik Frederik. In het paleis teruggekeerd, legden de ambassadeurs der doopgetuigen, elk zijne doopgift op eene tafel. Van wegen de koningin van Engeland waren het toen schoone vergulde flesschen, kannen, koppen, lampetten enz.; van wegen Denemarken, Brunswijk en Mecklenburg zilveren koppen vol daalders en eenige parelen. Eindelijk boden de onzen twee fraaije en kunstig gewerkte gouden koppen met deksels aan, en tevens een massief gouden doos met een lijfrente-brief voor den jonggeborene van *f* 5000 's jaars. Er was voor 400 oncen goud aan de drie stukken. Bor, uit wiens bekend werk wij dit verhaal ontleenen, voegt er bij, dat eenigen uit het gevolg der duitsche gezanten, slechts drie stukken ziende, welke zij, gelijk die der engelsche gezanten, voor zilver verguld aanzagen, en die als van echt goud natuurlijk niet even groot waren, tegen de Schotten, die hen omringden, met verachting zeiden: *Puf!* of is 't anders niet! Doch één uit het gevolg van ons gezantschap redde de eer der natie met te hervatten: *Non est Puf: sed est purum aurum.* De doos werd nu geopend en de rente-brief er uit genomen. De koning en de koningin waren tegenwoordig, en de geschenken werden aan de laatstgenoemde ter hand gesteld. In de kraamkamer werd een beurs met 60 rosenobels door de onzen uitgedeeld, behalve eenige bijzondere geschenken, "ter bewaring," voegt de historieschrijver er bij, "van de eer en reputatie van deze landen."

Bijna jaarlijks werden aanzienlijke sommen door de staten voor dergelijke pille- en bruidsgeschenken, vooral aan duitsche prinsen en prinsessen besteed. De Paltzgravin Elizabeth, later koningin van Boheme, ontving daags voor haar vertrek uit 's Hage, van wegen de algemeene staten een koker met 36 hangende diamanten, een snoer van 52 ronde schoone parelen, ter waarde van *f* 32,000, twee groote parelen om in het oor te hangen en een naald met een diamant, ter waarde van *f* 10,000: voorts een fraaijen venetiaanschen spiegel, 16

stuks tapisserien tot een kamer en kabinet, servetten en damastwerk, met fantasien en bloemen te Haarlem geweven en eenig verlakwerk op de indiaansche wijs te Amsterdam vervaardigd. Ook werden de heeren en vrouwen van haar gevolg met parelen, gouden ketenen en andere kostbaarheden "naar elks staat en gelegenheid" beschonken. De staten waren later peters van bijna al hare kinderen en onderhielden haar tot haar dood met vorstelijke vrijgevigheid.

De hellebaardier, die de tijding der geboorte van prins Willem II (27 Mei 1626) aan den president der Staten-Generaal bragt, ontving drie dubbele gouden rijders, en de pillegaaf H. H. M. was een pensioenbrief van *f* 8000 jaarlijks, liggende in een gouden doos van *f* 1259; hunne gift aan de kraamkamer groot *f* 1000 en aan de armen 8 dubbele rijders. De Staten van Holland schonken een jaarlijksch pensioen van *f* 5000, de stad Delft *f* 600; in alles was de pillegift *f* 13,600 groot. Ook over den doop van Willem III, Willem IV en Willem V stonden hunne H. H. M. als peters. Willem III ontving ook een pensioenbrief van *f* 8000, van de Staten van Holland een van *f* 5000, beide in een gouden doos; van de stad Delft een van *f* 600 en van Leyden een van *f* 1200, van Amsterdam een van *f* 1000, van de Staten van Zeeland een van *f* 2000. Hunne H. M. schonken aan de kraamkamer *f* 1000, de Staten van Holland *f* 800 in goud. Na den doop van Willem IV (men veroorlove mij de grenzen mijner eeuw te overschrijden), den 10den September 1711, gaven de Algemeene Staten een jaarlijkschen rentebrief van *f* 6000, en de Staten van Holland een van *f* 2500, beide in een gouden doos, en na dien van Willem V, den 19den April 1748, de eerste een lijfrentebrief van 10,000, in een gouden doos van *f* 2000 en 400 dukaten voor de kraamkamer, de tweede een dito van *f* 7000 in een gouden doos van *f* 1800, de stad Nijmegen een jaarlijksche lijfrente van *f* 1000 in een zilver vergulde doos en 50 dukaten in de kraamkamer, Dordrecht een jaarlijksche lijfrente van *f* 800, Haarlem van *f* 1200, Delft van *f* 1000, Leyden van *f* 1200 in zilveren doozen, Amster-

dam een van *f* 2500 in een gouden doos van *f* 1800, Gouda eene van *f* 800, Rotterdam van *f* 1500, Schiedam van *f* 800, in zilveren doozen; de Staten van Friesland van *f* 5000, die van Zeeland van *f* 3000 in fraai gewerkte gouden doozen.

Behalve over de prinsen van Oranje aanvaardden ook de steden het peterschap over de kinderen van andere vorsten, hooggeplaatste personen en burgers. In het eerste geval gaven ook zij gouden doozen met rentebrieven, in het tweede gouden, zilver vergulde en zilveren coppetassen met deksels, gouden of zilveren bokalen of andere kostbaarheden, in het laatste een som geld of eenige stedekannen wijn. Zij zonden gevolmagtigden uit den raad, om haar bij de doopplegtigheid te vertegenwoordigen en het geschenk aan te bieden. Zoo werden in 1592 Thomas van den Honert Rochusz. en Joost de Menin van wegen Dordrecht "gecommitteerd naar Louvestein om aldaar als getuigen te staan van het kind van den gouverneur, den heere van Habskereke, en een zilveren vergulde coppetasse van 188 £ te offreren." In 1595 "gelag Odilia Valkenaar, echtgenoot van Jan van Duvenvoorde, admiraal van Holland, van eene dochter Hendrica." Op verzoek der beide ouders nam Dordrecht het peterschap aan en begaven zich Adriaan van Blijenborg en Cornelis Willemsz. naar het huis van Warmond om het kind mede te heffen. De pillegift bestond uit een zilver vergulde coptschaal, waard 272 £ 4 s; de reiskosten en bellechieren bedroegen 67 £ 11 penn., en bij gelegenheid dat de pillegift gekocht werd verdronken heeren burgemeesteren en leden der vroedschap 72 £ 17 s. aan diversche wijnen." In 1608 bragt de dortsche thesaurier C. J. Both in rekening *f* 28 "uyt saecke van de gedane costen en bellechieren en anders, bij hem en Jacob van Blijenborg betaelt van dat zijl. van burgemeesters en regeerders wege waren geweest tot Geertruidenberg, omme te staan over den doop van een kind van den heere van Kessel, gouverneur van Breda." Van de pillegift wordt niets gemeld, maar in 1613 toen de stad, "gerepresenteerd door Mr. Johan van de Wolde, schepen in wette en heer Johan Berck, ridder, eerste raad-

pensionaris, nevens de furstinne van Brunswyck, gemalin van den welgeboren Grave Ernst van Nassau en prince Henrick Fredrick van Nassau, op verzoek van den heere, ridder en kolonel Ogle, kommandeur binnen Utrecht, over den doop stond van zijne dochter, genaempt Sophia Hendrica" gaf zij een zilveren vergulde kop, waard 264 £, terwijl reiskosten en bellechieren 125 £ 19 s. beliepen. Twee jaren later betaalde de thesaurier "de som van 402 £ 1 s. 6 gr. voor een kopschaal, een gouden penninck met de figure van Syn Exc., de fooi aan de minnewaerster, bellechieren, gift aan de armen, verteering en reiskosten, bij gelegenheid van den doop van Alexander, zoon van Jonkheer Daniël van Hattaing, heer van Marquette, van wien de stad peter was geweest," en in 1696 vereerde dezelfde stad "aan de prinses Sophia Hidwigh, jongste dochter van syn furst. doorlugtigheyt den heere prince van Nassau, stadhouder en kapitein-Generaal van Friesland een jaarlijksche rente van ƒ 1800 tot pillegift." Haarlem schonk aan de Paltzgravin Elizabeth een wieg, oorkussen en bakerkorf met het daarbij behoorend lijnwaad, ter waarde van ƒ 50,000, Amsterdam een gouden lampet en andere kostbare voorwerpen, waarvoor zij ƒ 150,000 had betaald. Willem I en Charlotta van Bourbon stonden te Dordrecht herhaalde malen over den doop van burgerkinderen, maar de stad zelve achtte zulks beneden hare digniteit en gaf, tot pillegift, slechts een grootere of kleinere som geld, zoo als in 1611 aan den organist Hendrik Joosten Spreg ƒ 25.

Meestal gaven ook edelen en aristocraten, in navolging van steden en vorsten, zware gedreven en vergulde drinkschalen met deksels, doch soms ook andere voorwerpen ter geschenke. Zoo vereerde graaf Jan van Blois, in de XIVe eeuw, zijn petekind, "mevrouwe dochter van Byeren een zulvere vergoude crous en waterpot, van 6 £ 6 d.," maar "heer Jans kind van Culenborch een offerpenning van 4 s., het kind van Jan van Bueren 7 vl. mott, Jan Arentskind uit Haarlem 4 £." In de XVIe eeuw schonk Floris I graaf van Culenborch," Melchior van Culenborch Gerytsz. tot een pillegaaf van syn dochterken, 't welck

syn gen. op ten fonten geheven hadde een zilveren coppetasse," waarvoor hij "aan Bernt Aelbertsz. golsmit *f* 34.14" betaald had, en "de drie peeteren van Willem van Bronckhorst, op den 17e dach van Augusto Ao. 1561, en was zondach, 's morgens tusschen zeven en acht ueren, de maene wesende in schorpius, geboren, gaven te pillegaeve een neut beslagen met silver en daerin twee phls. ge., twee hynricusnobels ende een silver kar. g., twee roesenobels ende een coninez daalder."

In de XVIIe eeuw begonnen aanzienlijken en deftige burgers, kinderen, die zij tot peet verstrekten, een luurkorf met zijn toebehooren, of wel een gouden of zilveren bel te schenken. Deze bellen waren gouden, zilveren, kristallen of elpenbeenen steeltjes met bellen, plaatjes of penningen behangen of wel met armpjes, waaraan die vonkelende voorwerpen waren vastgehecht. Zij hadden aan de eene zijde een kinderhoofdje, gebakerd popje of zotje en aan de andere een fluitje. Men hing ze de kinderen met een zilveren keten of lint om den hals. Nu en dan bestond ook de pillegift uit gouden en zilveren ketenen, waaraan medailjes van hetzelfde metaal hingen, en later zilveren papkommen met lepels, tuiten, zilver speelgoed of wel een zilveren beugeltas, bij de boeren uit zilveren gespen, knoopen of andere kleinigheden.

In de XIVe en XVe eeuw waren de pillegiften soms zóó kostbaar, dat de regering ook deze moest besnoeijen. Zoo bepaalde die van Haarlem "dat de pillegaven niet hooger mogten klimmen dan tien schellingen, op de boete van een pond," die van Naarden dan "zes oude botgens," die van Zwolle "eyn teke wyns geldens," die van Groningen "vier olde vlaemsche of vijf staten kromsterten," die van Deventer "een zilveren penning," die van 's Bosch "een botdrager." Karel V verbood zelfs in 1531 iets te geven "tenzij aan arme en miserabele personen," en in 1545 stelde hij de pillegift op *f* 3. Doch dit plakkaat werd spoedig overtreden. Guicciardijn ten minste getuigde

"dat de peters en meters ten zijnen tijde aan de kraamvrouwen schoone giften schonken."

De pillegaven werden ook bij de geboorte, of eenige dagen na den doop geschonken, bij welke gelegenheid weder een maaltijd of kinderbier werd gegeven. Soms drongen zich schuimloopers bij burgers en boeren in om te 'slampampen' en 't kinderbier te smaken.

"Hij weet het goelyck volckje op te rakelen en ten biere te gaen,
"En dan kan hij wel zeven flapkannen door zyn moosgat slaen.

"Ze komt altyt met er huyc als er is te slampampen,
"En weet dat petemoei de peper sal stampen
"Op 't beganckenis maal . . . . . ."

Hoe meer feestmalen en drinkgelagen, hoe "grooter eer voor 't kynd." Soms hielden deze zes volle weken aan: kraampret volgde op kraampret, kandeeltjes op kandeeltjes werden er gegeven, en in dien tusschentijd verdiende de man niet, en het gebeurde soms dat, even als na de begrafenismaaltijd

"de borse was geleegd en 't huys met schuld beswaerd,"

Des avonds riep wel eens de huisvader gelijk Roemer Visscher zong:

" . . . . laet wyntjen haelen, doet eyéren pellen,
"Met suycker en kaneel, om kandeel te brouwen,
" . . . .
"Patrysen, phasanen, laet braeden en koocken,
"Haelt thaerten, marsepeynen, om bancket te houden,
"Wateren, speceryen, soetgeurige roocken,
"Dan 's morgens doen hem de stert veer was geloocken
"En in sijn buydel scherp was munt noch kruys,
"Kocht hy een duyt aen spieringh, en droegh se self t' huys."

Doch zoo was het niet overal.

De pillegiften werden 'in de pronckkast', waarin ook de bruidstic-ken en de bruigoms pijp bewaard werden, gesloten, en alleen in hoogen nood naar de munt gebragt, en dan ondervond men soms dat het goud, voor den kwaden dag zoo zuinig bewaard, gelijk later zoo menige gouden beugeltas door prinses Wilhelmina geschonken, slechts verguld koper was.

HOOFDSTUK IX.

KINDERSPELEN.

Hetgeen Tacitus en Guiccciardijn nopens de bewoners dezer landen in hun tijd getuigden is ook toepasselijk op die der XVIIe eeuw, dat zij namelijk maaltijden en drinkgelagen beminden. Geen gelegenheid om een huisselijk feest te geven werd verzuimd, en teregt schreef een tijdgenoot: "het waren festijnen op festijnen tot op de geboorte van een tweeden zoon." Elk gewigtig oogenblik in het leven van den zuigeling, als het gespeend, ontbakerd of uit de baker-kleederen genomen werd, het eerste tandje uitkwam, werd plegtig gevierd, "stampte moeder peper en noodigde vader gasten."

In vele aanzienlijke familiën hield men de baker tot na het speenmaal, en van dien tijd af nam de moeder de zorg voor het kind geheel op zich, of gaf het aan de hoede "eener keukxen, eener maert, of minne." Deze zorgde voor spijs en drank, voor pappot en pijpkan, kleedde en reedde, havende en kamde de kleine en maakte dat zijn lijfgoed — waartoe, volgens den inventaris van Emerentia van Beveren, "kousen en schoenen, borsthemmekens, neusdoecxkens,

hemmekens zonder en met dobbelcant, noppen — cruyn — en flepmutsen lubbekens, wammessen, craeghkens, beffen, candegens, hoedekens, fliebsben en voor- en onder-lueren behoorden — properlyck in de kevie (zoo heette men de sacredaan-houten kast) bewaard werd en 't kynd "manierlyck en deftigh werd gehouden." Zij lette vooral op of het de koralen bracceletten om de armen en de keten van poeoniezaad wel om den hals droeg, om het uitkomen der tandjes te bevorderen, en stuipjes te voorkomen.

"Des winters gaf se 't een cleed van fluweel,
"Des somers van canten of van zyde in 't geel,
"En hulde des zondags in fyn armozyn,
"En 's werckdaeghs in lynnen en tabbers van gryn,
"En sierdet met veerkens van swart en van root
"En songh het ter ruste in wiegh en op schoot."

Met welke liedjes? Te vergeefs zochten wij naar wiegeliedekens uit die dagen, in al die kleine boecxkens en mopsjes vonden wij er niet een. Zouden welligt de verbasterde, vaak zinlooze fragmenten van deuntjes, die min en maagd nog aan de wiegen onzer ouders en grootouders neuriedden, reeds hunne grootouders hebben in slaap gezongen?

Die liedjes werden later vervangen door sprookjes, zoo als van 't roode kousje, van 't smeerbolletje, van de singende en springende lovertjes en andere "fiesefaseryen en sinneloose sproockjes" zoo als Heemskerck ze plagt te noemen. Ondertusschen leerde de kleine loopen aan den min of meer kostbaren leiband, die met een gesp, doorgaans een geschenk van peter of meter, aan het lijf was vastgehecht of met of in den loopwagen. De leibanden, aan welke het kind hing, waren stevige linten of platte geweven koorden, die, door ringen, welke achter tot aan het keurslijf vast waren, liepen. Andere leibanden waren gehecht aan een gordel van platte koorden, die om het lijf over het keurslijf sloot: veel later gebruikte men lederen keurslijfjes of lijfjes, die met een veter of riemen met gespen, over het keurslijf heen gesloten werden.

Den loopstoel vond men van tweederlei soort. De eerste bestond uit gedraaide sporten, in dier voege verbonden dat de opstaande schenkels, van onderen en van boven, in dwarsliggende sporten sluitende, bovenwaarts schuins toeliepen, en, om zoo te spreken, de gedaante van een geknot kegelachtig of schuins toeloopend vierkant uitmaakten, waardoor de zwaarte of beweging van het kind den loopstoel niet kon omwerpen. Het kleine bovenste vierkantje bestond uit vier dwarssportjes, van welke één geopend of gesloten kon worden om het kind er in of uit te laten of vast te zetten. Dat vierkantje was maar weinig ruimer dan de omtrek van het bovenlijf van het kind, of, zoo de ruimte te groot was, maakte men er twee uitgeholde plankjes in, die om 't bovenlijf sloten, zoodat het ligchaam zich kon omdraaijen en geen gevaar had door te zijgen. Van dit vierkantje liepen vier schuins staande schenkels, die van onderen met vier dwarsstaande sporten vereenigd waren, en een vrij groot vierkant vormden. Aan de vier hoeken waren rollen met beweegbare schenkeltjes gehecht, waardoor de loopwagen zich op allerlei wijze kon keeren en wenden. Met zulk een kunstwerktuig liep het kind naar alle zijden het vertrek over.

De tweede soort van loopwagens bestond uit een langwerpig zamenstel van dunne ribbetjes of stevig latwerk in de gedaante van een voet eener langwerpige tafel. De twee bovenlatten hadden een doorloopende groeve en strekten tot geleiders van twee uitgeholde plankjes, die om het bovenlijf van 't kind sloten, als 't in dezen loopwagen geplaatst werd en die, langs deze groeve, van het eene naar het andere eind van den loopwagen verschoven konden worden. De gansche machine, die niet, gelijk de vorige beweeglijke, van plaats veranderde, maar stil stond, rustte op vier pootjes, en was van die hoogte, dat het kind op zijn voetjes kon staan, en tevens met het bovenlijf op de plankjes rustte om, als het krachts genoeg had, al trappelende met die plankjes langs de geleiders voort te schuiven. Aan ieder einde van zulk een loopwagen of loopbank, was een bakje, geschikt om er speelgoed in te

leggen, waardoor het kind van het eene naar het andere einde gelokt werd en zich, door dit middel, heen en weer keerende — daar het zich tusschen de uitgeholde plankjes, even als in den vroeger beschreven loopwagen, kon wenden — wist te vermaken.'' Zulke leibanden en wagens vindt men bij Luiken meermalen afgebeeld en ze zijn welligt nog niet geheel verdwenen.

Men zou zich bedriegen, wanneer men waande dat onze voorouders binnen 's huis hunne eerste opvoeding ontvingen. De woningen der aanzienlijken waren er te net, die der burgers te klein voor. Men herinnere slechts aan de Quick van den ouden Visscher:

"Klaes timmerde een huys na Amsteldams gemack,
"Op een erf van dertien voeten breedt,
"Een voorhuys, een koocken, een schoorsteen, een back,
"Daer aen een kamer beschoten en bekleedt.
"Kostelyck genoegh als de manier wel weet,
"En opdat hy die voor doorloop sou bevrijen
"Schoot hij daer een door-gangh af ter zijen."

Men speelde op pleinen, straten en onder de luifels op de stoepen der woningen:

"Ghy sult" — zong Cats — "vernemen op de straet,
"Hoe dat de gansche weerelt gaet,
"Ghy sult 'er vinden, meyn ick wel,
"U eygen mal en kinderspel."

Dáár vergaderde, na schooltijd, de jeugd der buurt, en jongens en meisjes, rijken en armen, speelden, stoeiden en ravotten er van den morgen tot den avond. Men beschouwe slechts de plaatjes in de werken van Cats, de Brune, Heinsius, Luiken en anderen: altijd ontmoet men de kleinen op straat en in de open lucht. Ginds wag-

gelt een kleine met den trijpen of zwart fluweelen valhoed, in den vorm van een opgevulden beuling of een krans, nevens een ander met den keurigen, met fluweel en zijde bedekten, met pluimen en linten versierden valhoed, in den vorm eener oude kaproen, aan de wollen of fluweelen met een gouden of zilveren gesp aan het keursje gehechtten leiband; dáár ontmoetten de lompe vuurhouten en kunstig bewerkte elpenbeenen rolwagens elkander; hier staat de beschilderde en de met trijp bekleede kinderstoel op de stoep, dáár draagt de maert of min het sierlijk opgehulde kind, terwijl zijn keurig bewerkte "uytgekapaende", met ivoor ingelegde, met satijn bekleede en met goud kantwerk omboorde stoel slechts bij enkele plegtige gelegenheden werd gebruikt of liever alleen tot pronk diende. Hier zit eene moeder haar kind te koesteren en te kammen, dáár zit zij omringd door al haar spelend en stoeijend kroost, te spinnen of te kantwerken.

"Ik heb, schreef (volgens Halbertsma) een der sieraden en beroemdste inboorlingen van Deventer, in het laatst der XVIII^de^ eeuw, mijn vroegste opvoeding op den Brink genoten." — "En niet anders zijn de Oldenbarnevelden, de de Witten, van Beuningens, Bevernincks en van Harens opgevoed, op de groote pleinen der steden en dorpen waar ze geboren zijn." "Wat aengaet de opera Plutarchi," schreef Melchior van Beverninck aan zijnen zoon, den later zoo vermaarden staatsman Hieronymus, "my dunckt dat *f* 12 te veel is, en dat Mr. Maerten dier is. Oock vreese ick dat ghy soo costelyck boeck noch niet sal connen te rade houden en schoon bewaren, als ghy met u vuyle knockelen van straet comende daer sult aenvallen. Doch op hoope dat ghy sult u werck daer van maken denselven te doorlesen in plaets van op straet te knickeren ofte kooten, om een eerlicke man van u te queecken, soo ben ick tevreden, dat ghy dien coopt."

Onze Halbertsma heeft in eene verhandeling: "De frissche lucht" getiteld, de oorzaken en de gevolgen van het straatspel onzer vaderen geschetst. Wij hebben er niets bij te voegen dan deze woorden van een tijdgenoot dier groote mannen:

"Wanneer de burgher sich met 't heerschop saemvereênt,
"En d' een aen d' aer syn arm en hulp gewillich leent,
"En vrinden syn in nood als vrinden in het spel,
"Dan is het lant in rust en gaet het yder wel."

De geschiedenis onzer kinderspelen is nog niet opzettelijk behandeld. Enkele uitdrukkingen bij Breêroo, Visscher, Hooft, Huygens, in oude kluchtspelen, en plaatjes zijn de eenige bronnen, naar welke wij haar zouden kunnen bewerken. Wat hebben wij echter aan namen en afbeeldingen, indien de geheimen van het spel niet worden opgelost, en wij bezitten, helaas! geen Suidassen, Hesychiussen, Ferrariussen en Bulingers om ze te ontraadselen. Wie toch kan ons een beschrijving geven van "Tetje mijn," van "evenhouten of verevenhouten?" Wie verklaart wat "barckman" beteekent in den volgenden regel van Bredero:

"o Bloedt datsen vlacken barckman, die jongen kon schieten."

Wie geeft ons een denkbeeld van "pick oli graef," volgens Bilderdijk een verbastering van "Piccolo o grande." Sommige spelen, zoo als: het drijven van den tol met de zweep, kaatsen, schommelen, op stelten gaan, blindeman of schuilewinkel spel, rinkelloopen, op een riet te paard rijden, op den rug dragen, vogels aan een touw laten vliegen, het emzerspel, paar en onpaar, kruis en munt, knikkeles huis, blindemannetje en vele anderen hebben wij met de oude Grieken en Romeinen gemeen; het horen- en ganzenbord, het spelletje van de tien heeren en tien knechts, haasjen over, bok sta vast zijn van oosterschen oorsprong; daarentegen verraden puisjen leeft nog, het in de bogt of het touwtje springen, steentje beentje, blinde Gerrit of grijpen in den blinde, het stokje in de hel spel, het spel van Acht-moer, het uilenbord hunne bataafsche, het balslaan op St. Pieter, kaarspringen op drie Koningen, de St. Maartens-, St. Jans-, en Paasch-vuren, het dansen in de Mei, het daauwslaan op

Hemelsvaartsdag, de pinksterbloem, en pinksteren drie, hunne heidensch-christelijke afkomst.

De knapen vermaakten zich met het trompetje, het fluitje, den trommel, het molentje, het rieten- of stokpaard, het uitdrijven van den weecken prop uit een vlierhouten klapbos, bellen maken of bobbels blazen, met het hoepken spelen, den vogel en vlieger oplaten, met boog en pijl schieten, hinckelen, duikelen, koten, met den bal slaan, op stelten loopen, 't lesje, mulveren of knikkeren, in 't kuiltje of schoten met knikkers, mulvers of marmers, alabasteringen, alablassen of esterlingen. Zij reden op het hobbelpaard, speelden lansknechtje, draäiden den tol op top met den wiek, hielden zich bezig met het marel en bibberebobspel, hadden werp-, drijf- en priktollen, klapkooijen, vinkenetten, wipplanken; schoten boog en kolfden, buitelden op de koort, deden 't klootgen om de stad rollen of hielden zich bezig met "bok staat" of "liever de laver de bok, hoeveel hoorns staen er op," het klootgen werpen tegen de kegels, het prikken, baantje glijden en andere spelen.

Cats gewaagt van eenige dezer spelen in zijn Kinder-spel.

"Voor eerst is daer een dertel kint,
"Dat om sijn oogen is geblint,
"Dies gaet'er met een open hant,
"Geduerigh tasten na de want,
"En noch in dese blinden loop
"Soo grijpt er eene by de mou,
"Die best haer laten grijpen wou;
"En schoon, eer dat het iemand ving,
"Hem om de kop een dexel hing,
"Soo wort nu 't oogh hem los gedaen,
"Dies siet het sijn gevangen aen.

"Dat kint heeft langen tijt gewacht,

"En veel en dickmaels overdacht,
"Wanneer de slagh-tijt komen wou,
"En dat men ossen bollen sou,
"Edoch sijn oogh en gants gepeys
"En sach niet op het osse-vleys,
"Niet op het smeir, niet op het roet,
"Ten dacht niet om te sijn gevoedt;
"Maer al dat groot en lang geraes
"En was alleen maer om de blaes,
"Die jaeght het nu vol schrale wint,
"En daer is 't dat het vreughde vint;
"Maer prikt eens met een kleyne spel,
"Terstont soo slinckt het bol geswel.

"De tol draeyt lustigh op de vloer
"Gegeesselt met een vinnig snoer,
"En hoe dat iemant harder slaet,
"Hoe dat hy beter omme-gaet,
"Maer laet de sweep een weinigh of,
"Soo valt hy neder in het stof
"En doet voortaen niet eenen keer,
"Maer is een block voor immermeer.

"Let op het kint dat bobbels blaest,
"En siet hoe seer het is verbaest,
"Omdat het opgedreven quijl
"Alleen maer duert een korte wijl,
"En valt dan neder op het velt
"Wanneer het op sijn hooghste swelt.

"Het kint dat op een stockjen rijt,
"En met een stock een stockjen smijt,

"Meynt dat 'et drijft een moedig paert,
"Wel duysent franse kroonen waert;
"Maer iemant die het wel besiet
"Die vint een hout, en anders niet.

"De koorde-springer leert den vont
"Om recht te vatten uyr en stont,
"Om wel te passen op den tijt
"Al eer hy weder henen glijt;
"Want konje springen op de maet,
"En niet te vroegh, en niet te laet,
"En niet te traegh, en niet te snel,
"Ghy sijt dan meester van het spel.

"Besiet, hoe gene jongen springt,
"En synen macker neder dringt,
"Besiet hoe dat de lecker baert
"En over al de kinders vaert;
"Maar siet oock hoe het speeltjen ent,
"En hoe de kans haer omme-went;
"Hy die een wijl gedoken heeft,
"Die toont eens weder dat hy leeft,
"En die te voren hooge sprong
"En al het kleyn geselschap dwong,
"Die duyckt dan weder met 'et hooft,
"Als van sijn eerste macht berooft.

"Besiet hoe daer een jongen speelt!
"Besiet hoe lustigh dat hy veelt!
"Sijn tuygh en heeft maer eene snaer,
"En efter maeckt hy bly gebaer.

"Het koote-spel seyt mede wat,
"Voor die het na behooren vat:
"De koot en is geen spel op straet
"Soo lang den os daer henen gaet;
"Maer raekt het beest eens uyt de stal,
"En doet het dan een droeven val,
"Soo wort terstont sijn innigh been
"Den jongens op de straet gemeen,
"Die maecken dan een groot geraes
"En met de koot en met de blaes.

"De kinders die op stelten gaen
"Sijn rechte beelden van de waen:
"Wy soecken meest al hoger schijn
"Als wy in rechte waerheid sijn.

"Let op den vlieger van papier
"Geresen tot den hemel schier,
"Die, soo de jongen lost de koordt,
"Gaet efter noch gedurigh voort,
"En sweeft ten lesten wonder hoogh,
"En sweeft ten lesten uyt 'et oogh;
"Maer breekt'er dan een dunne snoer,
"Waer door hy in der hooghte voer,
"Siet! dat wel eer soo wonder scheen,
"Dat sijght in haest dan weder heen;
"Daer leyt dan al die losse vreught
"Ten spotte van de schamper jeught,
"Het scheen weleer een selsaem dier,
"En nu en is 't maer vuyl papier."

Op dezelfde wijze behandelt hij de klapkooi, het hoepelspel, het musje aan een draad, het molentje, het rijsdrijven en op den kop staan.

Pieter Godewyck legt in zijn Witte-broots-kinderen of Bedorve-Jongelingen" (Dordrecht 1641) Branghtje van der Dreven deze klagt op de lippen:

"Waer magh de jonge sijn, waer magh de lecker loopen?
"Hy is staegh uyt den huys by Tysje met de knoopen,
"Hy is staegh op de vest, of achter in den Doel,
"Of by de lichte Claes, of by de mancke Roel,
"Of by de schelen Heyn, of by ons Jantje Laeuwen;
"Hy speelt staegh in het Hof met krampen en rabaeuwen;
"Dan heeft hy in de hant de vlieger en den tol,
"Dan ist weer met de kolf, den devick en den bol:
"Peck, oly ofte graef, of dan weer met de hoepen,
"Dan klinckert, stinckert, hey! dan haso weer te roepen,
"Dan ello alle daegh of schommelarij boeck,
"Of deutje aen de muyr, of schuyltje in den hoeck.
"Dan 's avonts op de straet te schellen en te beyeren,
"Dan speelt hy met sijn maets het spel van schaelmans eyeren,
"Dan weer steck-op steck-an, en dan waer is de mol?
"Ey, doet dat rickje heet, de mol blijft in sijn hol.
"Dan klapt hy met de sweep, dan springht hy door het toutje,
"Dan gaet hy op de stelt, dan schermt hy met het houtje;
"De knickers en de koot sijn by hem seer gemeen,
"En boven-al soo mint hy oock den dobbel-steen:
"De kaert dat is sijn boeck, hy kan spits-vinnigh troeven,
"Hy kaest, hy damt, hy kan soo lustigh schroeven;
"Hy vloeckt, hy sweert, hy fleut, hy rijdt, hy loopt, hy springht,
"Hy schrantst, hy brast, hy vecht, hy bijt, hy krast, hy singht;
"Dit blijft schier yder dagh hem in de sinnen hangen;
"Al wat ick hem vermaen, hy gaet sijn oude gangen.
"Ey! siet daer komt hy aen. Wel jonge soo besweet?
"Hoe ben je, lieve kint, op 't spelen staegh soo heet?

Fritsje.

"Jae moer, dat loof ick wel, Piet nam mijn kaerte-blaren,
"Krijgh ick die maffe geck, ick sal hem soo plock-haren,
"En douwen voor sijn muyl, en slaen sijn oogen blaeuw.

Branghtje.

"Nu jonge 't is genoegh, verlaet het boose graeuw,
"Verlaet het quade rot, en treet bequame wegen,
"Scheyt u van 't vuyl geboeft, en wilt de deughden plegen,
"Verlaet het vuyl gespuys, en laet het potten staen,
"En schickt u tot de deught, en treedt de rechte baen.
"Fy! schout dat boos gedrocht, en soeckt geen vremde grepen,
"En laet u van de Jeught tot geene boosheyt slepen,
"En doet dat ickje heet: Ey! houdt u in den bant,
"Het sal u wesen eer en my oock nimmer schant:
"Verlaet dit kinder-spel, en al dat malle jocken,
"En laet u van het goet niet tot het quade locken;
"Kom laet ons gaen in huys. Wel waer is nu u boeck?

Fritsje.

"Hy leyt in onse kist, of in den torrif-hoeck."

De meisjes hielden zich bezig met koten, een spel waarvan Horatius reeds gewaagde, en dat door Erasmus is beschreven. Vroeger vermaakten zich de jongens er mede, doch in de XVIIe eeuw niet meer. Ook lieten zij zich "met het schoptouw heen en weer drijven, bikkelden, enkelden of klaauwden, sprongen in de bocht of pieraersden, en gingen op de houken zitten om zich te verschuilen, oefenden zich in "veele vraeghjes en weeder-vraeghjes," "dansten op een bommeltje met een fluijtjen", vertelden sprookjes en hadden "andere geneuchelijke speeltjes."

Een der meest geliefde en algemeene speeltuigen was echter de pop, die men zoo wel in de armste hut als aan het hof te 's Hage vond.

"'k En weet niet (zong Cats) dat 'er iemant leeft,
"Die niet sijn kintsche poppen heeft.
"Het meysje speelt met poppe-goet,
"Het knechtje toont een hoger moet,
"Het meysje doet de wiege gaen,
"Het knechtje laet de trommel slaen,
"Het meysje speelt met kleyn beslach,
"Dat tot de keucken dienen mach."

Men had ze van allerlei soort, vorm, kleeding en stoffe, van zilver, hout, papier en was, zelfs met beweegbare oogen.

Zilveren poppen in Noord-Hollandsch gewaad waren niet zeldzaam, ook had men ze zilver verguld.

"'t Nietigh vleys wort opgehult,
"En gelijk een pop vergult."

zong Rhynenburgh. Tot de pop behoorde al wat tot een poppenhuishouding betrekking had, porselein, delftsch aardewerk, blik, koper, zilver. Men had keukens en kraamkamers, ja geheele huizen met vier, zes of acht gemeubelde vertrekken in hout, zilver of filegrane; poppenzalen, die door groote meesters beschilderd waren en duizenden kostten, zwart behangen dooden-kamers met linnen of zilveren doodkistjes, waarin wassen lijkjes lagen, poppetuintjes van koraalwerk met heggen, boomen, berceaux, paadjes, zitbanken en standbeeldjes. Aanzienlijken hadden pronkkasten, die of geheel tot een poppenhuishouding waren ingerigt of waarin het poppenspeelgoed bewaard werd. Zulke pronk- of poppenkasten vond men zelfs bij de boeren en diende bij hen om voorwerpen van waarde te bergen.

"Ik zal hem (den trouwring) met papier bewonden, wel bewaaren,
"En in mijn poppekas veur onze kindren spaaren."

zei een boerin tot haar vrijer in Rotgans' Boerenkermis.

Aanzienlijken hadden ze ook van kostbaar hout, met ivoor en schildpad ingelegd, ja geheel van schilpad of zilver. Op de tentoonstelling van

oudheden te Amsterdam in 1858 was er een, met schildpad opgelegd en beschilderde glazen laden, een geschenk van den koning van Denemarken aan Maarten Harpertsz. Tromp; een ander van notenwortelhout, voorstellende een hollandsch huis, gemeubileerd met zilver huisraad en wassen poppen. Ook vond men er twee van italiaansch maaksel, met schildpad, ebbenhout en koperen versierselen, wier laden met op marmer geschilderde italiaansche zeehavens bedekt waren, en een ebbenhouten met beschilderde paneelen en laden, door of als Breughel.

In soortgelijke kasten bewaarden sommige familiën van geslacht tot geslacht het zilveren speelgoed, dat uit honderden stukken bestond en zóó kunstig gemaakt, dat het de verbazing en kooplust van vreemden opwekte, en door hen voor groote sommen gekocht, thans het sieraad van vorstelijke kabinetten uitmaakt. Margaretha Godewyck had een poppenkast van koraalwerk, die ze zelve dus bezong:

"Op myn coraal werk.

"Hier siet ghy van coraal in 't cabinet besloten,
"Een baeckermat, een wiegh, een korf, een stoof, een mandt,
"Een kleerben opgepronckt, een bedsté, ledikant
"Gevloghten van coraal en na de kunst gegoten:
"Gemaeckt van suyver glas, en van verscheyden kleuren,
"Aen d' Aemstelstroom gevormt van blaeuw, van groen en peers,
"Want sulck corale werck verdient oock wel een vers,
"En Pallas sou het self voor wat bysonder keuren."

"Op myne thuyn van syde.

"Hoe seer dat Crassus pronckt en stoft op al sijn fruyten,
"Gewassen buyten Roôm en aen het Tybers stot,
"Hoe seer Lucullus pryst sijn bloemen, planten, spruyten,
"Sijn ooft, sijn boom-gewas, sijn za'en, sijn braven hof,
"Dit alles kan een wint, een buy en vlaegh verdrijven,

"Soodat de bloem verdort, en 't rijpe fruyt verstickt,
"Maer mynen hof van syd die sal gedurigh blyven,
"Mijn fruyt het greetigh oogh, maer niet de mond verquict.
"Geen spin, geen worm, geen rusp en kan mijn boomen deeren,
"Mijn bloemtjes somers sijn en 's winters even groen,
"Mijn kerssen altyd root, mijn appelen, mijn peeren
"Sijn altyt even gaef, sy konnen 't ooghe voen."

"Op mijn syde bloemen.

"Toen Zephyr 't echtverbond met Chloris eerst begon,
"En haer als bedgenoot gingh minnelyck liefkoozen,
"De bruydt-schadt die hy schonk was 't schijnen van de zon,
"Hy gaf haar op de handt een korf vol schoone roosen,
"Hy maeckt haer sijn Godin en vooghdes van de blom.
"En hy heeft haer geviert, geëert al binnen Rome,
"En daer wiert sy onthaelt, geheeten wellekom,
"En toen heeft sy den naem van Flora aengenomen.
"Nu Flora kom by my en thoont my ware gunst,
"En bindt met syde draen de tulpen, roosen, tylen,
"Die heb ick in mijn schoot, laat my door uwe kunst,
"Een kransje van cieraet gaen weven onderwylen.
"Dat zephyrus soet blaest de blaertjes op de struyck,
"Die ick heb toebereyt, laet daer u gulde stralen
"Van Phoebus helder licht op flikren tot gebruyck
"Van jufferties die in mijn cabinetje dwalen."

Op de utrechtsche tentoonstelling (1857) zag men poppenhuisraad en een poppentoiletspiegel uit de XVIe en XVIIe eeuw.

Men moet echter deze kasten wel onderscheiden van de poppen- of beeldenkasten, die men reeds in de XVIIe eeuw op kermissen vond en van welke Rotgans dus gewaagde:

"Daer staen twee jonge maats; elk heeft wat raars te kijken,
"D'een draait een poppekas, waer in de beelden prijken
"Van weitsche juffers, naar den nieuwen zwier gehult,
"En groote hanssen, maar geschildert en vergult.

Tot de spelen behooren ook het optrekken der jongens met allerlei klein krijgstuig op kermistijden, het mommen of gaan met een houten of benderen aenzicht,

"Sy loopen mommen onbekent, in omgekeerde kleeren,"

het dansen op eijeren en het raketten, volgens sommigen in de XVI eeuw in Frankrijk uitgevonden, doch volgens anderen reeds vroeger te Konstantinopel in gebruik.

Aanzienlijken, bij wie, in het laatst der XVII[e] eeuw reeds de fransche taal en modes begonnen door te dringen, spraken van "jouer à la grande boule, à la mouche, pour des chiquemauldes, à la sauate, au palet, des claquettes, des osseletz, à la croce, aux barres, aux dets (ung ieu defendu), aux tablettes, à per ou non, aux dames, aux des gullettes, aux noix, du pot cassé; van "le petit cheval, gaigner à iecter la pierre" enz.

De spelen wisselden elkander naar het jaargetijde af. Het touwtje springen der meisjes of slootje springen met den polsstok der jongens, geschiedden beide, om het vermoeijende, in de lente; het bikkelen en knikkeren, steentje-beentje spel, in den zomer, om de koude der blaauwe steenen; het opschieten der vliegers of draken, om het stevige van den wind, in den herfst, en het spelen met ossetanden, koten en klaauwen, in den slagttijd; het kolven op ijs of sneeuw, midden in den winter. Ook de handboog, wikkeblazer en steenslinger; de schommel, de hinkelbaan, de drijf- en werptol; het knikkeren en schieten met den kloot, het prikken, bokje staen, schoppinghe, tellemaken, tikje-mijn, blinde koe; de raskert en hoepel, kaper op zee, haas en hond, keerden op bestemde tijden terug, en "maakten tegelijk den almanak en het openbaar leven der nederlandsche jeugd uit."

Terwijl zich onze flinke hollandsche jongens, burger-kinderen en heeren-zonen, in de frissche lucht ontwikkelden, zaten vele aanzienlijke duitsche en fransche knapen achter sloten en grendels, in oude, dompige en kleine vertrekken opgesloten en oefenden zich daar, na volbragten arbeid, in spel en ligchaamsbewegingen. Zoo lezen wij o. a. van Frederik IV, keurvorst van de Paltz, dat, toen hij acht jaren oud was, zijn eenige uitspanning bestond in het schuiven over de tafel, en des dingsdags op het hoender- en vossenspel (ons ganzen- en uilenbord) te spelen.

"Am Montag schob er auf der Tafel; am Dienstag spiellte er das Hüner- und Füchs-spiel."

D. v. D. KELLEN Jr.



Lith. v. Emrik & Binger.

SCHOOL VOOR DEN DEFTIGEN BURGERSTAND.

HOOFDSTUK X.

DE SCHOLEN.

In de vroegste tijden hadden de meeste parochiekerken hare school, waarvan de graven het patronaatregt bezaten. Van tijd tot tijd schonken zij deze scholen aan de steden, publicke inrigtingen en particulieren, die ze dan wederom "tot haren scoonsten" verpachtten. De school der hoofdkerk droeg den naam van groote school, een naam die na de hervorming, op de scholen, die door den magistraat gesticht, onderhouden en beschermd werden, overging. In deze laatste onderwees men, behalve het grieksch en latijn, ook het duitsch, d. i. lezen, schrijven en cijferen, en niet slechts aan kinderen van gegoede, maar ook van ongegoede ouders. Evenals op de straat waren zij makkers op de school.

"... Se het mijn kyeren gnapjes ekliedt en eriet
"En zy stuurtse in 't groot school, 't is van sen leven niet eschiet"

hooren wij bij Bredero een amsterdamsch wijf van een harer barmhartige geburen zeggen. Later werden die scholen alleen voor knapen "die zich tot hunne studie begaven," en de overige scholen, die met consent der schoolverzorgers gesticht, en bij- of winkel- ook privaet en particuliere scholen genoemd werden, voor jongens of meisjes of wel

voor beide bestemd. Vóór de school-deur of poort hing een "caerte of monster," die door 's meesters eigen hand gemaakt en geschreven moest zijn, en wel "van die dingen, die hem toegelaten waren om te leeren en daartoe hij bekwaam was," en dat wel "om niemand te bedriegen en alle abuizen te verhoeden, op boete van twaalf guldens."

Behalve deze "caerte" hing voor sommige scholen een uithangbord, waarop met groote letters "school," "hier onderwijst men kyeren," een bijbelspreuk of eenige dichtregels te lezen stonden. Op het uithangbord van een rotterdamschen schoolmeester las men, onder de beeldtenis van Jona door den walvisch uitgespogen:

"Doe de walvis Jona uitspoog, ging hy te Ninivé preken en leren,
"Hier leert men de kinderen de gebeden, de vragen van buiten en (gaat men uit catechiseren.

In Tengnagels' Frik in 't veurhuis wordt melding gemaakt van eenen Hendrik Kaldekerk, voor wiens school een bord hing, waarop hij zelf was geschilderd, omringd door al zijne razende scholieren met een kroon op het hoofd, en het onderschrift: "het gekroonde hoofd-sweer."

Op andere borden zag men een roede en plak, of wel een meester in zijn katheder gezeten, de jeugd onderwijzende, afgebeeld, of las men "repos aljeurs", "met luste", "goedcoope wysheit" enz. De scholen waren meestal lage, smalle vertrekken op de tweede verdieping van het huis, met het uitzigt op een morsige steeg of binnenplaats, of wel vochtige, kille, holle, kelderachtige reefters van het een of ander oud gesticht, dat sedert den spaanschen tijd door de regering verhuurd of ten gebruike was afgestaan; soms een vochtige kelder, zooals dat van de schoolmatres van Dou, waar het bordje met de woorden "schol en braje" uitsteekt. Niet zelden werd er in het voorhuis school gehouden, en des zomers onder den luifel of op straat. De vertrekken waren in een voor- en achterschool, voor rijken en armen, afgedeeld. In een der hoeken stond het pultrum met den Bijbel er op, en in het midden een groote houten katheder, waarin de meester

zat, wanneer hij de lessen overhoorde, waarop de "fraeye handplacke" en haar trouwe kameraad "de wackere roede van wilghentacken" lag, en waarin de "protokollen, daar men brieven uyt leerde dichten," een inckthoornken," "zanddooskens," een "pennemes dat wel en scherp kon snijden," een "blanc teghel met een loop van kieselinghsteen, om alle coleuren van inckt op te wrijven," "sculpkens, horenkens, groot en cleyn van fatsoen, om er den inckt in te doen," "een glas vol swarten inckt," "gansenpennen, perkamenten," een signet, groen was, leijen en schrijfboeken, ook dat waarin de namen der scholieren waren geschreven, een huisboek, psalmboek en testament en andere schoolbehoeften werden bewaard. In dien lessenaar stond soms een stoel, waaraan de gard hing. Aan de regterzijde van den lessenaar hing het A. B. bord, daar naast de ijzeren kam met den houten steel, "waarvan het gezigt alleen genoeg was om een rilling over 't lijf te jagen, wanneer men bedenkt, dat die gebruikt werd om onreine hoofden tot reinheid te dwingen." Een enkele streek met zulk een kam moet genoeg zijn geweest om 't bloed bij het hoofd te doen loopen. Aan de linkerzijde van den lessenaar hing het ezelsbord, waarmede de domoor, die te traag of te stomp was om te leeren, op de borst prijkte. Achter de katheder hingen rekenborden, schoon- en prijsschriften, "eertrofeën der jeugd," met den prijsbrief van den meester er boven, de Tien Geboden, Vader ons, het Geloof en andere proefschriften van den meester, sierlijk met de pen getrokken; de schoolordonnantie, behelzende de voorschriften hoe zich de leerlingen op straat en in de kerk hadden te gedragen; hoe zij moesten zitten, opstaan, buigen, nijgen; verboden om te schoffelen met de voeten, zich te krabben, luizen te vangen, hard te snoffen en te snuiten, te proesten, snappen, elkander te slaan, schoppen, steken, schenden. Kwamen de kinderen in de school, dan moesten zij, volgens sommige ordonnantien "reverentie bewijsen", voor hem "buigen en nijgen met manieren; "wanneer de meester nieste of. . . ., zeggen: "goed bedoelt;" opstaan en hun reverentie maken, als de meester binnenkwam of hen

aansprak. Dirk Adriaensz Valcooch, Schoolmeester tot Barsigherhorn, hing het volgende verbodschrift in zijne school:

"Die zijn muts niet afneemt voor een man van eeren,
"Die daer loopen crijten, vloecken ende sweeren,
"Die wildt end' onsedich loopen lancx der straten,
"Die spelen om gheldt, boecken, oft loghenen praten,
"Die der luyden eenden smijten en beesten jaghen,
"Die niet en doen dat haer ouderen behaghen,
"Die met messen poghen, in 't hayr plooken,
"Die in 't velt loopen, door 't hoy springhen met stocken,
"Die buyten meesters of ouders raet t' huys blyven,
"Die gheldt, boecken, pennen nemen als dyven,
"Die naeckent baden, in erten en wortelen loopen,
"Die in de kerck rabbauwen of snoobbern coopen,
"Die zijn benedictie niet over tafel en lesen,
"Noch 's morghens noch avonts niet bidt ghepresen,
"Die 't boeck scheurt, of verabbelt zijn papier,
"En malcanderen gheven toenamen hier,
"Die zijn eten werpt voor catten ende honden,
"Die niet willen weergheven dat zy in de school vonden,
"Die in 's anders drincken spout oft op zijn eten treet,
"Die uyt de school slipt, en niet en heelt 't secreet,
"Die speecksel wten neuse oft den mont
"Met den voeten niet uyt en treden terstont,
"Die op de wallen loopen als men gaet na huys,
"Die malcander beworpen met snot, vloijen en luys,
"Die niet sedich loopen na de kerck of daer van,
"Die malcanderen smyten stucken, korf of kan,
"Wat scholiers dees poincten voorsz. niet en onderhouwen,
"Sellen twee placken hebben, oft hem met roeden clouwen."

Soms bestond de school-ordonnantie uit korte spreuken, b. v.

"Sal de meester wel regeeren,
"Dan moeten de kynders obedieeren.

"Als de kynders 't kwade vlyeden,
"Worden zy nog vroome lyeden!

"Die nyt op de schooltyt past,
"Wordt op roedespys vergast.

"Maact toch altyt reverentie
"In der goede lien presentie.

"Soo de jongkens trantelen als zy ter schole gaen,
"De meester zal se sekerlyck slaen."

Op het titelplaatje der Aritmetica ofte Reken-konst van Jan Belot Dieppois, kijkt achter 's meesters stoel een groote duivelskop over den muur. Een vader treedt de school binnen met zijn zoontje aan de hand, en zegt:

"Slaet hem vrij en spaert plack noch roe:
"Eer ick hem elders doe."

Maar nu komt ook een moeder met haar zoontje binnen, en zegt:

"Ic ben schier ontsint,
"Ic can niet verdrage
"Dat mijn soete kint,
"Dus ghy hebt geslage!"

En nu zucht de meester: "Malheureus est l'homme, dit Aristote, quy a la charge d'enfans de plusieurs mères." Boven het plaatje staat met groote letters "Hooftzweer" (hoofdbreken, migraine).

In sommige scholen zaten jongens en meisjes door elkander, doch in andere zij die schreven en rekenden op lage banken aan lage tafels, de meisjes echter niet tusschen de jongens, 't geen ook volgens de ordonnantie moest geschieden:

"De kinders sullen op loca sitten van malkander,
"Niet als hengsten loopende d' een door d' ander;
"De meyskens sullen sitten op een hoek alleen
"En de knechtkens sullen ook sitten byeen."

Voor de kleinen waren zeer lage A B banken bestemd.

Om versche lucht te verkrijgen, zette men de "raamden op een kier," of liet ze zakken. Des winters brandde midden in de school een turfvuur, en als het donker werd stak men vetkaarsen op houten blokken of ijzeren kandelaren aan. In deze lage, donkere binnenwanden, of sombere, holle, vochtige vertrekken, en een door turf en kaarslucht verpeste atmospheer, waren somtijds eenige honderden, doorgaans warm gekleede of liever ingebakerde — de Engelschen zeiden "stoichered up like a Dutchman," opgepoft als een Hollander — kinderen van 's morgens zes of zeven tot 's avonds zeven uren zamengepakt.

Doch keeren wij tot het school-ameublement terug. Tegen de naakte wanden hangen bont beschilderde school- of boekenborden met openslaande kleppen, die met een kram gesloten worden of met een schuif open gaan. Iets lager zijn latten geslagen met een koord er boven tot berging der schrijfboeken; kapstokken echter vindt men niet, want de lieden houden de hoeden op het hoofd; alleen onder het gebed of wanneer de lessen overhoord worden, in de hand. Reeds des zomers te zes, des winters te zeven uren wordt de school geopend, waarin de kinderkoning, in zijn tabberd gedoscht, zijne scholieren verwacht.

Wij zullen later nader kennis met hem maken; thans zij het voldoende te melden, dat hij in den loop der XVIIe eeuw niet meer de man der XVe en XVIe was; een man met koninklijk, wij zouden haast zeggen despotisch gezag, voor wien men ter aarde boog, die de voorzitting aan de gastmalen had. Zoodra de zandlooper op den lessenaar was afgeloopen, verhief hij zich van zijn zetel, deed het gebed of liet het door een der leerlingen doen, en las een hoofdstuk uit den Bijbel voor en hief een psalm aan, waarna de werkzaamheden aanvingen. Te elf

uren eindigde de school wederom met het gebed: de meeste kinderen verlieten haar dan, doch sommige hielden er het mede gebragte noenmaal. Te een uur en des avonds te vijf, werden de lessen hervat, nadat het gebed en de bijbellezing en het psalmgezang geëindigd waren, en te vier en zeven uren evenals de morgenschool gesloten. Des woensdagsnamiddags geschiedde zulks een uur vroeger, en des zaturdagsnamiddags was er geen school. Op die dagen onderwees men de kinderen in het zingen en den catechismus.

Op zon- en feestdagen, in de hondsdagen, des middags na het schrijven om den prijs en het betalen van het trimester, op beestenmarkt, was er vacantie; doch de jongelieden daarmede niet tevreden, wisten den meester "door allerlei konstjes en practycken om oirlof te pramen," zoo als het uitfluiten op St. Thomas, het besteken op zijn geboortedag; ofschoon zulks "als der werelt onstichtelyck", "naar bozer ghewoonte," even als het oorlof geven op "ghezwore maendagh," vasten-avond, kermis en diergelijke dagen strengelijk was verboden. De meesters lieten zich echter ligt verleiden tot het geven van verlof, doch straften het krampen loopen en achter heggen gaan. Deze straffen bestonden meest uit het geven van plakken en het geeselen met de roe of gard. Noch de een noch de ander ontbrak op eene school "van goede discipline," en waren schier geen oogenblik uit 's meesters handen; want "hoe minder vlijt, hoe strenger gekastijdt:" "'t is geen goed schoolmeester man, (zeide men) die de roede niet zwayen kan."

De plakken, inderdaad "instrumenten van grouwelijcke torture," waren verschillend van maaksel en grootte, de een sierlijk met een gedraaiden steel, de ander ruw en onbewerkt — een rond plankje met een steel. Men had ronde en ovale plakken, dik en dun van blad, met een gladde oppervlakte, en met ruiten ingesneden, om den indruk op de hand te versterken, plakken met gevlochten koperdraad, en met scherpe ijzeren puntjes voorzien, of met spelden en naalden er in, die vel en vleesch van de handen scheurden. Die op de school weinig had misdaan ontving "sachte placxkens" en "pro-

pere graauwen;" die gestolen of gestoken had, of weerspannig was "harde placken, felle graauwen." De straf der roede was strenger dan die der plak. Zij werd naarmate de misdaad was op het gekleede of naakte ligchaam uitgeoefend. Luther verhaalt dat de schoolmeester te Mansfeld hem op éénen morgen vijftien malen de roede liet gevoelen. Op sommige scholen werd met bullepeezen en riemen geslagen, op de binnenplaatsen van andere vooral van wees- en armscholen vond men geeselpalen, waaraan jongens en meisjes gegeeseld werden, en in de school van het rasphuis te Amsterdam een bank daar de kleine misdadiger met het hoofd door een hout gestoken, dapper op gegeeseld werd, en in een ander school aldaar een zwaar houten blok met vier ronde gaten van verschillende grootte, met ijzer beslagen, en in het midden doorgesneden, zoodat het geopend en gesloten kon worden. Met dit blok aan het been moesten de kinderen opentlijk langs de straat gaan en des zondags de kerken bezoeken. Niemand duidde het den meester kwalijk dat hij sloeg en trapte; of de knapen als pilaarheiligen met drie, vier schoolborden (borderen) op de uitgestrekte armen boven op de tafel gedurende den ganschen schooltijd liet staan.

Wij lazen ook van "lederen kussens met uitstekende speldekens puntwaerts naar boven gekeerd," waarop de meisjes gezet werden; van schoppen, stooten, vuistslaan tot ledebreuk toe. Lijdius verhaalt dat een meester een knaap tegen een stok liet opklimmen, hem er vervolgens afstiet, zoodat hij op de steenen viel, en hoofd, knieën of ellebogen kneusde. Ook stopte hij hem den mond met een bal of doek en hing hem in een zak buiten het raam, of

"Greep hem by het been, ook daer hy was gaen slapen,
"En trok hem langs den vloer, dat hem het hoofd wanschapen
"Wert door buylen, die hy kreeg dan hier dan daer,
"Want daer was geen ontzet, al maekte 't kind misbaer."....

"Wat zijn er (riep hij uit) al tyrannen op de schoolen,

"Wat Neroos voor de jeugt, zy hoopen gloênde koolen
"Op 't hooft van 't kynd, hun zorgen toevertrouwd.
"Wat heeft 't een vader menigmael berouwd
"Dat hy zijn liefste kynd zoon duivel heeft gegeven,
"Die aen hem al het kwaed der helle heeft bedreven."

en een ander noemde den meester "eens turck, tyran, beul."

"Niet waerdigh hy en is een meesters naem te dragen,
"Hoe ongenadigh heeft den tyran ons geslagen!
"Ick schrick wanneer ik denck aen sulk een moordenaerskuyl,
"Daer men niet anders hoort dan slagen en gehuyl.

"En is dat meesters werck? de jeught soo wreedt te smijten?
'T is, segh ick, beulenwerck het vleesch van een te rijten,
"Te scheuren dattet bloet." ......

Doch zulk een gestrengheid was gelukkig niet algemeen. Er waren er ook, gelijk aan die, waarvan Branghtje in Godewycks aangehaald tooneelspel deze getuigenis aflegde:

"Voorwaer de man die weet met yder een te leven,
"De man die is geleert, de man is seer bequaem,
"Een yder lief-getal, een yder aengenaem.
"Hy slacht de meesters niet, die hare sinnen spannen,
"Om met een wreet gerecht, de jeught uyt 't school te bannen.
"Hy slacht de meesters niet die met een korsel hooft,
"De jeught van alle vreught en soete lust berooft.
"Hy lijckt de meesters niet die haer seer hoogh doen achten
"En die men als een sant moet vyeren en oock wachten."

De scholen stonden in de meeste steden onder toezigt van curatoren der latijnsche of groote school. Deze stelden de meesters, nadat zij de canons en formulieren van eenigheid onderteekend en den eed op het raadhuis afge-

legd hadden aan, maar daarmede meenden zij dan ook te kunnen volstaan. Zelden zagen zij naar hen om; nimmer bezochten zij de scholen, "ofschoon deze slechts met een klink mogten gesloten worden, opdat de heeren, als het hun luste, haar zouden mogen visiteren": alleen dan wanneer de ouders klaagden over de "schromelijke verwarring," "weinige subordinatie," al te gestrenge kastijding of over het "verloop der school wegens dronkenschap van den meester," of wanneer er twist tusschen de schoolmeesters was ontstaan, lieten zij deze door den pedel voor hunne regtbank dagen, en hun vonnis was zonder appel. Zoo ging het te Dordrecht, zoo zal het wel op andere plaatsen gegaan zijn. Het ontbrak voorzeker niet aan knappe en kundige onderwijzers, sieraden van hunnen stand, de geschiedenis onzer letterkunde telt ze bij honderden; maar in het algemeen was de toestand van het schoolwezen allerjammerlijkst, vooral in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant. Hoe kon het anders: in de laatstgemelde provincie werden niet zelden heerenknechts, die niet meer voor de dienst geschikt waren, burgerlui's kinderen, die door ligchaamsgebreken tot het bekleeden van een post of het verrigten van handen-werk ongeschikt waren, met het schoolambt begunstigd. Herhaalde klagten werden bij consistoriën, classen en synoden ingediend over de volslagen onbekwaamheid en onkunde der onderwijzers en onderwijzeressen. Mr. Casparus van den Ende schreef in de voorrede zijner uitgaaf der Gazophilace de la langue Française et Flamande (Rott. 1611): "Dat het gemeene volk de nederlansche taal misbruikt, komt niet door haar eigen schuld of verzuim, maar alleenlijk en voornamelijk misleid zijnde door de schoolmeesters en schoolvrouwen, die meestendeel onwetende en botte menschen zijnde, van voren aan en met het A. B. C. de kinderen beginnende te leeren, de letteren qualijk noemen, qualijk spellen en alzoo qualijk leeren kunnen." Op de zoogenoemde meutjes- of matressenschooltjes was het niet beter gesteld. Men had ze in grooten getale meest in de achterbuurten onzer groote steden en ze droegen gewoonlijk den naam naar de matres, b. v. 't school van Grietje in de Nijs,

van Naentje de bliekster, van Ante-muy, Betje-muy-school, 't school van Jaenke aan de vismart, of naar het huis: b. v. 't school in den appel, de laers, de peereboom.

Meestal waren het donkere, vochtige kelders met steenen vloeren of bekrompen donkere achterkamertjes, waarin een aantal kinderen van beide sexe en elken leeftijd waren opgestapeld. Op stoofjes, lage banken, kleine smalle stoeltjes, of op de vloer gezeten bleven ze daar voortvegeteren, zonder dat de matres zich over hen bekommerde.

De scholen in de hoofdstraten, waren beter en ook voor fatsoenlijke lui'skinderen bestemd. De schoolvrouw zat hier voor een pultrumske, waarop een "boeck, de wilgen roê en een hout placxke" lagen. Voorts had zij nog een lange tien voorhanden, waarmede ze "de achterste bancken mogt reicken." De schooljeugd zat met de "caproenkens en mussen op het hoofd op "laege bancxkens": in den hoek van het vertrek stond een "stillekyn" en een pispot of een emmer. "De matres of het muytje dreef ook handel in allerlei snoeperijen, waaraan de kinderen hun "schoolduiten" besteedden. Het schoolvertrek was gewoonlijk tevens slaap-, woonvertrek en keuken; elk kind moest, gelijk zulks op de jongensscholen plaats greep, des winters dagelijks een turf en wekelijks een vetkaars medebrengen. Konde de matres lezen, dan werd den kinderen "een kapittel en een zondag" voorgedreund; zoo niet, dan bepaalde zich het onderwijs tot het zoo lang herhalen van A. B, het Onze Vader, de tien geboden en het geloof, tot dat de kinderen ze van buiten kenden, zonder spellen of lezen geleerd te hebben. Wilde de matres hare "kynderen" voor de "edele spelconst" doen ontgloeijen, dan sprak zij hen dus toe:

"Kynderen, daer hebt ge een nyeuw capitorium,
"Leert naerstighlyck, en vlytelye, oefent uw memorium,
"Met alle consten, de spelconst eêl, wil weten
"Dat de eerste letters A B heeten."

Zij moest even als de schoolmeesters vóór zij haar ambt aanvaardde

den eed op het stadhuis afleggen, de canons en formulieren, al ware het slechts met een kruisje (want de matressen konden zelden schrijven), onderteekenen en schoon er van haar gevorderd werd niet "kyfachtigh, noch oppronckerigh, noch een bytebaaw" te zijn, was zij doorgaans een ware heks, vinnig, scherp, altijd kijvende en slaande. Zij ging soms gebukt onder hare taak, want eene uit dien tijd hooren wij klagen:

"'t Is wat te seggen, kynderen op te voên, 't is een drommedaris
"Die 't gerammel, gejanck en 't kyven can harden,
"Was ik er baes van, ik sleurd' u allen te flarden
"Die hexkens, die schurken, die malle slengels."

Eene andere hooren wij in deze jammerklagt uitbarsten:

"Aai my! aai my! wat of ik zweit van 't kyven
"Op al dat goore goet, ick can het nyet beschryven
"Wat hoofsweer 't school my baert, 'k bezwijm er af, aay! aay!
"En 'k ben soo rummetiek, soon oude grijse paay!"

Sommige matressen hielden des voormiddags leer-, des namiddags "nai- brey- en spelde-werck-school," en wel des zomers op de stoep. In een onzer vaderlandsche kluchten wordt een tooneel uit zulk een school voorgesteld. Wij geven het weder, zooals het door Tengnagel beschreven en voor het amsterdamsch publiek meermalen vertoond werd:

Grietje met een flep voor'er hooft als kraem-vrou en een tien in er hand als matres, stelt ordre onder heur school-kinderen. De wieg met het kindt staet mede op het toneel.

"Hemme! hemme! hemme daer! mitje snappen en je klappen dit (gore goet!

Lysbeth, al grijnzende. Matres, Kniertje quelt me;

Grietje. 't Sorg dat ik se daer al weer by komen moet.

"En jy mee lijmstront; al lang enoeg te dutten en te droomen;
"In elken uur een lelijtje; wat of 'er noch van jou zel komen;
"'t Is hier het poppetje pas van achtien klossen, je hoort in elken
(uur een zestienen deel te doen.
"En jy gaepster, wat heb jy er na te luysteren? Wat: deuze kieren
(souwen een mensch wel mal bro'en.
"Wel; wat of dit aenzicht nou schort; hoe staje dus en trantelt?

Kniertje staet voor de matres. "Matres moet ik wel ereys gaen
(kacken?
Grietje. "Ja: maer komme datelijck weer. Zie z'er naers eens na'er
(halen, 'k zurgh 't zel er noch ontzacken.
Jozyntje staet wrigende op. "Oei! oei! oei! matres moet ik mee
(gaen, 'k heb oock sukken nood?
Grietje. "Loop, schijtwick loop, wat deuse kieren schijten, of men
(maer een duyt gaf voor een hiel roggenbrood.
"Waar of deuse sloftoffel van daen komt; de klok is lang kartier over
(ienen,
"Sleep; sleep; kruyptse op 'er neers, of komtse op 'er bienen.
Teuntje, school komende. "Gen dagh, matres, daer is een briefjen,
(ik moet te drie uren weer 't huys gaen.
Grietje. "Ofte zessen; hoe na omdat je dus vroeg school komt? Jou
(pangt, waer komje nou van daen?
Teuntje. "Matres, ik heb veur mijn moeder tot de bleekster eweest.
Grietje. Al logen:
"Jou verbranghste meer as je bint, je hebt me al dikwils zoo be-
(droogen.
"Voort! voort! op je gat, jou onsoete korst: verstaje dat wel,
"Of 'k zel er met een excelente gard op komen, jou onschikte zwijns-
(vel.
"Zietse daer nou iens heen druypen, die rechte malle webbe.

Susanna, school komende. “Gen dagh matres, men peetje zeydt, ik
(moet ien nuw parkement hebbe.

Grietje slaet er. “Juyst datte: hoe na hebje mit Teun dus lang
(in de bogt eweest,

“Ik heb je gisteren zoo egiesselt: ’t is wonder dat je nou niet vreest
“Dat ik je doodsla. Jou vuylikje! ’t is daer half twie eslagen,
“En nou komje ierst school.

Susanna huylende. “Matres, laet het dat meysje vry loopen vragen,
“Ik heb veur myn peetjen om een boodschap eweest.

Grietje. “Dat ’s kacken: dat konse selfs wel doen.
“Heer is ’t meugelyk datter menschen binnen die de kyeren dus on-
(hebbelyck opvoen!
“Daer ’s ien parkement! flux uyt mijn oogen, en gaet me stil sitten werken!
“Ik wed ik sel een aer register in myn school trecken, daer sel me
(onse lieve Heer in sterken!
“Wat, wat, wat, ik swiet ’er of. Ik ben noch sucken swacken kraem-
(vrouw, en mijn hooft doetme soo seer,
“Wel te recht hangt mr. Hendrik Kaldekerk voor de zuyer kerk uyt:
(Het gekroonde Hooft-sweer.
“En hy sit self in ’t uythangbord met al sijn rasende scholieren,
“En een kroon boven sijn hooft. Holla! holla daer, mit benieren.

Susanna. “Matres, Neel neemt mijn steekertje van mijn kussen,

Grietje. “Ja wel ik sweer
“Je seller veur hebben. Daer, daer, daer, daer, doet het noch iens weer.

Susanna. “Ha, ha, ha, ha, so siet.

Grietje. “Lach jy ’er om as ien aar word esmeten,
“Jou teuterquaed, als je bint: of is het jou al ries vergeten
“Dat je strax me wat kreeg?

Susanna meent haer te verantwoorden, maer wordt belet. “Ma...

Grietje met een grau. “Kort houme de beck, soo je me verstaen hebt,
“Ook niet lang te pruylen! repje wat! en as je dit morsige parke-
(ment af edaen hebt,

"So zelje of snyen, en het Italiaens Vloertjen, het Tulpjen, het
(Doodshoofje, of het Weyertje opsetten:
"Hoe werkje dus vuyl, of 't in 't kouste van de winter waer: wat
(zouje letten,
"Datje niet zoo wit zoud werken as ien aer? siet Elsjes werk iens
(aen:
"Dat is zoo wit as ien hagel, en 't jou soo geel as een taen.
"Sluyt het ook wat beter, 't sieter uyt of 't eschift was. Hoor je
(me wel?

Susanna. "Ja! matres.

Grietje. "Spreek dan! je mond zel zoo lang duuren, as je gat zel.
"Wat! ien mensch het so veul te doen met deuze vyf ses besete
(klappaysters,
"Die noch veur'er selve speldewercken ook, as mit al de naysters,
"Die veur my wercken; waervan sommige noch gelt toegeven mee;
"Maer ik sweer van deus tyd af, zoo der yemant is, die d'aer niet
(laet in syn vree,
"Op syn dagen past, by tijds school komt, stil sit, en laet sijn snappen,
"Die sel ik zo ongenadig giesle, al sou m'er bloet mit ien kraen
(uyt de naers tappen.
"Daerom waerschouw ik nou elk ien, 't zy wie 't ook is,
"Want as ik kom, dat weet je wel, zoo koom ik gewis.
"Letter vry op: die 'k op sijn huyd val, die sel het wel voelen:
"En isser yemandt die een lege klos het, die brengse, 'k zelse
(spoelen,
"En die sijn slag vergeten het, of yet aers ontbreekt,
"Dat die met beleeftheyt, en manieren komt en nyg, en doe sijn
(kinnebacken op, en spreekt.

Grietje neemt het kint uyt de wieg en spreekt voort:

"Nou, nou, nou, myn kleyntje. Hoe soume dus krijten! sus, sus,
(sus, myn lammetje!

"Heer das gemelik uyt sijn slaepje te kome! het het dorst; wil het (kintje ien prammetje?
"Geeft memmetje dan een soen. Hoe is het dus beswiet? Is het te (warm edekt eweest, of is het van 't huylen zoo moe?
"Och! och! och! ik weet het wel, jy hebt gebrek eleden. Daer myn (schaepje, gaep, haesje wat, gaep, of de borst valt toe.
"Lurk nou jou buykje vol, jy hebt gien ongelyk ehad, myn hart. (Zoo rementen die eereloose teven,
"Dat men om 't kynt niet en denkt en versteuren ien mensch dat (men 't schier schreum ien mammetje te geven.
"Maer yder pas nou op. Ik heb een generale les egeven; soo daer (ook yemand tegen verbreukt,
"Ik mien dat hy aen 't klouwen wel voelen sel of 't hem voor of (after jeukt."

Toen deze matres later in moeijelijke omstandigheden geraakte, riep zij:

"O God! soo ben ik de verachte ellendigheyd self, o heer! o heer! (o heer!
"Bruyd altemael voor den duyvel, voort, voort en comtje leven niet weer,
"'k Hou geen school meer....."

De grenzen, die wij ons afbakenden, gedoogen niet dat wij bij bijzondere gebruiken in sommige scholen stilstaan; alleen moeten wij nog eenige regels aan de schoolboeken, die toen in gebruik waren, wijden. Wederom zal de eerzame schoolmeester van Barseghorn onze gids zijn.

"Der scoliers (schrijft hij) als zij ter scholen eerst nemen haer ganc,
"De cleyne francynen bédingen sal wesen haer aenvanc.
"Die gheleert hebben van buyten en van binnen,
"Metter Embder bédingen sullen sijt dan beginnen.

"Die Embder bedingen slechts gheleert hebbende spellen,
"In den Catechismus oft Fonteyne men haer sal stellen.
"Dien eerst wel en proper leeren boeckstaven.
"Dat kennende, nae haer conditie ende gaven,
"Sal men haer deselve tweemael deurlesen laten.
"Dien gheleert hebbende, sullen sy aenvaten
"Den sonter Davids, sondaechs Evangeli of Testament,
"Daer nae sal men haer leeren een geschreven letter geprent
"Als Historien van David oft Louwys Porquin."

In het vervolg van tijd werden de bekende volksboeken, zoo als de "Destructie van Jherusalem, de vier Heemskinderen, Blanceflcur en Florys, de moye historie van Fortunatus beursje, Seghelijn en anderen de kinderen in handen gegeven.

Noch kreegh hy . . . . . .
" . . . . . . een staele pen met een plaetje daer veur,
"Met een groot Embdert, en een Evangely, met een schrijfboeck (van fijn kapitorye,
"Met een newt schoolbort, met een kategismus, en met de moye (storye
"Van Fortunatus beursje, van Blanceflcur en Amadis van Gau- (welen.
"Wat onse jonghen en kondt niet uytstaen, soo veul hadt hy te wauwelen."

De Bédingen werden in den loop der XVIIe eeuw allengskens door het A-B bord en den grooten en kleinen haan vervangen. Deze hanen-boeken ontleenen hunnen naam aan dien bekenden vogel op het titelblad, met het bovenschrift: "gij kinders leert u lessen wel," en het onderschrift:

"'s Morgens de haen sijn yver vroeg bewijst:
"Leert jonge jeugt dat men u oock so prijst."

Meermalen werd dit versje veranderd, doch het boek zelve wordt, doch naar de tegenwoordige spelling, en niet meer op bordpapier gedrukt en in francijnen omslag, op sommige scholen nog gevonden. Op het Hanen-boek volgden: "Niervaerts oprecht onderwijs van de Letterconst" en de "Letterconst van Hakvoord," tegen welks titelblad het bekende vers van Valcooch: "wie de letteren en 't boeckdrucken het eerst heeft gevonden," is gedrukt. In dit vers, dat ook in latere schoolboekjes werd overgenomen, leest men bij Hakvoord:

"Laurens Coster te Haerlem vont eerst de prent,"

terwijl Valcooch, die veel vroeger leefde, schreef:

"Een Pieter uit Duytslant vont eerst de prent."

Allengskens kwamen de "Epistelen en Handelingen der Apostelen," de "Historien Davids en Josephs," de "Proverbia Salomonis," de "Trap der jeugd," naar de bewerking van den leeuwarder school meester Carel de Gilliers, ook een boek dat door verschillende meesters herzien, verbeterd en veranderd tot in deze eeuw zich op de scholen handhaafde, het "Tytelboecxken," het "Gereformeerde Tytelboecxken," de "Ghemeene Sendtbrieven, profytelyck voor d' ouders, meesters, en de kinderen om te leeren brieven dichten, wel te lesen ende ordentelyck te schrijven," de Chronycke van de Geschiedenissen in Holland, Zeeland en Friesland en van de Bisschoppen van Uytrecht, ontelbare malen vervolgd en herdrukt, de "Spiegel der Jeugd van de Nederlandsche oorlogen," de "Spaansche tirannye" en de "Fransche tirannye" in zwang. In de hoogste klassen las men oorspronkelijke charters, schepenkennissen, overdragten en andere oude parkementen. Waarlijk bij het doorbladeren dezer schoolboeken moet men erkennen dat onze vaderen in hunne jeugd met geen melk maar met vaste spijzen gevoed werden.

"Die wys-graegh worden wil (zeide men),
Moet vroegh de wysheit leeren."

en

"Geeft jonghens krachtig cruyt,
"Geeft maegden luchte spruyt."

Prenteboekjes met verhalen voor den kinderlijken leeftijd geschikt, kende men toen nog niet; geen nederlandsche zanger had nog de snaren voor de lieve kleinen gestemd; zelfs de schoolprenten verschenen eerst in den aanvang der volgende eeuw: de kinderbijbel met platen, de Lusthof der Goddelijke Historie, de werkjes van Luiken en de straksgenoemde volksboeken, dienden hun tot uitspanning. Even ellendig als de boeken was het onderwijs; verward, eentoonig, doel- en smakeloos. Men leerde de letters, zonder op hun vorm, onderscheid of juisten klank te letten, van de rij af uit het A-B boek; men spelde woorden zonder zin of beteekenis op slependen en zingenden toon, en sprak letterklanken en lettergrepen, door gedurige herhaling der laatste, vaak geheel verkeerd uit. Het lezen miste den vereischten vorm en klank en den natuurlijken nadruk, die alleen ontstaat uit het regte verstand en gevoel van hetgeen men leest. Daar twintig kinderen soms te gelijk spelden of lazen, veroorzaakte dit zulk een verward en wanklankig geluid, dat de ooren der voorbijgangers pijnlijk werden aangedaan, en men liever een smederij dan een school naast zich begeerde.

In de XVIIe eeuw muntten de onderwijzers in de schrijfkunst uit. Vele waren "uitermate constich met de pen," "Fenixen in 't schrijven." Wij hebben schoonschriften gezien, die waarlijk als gegraveerd waren en voor die van Felix Sambix van Delft, Johan van den Velde, Lieven van Coppenol, Jan Ernst Dinger, van Meurs, Daniel de Lange, Lucas Lely, Cornelis Bonsens, David Roelands, Georgius de Carpentier, Maria Strick, Gokke Roelofsma en andere groote meesters niet behoeven onder te doen, en wier namen gelijk de hunnen, door de dichtkunst verdiend hadden vereeuwigd te worden. Op de exempels, uitstekende voortbrengsels van pennekunst,

las men in romeinsch en duitsch, loopend en staand schrift korte spreuken b. v.

“Godt kennen is d’opperste goet’,
“Die wel leeft wel sterft’,
“Wy zijn sterfelyck’.
“Doe altijdt ’t ghene dat goet ghedaen ware’.
“Gehoorsaemheyt is God behaeglyck’.
“Redene moeten overal ghebodt hebben’,
“Deucht is in de daet gheleghen”.

en andere zedelessen, of wel een gezegde uit den Bijbel. Viermaal ’s jaars schreef men om prijs, en de overwinnaar werd soms met een zilveren pen, bredasche koker, schrijfladeke met een pennemes, een psalmboek, of een nieuw testament, soms met een hoogere plaats in de klasse, een getrokken vogel of letter onder of op zijde van het schrift en het ophangen van zijn schrift tegen den wand beloond. Men weet dat de rederijkers gewoon waren een soort van verzen te vervaardigen, die zij kniedichten noemden, wijl zij op de knie werden geschreven. Deze kunst werd ook op de school geleerd.

“’t Papier (dus luidt het voorschrift) moet recht leggen voor hem (op de knie.”

Daartoe moest iedere knaap een schrijfbord mede brengen.

“Papier, inckt, pennen, ’t bort moet er al syn.”

Later werden de platte schooltafels in schuins oploopende veranderd.

Even uitstekend als in de schrijf- waren de meeste onderwijzers in de rekenkunst, waarvan de menigte rekenboekjes ten bewijze strekken. Vele meesters werden op het raadhuis en door den thesaurier bij het opmaken zijner rekening gebruikt en schreven het netboek voor de kantoren. Men begon het cijferen te leeren op het rekenbord “daer men met penninghen opleyt en rekent” en uit de rekenboeken van Robrecht van Heusden, C. Coesvelt, Bernardus Stockman, Jan de Graeff, Adriaan van Gucht, Jan Jacobsz., Jan Belot Duppois, Petrus Daventriensis, Da-

vid Cock, Isaacq le Ducq en vooral uit dat van Willem Bartjens, franschen schoolmeester, eerst te Amsterdam, later te Zwolle. In 1636 verscheen het eerste deel van diens "Cyfferinge" waaruit men meest alle de "grondtregelen van de Reecken-Konst leeren kan," met lofdichten van J. van Vondelen, Joost Hermans en C. van Mander; in 1637 het tweede deel, "hendelende van verscheyde regelen der rekenkonst, alle kooplieden noodich te weten." Ook van dit rekenboek zijn ontelbare verbeterde herdrukken.

Tot de meest gewone klagten der schoolmeesters behoorde niet slechts dat "de jeught en wulpsche dieren, de deugden op zij stellende, zich aan boeverij overgaven en de sotte moeders en malle wijven hen in hunne boosheid stijfden, daar het haar altijd even goet was wat het dertel seuntje verrigtte," maar vooral dat de leerlingen te vroeg de school verlieten om op "hun ambacht te gaen," of voor den "winckel" of het "comptoir" te worden opgeleid. Zelfs verzocht één hunner de curatoren te Dordrecht "daer in te willen voorsien, daer sulcx te voorsien was dat het nyet alleen tot groot nadeel der jonge jeught maer insonderheid van den welstant en welvare der schole zou gedyen, oock van syne schrale en cleyne incompste." Ook verzocht hij de francoysche schoolmeesters te gelasten "geen kinderen beneden de tien jaeren of daer omtrent tot hunne scholieren te nemen." Het wemelde in dien tijd te Dordrecht en in de meeste hollandsche steden van fransche onderwijzers en onderwijzeressen. Meest allen waren om de religie uit Brabant en Vlaanderen gevlugt en oefenden thans het schoolambacht hier en elders in deze provinciën uit. Vele waren uitstekende knappe menschen, die als schrijvers, rekenaars en taalgeleerden, zoo door hunne uitgegeven schriften als door hun voortreffelijk onderwijs en meer beschaafde zeden algemeen geacht waren. In het midden der XVII eeuw was hun getal zeer verminderd, doch na de herroeping van het edict van Nantes vermeerderde het wederom zóó "dat niet weinige," bij gebrek aan leerlingen, andere betrekkingen moesten zoeken.

Die tot de schooldienst werden toegelaten moesten den gewonen eed

op het stadhuis afleggen, de canons en formulieren onderteekenen, en een caerte uithangen.

De lokalen waarin zij onderwezen, de ordonnantien, waarnaar zij en hunne kweekelingen zich te gedragen hadden, de curatoren aan wie zij zich moesten onderwerpen, waren dezelfde als die der nederduitsche meesters. Zij mogten even min als deze de boeken gebruiken, die zij wilden; maar moesten ze aan curatoren en den kerkeraad toonen, welke laatste zorgde dat zij er geen gebruikten die naar het pausdom of ketterij riekten. Wij ontmoetten onder die schoolboeken eene fransche overzetting van den heidelbergschen catechismus met eenige bijbelplaatsen aan den kant, waar achter gebeden en vermaningen in poezij en proza, zoo als:

"Exhortation aux bons estudians."

"Enfans, qui avez bon courage,
"Perseverez de bien à mieux:
"Vous acquerez un héritage,
"Dont serez en tout temps joyeux.

"Car quand viendrez à être vieux,
"Vous iouirez en grand' liesse,
"Du fruict plaisant et gracieux
"Des labeurs de vostre ieunesse.

Voorts: le Nouveau Testament de Bèze, le Psautier, les Principes de la gramaire Française van Pierre du Foure, de Nouvelle Grammaire Fr. Holl., van Claude Mauger, voor dezen leermeester in de fransche taal te Blois en later te Londen, le Gazophilace de la langue Française et Flamande van Jean Louis D'arsi, omgewerkt door Maître Casparus van den Ende, de bekende werkjes van Gabriël Meunier, van Antwerpen, vooral zijne Coniugaison Flaman-françoise, de onderwijs-boekjes van Stockmans, Oudin, Bojer, Beijer, Librecht van Ranst, Daniël Watern en een menigte andere.

Het zij verre dat het bezoeken van fransche scholen zoo algemeen was als thans; alleen zij wier stand in de maatschappij een meer gesoigneerde opvoeding vorderde, werden in het fransch onderwezen, en bezochten later Frankrijk of Zwitserland om er zich in te volmaken. Het waren niet alleen akademieburgers, die na voleindigde studiën het vaderland verlieten om in den vreemde hoogescholen te bezoeken, ook aanzienlijke jongelingen, die niet tot den geleerden stand behoorden, doorkruisten de beschaafde landen van Europa en hielden zich doorgaans het langst te Parijs op.

Van scholen waarin het Hoogduitsch onderwezen werd, wordt geen melding gemaakt; maar wel, doch zeer zeldzaam, van Engelsche, daar die taal voor den handel onontbeerlijk was. Hoe dieper wij in de XVIIe eeuw dringen, hoe algemeener het onderwijs in de fransche taal wordt, ofschoon het aan geen anderen dan aan kinderen uit deftigen huize werd gegeven. Te gelijk met de schoolmeesters, kwamen fransche schoolvrouwen uit Belgie in ons vaderland, en in het midden der XVIIe eeuw vond men in alle vaderlandsche steden "fransche schoolmatressen," wier onderwijs echter blijkens de correspondentiën tusschen dames in die taal gevoerd, meestal jammerlijk moet geweest zijn. De meeste zijn in barbaarsch fransch zonder eenige orthographie; zelfs toen het fransch de taal der mode was en algemeen in de saletten gesproken werd, verbeterde dat onderwijs niet; ten minste de fragmenten van conversaties n die taal gevoerd, vormen, zoo als Godewyck schreef: "een kakelbond gerecht met allerhande saucen." Wij kunnen van de fransche scholen niet gewagen, of moeten tevens van andere, door de Franschen in ons vaderland gestichte, met een enkel woord melding maken, namelijk van de dansscholen. Van den aanvang der hervorming af (hooger willen wij niet klimmen) werd er tusschen de godgeleerden getwist over het al of niet geoorloofde van het dansen. In ons vaderland werd het algemeen afgekeurd, en er door synoden, classikale- en kerkvergaderingen tegen geijverd, en zij die zich "in het dansen verliepen" gecensureerd. Wanneer er bruiloften moesten aangerigt worden, gingen de

kerkeraadsleden naar bruidegom en bruid, en verzochten dat men zich er op van dansen zou onthouden; zelfs deden zij zulks toen die van Willem I met Charlotte van Bourbon zou gevierd worden. Steeds drongen zij bij de regering "op het weren der dansscholen" aan en eischten, wanneer die reeds geopend waren, dat ze gesloten zouden worden. De leeraars waarschuwden de gemeente tegen de "abominable en godtergende zonde van dansen", "het dansen was strijdig met het Woord van God, de uitspraken der oudvaderen en alle vrome en godzalige mannen, ontstaande uit de wulpsheyt en dertelheyt des vleesches"; "het dansen was geen werck van wijsheid en voorsichtigheyt, maer van onvoorsichtigheyt en dwaesheyt; een oirsaeck van veelderley lichtvaerdigheyt, dertelheyt, onkuysche liefde, hoerachtige gebaerden, onbehoorlycke aentastinghe, hoerery, overspel, bloetschande", en de dansscholen, "duyvels en sielverdervende scholen, die behoorden uytgebannen te worden, opdat de schole Jesu Christi — te meer moge floreren en de jonge jeught, als rechte plantsoenen in den lusthof van Godes kercke, in de kennisse van de gereformeerde religie en de kracht der godsaligheyt, ter eere Gods, vermeerderinge van sijn koninckrycke en harer sielen saligheyt, wel mogen geoefent en opgetrocken worden." Het waren "verdwaesde ouders die hunne kinderen lieten leeren dansen"; "zij vulden de pels met luizen": dansscholen werden met hoerhuizen en bordeelen in eenen adem genoemd. Doch in weerwil van dringende vertoogen, scherpe waarschuwingen in geschriften, op predikstoelen en catechisatiën, der ernstige vermaningen niet slechts van eenen Voetius, Wassenburgius, Carpentarius, maar zelfs van de beroemdste geneesheeren, een Beverovicius, Jonctijs, leerden de jongelieden de courante, sarabande, pazzamezo, galiarde, menuet, en dansten den rondendans, bleven de dansscholen geopend en bezocht; en werden ze op hoog bevel (indien de Voetianen de overhand hadden) al gesloten "als huysen van openbaer schandael", dan kwamen de fransche dansmeesters met hunne kleine viooltjes onder den arm toch aan de woningen om de kinderen te onderwijzen. Verzette zich in het

midden der XVIIe eeuw de heerschende kerk tegen het dansen, zij moedigde daarentegen zang- en toonkunst aan, en waren er ook al die het gebruik der orgelen bij de openbare eeredienst poogden te weren, zij verzetten zich niet tegen het onderwijs in de muzijk. Op alle scholen leerde men zingen, zelfs op de latijnsche hief men bij den aanvang en het einde der lessen de latijnsche overzetting der psalmen van Buchananus of Aelhuysen, gelijk op de nederduitsche die van Datheen en op de fransche die van Beza aan, en waren uren voor het onderwijs in de zangkunst, te Dordrecht zelfs onder leiding van de claveeimbel, afgezonderd. In verscheidene steden had men zelfs zangscholen, die door voortreffelijke leermeesters, onder welke beroemde componisten, bestuurd werden. Hunne namen zijn deels door poëzij en schilderkunst, deels door hunne compositiën en leerboeken tot ons gebragt. Te Amsterdam (om er enkelen te noemen) had men den organist Jan Pieterszoon Zweling, die de Psalmen van David op zes-stemmig muzijk bragt, "een prince der musiciens", en zijn zoon Diederik, beide met Hooft, Barlaeus, Vondel bevriend en door hen bezongen; mr. Jacob van Oort, organist, klokkenist en fluitspeler, mr. S. le Fevre, Hendrik Maas, "de fenix der violisten," mr. Willem, organist der Nieuwe-kerk, Cornelis de Leeuw, die de muzijk der "hemelsche Urania" van Pers verbeterde; te Haarlem, mr. Joan du-Sart, "fenix der maetsangeren, gaadeloos op alle speeltuygen", mr. Cornelis Thymansz Padbrue door Westerbaan, te Leyden, mr. Cornelis Schuyt door Daniel Heinsius, te Rotterdam, den "geest- en kunstryeken" organist mr. Jan Crabbe, door J. Dullaert, te Utrecht, Jacob van Eek, "in orgel- fluit- en klokkenspel bedreven", door Asselijn geprezen; te Dordrecht, Henricus Strombergius, Gerrit Keyspenninck, organist der Groote- en Augustijnen-kerk, Fortunatus Riet, Jan Croes, Henrick Spaen, wien de stad voor "seeckere schoone, heerlicke Psalm Davids", door hem op muzijk gebragt, 100 £ vereerde; Theodorus Tegelbergh, "de fenix der musycke, by Amphion en Arion te vergelyken", Cornelis Blanckenburgh, wiens "onderwijzingh in de hand-

7*

fluit" en compositiën in aller handen waren, te Medemblik, mr. Hendrik Janszoon Prins, de beroemde organist, elders mr. Pieter de Vois, door Huyghens hoog geacht; Jaques Vredeman en mr. Casper Poelgeest, organist te Franeker, die het orgel, de viool en het lentumtirum of de krijter, een krijtend, schel of sterk spelend instrument, bijzonder geschikt tot het langzaam voortbrengen van aandoenlijke, treffende en klagende toonen, behandelde. Het kon niet anders of zulke meesters moesten bekwame leerlingen voortbrengen. Veler namen leven nog in de brieven en gedichten van Hooft, de gedichten van Huyghens, Vondel, Vos, Cats, Westerbaen, van Someren, Dullaert, Asselijn, Godewyck, en vele anderen. Zoo had men Francisca Duarte, de "fransche nachtegaal", Susanna van Baerle, echtgenoot van Constantijn Huygens, in den zang en op het klavier bedreven; mevrouw Terlong, die op het slot te Muiden, ten aanhoore van Barlaeus, Hooft en Huyghens, de "klaght van koning Henrik de Groote over 't afwezen van Maria van Mommorency, princesse van Condé" zong, Maria Pelt "eene uytnemende zanghster", Ulricie Ogle, Apollonia van Veen, eene "geestige tekenster en zanggodin, zoo zoet van keel als vingersnel", Anna Engels, die Vondel als het "nachtegaeltjen in de lovren lindenboom, bij den klaren Aemstelstroom" begroette, Josyne en Anna van Baerle, Maria Potey, Maria Kock, Anna van Erkel, A. Raave en Anna Vos, vooral Maria Tesselschade Visscher, "het ander wonder, de vermaarste van 't landt", hare zuster Anna, "een der Musen", Catharina van der Burgh, de vriendin van Cats, Anna Maria à Schurman, "loffelyck ervaren in de musyck, konstigh op de luyt slaende", Cornelia Blanckenburgh "uytnemende in de musycke en spelende seer meesterlyck op d'instrumenten", Anna van Blocklandt, "die met hare broeders de vier stemmen in de musyck konde uytmaken, zingende hare broeders de bas en zij de superius", Jacoba van der Walle "die 't orgel in haar keel had", Margaretha Godewyck "die de maatzang verstond en het clavecimbel bespeelde". Ook haar vader, de dortsche conrector Petrus van Godewyck,

Hooft, Huyghens, Johan van Brosterhuizen, Casparus Barlaeus, Verburg, Joan Albert Ban beoefenden de muzijk, zelfs Johan de Witt was niet slechts een zoetvloeijend poeët maar ook een "lieflijk streelder der snaren op zijn violons en een aerdigh danser." Kennis der zang- en speelkunst behoorde dus tot een goede opvoeding. Wij zullen later ons in de zang- en muzijkgezelschappen van dien tijd begeven en een blik werpen in de zangboeken, die toen algemeen gebruikt en alle in lofverzen verheerlijkt werden, doch van welke de meeste geen regel bevatten, waarin zelfs maar een flikkering van genie is te ontdekken.

Tot eene goede opvoeding behoorde de kennis der oude talen, en niet alleen werd die vereischt voor hen, die later de hoogeschool bezochten, maar voor elk die een deftig stads- of staatsambt wenschte te bekleeden:

"Zy, die willen zijn mannen van beleyd
"Worden op de scholen daertoe bereyd,
"Notarii, clerici, thesaurarii of die ambten begeeren
"Moeten ter schole gaen en wel Latyn leeren."

Zelfs oordeelde men dat ook de beschaafde vrouw niet geheel onkundig in de klassische literatuur mogt zijn, en daar deze de gymnasiën niet konden bezoeken, ontvingen zij privaat-onderwijs op de scholen, die alleen bestemd waren om vrouwen in de geheimen der latijnsche, grieksche en hebreeuwsche talen te wijden. Het was toen geen zeldzaam verschijnsel vrouwen met het oorspronkelijke oude en nieuwe testament in de kerk, en te huis in de lectuur van latijnsche en grieksche schrijvers verdiept of met het vervaardigen van latijnsche gedichten bezig te zien.

De groote school was het alleen waarin vóór en kort na de reformatie de oude talen werden onderwezen. Wel waren er ook duitsche en aan sommige zelfs fransche leeraren verbonden, doch het onderwijs van het latijn en grieksch was de hoofdzaak. In het laatst der XVIe eeuw werden er wel hier en daar latijnsche bijscholen geopend, en even als

door kloppen en nonnen in het nederduitsch, door verloopen monniken en priesters in het latijn onderwezen, doch spoedig werden hunne inrigtingen op klagten van kerkeraad en curatoren door de regering gesloten.

In lateren tijd werd niemand tot de lessen van het gymnasium toegelaten, tenzij bij proeve van zijne bekwaamheid in de eerste gronden van lees- schrijf- en cijferkunst had gegeven, doch zulks werd in de XVIIe eeuw niet gevorderd; des verkiezende kon men bij den duitschen en franschen meester, aan die school verbonden, zelfs de eerste beginselen (primitiae scientiarum) leeren. Aan het hoofd van het gymnasium stonden curatoren, die deels uit de regering, deels uit het collegie van predikanten werden gekozen: een der laatste bekleedde den post van secretaris. De curatoren kwamen maandelijks of om de veertien dagen bijeen, benoemden en zetten de onderwijzers af en bepaalden, in overleg met de rectoren, wat tot nut en voordeel der scholen kon strekken, welke jongelieden tot een andere classe konden overgaan, het soort van boeten dat er gebruikt en de prijzen die tot loon van naarstigheid zouden geschonken worden. Zij beslisten de oneenigheden tusschen de verschillende onderwijzers, en wanneer de rectorale magt de orde niet kon bewaren, werd door hen hoogere tusschenkomst ingeroepen. In den aanvang werd elke school naar eigen wetten bestuurd; doch sedert 1625 voerden de Staten een schoolorde in, die op hun bevel door de leydsche hoogleeraren in overeenstemming met de voornaamste rectoren ontworpen, voor alle scholen moest gelden.

Wat de localen betreft, deze waren meest sombere, vochtige, kelderachtige vertrekken, met hooge vensters en steenen vloeren, die des winters door turfvuren verwarmd werden en wier meublement slechts uit een katheder en ruwe banken en tafels bestond. Zij behoorden meest alle tot voormalige kloosters, welker overige vertrekken en cellen door den rector en de kostleerlingen bewoond werden. Het voorste gedeelte van den kloosterhof diende tot atrium of speelplaats, terwijl het overige den rector tot lusthof verstrekte. In den zomer werd

des morgens te 8 en des winters te 9, des namiddags te 1 of 2 uren de poortklok geluid, en opende de claviger de zware met ijzer beslagene poort, om die des morgens te elf en des namiddags te vier of vijf uren wederom te sluiten. Op enkele plaatsen begon of eindigde de rector een half uur vroeger of later zijne lessen.

Nadat de claviger of de pedel het hora had geroepen begaven zich de leerlingen naar hunne klassen, waar de lessen met gebeden in het latijn en grieksch geopend en met dankzeggingen gesloten werden. Hier en daar werd vervolgens een gedeelte der Heilige Schrift in die talen voorgelezen en eenige verzen uit de latijnsche overzetting der psalmen van Buchananus of Aelhuisen gezongen; in de meeste scholen echter gebruikte men den nederduitschen bijbel, en de Psalmen van Dathenus. Nu begon de arbeid in de verschillende klassen. Sommige scholen hadden er vier, andere zes, die wederom in afdeelingen gesplitst waren. Aan het hoofd der beide hoogste stonden rector en conrector, de lagere werden door praeceptoren bestuurd. In de laagste werd door den duitschen meester lezen en schrijven, en vóór de grammatica van Vossius op bevel der Staten van Holland was ingevoerd, uit de Tabula declinationum et conjugationum, uit de leerboekjes van Ludolfus Lithocomus, Walricus Lithodomus, Maturyn Corderius en de colloquia Erasmi onderwezen. In de beide volgende klassen gebruikte men ook de Janua linguarum reserata van Comenius, den Nomenclator contractus van Junius, de Phrases linguae latinae van Sartorius, zette men de Disticha van Cato, de Vitae van Nepos, eenige brieven van Cicero over, leerde men de beginselen van het grieksch en van de prosodie. Ook in de vierde klasse bleef men zich in het van buiten leeren van verba, phrases en adagia oefenen, zettede Cato, Laelius of eenige orationes van Cicero, de dichters Terentius en Ovidius over, en legde men zich op het Grieksch toe, naar aanleiding der Grammatica van Vossius, vroeger van die van Clenardus en te Dordrecht van die van Nansius, Aemilius en Borraeus.

De derde klasse vertolkte Caesar, eenige moeijelijke brieven of

oraties van Cicero, sommige boeken der Metamorphosen van Ovidius, de Georgica van Virgilius of de Pharsalia van Lucanus, bleef zich in het opstellen van themata, exercitia styli en het verzen maken oefenen, en begon zich op het zuiver latijn spreken toe te leggen. De fabelen van Aesopus, het Enchiridion van Epictetus, de Tabula van Cebes, de rede van Isocrates ad Demonicum werden door haar in het latijn vertaald, de oefening in de grieksche grammatica voortgezet en de beginselen der logica en rhetorica geleerd.

De tweede klasse expliceerde eenige orationes van Cicero, oden van Horatius, de Aeneis van Virgilius, bleef zich door het maken van exercitia styli en themata in het correct en elegant latijn schrijven en het vervaardigen van allerlei soort van verzen oefenen, zette de Cyropaedia van Xenophon, eenige Dialogi van Lucianus, de Opera en Dies van Hesiodus over en hare studiën in de logica en rhetorica voort.

De eerste klasse moest het Nieuwe Testament, Homerus, de tragediën van Euripides of Sophocles vertalen, de Miloniana van Cicero en sommige redevoeringen van Sallustius, Livius, Tacitus of Curtius in ander latijn overbrengen, de oden van Horatius expliceren en latijnsche oden maken. Zoo de latijnsche- een illustre school was, moesten zij ook de lessen der hoogleeraren bijwonen. In sommige scholen werd ook het hebreeuwsch onderwezen; in alle bij uitnemendheid werk van het vervaardigen van carmina gemaakt of die van Ovidius, Virgilius, Lucanus, Horatius in andere dichtmaat overgebragt.

Elke leerling der beide hoogste klassen moest een liber carminum aanleggen, waarin hij zijne carmina schreef. Hij vervaardigde ze voor elke openbare gelegenheid, voor elk openbaar en huiselijk feest: de gratiarum actiones en orationes waren carmina; een carmen moest men tot pensum schrijven, buitengewone prijzen vielen den vervaardiger van de beste carmina ten deel. Met een carmen verzocht men veniam, in een carmen bad men de straf af; zoo was het te Dordrecht, zoo zal het op vele scholen zijn geweest, naar mate de rector zelf de poezy al of niet beminde. Op zon-, feest- en bededagen, drie weken in

Augustus, op de verjaardagen van curatoren, rectoren, wanneer er een nieuwe rector, conrector of praeceptor aangesteld en een praeceptor tot hoogere klasse bevorderd werd, op vastendagen, als er openbare lijfstraf geschiedde, een boekverkooping plaats greep, en bij vele andere gelegenheden was het vacantie. Elke gelegenheid greep men aan om die te vragen. Op sommige scholen werden buitengewone vacantiedagen door den president-curator gegeven, doch de aanvragen waren vaak, b. v. te Dordrecht, zoo menigvuldig dat deze eindelijk het geven er van aan den rector overliet. Eens of tweemalen 's jaars had er na voorafgaand examen opentlijke bevordering der leerlingen en plegtige prijsuitdeeling plaats. Des avonds nadat zulks geschied was, in de vacantie of bij andere gelegenheden, vertoonden de jongelieden nu en dan, met verlof van curatoren, een schooldrama, waarvan de kosten door de steden werden gedragen. Reeds lang vóór de hervorming deden zulks de leerlingen der groote scholen. Zij gaven toen opentlijk voorstellingen uit de geschiedenis van het Oude- of Nieuwe-Testament, de legenden der Heiligen, ook wel comedies van Plautus en Terentius op stellingen voor stadhuizen of wel op bruggen en pleinen.

Na de hervorming bleef het drama op de meeste scholen in gebruik en werd het op andere ingevoerd. De hooge kerkvergaderingen hadden geen besluiten ten aanzien er van genomen. Alleen was op de dordsche synode in 1578 de particuliere vraag, "of men geestelijcke comedien ende tragedien der rhetorijckers in duytschen tale voor den volcke spelen mogt" ontkennend beantwoord. Zulks deden ook latere kerkvergaderingen. De godgeleerden waren het echter over het al of niet geoorloofde van het schooldrama niet eens. Sommigen keurden, in navolging van Gualtherus, Buchananus en Beza, het vertoonen zelfs van geestelijke drama's goed, met beroep op Gregorius Nazianceenus en Apollonius, die zelve ze vervaardigd hadden, en op Luther, die gezegd had, "dat het boeck Tobia ende Judith als comediën ende tragediën geweest waren tot leeringh onder de Joden

gemaeckt.” “Schoock achtte, dat men bijbelstoffen, die enkel historisch waren, op scholen en academien door eerlijke ende vrome leerlingen mogt laten vertoonen.” Vele waren tegen de schriftuurlijke — “maar tolereerden wereldsche spelen, als uit Terentio ende Plauto,” en beriepen zich op Erasmus, die steeds gewoon was den eersten bij zich te dragen, en op Melanchton, die in zijne commentariën op dien auteur geschreven had, “dat alle meesters hare discipelen, oock tot superstitie toe, van Terentio zich gestadigh moesten laten oefenen;” ja de predikanten te Delft recommandeerden eenen Caspar, die een tragedie vervaardigd en aan alle predikanten opgedragen had en wien de classen van Alkmaar eene vereering geschonken hadden.

Heydanus keurde het schooldrama goed, “indien der maer allerley vermommingen, reijen van mans en vrouwen, misbruyken van Gods naam, alle nijpende en steekende schertserijen t’ enemael afgescheyden bleven, en ze alleen diende om dese en gene, of tot de kunst van welsprekendheid of tot et aenleeren van eenige goede manieren, voordeeligh ende behulpsaem te zijn, — doch de heilighe dingen waren niet om op de schouwspelen vertoont, maer gepreekt te worden door den dienst des woords.” De meesten echter ijverden niet minder tegen het schooldrama dan tegen retrosynen en comedianten; beriepen zich op concilien en oudvaders en hielden het ebattementspel op de scholen voor verderflijk en strijdig met Gods woord. Curatoren dachten er anders over en lieten de geestelijken pruttelen en gaven, na eerst de stukken, die zouden opgevoerd worden, onderzocht te hebben, toestemming tot ageren. In alle gewesten van ons vaderland, geen uitgezonderd, zien wij dan ook in de XVI[e] en XVII[e] eeuw de jongelieden, hetzij op markten, hetzij op het atrium, voor het beschaafd publiek, behalve de blijspelen van Terentius en Plautus, de drama’s van Seneca, Grotius, Cnaustinus, Buchananus, Grocus, Macropedius, Lauerman, Schonaeus, vooral de comedia de filio prodigo van Gnapheus, en een menigte drama’s, die alleen in handschriften bestonden, opvoeren.

De last om de studenten "in het ageren te exerceeren en dresseren" werd aan een der praeceptoren opgedragen, en niet zelden gaf hun spel zulk een genoegen aan de regering, die natuurlijk tot de genoodigden behoorde, dat zij niet alleen de onkosten droeg maar daar en boven de jongelieden nog een belangrijk geschenk aan geld vereerde, waarvoor deze dan een vrolijken dag hadden of een speelreisje deden. Doorgaans vervulden de uitstekendste jongelieden de rollen, en onder deze ontmoeten wij de gebroeders de Witt te Dordrecht. De bekende dichter Coenraad Droste zag een hunner aldaar in den Troas van Seneca optreden. Doch het waren niet slechts de leerlingen der latijnsche scholen, maar ook de studenten aan 's lands academie die "met verlof van den academischen senaat, zich in het 'ageren' oefenden.

Dit ageren gaf vaak aanleiding tot hevige oneenigheden tusschen de jongelieden, die soms zoo hoog liepen dat partijen als twee vijandelijke legers tegen elkander optrokken en tot groot nadeel van de glazen en uitstallingen der goede poorters op straat slag leverden, en zich naar hunne hoofden, doorgaans de praeceptoren, noemden. Het rectoraal gezag was niet altijd voldoende om de uitspattende jongelieden wederom in het gareel te brengen, er was daartoe de tusschenkomst van curatoren, zelfs de hulp der dienaars van den gerechte noodig.

Even als de duitsche schoolmeester droeg de rector of latijnsche meester in de XVIIe eeuw de roede en plak als insignien zijner waardigheid op den tabberd. Beide werden op de latijnsche niet minder streng dan op de duitsche school toegepast.

"Des meesters hooge macht, des meesters heerschappij,
"Is hedendaegs (1647) verselt met groote tyrannij."

Godewijck legt een schoolknaap deze klagt op de lippen:

"Ach moer, de roomsche tael kan in mijn breyn niet dringen,
"En waarom wilje mijn tot sulcke lasten dwingen?
"Ach moet ik weer in school, soo sal mijn teere jeught
"Verdwijnen en vergaen, met al mijn groote vreught.

“Sult ghij u lieve kint, ach! moeder nu besteden
“Tot Keesje die daer slaet en geesselt zonder reden?
“Hij spaert de billen niet, ’t is sulck een fellen guyt,
“Hij slaet daer even op als op een ossenhuyt.
“Ghij sult mij, hoop ick, niet tot meester Burgh-graef leyen,
“Die menigh met de roe doet bitterlicke schreyen;
“’t Is sulk een wreede beul, ’t is sulcken loosen vos,
“Ja, mist men maer een woort, de broeck die moet stracx los;
“Ja! mist men maer een punct, een comma, siet wat kuyren,
“De teere hant die moet de harde plack besuyren;
“Ja komje wat te laet en toefje wat te langh,
“Des observators klacht die maeckje even bangh.”
“ . . . . . . Ick haet de wreê tyrannen, (hervat de moeder)
“Die door de plack en roe dick hebben uytgebannen
“Soo menigh gaeuw verstant, soo menigh kloecken geest,
“’t Is beter wel bemint als al te seer gevreest.
“Al ist dat onse jeught haer lessen kan van buyten,
“Alst heerschap komt in ’t school en doet de deur ontsluyten,
“Dan schrickt en beeft het al, hij met een spitsen baert
“En met een suyr gesicht, ’t maekt al de jeught vervaert.”

Godewijck geeft ons deze afbeelding van den rector van zijn tijd:

“Hij heeft een langen baert, hij draeght heel korte kragen,
“En sijne tabbaerts bef staet altijt opgeslagen,
“Hij draeght een langen hoet met eenen korten rant,
“’t Is een seer statigh man, hij lyckt een groot pedant.
“Hij treedt dick langhs de straet met swarte trijpe muylen,
“Ick wedd’ dat in die man moet groote wijsheyt schuylen,
“Sijn naem is Domine . . . . . .”

In het laatst der XVII[e] eeuw begonnen de latijnsche scholen te kwijnen en raakten in kleine steden geheel in verval. De reden hiervan was het toenemen der fransche scholen, die de jongelieden, welke

niet voor den geleerden stand bestemd waren, tot zich trokken. Wat het latijn vroeger was, werd nu het fransch, de taal der beschaafde wereld, en kon men weleer zonder kennis van het eerste niet tot "hoogen staat of waerdigheit" geraken, toen was de kennis van het laatste daartoe voldoende. Ook werd het reeds onder hooge standen gebruikelijk, de jongelieden door een franschen of zwitserschen gouverneur in het ouderlijk huis te laten onderwijzen: vroeger vertrouwden aanzienlijken de opvoeding der jeugd aan paedagogen toe, die haar naar de hoogeschool en het buitenland vergezelden. Zoo was de beroemde Johannes Meursius de paedagoog der kinderen van Johan van Oldenbarneveld, Herman Bruno, die van de kinderen van Constantijn Huygens. Huygens begeerde, dat, terwijl hij in het leger was, Bruno hem op de hoogte hield van het gedrag en de studiën zijner zonen. Bruno deed zulks getrouwelijk en zijne brieven berusten nog op de bibliotheek der leydsche hoogeschool.

Buitenlanders plagten de nederlandsche natie eene godsdienstige natie te noemen, en dat was zij inderdaad in vergelijking van hare naburen. Die godsdienstigheid openbaarde zich vooral in het huiselijk leven. Er werd geen brood gegeten en geen water gedronken of de huisvader vroeg om den zegen van boven, en voor elk genot werd er gedankt. Wat in de binnenkamers geschiedde bleef ook voor ons verborgen, edoch dit weten wij, dat de huisvader den dag begon en eindigde met het gebed, de voorlezing uit de Schrift en het Psalmgezang; dat in sommige gezinnen nog een uur na den noen aan godsdienstige lectuur en overpeinzing was geheiligd, de werken van Ridderus, Borstius, Teelinck, of andere ascetische schriften werden gelezen en uit Busschofs, Vollenhovens, Camphuysens, Simonides dichtbundels, werden geestelijke liederen gezongen. Het kind, nog aan 's moeders borst was er bij tegenwoordig en het eerste wat de moeder het leerde was bidden. Aan elken disch bad en dankte vader en het gansche gezin herhaalde het Amen. In menig burgerlijk gezin hielden zich de huisgenooten des avonds met handenwerk onledig, terwijl vader uit eenig, doch

altijd stichtelijk werk, soms uit een geliefd dichter of een reisbeschrijving voorlas. Naauwelijks kon het kind loopen of het dribbelde reeds aan 's vaders of moeders hand mede naar het huis des gebeds, en dit werd, in de steden ten minste, niet alleen meermalen des zondags, maar dagelijks vroeg en spade ontsloten. Hadden de kinderen verstandige ouders, die met wijsheid aan hunne godsdienstige vorming arbeidden, toonden die ouders dat de godsdienst hun waarlijk ernst was en gingen zij hun kroost in alles wat goed was voor, dan kon het niet anders of hun voorbeeld moet weldadig op hun kroost hebben gewerkt. Er was dan ook geen tijdperk, waarin meer van opregte godsvrucht, van vroeg bekeerde kinderen, van "godzoekende zieltjes" gesproken werd, en Anna Maria à Schuurman zal de eenige niet zijn geweest die op driejarigen leeftijd den catechismus van buiten kende, en menig ouder zal zijn kind, gelijk Trigland zijn leerling, prins Willem III, voor zijne legerstede op de knieën in het gebed verzonken, hebben verrast.

HOOFDSTUK XI.

GODSDIENSTIGE OPVOEDING.

Niets ging kerk en staat in de XVIIe eeuw meer ter harte dan de godsdienstige opvoeding der jeugd. Wel strengelijk werd aan alle rectoren, meesters en matressen bevolen, de kinderen en jongelieden godsdienstig onderwijs te geven, en niet slechts werd op vele scholen de woensdag-namiddag en zaturdag-morgen er aan gewijd, maar voor de groote feesten moesten de feestteksten van buiten worden opgezegd.

Dagelijks werd er voor elken schooltijd uit den Bijbel gelezen, gebeden en gezongen, en des zondags-morgens moesten zoowel des voor- als namiddags, alle kinderen op de school komen, zich, onder leiding van den meester of de matres, naar de kerk begeven en van daar teruggekeerd, bewijzen geven dat zij aandachtig hadden geluisterd.

"Als de kinders onser scholen na de kerck gaen,

(lezen wij bij Mr. Valcooch) "By tweën sullen se te loopen bestaen;

"In de kerck comende sullen se gaen sitten terstont,

"Na den preeckstoel keerende aensicht, oogen en mont,

"Met blooten hoofde sitten, soo lang die predicatie duert,
"Nederknielende als men Godt aenbit, ende om zijn zonden truert.
"De Psalmen sullen sy singen met heldere keelen,
"De singhers sullen naest den meester hen deelen,
"Opdat sy metten meesters houden goet accoort.
"Dan voort sullen se neerstich letten op 't woort
"Dat van de predicant aldaer wort uytgesproken.
"Als nu ten eynde de predicatie is ghebroken,
"Sullen se beleeft opstaen, maer toeven so langhen
"Alst meeste volck uiter kercken is ghegangen:
"Dan sullen se eerst rijsen bij 's meesters belyven,
"Sedich by paren naer school gaen sonder kyven,
"Dan, int school comende, sal die meester sonder verbeyt,
"Hen afvragen wat den predicant heeft geseyt;
"Wat den text was, wat godlicx hij heeft gepreeckt:
"Die dan swijght, ende int vertellen yet ghebreeckt,
"En heeft niet sedich geweest in al sijn doene,
"Correctie sal hij terstont hebben also coene,
"Dus elck meester volge mijnen regel hier inne,
"Die een goet end wil sien, moet eerst hebben een goet beginne."

Meer dan een halve eeuw later lezen wij bij meester Niervaert de volgende ordonnantie:

"Item wordt wel expresselijcken bevolen, alle de gene die de psalmen helpen singen, midtsgaders die de catechismus beantwoorden, dat se niet en sullen faelgeeren des sondaeghs morgens ten acht uyren, ende des naemiddaghs ten half een uyre, in de schole te wesen, om in goede ordonantie na de kercke te gaen. Elck een sal hem wel stil ende manierlijcke in de kercke houden (geduyrende de predicatie), sonder eenigh gerucht, spelen, lacchen ofte klappernijen aen te richten. Ende by aldien yemandt boven 't verbodt van dese, eenige onmanierlijck gelaet aenstelt, die sal terstont van eenen censeur (daer toe gestelt zijnde), genoteert zijn, ende sullen ter ge-

legener tijdt daer vooren wel scherpelijck en gecorrigeert ende gestraft worden."

En niet alleen moesten de duitsche, maar ook de latijnsche meesters hunne scholieren tempelwaarts voeren en na kerktijd onderzoeken.

Reeds op de matressen scholen leerden de kinderen, voor zij spellen en lezen konden, de "tien geboden, de artikelen van het christelijk geloof, het avond- en morgengebed, de gebeden voor- en na den eten, mitsgaders de ordinaire gebeden, en op de groote- en de bijscholen den heidelbergschen catechismus van buiten. Des zondags namiddags moesten zij vóór de predikatie beurtelings, openlijk in de kerk, de vragen, die door den leeraar behandeld zouden worden, beantwoorden. Soms echter werd de schoolmeester met die taak belast, en hij verpligt "de jonge jeugd zoo in de scholen als in de kercke in den catechismo te onderwijsen." De "eerste ondersoeckinge des gheloofs" werd hun in handen gegeven, die zich tot het afleggen hunner belijdenis voorbereidden en des Heeren Heilig Avondmaal wilden genieten: en het was wederom de schoolmeester die hen "die eerste ondersoeckinge" leerde.

Reeds vroeg gevoelde men behoefte aan een geschikter leerboek voor de jeugd dan de catechismus was. De dordsche predikant Becius achtte dit boekske zelfs "gansch ongeschikt voor de teedere verstanden der jonkheid", anderen beriepen zich op den Paltz en andere gedeelten van Duitschland, waar aan de jeugd een kleine catechismus in handen werd gegeven tot dat zij tot beter verstand van den grooten of heidelbergschen gekomen was. Hier en daar waren er dan ook catechisatie-boekjes in gebruik, die wel niet gedrukt, maar afgeschreven werden en slechts uit eenige blaadjes met de tien geboden, de artikelen des geloofs en eenige gebeden bestonden, terwijl men in Zeeland het "Kort begrip der christelijke religie" gebruikte, een uittreksel uit den grooten catechismus, door den middelburgschen predikant Herman Faukelius vervaardigd. Op vele plaatsen was echter in den aanvang onzer eeuw, hetzij ten gevolge der kerkelijke onlusten,

hetzij door nalatigheid van onderwijzers en predikanten, dit onderwijs verzuimd, en in weerwil van verschillende synodale en classicale vermaningen, liep de "jonge jeught in 't wilt en werd de onderwijsinghe bijna geheellijck nagelaten." Soms waren de schoolmeesters wel gezind om onderwijs te geven, maar zij verkeerden, gelijk Stockius te Leyden, in onzekerheid of de catechismus wel Gods woord bevatte, wijl de leeraars zelve het catechismus-preken verzuimden. Soms waren zij zelve "incapabel tot eenig onderwijs" en bepaalde het zich tot dat, hetwelk de leeraars in hunne namiddag-predicatie gaven. Te regt oordeelde de synode van Dordrecht (1618—1619) dat dit niet voldoende was "om de jeugd de eerste gronden der christelijke religie in te planten", besloot "dit stuk met ernst te behandelen en de leden uit te noodigen, om eenig bekwaam middel te bedenken tot onderwijzing der onwetenden." Het is hier de plaats niet om uit te weiden over hetgeen in de synode over het catechiseren werd verhandeld; voldoende is het te weten dat men na langdurige deliberatiën eindelijk besloot eene commissie te benoemen, die welhaast twee door haar zamengestelde vragenboekjes ter tafel bragt, dat aan de particuliere synoden de keuze werd overgelaten tusschen het grootste van deze of het bovengenoemde middelburgsche "Kort-begrip" en dat dit laatste overal in Holland werd ingevoerd, terwijl het kleinste, met eenige bijvoegselen terstond de kleinen in de laagste scholen werd in handen gegeven, waar het nog in deze eeuw, schoon verbasterd, met den titel van "Hane- of 'A B C boekje der kleine kinderen" gebruikt werd.

Wanneer wij de nagelaten geschriften der verlichtste en godzaligste mannen uit het midden der XVIIe eeuw raadplegen, dan was naar hun oordeel het godsdienstig onderwijs toen allerjammerlijkst. Op de scholen werden de beide catechismussen woordelijk van buiten geleerd, zonder eenige opheldering of een woord van toepassing. Geen wonder, niet zelden ontbrak het aan onderwijzers, die genoegzame kunde hadden om onderrigt in de allereerste beginselen te geven; vele waren on-

bedreven "in het stuck der religie", "ja dienden zelf wel school te gaan om gansch in de gronden er van onderrigt te ontvangen," en zij, die zich "in catechismo" geoefend hadden, d. i. die in staat waren de ware gereformeerde leer tegen allerlei anen en ketters te verdedigen, verwarden de hoofden met allerlei geleerden onzin "die der godzaligheid niet nutte, en pernicieus was voor 't voornaemste stuk, de christelycke caritas." In de kerken werden op vele plaatsen de catechisatiën door de leeraars zelve slappelijk en tragelijk waargenomen, en bepaalde zich hun onderrigt geheel tot de wederleggende godgeleerdheid, en niet zelden werden de leerlingen meer "tot goede krijgsknechten tot defensie der ware leer uitgerust", dan tot bekwame en godzalige christenen gevormd. Ten platten lande werd doorgaans alleen des winters en dan nog vrij ongeregeld gecatechiseerd; in Friesland was Balthazar Bekker de eerste die daarin eenige verandering maakte. Ondertusschen begonnen de leeraars allengskens behoefte te gevoelen aan geschiktere leerboekjes dan de door de synode voorgeschrevene en van jaar tot jaar vermeerderde het getal der "Korte begrippen en Uitbreidingen van den cathechismus, Kleine en Groote catechismussen, Catechisatiën, Melk voor nieuwelingen, Vaste spijzen voor meer gevorderden", die echter alle den catechismus tot grondslag hadden, doch de meesten gansch ongeschikt en in stede van met gezonde bijbeltaal, met coccejaansche en voetiaansche spitsvondigheden en beuzelarijen opgevuld waren, terwijl andere arsenalen van allerlei wapens tegen Atheisten, Deisten, Socinianen, Roomschen, Lutherschen, David-Joristen, Nicolaïten, Mennonieten en Remonstranten bevatten, meer geschikt om de jeugd een afkeer van-dan genoegen in den godsdienst in te boezemen en ze tot betweters dan tot kinderen Gods te vormen. Wij behoeven slechts eenige dier talrijke geschriftjes te doorloopen om met Lodesteyn uit te roepen: "ach, had men zich aan den eenvoudigen catechismus gehouden en dien zuiver en naar Gods woord verklaard." In een der meest geachte, door Voetius zelven opgestelde leerboekjes komen vragen en antwoorden voor als:

Vr. Soude men op den sondagh wel mogen reysen?

Ant. Neen.

Vr. Soude men op den sondagh wel mogen playsieren?

Ant. Neen.

Vr. Dat is nochtans geen werck?

Ant. Het is oock al werck, daer mede der menschen herte bezigh is, dikwels meer als met sijn dagelycksche ende ordinaire beroepen.

Vr. Maer de luyen seggen, ick diene evenwel mijnen Godt?

Ant. Dat is niet wel te gelooven.

Vr. Magh een jager op dien dag wel gaen jagen?

Ant. Neen.

Vr. Magh een student op dien dagh sijn werck maken om in wereltsche konsten en wetenschappen te studeeren?

Ant. Neen.

Vr. Dat is immers geen slaefachtigh, grof ende lichamelick werck?

Ant. Dat helpt niet.

Vr. Magh een dansmeester op dien dagh wel dansschool houden?

Ant. Neen.

Vr. Magh hy het op andere dagen wel doen?

Ant. Neen. Siet het sevende gebod — en zoo gaat het 800 digt in een gedrukte bladzijden voort.

In het meest geachte en algemeen in Holland gebruikte catechisatieboek van den leydschen predikant Petrus de Witte, wordt gevraagd: of Eva in een appel of een peer beet? of het een groot kwaad is in een vrucht te bijten? of het rijk van Satan uitgebreider is dan dat van Christus? of de Satan zich inmediatelyck of mediatelyck in het verstand en in den wil der menschen en inmediatelyck op hen werkt? of men wel een troyken en santeé mag drinken? Hielden sommige predikanten hunne leerlingen met dergelijke beuzelingen en haarkloverijen bezig, andere daarentegen hadden hun onderwijs op een schoolsche leest geschoeid, en vulden hunne leerboeken met de diepzinnigste

scholastieke vragen en antwoorden. Zoo vroeg men o. a. wat is een persoon? Ant. Een persoon is een zaak of een ding dat van zelf bestaat, dat éénig, levend en verstandig is, dat aan een ander niet is medegedeeld, noch van een ander onderhouden wordt, noch een deel daarvan is." — "Wat is een goddelijk persoon? Ant. Eene onderscheidene zelfstandigheid, hebbende de geheele Godheid in zich." — "Zijn de werken van God onderscheiden van God? Ja! ten aanzien van hunne effecten en objecten, maar niet zoo veel zij in God zijn..." Doch genoeg tot eene proeve van onderwijs, die wij met anderen, die geheel tot het ongerijmde en aanstootelijke overslaan, zouden kunnen vermeerderen. Allengskens werden soortgelijke boekjes vervangen door die van Jacobus Borstius en David Knibbe, waarvan het eerste ontelbare uitgaven beleefde, het laatste in 1753 voor de 22ste maal herdrukt werd. Ook begon men hier en daar uit den "History-catechismus" van den haagschen predikant Casper Streso de bijbelsche en kerkelijke geschiedenis te onderwijzen. Groote verdiensten hebben d'Outrein, Bekker en Hellenbroek ten opzigte van het verbeterde onderwijs in de christelijke godsdienst. De beide laatsten door hunne leerboekjes, d'Outrein door het oprigten eener bijzondere catechisatie en het invoeren eener algemeene catechetische oefening in de kerk. Van de catechiseermeesters en catechiseervrouwen, die gelijk de kloppen en kwezels alleen onderwijs in den catechismus gaven, vond ik in onze eeuw nog geen gewag gemaakt.

Voor zoo ver ik kon nagaan, diende in de XVIIe en het grootste deel der XVIIIe eeuw het godsdienstig onderwijs minder om de jongelieden, gelijk een toenmalig leeraar zich uitdrukte, "in godzaligheid dan geleerdheid en onnutte kennis, in verstand der poincten van differentie dan van de H. S. te doen vorderen". Velen gevoelden dit, sommigen betreurden het, enkelen poogden het te veranderen, doch te vergeefsch! men vroeg er ook minder naar of de persoon, dien men tot eenig ambt wenschte te bevorderen wel een godvreezend dan wel of hij een regtzinnig man was. Zelfs onze Johan de Witt raadpleegde den rotter-

damschen predikant Clemens over de regtzinnigheid van den staatsman Paets, en zijne denkwijzen ten aanzien van sommige poincten beletten dat hij tot president van den Hove van Holland verheven werd.

Wat echter noch schoolmeesters noch studenten deden dat deden de ouders. Waarlijk vele gezinnen waren toen "queeckhoven voor den hemel." Wij meldden het reeds vroeger, hoe de huisvader priester in zijne woning, zijn woning een tempel Gods was. "Als Daniel boog men driemaal daags de knieën, als David overpeinsde men de wet dag en nacht." "Ging men des morgens, des avonds en na den noen langs de straten, dan hoorde men 't psalmgezang in de woningen der vromen". Zoo schreef Jacobus Lydiás.

Het zou niet moeijelijk zijn deze uitspraak door andere te bevestigen; voldoende zij het te weten dat er in vele deftige- en burgergezinnen een regt godsdienstige zin heerschte, dat de kinderen in de vreeze des Heeren werden opgevoed. Dat deze opvoeding heerlijke vruchten droeg, bewijzen de censuur-boeken dier dagen; de kerkeraden oefenden (indien ik mij dus mag uitdrukken) toen de kleine politie uit, voor hunne regtbanken verschenen allen die door hun gedrag ergernis gegeven hadden, en wanneer men voor die regtbanken — en de regters hielden streng toezigt — zoo weinig jongelieden en soms nog wel voor zoo geringe ongeregtigheden ziet verschijnen, dan mag men wel een gunstig oordeel over de moraliteit in die dagen vellen. "Kracht, godsdienstigheid, vaderlandsliefde, trouw, eerlijkheid en rondheid, kenmerkten toen den hollandschen jongen; eerbaarheid, ingetogenheid, schaamachtigheid, standvastigheid de hollandsche maagd." Men behoeft slechts een blik te werpen op de portretten vooral uit de eerste helft onzer eeuw en men zal de meeste trekken van dit door van Someren geschetste beeld er in weervinden.

Op de meeste plaatsen gaven de predikanten slechts onderwijs aan hen, die zich voor het afleggen van hunne belijdenis wilden bekwamen. Voor die belijdenis werd hier en daar veel gevorderd, minstens moest men den kleinen Hellenbroek met de bewijsplaatsen van buiten kennen, en de

meesten hadden den grooten van het begin tot het einde in het hoofd. Nog meer, men eischte dat de leerling zelf een opstel vervaardigde, waarin hij de gronden van zijn geloof uiteenzette. Zulke "belijdenissen" zijn nog hier en daar voorhanden en ik zag en las ze, die door leden uit de familie van Wassenaer waren zamengesteld; ook moesten de toekomende lidmaten de laatste maanden zich strengelijk onthouden, niet alleen van al wat openlijke ergernis kon geven, maar van alle vrolijke bijeenkomsten, ze "vastende en biddende doorbrengen," "zich zelf ernstig beproevende en geheel tot God keerende in de gebeden."

Menig boekwerk verscheen er dat regt geschikt was om in die dagen gelezen en herlezen te worden, en men beschouwde het als "het ernstigste oogenblik in het leven, als het grootste punt van in- en uitgang", wanneer men, na openlijke aanneming en bevestiging, voorbereiding en beproeving, het H. Avondmaal genoot. Men moet zich in die eeuw kunnen verplaatsen, doordrongen zijn van de mystieke en sombere denkbeelden, die men toen aan de viering van het Nachtmaal hechtte, om zich te kunnen voorstellen in welk een stemming de jongelieden zich aan den H. disch nederzetten en het hooge feest (want meest altijd werd er op feestdagen gecommuniceerd) vierden.

Velen stortten hun gemoed op het papier uit, en als onwaardeerbare kleinodiën bewaarde de nakomelingschap die "uitstortingen bij mijn eerste nachtmaelsganck." De dag hunner toetreding tot het H. Avondmaal was ook de eerste dag van een nieuw leven. "Zij waren dan de tucht der ouders ontwassen en overgegaan tot de tucht der kerke." "Zij stonden en vielen dan hun eigen meester." "Zij waren mannen geworden, en hadden de melck met vaste spijs verwisseld." De jongeling was dan "geestelijck mondigh" "en verwisselde de jongelingskleeding met den mannelijken tabbert." Van dien tijd af, werden de gezellige kringen voor beide seksen ontsloten, werd hij geschikt geacht om ambten en waardigheden te bekleeden; zij om moeder de behulpzame hand in het bestier van het huishouden te bieden.

HOOFDSTUK XII.

DE KLEER- EN LINNENKAST EENER JONKVROUW EN VROUW.

In geen deftig burgerhuis ontbrak het koffer en de linnen- of kleerkast. Het eerste was hoog en lang, van ijzer of van oost-indisch hout, van buiten met leêr overtrokken, van binnen met linnen bekleed, en niet zelden met koper of met zilver beslagen; de laatste breed en diep, van eiken- of ebbenhout, rustende op twee of vier groote zware bollen, die ook de hoeken van den hemel der kast versierden en door van Nispen "wachters van 't pronkgeschier", dat is van de potten en pullen, die tusschen deze beide pronkten, genoemd werden. Beide, koffer en kast, dienden tot bergplaats van kleederen en linnen. Men vond ze soms in verschillende vertrekken van 't huis, en op inventarissen van oude inboedels komen er niet zelden tien of twaalf voor, die naar hunne versiering, de verw waarmede zij beschilderd, het hout waaruit ze vervaardigd waren, ook wel naar de kamers, waarin ze stonden, werden genoemd. Zoo lezen wij van eiken-, sacredaan-, kersen- en pruimenhouten, blaauw en rood gevlamde- oost-indische kasten, van ijzeren-, pruisch-lederen-, gebloemde-,

tierentayen-, en verlakte-koffers; van 't koffer of de kast in 't comptoirke, de stove, in de groen geschilderde-, tapijten-, goudleéren-kamer. Met deze namen ontmoetten wij ze op een inventaris van vrouwe Sara de Roovere, tweede echtgenoote van Adriaan van Blijenborgh, waardyn der grafelijkheidsmunt, als latijnsch dichter bekend. Treden wij eenige vertrekken harer woning, het huis Blijenborgh te Dordrecht binnen, openen wij een enkele dier "pronckkasten" en trachten wij onze nieuwsgierigheid naar haren inhoud te voldoen. In de goudleêren kamer, alzoo naar het toen zeldzame en kostbare goudlederen behangsel genoemd, staan er verscheidene, de een al van kostbaarder hout en kunstiger besneden dan de andere. Zij bevatten "een rijkdom van op- en onopgemaakt keurig gestreept- oost-indisch- haarlemsch- vlaamsch- amsterdamsch- alkmaarsch- friesch- en embder, hagelwit en rag fijn, mooi gesloten, eigen gereed linnen; voorts bergen van damast tafel- en bedgerei; van beffen, neus- en halsdoeken, lubben en ponsetten, hemden, dwalen

"Sints overgrootmoêr's tijt met zuinigheid bewaert,
"Of al van oudmoei af, als kostbaer goet bespaert,"

allen tot eigen gebruik of tot uitzet van hare kinderen, Jacob, Adriaan, Charlotte en Adriana bestemd. Elke speelpenning, elke hoogtijdgift, al wat van 't huishoudgeld kon bezuinigd worden, had de huismoeder tot vermeerdering van dien schat besteed. Geen oogenblik was verloren gegaan. Dagelijks zat zij in den achternoen met hare dochters in de stove, of bij de "meissens" in de "koocke" voor 't spinnewiel, het naai-kussen, de strijkplank, snij- of klandertafel. Zij stelde er eere in een rijke linnenkast te hebben, zij was er trotsch op "een huisjuweel voor 't derde lid bezorgd," genoemd te worden, en zij verdiende dien naam, want zij bezat "barghen van eygen-rietsel en vreemd werck." Op haren inventaris komen o. a. niet minder dan 24 dozijn hemden, 40 dozijn tafellakens en dwalen, koffers vol "ongerept lijnwaet" voor.

Burgerlieden, die over minder tijd en geld konden beschikken,

hadden wel eenig "eygen rietsel", maar bragten het meeste "om op te maecken en verknippen" naar de naaister. Zulks deed o. a. een oude bes Diewertje genoemd. Volgen wij de goede sloof naar de woning der naaivrouw en luisteren wij het gesprek dat ze met elkander voeren af. Wij zullen er eenige bijzonderheden nopens het naaiwerk dier dagen uit vernemen.

Diewertje. "Goe luy! weet je niet yemand van je al, waar hier (ergens een nayster zou woonachtig wesen?
"Och, de gang valt me so suur, ziet ik ben oud en sou tegen 't uyt- (gaen schier vresen.
"Ay spreek, hoe ben je dus ongerijffelyck, of weet je seper self niet?
"Hey, wat mach ick de luy al moeyelyck vallen, ick ben noch niet (blint, al bril ick: ay siet
"Hier denck ick sitse self met al er jonge kabouters. Dag kynd!

Grietje. Dagh Moêr.

Diewertje. Maer, met verlof, is je naem niet Grietje?

Grietje. "Stil deuse stouters!
"Wat zegje, beste moêr?

Diewertje. 'k Vraeg of je geen Grietje heet?

Grietje. "Ja, hoedat?

Diewertje. "Maer je bent me van een goet vrient erecommandeert.

Grietje. "Wou je dan wel wat?

Diewertje. "Jae, 'k heb hier linnen en ick wou wat manshemden, (beffen en neusdoecken laeten maecken.

Grietje. "Sit wat neer! Lysbeth hael een warme stoof voor bestemoer.

Lysbeth komt met de stoof en Diewertje seght:

"Soo, soo, die zal niet qualyck smaken,
"'t Is van daeg een gure dagh, dan binnen ouwe luy algemeenlyck (verkleumt, 't komt oock met die noordewynd.

Grietje. "Dat 's waer. Maer 't linnen dat je hebt, wil je dat eens (laten kycken?

Diewertje. "Ja kynd.

"Siet daer, daer is 27 ellen tot 6 hemden.
"Wil je dat veur eerst eens vasthouwen?
"Dat is vierdalf ellen tot elken hemd en een el tot de mouwen,
"Dan hebben z'er volle breedte, gelyck mense gemeenlyck snijt,
"Je seltse met boortjens om den hals maken, en met een haeckjen en (oogjen om de keel na den tyt.

Grietje. "Seer wel, maer nou, hoe sellense genayt worden? dat (moet ick oock weten.

Diewertje. "Ja, weet ick het self wel? Ick ben oud, en heb het (nayen schier heelendal vergeten.
"Noemt men een nayzeltjen twee of drie, tot een behulpsaem oog- (merck.

Grietje. "Garen, bestemoêr! Let er op, daer zijn:

"Schuysjens, spaensjes, schuynse spaensjes, pissebedjens, gaetjens-werck, gesneên-werck, wit-werck, jeud-werck 4 bientjens, 6 bientjens, 8 bientjens, spinnekopjens en diergelycken.

Diewertje. "Houdt, houdt, houdt, een rondt zoomtjen met 3 schuynsjens op de borst zal wel wesen, dat doen de rijcken.

"Nayt de naedjens van d'asseldoecken en schouwer-stickjens wat effen en glad.

"'t Is al een gemackelycke pater die se draghen sel.

Grietje. "Dat sel wel gaen, vertrouwt ons dat,
"'t Lyckt goed doeck. Is 't Amsterdams, Vries, of Emderlinnen?

Diewertje. "Neen degelyk 't is eygen rietsel,
"So goet al men 't veur die prijs in 't drystalletje of in de Schol (zou kunnen vinden.

Grietje. "Men houd aers het Almoerder veur sterck en 't Embder (veur fijn.

Diewertje. "'t Is al na de sinnelykheyd der luy, 't Amsterdams en ('t Vries kan ook wel goet sijn.
"Dit 's nou Embder; maer 't fijn is veur sijn geld. Gelyck je zegt, 't is (oock tot beffen. Daer is twee ellen dwarsdraets esneen tot sulken dozyn.

Grietje. "Dat is effen.

"Maar nou moet er noch derdalf vierendeel wesen tot de binnen-boor-
(seljes en dan vallense nog al wat smal.

Diewertje. "Neen, neen, se sellen wel wesen. Hy is se so gewent
(en ick heb het hier méal.

Grietje. "De kangjens, die er toe wesen sellen, hebje die ekoft of
(sel je se noch koopen?

Diewertje. "Die denck ick sel jy wel hebben. Ay laet eens wat
(verschiets sien.

Grietje. "Sie daer, daer is er een hoope.

"Soeckter je gaeng uyt, setje bril op en besietse vrij in den dag.

"Dat kanghje, dat je daer nou in de hand heb, sou niet qualyck staen met dit duytse slag, of een aer, daer is het Graaf Mouris kanghje, het bessemkanghje, het tulpje, het weyertje, het Italiaens vloertje, 't dubbelde princesje of soo een, soeck uyt, bestemoêr! daer is dubbelt over, verschiets genoeg in de doos, soo 'k wel mien.

Diewertje. "'t Is waer, maer ick sel na huys gaen en noch eerst ereys in de gaten soecken, of ick niet ergens wat vin. Sie daer is voort het lapje linnen tot de 12 neusdoecken, vier ellen en een vierendeel. Dat vierendeel Grietjelief, heb ick er by edaen

"Omdat se aers niet regt vierkant souwen vallen....

"Hier heb ick het briefjen, daer de mercken op zijn eschreven.

"De hemden en beffen niet, maer merck de neusdoecken aen weers-
(zyden even schoon.

Grietje. "Wil je 't briefjen eens geven?

Laet sien, dat, dat is een F, met een I, met een V, is 't soo niet recht?

Hooren wij ook een ander besje van den Haarlemmerdijk uit de Griane van Bredero spreken:

"O lijden! wat breeckt Mary Pieter Flooris mijn Petemuy nu uyt,
"Omdat mijn wijf heur neus-doecken maeckt met lommer-stickjes,

"Met schuyntjis, met spaensjis van drie bientjis met roo quasjis en
(zwarte strickjes.
"Daer hangher ientje over de Bedt-pan, hy ruyckt aers, noch aers
(als ien kruyt.
"Men wijf heet sucke vervaerlycke hempjes, jy soutse deur ien rin-
(getje trecken
"Mit ien kleurde paerse spriet...."

"Noch kreegh ick (zegt iemand bij Starter) drie oirkussens; die wa-
(ren estickt en enayt,
"Met spaensjes, met zoomtjes, vol strickjes, deurmalkaer edraeyt,
"Met vijf steken in ien, dubbelde roosjes, stickseltjes en daer peirltjes
(boven op, kynd.
"Daer leyd Melis nou so macklyck in dat hy wel een kermis-pop
(schijnt."

De geringere burgerstand droeg ook wollen hemden, zooals de Meulenaer bij denzelfden Bredero:

"Met mijn root scharlaken hemd, daer ick de bruygom in was."

Ook Branghtje in de Hillebrandskinderen was trotsch op haar linnenkast:

"Ick had staegh in de wasch wel een dozijn servetten,
"Oock hemden niettemin, en menichte povretten
"Fluwijnen op een ry, veel laken boven dien,
"Mijn linde-kast, die was van alles wel versien."

In een andere kast, de geschulpte genoemd, naar de menigte St. Jacobs-schulpen, die in het hout waren gesneden, bewaarde Joffer van Blyenborgh een harer kostbaarste kleedingstukken, de borst of het voorstick dat voor den boezem gedragen en met sierlijke koorden aan het keurslijf vastgeregen werd.

Zulke borsten waren vaak zeer kostbaar, van zijde, fluweel, satijn of zijdebeeld, met goud, paarlen en edelgesteenten bezet, en hadden soms een waarde van meer dan 10.000 pond. Rykert in den Ware nar van Hooft spreekt van een kostelijke bruids-borst:

"Dan is er (zegt hij) de Borduerwerker met al zijn patroonen:
"Dit 's een nieuw werkjen, ick heb 't eerst met houtkool gemorst,
"Dat aêr heeft Grietjen Goessens af; het is haer bruits-borst,
"'T bloemtjen zal binnen gout wezen, en men zal 't om de rant groenen."

Jerolimo gewaagt in Bredero's Spaenschen Brabander van:
"Borsten van gouwt en zyd' gheciert met gouwe knoopen."
"Ick had (sprak Branghtje) een paerssen rock, ick had een roye ziel,
"Een vlieger op zijn frans, een borst van blauwfluwiel,"

En snappende Siitgen had "een swart sye satyne borst met stickjes en twee kaffe borsten, de eene swart en de andere van donkere kleur." De Zeeuwsche Nachtegaal zong van

"Een borst van gouden laecken
"Dat seer glinsterglans sal blaecken,
"Off borduursel off graveer
"Met klinkant en weêrschyn weer."

Van der Venne gewaagt van:

"Een borst heel deftig vol borduyr."

W. D. Hooft geeft in zijn Jan Saly aan de bruid vier borsten: "het ierste van ferwiel, de tweede van satyn, de derde van zybeeld, het vierde van een heersaaitie." Op sommige oude portretten uit de eerste helft der XVIe eeuw, toen de borsten door jong en oud werden gedragen, ziet men ze, zeer laag over den buik heenloopende, met allerlei gouden kantwerk, parel-risten, doppen en gesteenten versierd. Langs den rand van sommigen liep een gouden keten van langwerpige vierkante schakels, in 't midden met een kostbaren steen; anderen hadden een kostbaren kanten strook of een keurig geborduurd werkje.

De borst werd met het jakje gedragen, dat op de bouwen, zoo die opgeslagen was, rustte. De jakjes waren zeer kort en naar den stand en het vermogen der eigenaressen, van ligte of blaauwe zijde, kaffa of armozijn of van hondskoot, ferset en van andere stoffen.

"In daerenboven het se noch twie jacken, het iens hondskooten, het (andere ferset,

"'t Hondskooten sel se werckendaeghs dragen, 't ferset heiligen daeghs,
"Daertoe een bonte jack met twee boratte mouwen."

Ook Branghtje bezat in haar goeden tijd:

". . . . een bonte jack met twee boratte mouwen."
"'k Droegh (zei ze) doen ik vrijster was, schier alle daegh een bouwen,
"Daertoe een sleutel riem van silver net gewrocht,
"Die Besje van den Bergh my tot een bruyt stuck kocht."

Gelijk wij meldden, rustten de jakjes met groote ronde plooijen op den ronden hoepelrok of de bouwen, die men opgeslagen, opgefronst of opgekoppeld droeg, ten einde den "behagele" of fraaijen rok, — "gestikt, geboord, gevoerd met floersen (franjes) en met toeken" — te kunnen vertoonen. Meer stemmige lieden lieten hem hangen.

"Ze is een beniste zus, de bouwe glydt er van 't lijf,
"Wat is se stemmig met er platte bouwe!"

Onder dien rok droeg men een dikken linnen wrong of beuling, om de heupen vastgebonden, waarop op gelijken afstand een ronde houten of baleinen hoep mede verbonden was, waarover hij nederhing, zoodat het onderlijf veel naar een karnton geleek.

Huygens noemde hem in zijn "Kostelick Mal":

"Een ongehoepte pack trots eenigh kaernen vat",

en Hooft sprak van "een geweldige briewrong."

De bouwen waren ruim geplooid, soms tien hoog met passementen of gimpen belegd en vorderden veel stoffe,

"Die uyt uw lobben-krull twee hembden recken sou,
"Vier mantels uyt uw rock, dry broecken uyt uw bouw."

Deftige lieden droegen ze van rood scharlaken, "couleur de rouan", "couleur de roy"; mindere van paarsch- of blaauw-laken en van geript heeren-saai.

In "Agnes kleederpragt versmaad" wordt van een ligtvaardige vrouw gezegd:

"De bouwen, die om 't lijf haar had gehangen sluik,
"Verheft ze op de heup met opgefronsde wrongen,

"En daer te voren was een ongeplooide schoot
"Van swart of donker graeuw, daer gloeit nu niet als rood,
"Daer blinkt nu niet als goud...."

In "Jan Klaasz", zegt de gewaande dienstmaagd:

"Daer leid mijn onderrok en Saertjes bratte bouwen".

In de "Genoeckelicke Epigrammen" leest men:

"Neelcken heeft een hemdeken fyn,
". . . . .
"Daer over een rock met een kostelycke bouwen."

De onderrokken werden toen nog keursen genoemd en waren van zeer kostelijke stoffen. Jerolimo spreekt bij Bredero van:

"Rocken van satyn en tabbaerts van fluwiel."

Toen het wassenaarsch Herderinnetje bij Heemskerk den witten bovenrok toevallig opbeurde, "quam men haar blaauw satijne onderkeurs te zien". Vrouw van Blyenborgh had koffers vol "wolle-laken, soetermeers- grof grijn- zwart- en wit-linnen, ook bezat zij "satijnen- armozijnen- damasten- en zijden keursen. In den Zeeuwschen Nachtegaal komen "rocken vol reepen, boorden en banden" en anderen "vol passementen en satijn" voor, ook droeg men rokken met "kaffablycken" en "kaffa-fenten", waarschijnlijk met weerschijn; voorts "roode-, blaauwe-, graauwe-, paarsche- en zwarte rokken". Deze laatste kleur was vooral bij aanzienlijken zeer geliefd, 't geen de Spaansche Brabander bij Bredero deed zeggen:

"De Hollanders sain bloeyers
"Sy sayn niet generoos, hoe ryck sy gaen in 't swart".

Dat die prachtige rokken lang in de mode bleven, blijkt uit Westerbaens "Minnekonst" (1667).

"Indien haer rocken hoog en rijklijk zijn gekoort,
"Rondom in den schoot zijn zy met kant geboort,
"Van zilver of van gout, zy zorght nochtans dat zy,
". . . . . bij u van meer waardy is
"Dan 't zilver is en 't gout, dat op haer rocken leit".

Gelijk thans in haar schoot, verzamelde de jonkvrouw toen de door haar geplukte bloemen in hare bouwen.

"Maer toen zy zich alleen
"Bevond, daer zy met vreên,
"Moght schiften de bekoorlijkheên (de bloemen)
"Die se in haer bouwen had verzaemd
"Zoo voegde z'ieder daer 't betaemt".

Tot de garderobe van vrouwe Sara behoorde ook het regenkleed of de vlieger, die bij regenachtig weer werd aangeschoten om de rokken voor smetten te bewaren. Waren de straten schoon dan droeg men hem opgekoppeld om de kostbare onderkleeding te laten zien. Blijkens den bruiloftszang van Hooft voor Tesselschade was hij een luchtig opperkleed.

"Kan men (zong de Drost) zoo een maaghd bezweeren,
"Tesselscha vaert uit haar kleeren
"Schiet een vlieger aan voor dees,
"Tesselscha vaart uit haer vlees".

Godewyck gewaagt van een "vlieger op sen frans". Hij werd niet slechts door aanzienlijke maar ook door burgervrouwen gedragen. In Jan Saly beschrijft Joosje-buur Anna van Elsje-buur den toestel van Martijntje de bruid, waartoe de vlieger behoorde.

". . . . . en daer by het se kleeren nae advenant,
"Als voorierst een grof greyne vlieger met fraye zijdagtige legetuure (opgeslagen,
"Die se allemits op ien Paes of Pynster, en op ien korslyf sal draegen,
"Ja daerby noch een lakense vlieger van heur allerbeste bouwen,
"Daer het se ien paer bratte opslagen in laeten setten, om voor haer (sondaeghse te houwen".

In plaats van den vlieger gebruikte men ook de huik, een langen zwarten mantel of opperkleed van ligte stoffe, grein, saai of laken, dat het geheele ligchaam, het hoofd niet uitgezonderd, bedekte, om de kleederen voor regen te beschutten en dat boven in een ronde

kap eindigde. "Zij werd, schreef Berkhey, op zoodanige wijze gemaakt, dat ze boven op het hoofd sloot in een stijve ronde kap, aan welker kruin van boven een pluim of handvatsel was, waarmede men de huik opzette of aflegde." Van die kap hing de huik met ruime plooijen tot onder over de bouwen, of ook wel ter halverwege, doch dan was het slechts een halve huik. Zeldzaam verlieten de vrouwen hare woning zonder de huik om te slaan. Zij sloeg dien om als het regende, als zij — en zulks deden de deftigste vrouwen, zelfs de echtgenooten van professoren — naar de markt ging, zieken of familie bezocht.

"Komt in moêr, hanght je huyck op, en set jou manckje neêr", zei Aeltje Melis tot Trijn Jans in Bredero's "Meulenaer"; in "Jan Saly", zei Trijn, toen ze uit zou gaan:

"Welan, wacht ien oogenblick, 'k sel mijn huyck met mijn manckje kryge", en Warenar vergelijkt den gang zijner dienstmaagd Reym, bij dien van een "luis op ien terige huik". De huik van Trijn Ratels, de koppelaerster, in Jan Saly, was "van het ouwe testamentslaken die dick en starck is gelijck een iecke planck", dus van geen "kranck stof, dat wijt gaept en niet en bijt".

Soms was de huik ook van fluweel. "Buyze kykt uit de stok het ien huyck op, 't varken het fyn fluwiel op syn neus" leest men in de klucht van Oene. Wij zouden zeggen:

"Al draagt een aep een gouden ring,
"Het is en blijft een leelijk ding".

Aan de huik zijn een menigte spreekwoorden ontleend, zooals: onder de huik trouwen, onder de huik schuilen de vodden, hij gaat onder de huik ter kerk, hij hangt zijn huik naar den wind, zamen huiken enz. Later werd de huik door de pelise vervangen.

Men zou zich vergissen, indien men waande dat de fransche mode eerst in de tweede helft der XVIIe eeuw in ons vaderland werd ingevoerd. Reeds in de XIVe oefende zij haren invloed uit. Sedert bleef zij dien min of meer behouden, in den aanvang der XVIIe eeuw drong zij tot den burgerstand door.

Zelfs begon deze en gene der mindere klasse zich naar de "mode de France" te kleeden en te hullen.

Het was eerst in de tweede helft dier eeuw dat Parijs een stroom van allerlei mode-artikelen "quicken en stricken", "kappen en flappen, linten en vodderijen" over ons vaderland uitstortte.

"'k Wed (schreef Bernagie in zijn zinnespel de Mode) dat men 't alles
(naauw zou in een smalschip laeden,
"Fontanges, linten, stof van allerleye slag,
"Borduursels, kanten, zy haelde alles voor den dag,
"Zy snijd ook moesjes, maekt blanketsel om te smeeren,
"Bereid parfum, ik zag al de alle mode veeren
"Zy leende juweelen".

Schier dagelijks veranderde de mode.

"Daer is nu haest alle dagen (zei Hopman Ulrich bij Paffenrode) een
(nieuwe mode, dan draegt men lange dan korte lyven,
"Dat de lui allemael waren als ik, daer zou maer eene mode blyven,
"Maer nu hebje haest alle daeg wat nieuws, practiseert maer iemand een
(nieuw fatsoen
"Dat d'eene gek voor doet dat willen straks al de anderen nadoen.
"De wereld is even hoovaerdig, niet alleen de meesters maer ook de
(dienstboyen.
"Zie maer eens hoe dat zich een deel van de kameniertjes weet op te toyen,
"Zy zijn bestrikt en bequikt, spijt de juffers zoo zijn de lokjes gekruld
"Zoodat je schier niet weet of je ze voor de meid of voor de juffer houden
(moet".

Ook in Blijenborgh voerde de mode heerschappij. De koffers waren gevuld met tabberden van verschillende stoffen en kleuren; tabberden van "couleur de feu, couleur de rose, couleur d'aere, armozijn en sarge de dame", alle met galonnen, linten en strikken overdekt; geborduurde, met kanten omboorde, en met gouden franjes belegde lijven met omgeboorde rokken van couleur de feu; graauw-laken kleederen met groote zware kanten van zilver en

goud; geborduurde tabberden met blaauw sergie gevoerd, waartoe een zwarte rok met kanten en een schoone kostelijke rok met bloemen van goud en van zijden met couleur d'acre gevoerd". Ook droeg men "japansche nachttabberden van feuille morte grond en daarop aurora-bloemen, van binnen met watten gevuld en 't eenen male met bleumerante taffetas gevoerd"; "wit satijnen tabberden met amaranthe dubbele taf gemonsterd", "zwarte ferandine tabberden met een neerstic met kant geboord, waartoe ferandine rokken met zware kanten vier hoog", "zwart fluweelen tabberden met zilverlaken, rokken met gouden bloemen, van binnen gevoerd met taf d'Avignon"; voorts, ras d'Olive rocken met fluweelen neersticken, roode sijde croplappen, gecammelotte manteltjes met stricken, paersch satynen japansche rocken, pourpoints, rabas de dentelle en glants; sluyers van carteeck, (zijde), plancetten, toppetten (borstlappen) gregue's enz. Uit deze lijst ziet men hoe groot de kleederpracht toen was. Men had zelfs goud laken van *f* 200 de el. Meermalen werd de overdaad in kleederen en met name de kanten en gouden en zilveren passementen door de hooge regering verboden.

Van tijd tot tijd verschenen er pasquillen op de fransche mode (de mode de France,); dichters betreurden de toenemende weelde in kleeding en huisraad en het meer en meer verbasteren der vroegere eenvoudigheid, ja zelfs werd de "overdadighe en ongehoorde pracht op het tooneel aan den spot van het publiek ten prooi gegeven en op den predikstoel als God en mensch onteerend afgeschilderd.

"Is 't nu, vroeg Becius, wel een hayr beter ofte de pracht ende hovaerdye wel minder dan by het volk Israëls? Neen gewisselyck; maer wel meerder en erger, want men gaet niet alleen met opgherichte blancke halsen, maer oock met ghenoechsame bloote borsten, alleen met een netjen ofte fijn camerycx doecxken bedect. Ende belangende de cleederen of habyten, daerin is men prachtiger als de hoochmoedighe pauw ende veranderlycker als de chameleon, ofte de weerhaen van den toorn. Men gaet bij naer al dansende ende dryvende over straten, opgetoyt als kermispoppen. Ja met sulck een wesen,

ghelaet ende ghebaer verschynt men zelfs om strydt in 't huys des Heeren, daer men Christus den Heere in de stadt Davids gheebooren, liggende in eener cribbe, omdat voor hem geen plaetse was in den herberghe, predict en vercondicht". Wassenburgh gewaagde van "hovaerdye, pracht ende kostelickheyt van kleedinge, van stoffen ende koleuren, nieuwe snuffen ende vremde fatsoenen van drachten, die van Engelsche, Fransche, Spaensche ende andere Natiën (ook onsen formelen vyanden) ontleent sijn, van overtollighe omhanghselen, optooyingen en vercierselen der lichamen onder de vrouwen, van Spaensche kappen, paruycken, vremde hulselen, bloote hoofden, vremt ende gepoedert hayr, hanghende locken, corallen, peerlen, silver, gout ende diergelycke oppronckingen meer van den armen ende stinckenden madensack".

"Is er, dus luiden de woorden van Borstius in zijne leerrede over de Geldgierigheid, "is er pronckery te koop en zijn der nieuwe snoffen en vreemde fatsoenen op te speuren, een pont gout al waart 'er thien voor een elle spellenwerck en een nieuw kantje te geven, de waardij van een of twee morgen lands aan een vinger te dragen en den hals te sluyten in een keten, daar thien hongerige buyken een gantsch jaer lang van versaed souden kunnen worden: kostelicke paerlen en halve maenen aen de ooren te hangen, een aem wijns op eenen avond deur te spoelen; een honderd gulden of twee aen 't ticktackbord op te offeren en met de dobbelsteenen de ryexdaelders wech te werpen, daer sijnse mild genoegh toe. Maer soo de Gever van dat alles selfs eens komt en eyscht een schoof van den acker voor sijn leviten — o dan brengt men dat versengt en verminckt is. Sy moeten in haer kaffa, sijde, felp en fluweel gaen, al sou Christus met sijn predicanten, ballingen, weduwen en weesen, naeckt aen de galg hangen, soodat al de werelt haar armoede sien kan." — "Welaen, gaet henen," predikte Simonides, "gy prachtige dochteren Zions, omhangen en bepeerelt, in een tijdt van Gods druckende oordeelen, daer de paerl-gelijcke droppelen beter voeghden an uwe

oogen en op uw' wangen, als die paerle-snoeren om uw' hals en handen. Maer och! ick vrees dat die paerle-droom — op tranen sal uytloopen. Toyt u op als kermis-poppen en uytgestreken beelden der Afgodendienaers, daer 't tijdt was uw kleederen en herten te scheuren, en daer Godts mannen met saeken bekleedt gaen propheteeren, maer leest er bij Esai 3 vers 19. Hoe ras konde't gebeuren, gy kostelicke, die u kleet met scharlaken, met weelde, die u çieraet van gout doet dragen over uwe kleederen, daer 't tijdt was van weenen, om het vallen der helden, hoe ras, segh ick, konde 't gebeuren, dat gy, die in carmosijn zijt opgevoet, den dreck zoudt moeten omhelsen, uw' kleederen voor een carmosijn, in een roode bloedtverw gedoopt zijnde! Hoe ras kan Godt u cier-kleedt in een sack verkeeren, u rieckdoosjes in stanck en uw gouden ketens in halsbanden, daer u de soldaat mé sou voortslepen, of basten daer hy u aan hangen soude."

Doch keeren wy tot de kleedkamer der vrouwen terug. Reeds in die dagen droegen zij "rijglyven met baleinen bezet (Huygens noemt ze een stege walvisromp, plat agter, spits van voren"), gepofte ondermouwen van zwart fluweel, met gouden banden en roode rozestrikken toegehaald en bijzijdewaarts met camerijkdoeksche lobben (fraesen) bedekt, waar onder een soort van met kant omzette polsmofjes of pisgaetjes (volgens Stein, in zijn "Oubollige vrijster"), "pronck-ponjetgens" werd gedragen.

"De meisjes van de courtezye (zong Roemer Visscher)
"Stellen op 't Brabants haer fantasye,
"Op Brabants sijn haer lubbekens gezet,
"Op Brabants knoopen zy haer mouwen."

Ook droeg men aan de handen parelsnoeren en gouden braceletten:

"Ons gebuerken heeft een nieuw soort van braseletten,
"Die wegen omtrend honderd aen goud."

Wanneer de vrouw van aanzien voor haer dressing-cloth — zoo noemde men de toilet-tafel — zat, en een schat van diamanten, paarlen, ringen, braceletten met tafelsteenen, halssloten met parelen

van diamanten, harten met pijlen, gouden en zilveren parelspelden, diamanten hoofdnaalden, oorpendanten, maentjes, spangen en andere kleinodiën voor haer uitgespreid lag, dan was zy wel

"Een zon door zonnen als omringd,"

of een "edele diamant in 't midden van robijnen," zooals de dichters spraken. Doch niet slechts ontdekten wij op die dressing-cloth "een mijn van goud en edele gesteenten", maar ook een menigte flesjes, potjes en ivoren doosjes met blanketsel, parfumeriën en welriekende, soms zeer kostbare olien, gouden en zilveren doosjes met "kleyne swerte pleystertjes, om keurelyck niet ver van 't welgemaeckte mondeken geplaetst te worden," pleystertjes die ons de regelen van Rotgans herinneren:

"Daer komt een jonge vrouw te voorschijn, net besneden
"Van troni, maer coquet en wulpsch van zeden.
"Haer wangen glimmen van 't blanketsel, hier en daer
"Met gloeyent fermiljoen besmeert, terwijl heur haer
"Zich spiegelt in den glans van hondert diamanten.
"De troni dicht bezaait met moesjes klein en groot,
"Gelijkt een krentekoek . . . ."

Soms waren deze moesjes met allerlei figuren — meerendeels aan de mythologie ontleend — beschilderd. Verliet men het huis dan bedekte men ze door het halve of heele masker.

Dit masker komt reeds bij Heemskerk voor. Toen Reinhout in het speelwagentje blikte zag hij drie herderinnen, 'wier schoonheden in een wangunstig masker opgesloten waren'. Men noemde ook het blanketsel een masker. Zoo gewaegt van Effen nog van een masker van dun wit en vermiljoen.

Tot het toilet der aanzienlyke vrouw behoorde ook de spaansche waaijer van veeren, de kraag en het kapsel. Wat de waaijer betreft, deze was van rond bordpapier, waarop allerlei veelkleurige vederen zeer kunstig gehecht waren. "Dit papier, schreef Berkhey, vond men in de handen der dames van dien tijd als besturven. Zij bedienden er zich van gelijk onze tegenwoordige dames van hare, uit de Indiën

ontleende vouwbare waaijers, makende op een geestige aanminnige wijze, met honderderlei wapperingen, draaijingen en vormingen, ik weet niet al welke koozende trekken.' Men heeft deze waaijers tot lang in de XVIIIe eeuw gebruikt, en de hoofsche of liever dartele liefdehandelingen hadden intusschen verzonnen om op dezelve allerhandende geestige kwinkslagen, spreuken en lieve woordjes te schrijven of er ook zinne- en minnebeelden op te schilderen, welke dan op den waaijer, aan het steeltje ronddraaijende, bij wijze eener loterij of eenig toevallig voorkomend spreukje, een zoet en geestig tijdverdrijf aan de jeugd, die in zulk een kring haar meeste vermaak vindt, verschafte." In de Batavische Arcadia leest men van een waaijer "waar de verwen van zilver en groen met verscheiden beeldwerk kunstig ondereen omspeelde." Op de tentoonstellingen van vaderlandsche oudheden zag men waaijers van parelmoer met verguld beeld- en bloemwerk, met doorzigtige versieringen en lofwerk, met goud en diamanten stiftjes, met tableaux van goud, met voorstellingen uit de godenwereld, en bijbelsche geschiedenis, herders en herderinnetjes, opgelegd met figuren van dukatengoud, van gebeiteld ivoor met zilver gemonteerd, waarop landschappen, van ivoor met gouden pailletten, herders en herderinnen op linnen geschilderd, sierlijk met zilver en gouddraad beschilderd, met schilderwerk op moscovisch glas, aan beide zijden met medaillons beschilderd, verlakte waaijers met het blad uit rijst, beenen waaijers met parelmoer en schildpad, met vergulde versierselen, met goud en in kleuren beschilderd, en zoo vele anderen, onder welke welligt meesterstukken van het penseel van Watteau en Boucher.

Niet minder dan de waaijer trekt de kraag onze aandacht. Reeds in den aanvang der XVIe eeuw ontdekt men aan de vrouwenbeelden sporen van kragen, die om den boezem heen den boord van het hemd, door middel van een doorgehaalden draad, rimpelen. Na verloop van tijd begonnen die rimpels langer te worden en over den rand van het jakje en wambuis neer te liggen. Omstreeks 1530 werden deze rimpels ordelijke plooijen, tot zij in het laatst dier eeuw

en het begin der eerste helft der XVIIe eeuw tot zulk eene verbazende grootte uitgroeiden, dat ze tot ver over de schouders hingen of achterwaarts boven het hoofd uitstaken. Ter deeg gesteven zijnde, naaide men de lange strook, om ze in fatsoen te houden, in plooijen op koperen, zilveren of gouden halsbanden. Zij waren van Kamerijksdoek met kanten, soms point de Venise en point d'Alençon.

Berkhey heeft er een in handen gehad, die losgetornd 48 ellen lang was. Een bejaard heer verzekerde, dat zijne moeder er een gemeten, en 60 ellen lang gevonden had. Zulks is niet te verwonderen, wanneer men de verschrikkelijke groote kragen op de afbeeldsels dier dagen — vooral op dat van Elisabeth van Engeland — ziet. Zij werden echter slechts door aanzienlijken gedragen: de groote kostbaarheid — men had ze tot *f* 10.000 — verbood ze den burger en boerenstand, die bij de kindsheid dezer mode bleven. Alle kragen waren niet van hetzelfde fatsoen; men had ook "neerlegde of platte", "nederliggende, schuinsche rimpel- plat- en rondgeplooide of kartelkragen." Huygens noemde de schuinsche rimpel of fijn geplooide kragen "Een open memmenhol, trots wind en winterswonden." Het vervaardigen, zelfs losmaken, wasschen en opzetten dier kragen was geen alledaagsch werk. Ten tijde van Elisabeth was er niet eene vrouw in Engeland, welke dit kon, en de koningin was verpligt ze uit Holland te ontbieden. Kanten kraagjes werden door burgerlieden gedragen.

"Dat doen sy blycken (lezen wy by Starter) genoeg alle daegh
"Met het verweend cieraed,
"Daer sy med prijcken en proncken staegh,
"In kerck, in huys, op straet.
"Wat sijn, oock fijn, haer kraegjens, allegaer
"Vol kantjes, net en swaer,
"Veel dubbeld op mekaêr.

Niet slechts de beschrijving der verschillende soorten van kragen, maar ook die van de kapsels der vrouwen uit dien tijd zou een boekdeel kunnen vullen.

Verbeelden wij ons door eene galerij van vrouwenbeelden uit die dagen te wandelen. Welk een verscheidenheid van kapsels ontmoeten wij in den loop van slechts weinige jaren! wat al huiven, linten, wrongen, garenboogjes, lintenboogjes, fluweelen mutsen, fleppen, hoofdstel van kanten! Hier zien wij eene schoone met luchtig gefriseerde en gepoederde hairen en een fraaije, kostbare bagge op zijde, dáár eene andere met een band om het hoofd gestrikt en de hairen achterwaarts tot een ronde toet gevlochten, ginds eene vrouw met een plat zeshoekig kapsel van kamerijksdoek, van voren met een punt, waarvan een lange zijden sluijer afdaalt; eene andere die, in plaats van den sluijer, het hair in een wrong gevlochten en achter om het hoofd gebogen draagt. Deze dragt schijnt wederom plaats gemaakt te hebben voor hoedekens van ligt blaauw armozijn, met zilver en wit satijn, met goud (lang een bruidstooi), en die hoedekens wederom voor glad opgestoken hair, van welks top een roode of witte pluim wapperde, met een gouden — de burgerlieden hadden een zilveren — parelspeld op zijde, glad opgestreken hair met een lint van kostbare kant; een gouden hairband met krullende lokjes langs het aangezigt, en hoog oploopende mutsen van min of meer prachtig kant of kamerijksdoek.

Toen reeds wist men in hoogere standen van welriekende poeders en parfumeriën (neus-bancket), en zelden ontbrak het poudre de Cypres — volgens Huygens:

"De trouwe toevlugt van wangeschapen vlechten" —

bij het toilet, en niet slechts voor dames maar ook voor heeren,

"Stooven wolken uit de poeijerdozen,
"Maeckten 't hoofdhair grijs en grauw.

Dat ook reeds vroeg door de vrouwen valsch haar werd gedragen blijkt uit deze regels uit den Zeeuwschen Nachtegaal:

"Claer . . . .
"Draeght een perruick zoo geel als gout,
"En sweert dat het is haer eigen haer;

en verder:

"Wie zoeckt er . . . .
"Een loose pruick, met glinster glans behangen".

's Morgens (zong Huygens) raekt men aen de waerheid,
"Wat het meisken voor gestell,
"Wat voor hair en of s' ook hair heit,
"Wat gedaante, vleesch of vell.
"'s Morgens, eer de lippen kleven
"En de playster staet te pronck,
"Eer de poeijerdoozen geven
"Dat de Hemel nooit en schonck.

Deftige burgers hulden zich met de spaensche kap.

"Sy was (sprak hopman Ulruch) maer in haer nagtgoed, maer dat je (se eens zag in haar ponteficaal opgetooid,
"Te weten met haer spaense kap met kant en haar neckdoeck drie (hoog geplooid."

Jufvrouwen liepen soms den geheelen ochtend in de japon zonder rijglijf; gingen zij uit dan zetten zij een strooboed op.

"Gaet gy ras (beval eene dame aan haar bediende) en haelt my (die twee boersetten,
"Met mijn stroohoet, om op het hooft te setten."

Mindere standen droegen de hairen onder een hulle of kap, een opgezet hoogje of een platte linnen muts.

"Anne Jans heeft heur kap eset,
"Tusschen tien en elven,
"Voor met een boogje
"Agter met een hoogje,
"Aen yder zy een strick daerbij,
"Is dat geen hovaardij?

In "Jan Klaesz of de gewaande dienstmeid", had eene meid, die in haar dienst kwam "het kapje net gezet met een grijs manteltje en

een rasse schort an en een kussetje en scheertje op zy." Deze schort droeg toen reeds den naam van boezelaar:

"— hy boezelaert al heel, 't pas hem alles ondieft netjes en glad," — zij was

"van blaauw linnen met een rood of ander gekleurd strookje of endje" en werd over de beenen gedragen. Aanzienlijke vrouwen ziet men met luchtig en met kant omboorde schortjes afgebeeld; burgerlieden droegen ook groene, doch des zondags chitsen, laken of zijden keursjes of zieltjes met een slabbe of boezelaar er over gespeld. Aan de handen droegen deftige burgeressen lubben.

Wij hooren Niesje in het meergemelde spel van Godewyck zeggen:

"Ick waschte noyt het huys, ick boende noyt de stoelen,
"Ick had een kloeck jongh wijf, die heet Arjaentje Boelen,
"Die deed het vuylste werk, die schrobde en die wreef,
"En ick, om mijn plasier, somtijds mijn lubben steef."

De hoozen of kousen waren van fluweel, zijde, laken of sarge, soms rijk bestikt en geborduurd met roode, witte, en geele passementen; "die der heeren waren van ponçon coleur (couleur de ponceau), die der dames van incarnaat."

"Incarnate kousen met klinkers van ses koorden."

Deze klinkers kostten veel en de kousen waren zwierig.

"Nu zul'we bruiloft houwe,
"Dat vrijen dat is er gedaan,
"'t Borstrokje van wit satijn
"Sulle we ons bruidtje maakke,
"Hey! dat bruidtje, mooi Elzelijn!
"Sye kousjes incarnaate,
"En schoentjes doorluchtig gesneên,
"Zel wy heur meê maakke laatte,
"En strikjes vol geestigheên."

In huis droeg men muilen, stillegangers of klikkertjes, en buitenshuis "schoenen van bruin of zwart spaansch leder met hemelsblaauwe

satijnen strikken en hoosbanden. Zij waren aan de zijden "doorluchtig gesneên," de hielen rood en met een bosch van linten en strikken voorzien. Huygens gewaagt in zijn "Kostelick Mal" van "een lintenvoet" en noemt de hielen "steile steltenhielen."

Aan de handen droeg men lederen, zijden en geparfumeerde handschoenen, door gouden, zilveren en fluweelen armbanden of braceletten aan den arm gehecht. Bij Heemskerk droeg eene jufvrouw "witte doorsneden hantschoenen," de vrouw van Blijenborgh handschoenen van "fijn schoon reukleer, satijn en pluis." Ook had zij een grooten voorraad "schoenwerck van zijde, satijn, goud- en zilverleêr, voorts geele, groene en incarnate kousens." Het moge een ander lusten de noodwendigheden der kaptafel eener aanzienlijke nederlandsche vrouw, eener hollandsche Sabina, te schetsen, aan stoffe zal het hem niet ontbreken, weinig moeite zal het hem kosten die honderden kleine artikelen van weelde af te beelden; maar wel hoe ze eigentlijk genoemd en waartoe ze gebruikt werden. Op de tentoonstellingen van oudheden ontmoette men nog een schat van kleinodiën — toiletdoozen van schilpad en paarlemoer, juweel-koffertjes met fluweel bekleedsel, zilver of koper beslag, byouterie-koffertjes met goud schilderwerk en van schilpad, zilverdoosjes van filegrain, gouden en zilveren reukdoosjes in allerlei vormen, gedreven zilveren etui's, schilpadden doosjes met portretten, die men op de borst, gelijk de ronde spiegeltjes aan vergulde haken op den buik (men ziet ze bij Cats afgebeeld) droeg, allerlei elpenbeenen, ivoren, zilveren en porceleinen doosjes, goudlederen en met zilver gemonteerde koffertjes, tot berging van kleine voorwerpen, zilveren, schilpadden, ivoren moerjesdoosjes, keurig besneden, en beschilderde schoenhorens; voorts zilveren brei- en naaigarnituren (tuigjes), zilveren breihaken, priemen, scheden, koperen, zilveren en paarlemoeren breitobben, pinkringen, vingerhoeden, enz. enz.

In plaats van deze dorre inventaris te vervolgen, eindigen wij liever dit hoofdstuk met de schilderachtige beschrijving van een drietal

jonkvrouwen uit de Bataafsche Arcadia..... De eene was "een jonckvrouwe, niet min schoon van aensicht als welgemaeckt van leeden. 'Tis waer haer verw liep wat nae den bruynen, maer 't was een bruyn soo helder, en soo minsaem, datter nauw yet minnelijckers te bedencken is. Haer oogh was wonder wacker en vriendelyck, haer lach uyttermaeten bevalligh, haer zeedigheyt soet, en aldit, soo aerdigh onder een gemenght, maeckte een aengenaemheydt in 't oogh van de aenschouwers, die de gunst van alle, die haer saegen, krachtelijck na sich trock. 't Gewaet daer soo schoonen lichaem in omvangen was, was niet min aerdigh en welvoegende; zijnde een bleeckgroen satijne hongerlijn, de verw van 't wilgenbladt seer nakomende: gebeelt met gestickt loof-werck, en geboort met een kleyn net kantje van gout en silver. Den onder-rock, (die men door dien de boven-rock opgespelt was, meest sagh) was van witte nopjes; de bef, met een nette neus-doeck daer over, qaem sluyckjes om de schouderen, en de neus-doeck voor op de borst met twee afhangende tippen, waer aen een kleyn scheydsel, tusschen-beyden opengelaeten, vertoonde aen den boesem, even 't begin van een sekere poeselige rondigheyt, die het gantsche gestel van den hals en 't halsgewaet, met sijn weemelend op en neer gaen, een sonderlinge aengenaemheyt gaf. Een kleyn swert pleystertje was keurighlijck geplaetst niet verre van 't wel gemaeckt mondeken, dat, mits sijne properheyt, wel mocht gelooft werden daer met eenigh ander insicht als om yet zeers te geneesen opgeraeckt te zijn. Om hals en armen hadse schoone peerlen, een roose van diamanten op de borst, en op 't hooft een swerte hoet geçiert met afhangende witte en bleeck-groene pluymen, waeronder men soetelyck sagh verwaeyen 't castanie-bruyne hayr, een weynigh gepoeijert, dat met sijn aerdigh gekrulde kronckeltjes een wonder welvoegende schaeduwe veroorsaekte. Aen haere handen hadse witte doorsneeden hantschoentjes, en in eene van dien een waeyer, waer de verwen van silver en groen met verscheyden beelde-werck kunstigh onder een inspeelden." — De tweede jufvrouw "was in lanckte,

en rechtgestreckte leden, d' eerste niet seer onghelijck: hoewel die ruym soo rijsich scheen. Haer hongerlijn was van een gebloemt bleekblaeu satijn, omleyt met een groote silvere kant; den onderrock oock mede wit, en den hoet behangen met pluymen op de verwen van den rock en 't hongerlijn slaende. Maer sij selfs was soo blanck, en soo uytneemende blondt, dat men sich niet blanckers, noch blonders, konde inbeelden, uytgenomen dat de blaeuwe adertjes hier en daer seer aerdigh door 't witte vel heenspeelden. En niet teegenstaende sulck sichtbaer schoon geen minder schoonheyt in d' andere deelen van soo wel gemaeckten lichaem beloofde, soo was nochtans den boesem met een fijne vierkante kamerijcksche neusdoeck, daer een kostelijcke dichte platte werksche kant aen stout, tot boven aan den hals toegespelt, sonder 't minste straeltje van een nieuwsgierigh oogh in te laeten; mooghelijk omdat men door het sien van sulcke aentreckelijckheydtjes, als ongetwijfelt onder dat wangunstigh lijwaet verburgen laegen, niet en soude verlockt werden om te haest af te scheyden van 't aenschouwen van dat overschoon aengesicht dat sijns besiens soo wel waerd was. Peerlen, noch ander cieraet, en gebrack er meede niet, om so schoonen lichaem, soo 't moogelijck waer, noch meer te vercieren. Maer als haer wayer haer ontvallende, sij neder wilde bucken om die weer op te raepen — soo stack se uyt de mouw soo poeselighen witten arm, dat selfs de geene, die met vooroordeel voor 't aerdigh bruyn ingenomen zijn, sulck suyver bekoorlijck wit siende (dat door de swarte corale armbanden te meer aftoonde) souden hebben moeten bekennen, dat het blanck, oock over 't aengenaemste bruyn, hier in sijn voordeel heeft." — Het derde door Heemskerk geschilderd portret is dat van een wassenaersch meisje. "Zij was van een middelbaere gestalte, eer echter aan de korte dan aen de lange kant. Met blaeuwachtighe doch uytermaeten gaeuwe en vriendelijcke oogen, en niet te min de wijn-brauwen bruyn, 't hayr daer en tegen uyt den blonden, en de verw uyt den blancken, waer op een aerdigh bloosjen in 't midden van de ronde koontjes sich vertoo-

nende, 't besit van een volkomen gesontheydt te kennen gaf. De veranderingh van soo veelerhande verwen, in soo kleynen omtreck, een wonderlijcke aengenaemheydt aen 't aengesicht van soo bevalligen schepsel veroorsaekende. Den hals was poeseligh wit, daer een minnelijck kronckeltjen nu en dan scheen dertelijck in te komen speelen, en gelijck als vouwetjes in te maeken om de minnaers in te vangen. Waer dat se (ongetwijfelt om het wit wel te doen afsteeken) een aerdigh swert zijde snoertje om had, daer een kleyn goude ringetje aen hingh, ingeset met diamantjes; daelende even tot daer het kleedt aen den boesem uitgesneeden zijnde, met sijn swellende verhevenheydt dien lieven last voor verder val scheen als te willen stuiten. Op 't hoofd had se een spits hoedeken, met blaeuw armosijn overtrocken, waer dat een silver kantjen met looveren om lagh; de pluym was van wit en blaeuw onder een gemengelt, wat over den hoet neerhangende; het masker, met een spelde aen de tuyten vastgespelt, daelde soetelijck ter zijden langs het hooft af, de lockjes speelden luchjes onder den hoedt heen, sonder seer door dwangh van krulkunst in een gekronckelt te zijn, die een te gemoet komend windeken by wijlen geestigh doende achter af waeyen, scheen als geneucht te neemen in soo soeten poeselighheydt tot een snoggerder omtreck te verscheppen: en alsoo dat aengenaeme aensicht, door een aerdige veranderinge (die selfs de werreldt haer schoonheydt geeft) noch aengenaemer te maeken. Den boesem was met een nette neusdoeck losjes om den hals toegedeckt, haer kleedt van heel fijne witte nopjes, geboort met spellewercks kanten, en voor en achter vierkant uytgesneeden tot aen de schouders toe. De mouwen waeren ruym en met een aerdige onaechtsaemheydt vry hoogh aen 't hemde omgeslaegen. Om elcken arm lagen drie stricken van blaeuw satijnen lint; en met negen van de selve strickjes was het kleedt beset van den boesem af tot beneeden toe. Aen de slincker handt had se een geestigh hayren arm-bandeken, netjes dooreen gevlochten, en d' eynden daer van met een gouden slootjen aen een anderen gehecht, waerop, in

't midden van een groen landschapje, seer geestigh geschildert stondt een weeselijck soet vrouwenbeeldeken, met een speer, en daer op een hoet in de handt, leunende met den anderen elleboog op een ancker en haer oogh geslaegen hebbende op een witte windthondt die aen haer voeten ligt.

Deze herderinne in 't aenkomen beurde haer witten rock een weynig als 't waer op, voor 't stuyven, waerdoor men quam te sien haer blaeuw satijne onderkeurs, die met een groote silvere kant omleydt was; en soo als de windt die bij wijlen in 't voortgaen wat opwaeijde, werdt men daer onder gewaer een witte schoen, en daer op een roos van blaeuw zijde lint, met schoone loovertjes, die geweldigh afstaeken."

Te vergeefs trachtten latere Arcadia-dichters diergelijke portretten op papier te brengen. Zij gaven slechts flaauwe copijen.

HOOFDSTUK XIII.

DE KLEERKAST VAN EEN JONKMAN EN EEN DEFTIG MAGISTRAATSPERSOON.

Wederom verplaatsen wij ons in een der vertrekken van het aloude Develstein, dat wij reeds meermalen bezochten en dat, volgens familie-aanteekeningen, in de XVII[e] eeuw door de heeren van Beveren, wanneer zij van staats- en stadszorgen uitrustten, werd bewoond. Wij treden de slaapkamer binnen, die noch sierlijk gemeubeld noch van die gemakken en voorwerpen voorzien was, die tegenwoordig schier onmisbaar worden geacht. De vloer was slechts met matten bekleed, tegen de sneeuwwitte wanden stonden sacredaan-houten stoelen met lederen kussens. Hier en daar hing eene schilderij, vogels en wild voorstellende, of wel een oud familieportret met een valk of papegaai op de vuist, een bloem of een waaijer in de hand. Aan den reusachtigen schoorsteen prijkten geen lustres, maar wel een keurig stel fijn japansch of chineesch aardewerk. Het waschbuffet in een der hoeken, was slechts van vuurhout, doch de waschkom van porselein en de dwaal van eigen gereed linnen. Om het lange, breede ledikant hingen zware groene damasten gordijnen: boven den hemel prijkte het



Lith. v Emrik & Binger.

KLEEDING DER GROOTEN.

familiewapen, aan de vier hoeken wapperden pluimen "van differente vogelen." Er stond ook een kaptafel en een staande kapspiegel in ebbenhouten lijst in het gemak, en de lange zware eikenhouten tafel was met een gevlamd kleed bedekt. Achter de deur waren kapstokken verscholen, waaraan verschillende mannen- en vrouwenkleederen hingen. Deze waren de "daeghelixe gewaden" der echtelingen; "de sondaegsche, het linnengoed en andersins" lagen, volgens mijnen inventaris, in die groote, keurig besneden, met beeldwerk overladen, en met zware vergulde japansche porseleinen pullen gekroonde kasten, die den bezoeker terstond in 't oog vielen. Openen wij de zware deuren en breede laden en nemen wij er een kijkje in; doch eerst een blik op de kleederen, die nevens de deur aan den kapstok hangen, geworpen.

Er is veel over de pracht der kleederen, ook onzer vaderen in de XVIIe eeuw geschreven, en zij was inderdaad groot. Een blik op de familiestukken en platen van dien tijd zal er ons van overtuigen. Niet slechts waren zij van kostbare stoffen vervaardigd, maar met goud, zilver, ja niet zelden met paarlen en juweelen bestikt en overladen.

Hoor slechts een zanger uit dien tijd:

"Al waer het oogh maer siet en siet het grootsigheden,
"De mensch als in een paeuw verwandelt binnentreden,
"Zijn lijf is van smaragd, juweelen en fijn gout,
"Het schittert als de son, waer men het oock aanschouwt.
"Wat fonkelende bag! wat tressen, goude koorden!
"Wat point de Alençon! wat fijn gekante boorden!
"Wat strooken van fluweel! wat rozen van gesteent!
"Wat ringen aen de hant! wat zijde om 't gebeent!"

Een ander riep uit:

"O worm, o maede-sack, o sondig aertsche lijf,
"O graf-aes, zelfs niet waert dat dient tot slecht gerijf,
"Wat troetelt ge u zelf, wat siert ge u als paeuwen,
"Aen wien de wormen straks met graegte zullen knaeuwen,

"Wat hooft gy, pronckepinck, waer draeft gy pronckert heen,
"Wat kroest gy uwen kop, wat troetelt gy u leen,
"Uw gout en uw corael, uw zilver en juweelen
"Daer sullen, hellewigt, eens duvelen meê spelen.
"Als gy u siel niet siert met schooner kantenstel
"Als 't vunzig, rottig lijf, dan vaert gy naer de hel."

Zoo zong van Nispen en in denzelfden geest bulderden Simonides, Lydius, Wassenburgius, Debetius, Becius, Borstius, Ridderus. "Men can qualycken" predikte Borstius, "eenen Nederlander en onder die eenen oprechten Hollander, uyt eenen Spanjaert, Portugijs, Italiaen of Fransman onderscheyden. Men gaet bynaer al dansende en dryvende over straten, opgetoit als kermispoppen. Men gaet niet alleen met opgherichte blancke halsen, maer ook met ghenoechsame bloote borsten, alleen met een netjen ofte fijn camerycx doexsken bedect. Men heeft paruycken van vreemt gekocht oft gheleent hayr, wel ghefriseert ende met hanghende locken ende blessen als paertsmanen met gheschoren leeukers. De arme aerdworm schijnt te willen de natuur zelfs verbeteren, ende het elendige schepsel wil het wonder bereyde werck der handen sijns Scheppers ghelyck controleuren ende een nieuwe metamorphosy maken, de menschen in beesten doende veranderen."

"Reeft uw zeyl" vermaande Lydius, "gy Beëlzebubs kynderen, weg met die hulselen, kapselen, paruicken ende vreemde fatsoenen. Wat aest ge op gouden en zilveren snoffen, baggen en vingerringen, als een dier op stinckend aes! Wat sal 't u profyt zijn duizende te hebben weggeworpen in den male molen van menschelycke dwaesheit en ligtsinnigheit, duizende verhanselt te hebben in weelde en wellust van 't vleysch en de naekte sonder kleeding, de hongerige sonder broot de dorstige sonder dranck gelaten te hebben."

Uit die fragmenten blijkt dat toen in het rijke Nederland de weelde ten top was gestegen, 't geen trouwens honderd andere fragmenten uit leerredenen, dichtstukken, satyren, en de galerijen van portretten bevestigen. Die weelde was echter nog niet doorgedrongen tot het deftige gezin van

burgemeester Cornelis van Beveren. Deze, de toenmalige eigenaar van Develstein, wiens beeldtenis voor ons ligt, was zelf even deftig van kleeding als van wezen en in alles het type van den ouderwetschen, degelijken Hollander. Wij vinden dan ook in zijn kleedkast niets dat den toorn van een Borstius kon opwekken, de berisping van den kerkeraad verdiende. Zijne hoeden waren rond, laag van bol, breed en slap van rand, schoon niet zoo plat en breed als die der huilebalken, prijkten met geen vederbos of breed lint met diamanten strik of gesp; zij waren van fijn vilt. De zoogenaamde teilen of suikerbrooden met rosetten waren reeds lang uit de mode, en "de breedgepluimde hoeden," "de hoeden van fluweel met fraei galon beset," "de hoeden met parelen en gout omboort, de hoog opgetoomde met kostbare vederbosschen versierde hoeden, droegen alleen pronckepincken." In zijn jeugd had hij geen deel genomen aan de hevige twisten over het korte- en lange hair, die kerk en hoogeschool beroerden, en die alleen een staatsbesluit kon doen eindigen, en het zijne niet lang en wild, "met geen lodderlycke vlechten en lokken," maar kort en met "cleyne boskens ofte manen" in gevorderden leeftijd de eerzame calot, zooals die op de schilderijen van Hoogstraten en Schalcken en de platen bij Cats voorkomt, gedragen. Eerst later kwam de in folio-paruik, wier krullen tot aan de lendenen golfden, terwijl haar toupet of kuif zich meer dan een voet boven het voorhoofd verhief, die blond van kleur was, veel meer dan vijf pond zwaar en soms *f* 2 à 3000 kostte, in gebruik. Op de inventarissen van Develstein komen wel armosijn-kleurde, zilverstoffen- en satijnen hoeden, hoeden met veeren van vogelen, natuurlijk en van paarlen nagebootst, allonges, cavalières, carrées, perruques à la mousquetaire, geiten-, bokken-, kemelshairen paruiken met de calotjes, die men er voor de stevigheid boven droeg, voor, doch die behooren tot lateren tijd. Wij mogen echter niet van de hoeden zwijgen zonder vermeld te hebben dat er op den inventaris nog hoeden voorkomen uit van Beverens' jeugd. Deze hadden nu een platte, breede gedaante, als een hollandsche kaas,

dan een spitsen vorm als de pyramiden, nu waren zij klein met smalle randen (zweedsche hoeden), dan met een groote breede stulp, die men schanddeksel heette. De stulp werd op de eene zijde met een rand en schoone fransche linten aaneengehecht, op de andere met een zoogenaamde zonnewijzer in de hoogte opgezet, of de groote stulp werd op beide zijden met zonnewijzers verhoogd. De hoedbanden waren van paarlen met goud en zilver en bloemen doorwerkt lint, dat om den hoed rondfladderde. Men droeg ook allerlei (poolsche, zweedsche, schep en deck) mutsen.

De burgemeester was gewoon dagelijks een eenvoudig zwart laken, des zondags en bij plegtige gelegenheden een fluweelen en des zomers een zwart satijnen wambuis te dragen. Dit wambuis sloot hem eng om het lijf en was van voren door kleine gouden knoopjes vastgemaakt; jonkers en pronkers droegen er van veel kostbaarder stoffen, van goud en zilverlaken, zilverdamast, wit satijn met gouden streepen, met bloemen geborduurd en met vijf of zes rijen gouden of diamanten knoopjes bezet, ook wel in den vorm van een "ruyterroxken" van fijn incarnaat met goud of kant gegalloneerd flammet (een wollen stof) met hangende mouwen, en door middel van maliën toegestrikt. Onder dit wambuis droeg men een groenen of rooden gebloemden met een witten rand getooiden hemdrok, die tot op de borst regt en vervolgens schuins bezijden afliep en met gouden knoopen voorzien was. Bij sommigen daalde de rij knoopen regt tot halverwege den buik, vormde aldaar een regten hoek en liep dus naar de regterzijde.

Heemskerk gewaagt van een jonker "die al zingende en springende derteljes voortkwam, zijnde zonder mantel met een degen op zij, een hoet met witte pluymen op, een wit satijn wambuis, met een grauwe laken broeck en laersen en spooren aan. Sijn bef was hem om den hals onachtsaemlyck toegeknoopt, en het hayr hongh hem tot verre op de schouderen, daer een gekruyfde lock, gestrickt met een blauw satijnen lint, bezijden van afwaeyde."

Roemer Visscher schetst een jonker van zijn tijd aldus:

"Segh my doch Jorden wat is voor een proncker,
"Die met uw wijf dagelycks komt courtiseren?
"Hy is gekleedt al was hy een joncker.
"Met fijn fluweelen en zijden kleeren:
"De ringen aen sijn handt doet hy draayen en keeren,
"Sijn lubbekens sijn gezet en gekrult is sijn haer,
"Hy schijnt een advocaet in sijn kleeren."

De meeste wambuysen waren doorsneden:

"Die haer wambuis op gaen spouwen,
"Hier een spleet en daer een scheur."

Het is bekend dat men, zelfs in lateren tijd, strooken laken en zijde, die ruim een hand breed waren, om den anderen aaneen zette; anderen hadden laken, in hetwelk kleine ronde gaatjes of starretjes geslagen waren met een pontsijzer; deze openingen noemde men morisken, en het kleed was, naar de kleur der onderliggende en doorschijnende voering, met roode, witte, zwarte of andere morisken geponsd. Burgerlieden droegen wambuizen van grof, zwart, blaauw, grijs en bruin laken, ook van doek, "net gesneden naar den eisch", "van bruex, bombasijn, bruyn en moy verglanst op zijn burgers." De mouwen waren eng en strak, bij aanzienlijken met omgeslagen kanten of kamerdoeksche lubbekens, of lubbekens die de hand bedekten. Soms droeg men het "lubbeken met een tralicantie, effen omgeslagen, properkens als een kant."

De broeken van den burgemeester waren van dezelfde kleur als zijne wambuizen, en niet klein noch gladsluitende, maar ook geen flodderbroeken, waarvoor tien ellen laken noodig waren, geen pompen of slingerpompen, of korte broeken, die opgedoft en over de knieën gebonden werden, maar ruime, om den broeksband uitgezette broeken, die de gedaante van een aalkorf of fuik hadden, hoog boven de heupen, door behulp van een half lijfje, op den middel vast gemaakt of geveterd en met zwarte satijnen strikken bij de knie vast-

gehecht. Sommigen droegen deze broeken met vele insnijdingen en met sabel-oranje, celadon-citroen of columbus verwige linten.

Er zouden vele bladzijden over de verschillende soorten van broeken, in de XVIIe eeuw in Holland in gebruik, kunnen beschreven worden. Er was geen kleedingstuk waarvan men zoo veel werk maakte, dat op zoo verschillende wijze vervaardigd werd, en zoo veel verschillende namen droeg. Meest alle waren van uitheemschen, franschen of duitschen, oorsprong. "Wilt ge een broeck op sijn fransois of op sijn allemaanchs?" "een broeck van incarnaat op sijn duitsch geregen?" "een broeck op fransoyschen trant?" vraagt men in onze kluchtspelen. Onder de laatste, waartegen een werk "vom Hosen-Teufel" getiteld, bestaat, waren er die vele insnijdingen hadden, zoodat men de blaauwe- of roode-zijden-voering kon zien, en die aan de zijden en knieën met veelkleurige strikken, linten en rozen versierd waren, "wel honderd ellen lint versneê tot een broeck."

De schrijver verhaalt dat de keurvorst van Brandenburg drie zijner landsdienaars, welke in zulke flodderbroeken met een vedel vooruit langs straat liepen, drie dagen in de gevangenis zitten, en de vedelman gedurende dien tijd er voor spelen liet. "Het ware geen wonder," voegt hij er bij, "indien de hemel 't avond of morgen de Turken zond, om de jonge knapen de schenkels en beenen zoo te tonnen en te hakken, als de broeken doorgesneden en toegetakeld zijn: men zegt dat een rijk mans zoon zich drie kleppen aan zulk een broek liet maken." Volgens hem "beging men met het dragen dezer broeken zonde tegen de schaamte, eerbaarheid en goede tucht, tegen God, zijne inzettingen en orde, tegen het bondzegel des H. Doops, tegen het vierde gebod, tegen de gemeente, het gebruik en het regt aller volkeren, tegen de godsdienst." "In even dat land," schrijft hij, "waar de reformatie ontstond, heerscht deze zondige mode het meest. Daar uit ziet men, dat de duivel, die haar hier bragt, uit het diepste der hel is, wijl de vijanden der reformatie daaruit hunnen twijffel wegens de waarheid der religie afleiden. Zij zeggen: "aan uwe on-

tuchtige, onmenschelijke, zaamgelapte, flodderige voddebroeken ziet en ontdekt men dat de geest der boosheid, ontucht en onreinheid in u woont, aan uwe vederen en saamgelapte broeken kent men u, welk een ligtvaardig, boefachtig en ontuchtig mensch gij zijt — dat zijn de lappen, die u uit de broek tot op de voeten hangen." Omstreeks denzelfden tijd (men vergeve mij deze uitweiding) verscheen de Alt-modische Kleider-Teufel van Johann Ellinger, caplan zu Arheiligen (in het Darmstadsche) waarin o. a. deze plaats voorkomt: "willen die duitsche apen zoo dwaas zijn en allerlei dinghen van vreemde natiën zich welgevallen laten, welaan dan zal God zulke volken op den duitschen bodem zenden, van welke men voorheen noch gezien noch gehoord heeft. Deze zullen dan het alle-modisch monster uitsmeiten, dat het bloed met hoopen afstroomen en het geld uit den buidel helpen zal." — Verder gewaagt hij "van de allemodische, wonderbare, verfijnde, benestelde, breedhoekige, spitsvondige, losopgeschikte, groot-gekraagde jonkertjens." "Bezie toch eens heden ten dage (1629) onze allmodische juffers, kan men aan dezelve eenig onderscheid tusschen heure wambuizen en de wambuizen der mannen? is de eene niet zoo wel als de andere doorgesneden, uitgesneden en opgesmukt? Hoeden en vederen zijn bij beiden de gewone dragt en geen onderscheid. De aanzienlijke madamen dragen broeken onder de rokken, daar tegen loopen nu de jonkertjes met fijne lange vrouwen hairen die hen tot na de schouders afhangen." — "Voormaals was de hoed een teeken der vrijheid, huiden willen de vrouwen met het opzetten van den hoed, tegelijk ook den mannen hunne heerschappij en vrijheid ontnemen." — "De linker hand smijt men in de zijde, de rechte speelt met het allemodische hoetje, de oogen loopen in alle hoeken, daar hemt en bremt en kucht men, dat ja elk aan het vengster valt en ziet, wat de jonker zwatelt." — "De Allmodisten dragen een fluweelen sleep, een breed hoedjen, een doorgesneden wammes en een verguld dolkjen (Tölchlein)." — Doch keeren wij tot de broeken terug.

Wij vinden ook zeer ruime broeken van aschgraauw laken met

door-sneden, waar door een blaauwe zijde voering doorschijnt, onder de knie met een groote lus en strik van blaauw en zwart lint vastgemaakt, afgebeeld. Deftige kooplieden droegen broeken van fluweel, atlas, taf en satijn.

"Het fijnste stof dat zal best sijn,
"Tot . . . .
"(zijde) laken, floers (fluweel) of den tobijn."

De schippers droegen lange broeken die om de beenen flodderden, boeren, pompbroeken (pumphosen).

"Zeg ons (lezen wij bij van der Venne)
"Hoe je logge vrijer heet
"Met sen stock en houte klompen,
"Met sen enge slingerpompen"

en

"d'Een had een muts belompen
"Met een paltrok bij de pompen."

In den aanvang der 17e eeuw waren de kousen met de broek één stuk, later van fluweel, flanel, zeem met zwart satijn, laken, even gelijk de broek met vele insnijdingen, van ponçon kleur (couleur de ponceau), een hoog rood, genoegzaam als het nakara, kostbaarder dan het inkarnaat. Zoo leest men in Snappende Sütgen van "incarnate kousen met klinken van zes koorden." Burgemeester van Beveren droeg "zwarte kousen," "kousen van graeuw of monton sayet," "kousen van satijn, laken, wit en zwart gebreyde kousen," "kousen met ripjes," "kousen met klinckaerts," "swarte wollen rolkousen," "kousen van flanel," die "met zwarte lakense, zwart gebreyde, satijne kousebanden" werden vastgehecht, en van al die kousen en banden was de kast wel voorzien.

Zijne schoenen waren van bruin of zwart spaansch leêr, sommige "doorluchtig gesneên, met hooge hielen, van voren met een roos of een strik van zwart lint," "een overlinten voet" bij Huygens. In huis droeg hij stillegangers, klikken of muilen.

Ging van Beveren naar het raadhuis, de kerk, of verscheen hij als gecommitteerde ter staatsvergadering, dan wierp hij om zijn fluweelen of laken wambuis een fluweelen of satijnen mantel. In den Haag droegen jonkers en heeren-zonen ze met gouden en zilveren galonnen, kanten, passementen en borduurselen. Heemskerk doet een jongeling optreden "gekleed in 't swart gebloemt satijn, met den mantel van 't selfde, de bef niet al te groot, maar omzet met een aerdigh, fyn, net kantje, de schoenen, kousen en kousebanden beknopt, sijn gelaet weeselijck, sijn gebaar zedig, en in al sijn doen een seeckere welvoegende besadigheit betoonende." Magistraatspersonen droegen ze eenvoudig, zonder eenige bijvoegsels, soms met een rij knoopjes van voren, de burger liet ze van sarge of laken vervaardigen. Men leest van "een deftigh burger met een sarge mantel, fraaykens geçierd," van een burger "die sijn spaensch en costelick manteltje ligt en fraaykens droegh." De pronkepinken met hunne zwierige lange blessen, breede kantkragen, weidsche pommetten, flodder- en steekbroeken, wijde satijnen wambuizen, gouden kousebanden, schoenen met rozen, droegen hem smal en klein, deftige standen lang en breed, en de geringere

"Een zwarte slechte mantel en het hair gekort,
"Een wet gesteven kraegh, soo stijl gelijck een bort."

De mantel werd alleen in huis afgelegd, als men zijn stillegangers aandeed, in de vergaderingen en gezelschappen liet men hem los hangen. Het was een blijk van goede educatie zijn mantel gelijk de Spanjaard zijn amaviva, graticus te plooijen en te dragen, en er bestaan geschriften zoo over het dragen van den mantel, als over de kunst om moesjes te leggen, te farderen, de paruik op te maken, alle uit het fransch overgezet en blijkens de zeldzaamheid der exemplaren, goed gebruikt.

Slaan wij wederom een blik op den inventaris van Develstein door Christina Pyll, de begaafde gade van burgemeester van Beveren geschreven. Uit dezen blijkt dat een der kasten "haers mans onder-

cleeden, lynnen en beffen" bevat. Doch deelen wij den inventaris zelve mede.

"Mijns mans goet:

40 onderbroeken met akertjes van sarge de dame en flanel gevoert.
3 rood baaye broexkens met flanel gevoert.
60 hembden eigen rietsel met kangjes en lubbekens.
60 hembden eigen rietsel met kangjes en boorsels.
30 hembden supra fijn eygen netjes met fransche kangjes.
80 paar lubbekens van fijn werck voor handen.
44 ditto ditto met kangjes.
30 ditto ditto met satijn.
70 beffen langstroock met akertjes.
60 beffen breedstroock met lasting.
14 franse kraegen.
4 groote kraegen supra fijn van Alencon.
15 paer lakense handmouffen.
20 paer hantschoenen van leer en swart braysel.
30 hooftmussen met plumagie van damast.
30 hooftmussen sonder plunagie van lynnen gestrikt.
52 nachtdoecken, wit lynnen en breede zoom.
40 nachtdoecken, bont.
15 paer onderkousen van diemet.
12 nachtrocken, geblomt cits.
20 slaeprocken van lynnen.
34 neusdoecken, fijn lynnen, eygen rietsel met kangjes.
100 neusdoecken niet soo fijn.
20 oude neusdoecken half sleet.

Geen wonder dat de smid tweemaal in een jaar op zijn rekening moest plaatsen:

"de kast op de slaepcamer een nyeuw slot."
"de kast op de slaepcamer vastgespyckert",

want "de plancken sprongen vaneen, door de menigte lynen gerietsels," die vrouw van Beveren er in wrong.

De lezer houde ons ten goede dat wij hem geen beschrijving geven van al de kleedingstukken, die tot het nachttoilet van den burgemeester behoorden. Ligtelijk kunnen wij ons hem voorstellen met een pluimmuts op het hoofd, den breedgezoomden nachtdoek om den hals, "met de lynnen slaepbroeck en den geblomden nachtrock en de slippers aan de voeten." Wij willen slechts aan enkele artykelen onze aandacht wijden en een paar kleedingstukken vermelden die op den inventaris niet voorkomen, doch zeker op Develstein aanwezig waren.

Het eerst vestigen wij ons oog op de 148 beffen en kragen van den burgemeester. De eerste waren alle van eigengereed linnen, met en zonder akertjes, breed en smal gezoomd. Men stelle zich echter den breeden en minder breeden, dubbelen of enkelen, kleinen of grooten bef onzer coccejaansche en voetiaansche predikanten niet voor, maar den breeden en smallen halskraag met of zonder afhangende koorden of akers, die toen bef werd genoemd. Zij werden algemeen gedragen, en min of meer fijn overeenkomstig den stand en rijkdom van den drager. Deze beffen hadden de kragen vervangen die in het laatst der XVIe en den aanvang der XVIIe eeuw in gebruik waren. Deze kragen van "bruessels-, kamerycxs- en speldewerk" waren zeer kostbaar en van verschillend fatsoen. Een der oudste was de rimpelkraag met grootere en kleinere plooijen. Te gelijker tijd droeg men kragen in den vorm van hoefijzers, plat van voren, rond van achteren, ook wel een stijfstaanden omslag, door Huygens "een ongewassen hemd" genoemd. Omstreeks 1638 werden de spaansche door de niet minder kostbare fransche kragen vervangen. Deze liepen met uitgetakte kanten punten schuins nederwaarts en bedekten den halven rug. Van voren werden zij met koordjes, waaraan akertjes hingen, vastgemaakt, en eerst door Frederik Hendrik en zijn hof, later door adel en patriciers gedragen. Even na de

helft dier eeuw begonnen de schuins nederwaarts loopende voorzijden regter neer te dalen en zich van voren onder de kin te vereenigen, verder achterwaarts opgekort en dus befachtiger. Eindelijk toen men de verschrikkelijke paruik, die over de schouders, rug en borstzijden heen slingerde, begon te dragen, konden de fraaije kragen niets meer baten; zij waren niet zichtbaar dan van voren, tusschen de voor afhangende slippen der paruik, en zoo werd de tijd der beffen geboren, die, keurlijk van kant gemaakt met een koordje waarvan de kwasten onder den bef uitkwamen, om den hals werden gebonden.

De inventaris maakt ook melding van neusdoeken. Zij komen hier voor in de beteekenis, die wij er aan geven, doch neusdoeken waren ook halsdoeken. Zoo worden zij door Heemskerk genoemd. Elders lezen wij van:

"Een neusdoeck om den hals
"Zoo vettekens als malsch."

en van "een fijn neusdoeckje van tralicant", terwijl men den waren neusdoek ook "zakneusdoeck", noemde.

Op den inventaris ontmoet men geen rokken. Deze begonnen echter in de helft der XVIIe eeuw in gebruik te komen. Uit een anderen inventaris blijkt dat van Beveren ook een "zijden, laken of saergie pack" met een muskus lakense rock met cnoppen op zy", en "onderkleeden van sarge de dame met zeem gevoerd", en "graeuwe of muskus syette kousen" droeg.

Waarschijnlijk zijn het soortgelijke rokken als men op de platen in de oorspronkelijke uitgaven van Quinault, Molière, de la Fosse en andere drama-schrijvers ziet afgebeeld, doch niet zoo prachtig — Lodewijk XIV droeg er een "de brocard d'or, brodé d'argent", de graaf van Toulouse, "de drap gris-blanc, brodé de petites anémones en pierreries or et argent". Ook Roemer Visscher gewaagt van zulk een rok en andere kleedingstukken:

"Opdat aen Meeuwis sou wesen geen laken,
"Dede hy van zijde, zeem, en linnen maken
"Rock, koussen, wambuis, kappoot en kap."

De laatstgemelde "een fulpe kap", droeg de boerenstand. Op andere inventarissen van dien tijd komen ook baggen, zegelbaggen, gespen, pommetten, (gedraaide knopjes of knoopjes die aan den kraag of de hand werden gedragen) fluweelen, satijnen, laken, geldtassen, rolkousen (bas roulés et calotte à l'espagnolle) en canons met spitse schoenen met linten voor. Van deze laatste gewaagde Molière:

"De ces souliers mignons, de rubans revêtus,
"Qui vous font ressembler à des pigeons patus,
"Et de ces grands canons où comme en des entraves
"On met tous les matins les deux jambes evclaves,
"Et par qui nous voyons ces Messieurs les galans
"Marcher ecarquillés ainsi que les volans."

Onder de epigrammen van Westerbaen, vindt men er een waarin ook van die canons wordt gesproken:

"Moyael is opgeschikt met linten en galanten,
"Met kleeren nae de wijz' en met canons en kanten.
"So heeft een eykeboom mee cierlycke blaen,
"Maer daer en wast geen kost als voor de verekens aen."

Waarlijk onze hofjonkers, pronkepinken, fleurs des dames, of hoe ze genoemd werden, weken in pracht en rijkdom van kleeding en toilet niet voor de fransche jonkers. Geen "toilet de mode" of het kwam in hun garde-robe voor; in gebruiken, manieren, zeden aapten zij de Franschen na; zoo mogelijk, waren ze nog overdrevener, de kleederen nog rijker met goud en zilver galon bezet, het satijn of blanket-blaauw nog kostbaarder, de heupen breeder; de parfums en odeurs nog welriekender. Zij droegen muskus doosjes in de broekzakken:

"Floor ruickt altijd na musquelaet,
"En vult van reuk de heele straet;
"In een yvooren doosken net,
"Draeght hy altijd zeer sterk civet,
"Waertoe zoo veel parfuyms gebruyckt?" enz.

Sommigen bepoederden zelfs haar, baard en aangezigt met een welriekend blaauwachtig poeder, dat Margaretha de Valois nog niet kende, en volgens het "Journal" van 'l Etoile eerst in 1592 door geestelijke zusters te Parijs werd ingevoerd.

En toch bespotten hen de Franschen en noemden ze "aangekleede beeren, versierde poppen, kereltjes en wijfjes van hout", en toen Pavillon Holland bezocht had, schreef hij:

En un mot, sans perdre le tems
En descriptions inutiles,
Rien n'est plus joli que les villes,
Et rien n'est plus grossier que sont les habitans.



Lith. v Emrik & Binger.

KLEEDING DER LANDLIEDEN.

HOOFDSTUK XIV.

KLEERKAST DER LANDLIEDEN.

Wanneer wij eene naauwkeurige beschrijving der vrouwen- en mannenkleeren van den boerenstand der XVIIe eeuw alleen in Holland moesten geven, dan zouden wij een tamelijk dik deel kunnen vullen, en, zoo wij er geen afbeeldingen bij voegden, onmogelijk begrepen worden.

Niet alleen toch verschilde de vorm van kleederen bij de noord- en zuidhollandsche, rijn-, schie- en delflandsche buitenlui (wij zwijgen van onze eilandbewoners), maar zelfs die der verschillende dorpbewoners, en droeg hetzelfde kleedingstuk, op verschillende plaatsen een anderen naam.

In den loop onzer beschouwingen zullen wij nu en dan de gelegenheid hebben om meer bijzonder over sommige kleedingstukken onzer landbewoners uit te weiden; thans vergenoegen wij ons met een kijkje te nemen in de kasten onzer noord- en zuidhollandsche meisjes en jongelingen.

Onze zuidhollandsche en vooral rijnlandsche boerinnetjes droegen een soort van tabbertjes in den vorm van bouwen opgeslagen, doch

neerhangende hadden zij dien van een lang jak. Over de schouders wierpen zij een sagrijnen, saaijen of wollen manteltje met een eenigszins opstaanden kraag, zoo als men hem afgebeeld ziet in de "Emblemata" van Cats en wel op het plaatje: "Het schaep dient voor den dam gheschut." De Edammer boerinnen droegen aan haar jak of zieltje platte kragen of linnen omslagen, de Purmer boerinnen stijve staande omslagen waarin zich het hoofd als verschool. De boezem werd zorgvuldig bedekt met een net gestrikten en met gimpen bezetten borstlap, dien ze met kleine rozen of knoopjes en strik-letsen versierden. Dezen borstlap sloegen ze wijders over den nek, zoodat hij puntig tot achter aan den bouwen afhing, welke bouwen bij haar niet zoo groot en ruim als bij de Edamsche, aan een kort glad nederhangend rokje met gimpen bezet, verbonden was, waarop zij weder hare tuigjes droegen.

Op deze tuigjes waren zij niet weinig grootsch. Zoo wordt in "Sytje Foberts" tegen een meisje gezegd:

"Ik zal je een paer zilvere messen met een beursje op je zij hangen."
Deze messen noemde men ook knijfjes.

Zoo leest men in Steyn's "Vrijersleven:"

"Zoek haer . . . .
"Twee knijfjes in een koker,
"Glad van zilver aen de steel."

Ook droeg men soms in plaats van het groene-zijden beursje:

"Een wijdsche fulpe beurs."

Hierbij werd ook wel een zilveren sleutelreeks, mede een groot pronksieraad, gevoegd:

"Hy koft me alle dingh, een sulvre vingerhoet,
"Een sleutelreecx, een tas, een paer engelse messen
"Met een moye nuwe huyck."

Dit tuigje hing aan een onderriem, niet, gelijk Berkhey wil, een rok, doch een zilveren keten, in den vorm van een riem, die om de middel heen hing en zwaar genoeg om het tuigje en de sleutelreeks

te dragen. Dit zal duidelijker worden door deze plaats uit den Warenar:

"........ een sleutelreeks
"Met ongerriem, mes en schee."

In "Snappende Sutgen" wordt hij genoemd:

"Een sulveren onderriem"

en bij Bredero leest men:

"Lysbeth — kreegh — een moye sulvere sleutelreeks
"Met ien rechtschapen sulveren ongeriem en ien paar sulvere messen."

De jakjes waren doorgaans nauw om het lijf gesloten, de mouwen eng en met zilveren knoopjes aan de hand vastgehecht.

Wijders droegen de landmeisjes net gesteven kraagjes. Dus zegt Zoetje bij van der Venne:

"Neen, mijn kraegje zou ontstellen,
"'t Is bezet met lobberpellen."

Hoe prat was Lijsje Teunis, bij van der Venne, niet op haar kuifje!

"Siet doch eens (zei ze tot dicke Leendert) hoe mijn doockhuyfje
"Staat ghelijck een Doffers-kuyfje,
"Fraay gheployt, ghestikt, ghekant,
"Op de steetse nieuwe trant.
"Siet mijn lijfjen heyt bragoenen,
"Siet mijn kousjes, siet mijn schoenen,
"Siet mijn schort en keurs en kraegh,
"Siet van boven tot omlaegh."

De zuidhollandsche boerinnen droegen een geregen jakje met eenen gebloemden, of zwart fluweelen kroplap er over gespeld, die ook soms met een afstekenden rand omgeven en bovenwaarts met een opstaanden kraag voorzien was, die van voren met lutsen en knoopen werd toegemaakt. Op sommige plaatsen (men kon aan de kleeren zien uit welke stad of uit welk dorp zij waren) droegen de noordhollandsche vrouwen een hagelwitte glad gemangelde kap met een breed vooruitstaand keurslijf tot de kin toe, terwijl haar buitengewoon groote en dik geplooide neusdoek niet om den hals maar om 't jak was gespeld.

Hare rokken waren langer dan die der noordhollandsche boerinnen, die zelfs zoo kort waren, dat de dichters er mede spotten. Deze laatsten droegen geen kragen, maar wel fluweelen halsdoeken of halsjes met een dikke gouden toehaak er aan.

De schortjes waren van blaauw linnen met een groen gekleurde strook, de rokken meestal van bruine stoffen of zwart linnen, toen zoetermeersch grof grein genoemd. De kousen waren incarnaat, rood, geel of van andere koleuren, of wel bruin.

"Meysje met je bolle koontjes,

(zong van der Venne)

"Hou je klickers nieuw en schoontjes,
"Wach je kousjes van kersaey,
"Dat se blyven bruin en fraey.

Deze klickers waren muilen.

"Sinne je klickertjes beslickt, ik zelse afveegen,"

leest men in Hoofts "Jan Saly."

Men droeg ze ook op zijn frans.

Zoo zegt Jerolimo bij Bredero:

"Klickers op zijn frans,
"Ick word er schier wildt om, als ick se maer hoor kraeken."

Het haar werd door de meesten achterwaarts gestreken en eenigszins beneden aan de kruin van 't hoofd gevlochten of gedraaid, waarna deze vlecht om het hoofd werd gewonden. Hierover droegen zij soms een fluweelen hoed, in den smaak van een manshoed, van voren met een korten regt uitstekenden en van achteren met een schuins opwaarts loopenden rand. Met zulke hoeden ging men doorgaans ter markt, maar aanzienlijke boerinnen droegen "cornetmussen." De alkmaarsche meisjes liepen met ongedekten hoofde, doch zij wisten hare goudgele vlechten door een konstig gevlochten tuit van haar eigen haar met afhangende lokjes geestig te vertuiten; vooral wisten de zijper vrouwen hare lokken zoo aardig te krullen en te binden dat ze 't hoofd omwonden en een natuurlijk hulsel uitmaakten, waardoor

zij zich van de overige noordhollandsche vrouwen zeer onderscheidden:

"Het wakkre Zijpsche wijf treedt fier ter huisdeur uit,
"Met een ontbloote kruin en saam gekrulde tuit."

De Parival schreef nopens de noordhollandsche vrouwen: "zij hebben schier alle geel hayr en de hayrbandekens vergult boven het voorhooft."

De kleeding der boeren bestond uit een wambuis of hemdrok, en een bovenjak of zwart linnen overrokje, "paltrok" geheeten. Het wambuis was korter of lager, van saai, fulp, laken of andere stoffen. Van sommige staken de panden bij uitstek door een grooten knoop op de heupen uit. De broeken waren ruim en kort, soms flodderbroeken, die tot op de schoenen hingen, en pompen of slingerpompen genoemd. Zoo noemde ze o. a. Van der Venne in zijn "Belachlende waereld":

"Deze hadt een muts belompen
"Met een paltrok bij de pompen."

en elders:

"Zeg ons . . . . . .
"Hoe je vrijer hiet
"Met sen enge slingerpompen."

Sommigen droegen aan de zijden der broeken franjes en van voren groote zilveren knoopen, platen of dukatons.

"'k Heb een broekje met franje
"Van mijn beste vaer,
"En nog meer, ik en kanje
"'t Al niet zeggen te gaer."

Ten tijde van Spiegel, gebruikten de boeren een grove stoffagie tot de kleederen, die den naam van watmer droeg

"Of u kaal watmer dekt of pluysterrijk fluweel."

Om den hals droegen sommigen platte of zeer korte platte kragen, of beffen.

"Hij droeg een effen pij,
"Met knoopjes en plootjes op zij,

"Daar toe een befjen dat wonder raar
"En netjes estreeken waar."

anderen met franje bezette dassen.

"'k Heb nog vijftig dassen
"Netjes geborduurt,
"Die eerst sijn gewassen
"Hier in onze buurt.

"En ze zijn gemaakt met franje,
"Hembden heb ik bij 't doozijn,
"Die zoo grof als fijn,
"Zijn geweven in Germanje."

De hoeden hadden een platten, vrij hoogen bol, met een kort met franje omzoomd randje, in de gedaante van suikerbrooden, gelijk de kwakers ze dragen op de bekende prenten van Troost. Anderen hadden den vorm van een schippers muts, wederom anderen een breeden rand. Sommigen waren van bloemfluweel, met een strik op zijde of met een haneveêr.

"Om wat eerlijck uyt te komen
"Stack hij veeren op sen hoedt"

zong Bredero. Ook droegen zij "mutsen plat van boven" en het hoofdhaar gemeenlijk kort. In Bredero's "klucht van een huisman en barbier" vraagt de laatste den eersten:

"Wiljet hayr kort of lang hebben, op sen boers of sen steeds?
"Sel ick 'et op de kam of snij'en, of hou je liever je locken,
"Wat langh bij je aasengt, op sen ouwen testements? dat staet fraey."

Alleen des zondags werden schoenen gedragen. Zij waren in de XVIe eeuw in Noordholland nog verre van algemeen. Leeghwater verhaalt dat toen in het geheele dorp van Lange Dyk niet meer dan twee of drie paar schoenen waren, die bewaard werden voor de schepenen en regenten van het dorp, om ze wanneer zij naar 's Hage gingen, aan te doen,

en doorgaans droeg het volk klompen of hoosblokken en het vrouwvolk strompelingen om de kuiten en basuynen aan de voeten. De gedaante der laatsten is onbekend, doch de eersten waren een soort van opgebonden slopkousen. Ofschoon in 't algemeen de kleederdragt der landlieden langer stand hield dan die der stedelingen, zoo was zij evenwel ook aan de mode onderworpen. Bredero beschrijft in een liedeken (Kluchtig boerengezelschap) in zijn "Liedeboek" eene verzameling van landlieden die de nieuwe en oude mode volgden.

"Arent Pieter Gijsen, die was so reyn in 't bruyn,
"Sen hoed met bloem-fluwiel, die sat hem vry wat kuin,
"Wat scheefjes en wat schuyn,
"Zoo dat se bloot, ter nauwer noot,
"Stongt half op sen kruyn.
"Maer Meeuwes en Leentjen en Jaapjen, Klaes en Kloen
"Die waren ekleedt op 't ouwe fasoen,
"In 't root, in 't wit, in 't groen,
"In 't grijs, in 't graeuw, in 't paers, in 't blaeuw
"Gelijck de huysluy doen."

Bij dit liedeken komt in de eerste uitgave van het "Liedeboek" een plaat voor, waarop die vergadering wordt afgebeeld.

Geestig wordt door onzen Rotgans in zijn Boerenkermis de kleeding van het zich te kermis begevend landvolk beschreven.

De landtjeugdt handt aan handt spansseeren, opgetooit,
Met witte huiven, net gestreeken en geplooit,
De haarnaaldt stak in 't hoofdt, de keten van koralen,
Blonk om den rossen hals, om met meer zwier te praalen.
De zilvere sleutelreeks, en beugeltas daarby
Gehangen, klonk in 't gaan, en wapperde aan haar zy,
Het blauwe keurslyf droeg 't lievrei van haare kaaken,
Beneden gloeide een rok, gesneen uit roodt scharlaaken,
Die mooglyk in een jaar, geen zon- of maanlicht zag,
Maar, tot dit feest gespaart, zoo lang vergeeten lag

In Grietje Goris kist, de hoolblok was versmeeten,
En half gesleeten klomp voor muiltjes net gemeeten.
De witte handtschoen dekt den purpren arm, half gaar
Gebraden door de zon, geschildert jaar op jaar.
Zoo zag ik langs den weg de boeremeisjes treeden.
De knaapen, die hun tydt in 's meesters dienst besteeden,
Verscheenen aan heur zy, versiert en opgeschikt
Met broeken om de kuit met linten toegestrikt.
Het hemdt blonk om den hals met twee paar zilvre knoopen,
De hemdrok glad geperst, en aan de borst half open,
Was voor en op de mouw met passement bezet.
Een ander vryer droeg een saaje wambuis, net
Gesneden naar de kunst door loomen Gijs van Koten,
Een speetluis, wel bekent aan zijn twee beere pooten
En dik gezwollen buik, hij was een kunstenaar,
Die geestig 't stof door 't oor kon haalen van de schaar.
Een ander hadt een rok, wel lang en ruim gesneden,
En op den groei gemaakt, gehangen om zijn leden,
Noch versch gekocht in steê in 't Vlaamsche spinnewiel,
Dicht aan de luizemarkt bij Govert zonder ziel.
De sluier om het lyf verbeelde 't kermisteken,
De hoeden, glat geveegt, geschuyiert en gestreken,
Braveren op de kruin, en blinken, onder 't gaan,
Als het gebraakte vocht by 't schynen van de maan.
Zoo treedt men handt aan handt gedost met kermiskleeden.

HOOFDSTUK XV.

SPELEVAREN. AVONDBEZOEK.

Wij stemmen het monsieur Pavillon, membre de l'Academie te Parijs, volkomen toe dat de Hollanders geenszins de kunst verstonden zich in oorspronkelijke Parijzenaars te hervormen, en dat onze jonkers en jonkvrouwen met hun franschen zwier en wind zich in het oog der Franschen al zeer belagchelijk maakten, al herschiepen ze in 't oog van Hoogstraten "den Haag in Parijs;" doch zij mogen in hun fransch costuum bij de Franschen zelven vergeleken houten poppen zijn geweest, zij waren het niet in het huiselijk en maatschappelijk leven.

Indien het niet reeds voor lang geschied ware zouden wij, tot staving hiervan, onze lezers en lezeressen in het kringetje van Hooft op Muiden, van van Beveren op Develstein kunnen inleiden; thans vergenoegen wij ons de vaderlandsche jeugd op hare "speelevaerten" en bijeenkomsten te bespieden, met haar Pinkster- en St. Nicolaes-feest te vieren en onze aandacht te vestigen op eenige bijzondere gebruiken in sommige steden en dorpen in zwang.

Wel mogt van Someren, die vaak deelgenoot van zulke pretjes was, bij een speelevaert naer zijne hofstad uitroepen:

"Wat een leven, wat een sweeven,
"In mijn schoone lommerdreven!
"Wat een jubelend geschal
"Van de jonckheit overal!
"Wat geschater, wat geblater,
"Wat een nachtegael gesnater,
"Wat een losheid, wat een swier,
"Wat al voncken, wat al vier,
"Wat een jolich spelemeijen,
"Wat al bonte maagdenreyen,
"Wat al jonckers aen mijn vliet,
"In het boschloof, tusschen 't riet!

De speelreisjen werden natuurlijk in de lente of des zomers, hetzij met wagens of met zeilschuiten, naar het een of ander dorp of naar een lusthof aan Maas, Rijn, Vecht of Amstel ondernomen.

Heemskerck heeft zulk een speelreisje beschreven, en vele anderen hebben het na hem gedaan. Doch hij en zijne navolgers hadden minder tot doel om den lezer in de vreugde van het speelevaren te doen deelen, dan wel om hem op deze zomertogtjes allerlei nuttige en wetenswaardige dingen te leeren. Van hier dat de Reinharts, Mateliefjes, Rozemondjes hunner Arcadia's iets stijfs, gedwongens, onnatuurlijks, pedants hebben en soms ware misgeboorten zijn. Waarlijk zoo waren onze betovergrootvaders en grootmoeders niet als zij speelevaarden. Jammer dat ze, gelijk wij hunne nakomelingen, tot dergelijke pretjes doorgaans den sabbath kozen. Zulks stiet de meer ernstigen tegen de borst en de predikanten veroordeelden "dit playsierigh sabbath houden" niet slechts op den preekstoel, maar zelfs in geschriften.

"De sabbath was niet tot uytspanningh van 't zondigh vleesch gestelt." "Wil men (dus klaagt Simonides,) "eens uyt spelen rijden, met een schuytjen uyt gaen zeylen, of een vriendt besoecken, wat dagh

is gereeder by het volck als de sabbath-dagh, dan meenen se magh 't haer best beuren, in de weeck hebben se op haer negotie of werck te letten, even of de ziel geen zorgh van zonden hadde. Men soude met reden tot de sulcke mogen seggen, als eens Elisa tegens sijn knecht Gehasi seyde, doch in een ander voorval, 2 Reg. V vs. 26. Was het tijdt om sulcks en sulcks te doen? Elisa sprack van silver en kleederen te nemen, en olijfboomen en wijngaerden etc. Ick verstae't van dit spelen-rijden, varen en playsieren boven gemelt."

Die slechts een oppervlakkige kennis der zeden en gewoonten onzer voorvaders bezit, zal gereedelijk toestemmen dat er welligt geen natie was die meer van minnekozerijen hield dan de hollandsche, en het epitheton "kussende" door sommigen aan den Hollander gegeven, verdient hij volkomen. Schier alle liedboekjes — en geen volk had er meer dan het nederlandsche — zijn aan de liefde gewijd, geen dichter, hoe stemmig, of hij wijdde haar zijne zangen. De uitstekende dichter der "basia," Janus Secundus, was een Hagenaar, en hoevele overzettingen en navolgingen zijner geestige gedichtjes zijn er niet in den loop der XVIe, XVIIe en XVIIIe eeuw in ons land verschenen! Geen prozawerk van gemengden inhoud of er waren zoo al geen hoofdstukken toch eenige bladzijden van aan het kussen gewijd. In schier al de Arcadia's van Heemskerck af tot Berkhey toe komen kussende herders en herderinnetjes voor. De deftigste schrijvers, een de Brune, Cats, van Someren, van Beveren mogten er gaarne van spreken; zelfs op den kansel wijdde men, bij gelegenheid dat er, naar de ordre der lijdenstexten, over den Judaskus of wel over de Uria'skus gepredikt werd, met ingenomenheid over het kussen uit en plunderde grieksche en latijnsche auteuren over dat onderwerp. Bij het opstaan en het naar bed gaan, bij het verlaten van en wederkeeren naar huis werd er gekust. Men opende en eindigde een familiair en staatsiebezoek met een kus. Haalde een jonkman een meisje uit hare woning, hij begroette haar met een kus, bragt hij haar na afloop van het feest terug, er klonk een kus tot afscheid. Een kus was, een "eerlicke vriendelyckheidt", "een kus met eeren kon niemand deren," "een kusje was geen

zonde maer een afvegen." Geen gezelschapsspel of het gaf aanleiding tot kussen, en niet het minst de zomertogtjes. Reed men over een bruggetje, dan riep de jongeling heul! heul! vloog het meisje om den hals en kuste haar dat het klapte. Niet altijd, vooral wanneer hare kleederen door 't kussen eenigszins gefronsd waren, was het meisje over deze "gulle vriendelijckheid" tevreden, doch spoedig was de pais weder gemaakt; want het was een oud vaderlandsch gebruik, waarvan echter de oorsprong onder de "duystere schaduwe van een schemerende oudtheyt verborgen lag," "waarna men meer met gissen raden dan met kennis van spreken kon." Op verzoek van Rozemond deelde echter Waermond in de Bataafsche Arcadia, zijne denkbeelden over den oorsprong van dit gebruik dus mede: "het woort heule en heulen is niet min oudt, en diensvolgens duyster dan de gewoonte die der op slaet. Sommigen nemen heule voor een heuvel, omdat de bruggetjes daer men overrijdende dit heulen op in 't werck stelt, heuvelsche-wijze zijn gekromt, in 't midden hooghachtigh, en voor en achter afgaende. Anderen geven voor, dat heul in oud-Hollants te zeggen is het hol van een sloot of gegraven vaert, anderen dat heule is soo veel als hulpe, en dat aen malkanderen te heulen of heul soeken, niet anders is dan troost en toeverlaet d'een van d'ander te begeeren. Doch watter by bedagdt, of watter mede gemeent mogt weesen, 't is seker dat alle dese uytleggingen van 't woort eenighsins op de saeke selfs slaen, want wy sien dat dit heulen altyt geschiet op een bruggetje, dat het bruggetje legt over een slootje en dat men met het roepen van heul! heul! en daerop malkanderen om den hals te vallen en te kussen, schijnt als heul en hulpe aan de andere te soecken."

Zoo sprak Waermond. Wel had een oude moei hem verteld, dat deze gewoonte in zwang was gekomen sedert een paar gelieven "onder het lusttoeren een bruggetje in de venen bij den Leidschendam overrijdende in het water stortten en jammerlijk verdronken," doch hij twijfelde aan de waarheid van het verhaal der oude vrouw.

De spelevaart begon des zomers doorgaans zeer vroeg. Men ontbeet dan

in 't een of ander schoon dorp of lusthuis. Waermond en zijn gezelschap gebruikten het in 't speelhuis van den achtbaren Edelaerd Rozemonds vader, aan den Rijn gelegen en daardoor den naam van Rijnvliet voerende. Het bestond uit "soete en suure room, versch gepluckte kersen, geurige aerdbesyen, roode graesde boter, oude en jonge kaes, nieuwbacken broot, knappende beschuyttjes en een dronck wijn." Bijna anderhalve eeuw later bezocht een ander gezelschap van jeugdige lieden dezelfde omstreken. De kiereboe hield te Voorburg, waar hen in een koepel aan de Vliet het ontbijt wachtte, stil.

"Halverwege van de tafel lag een helder wit kleed van damast, binnen dit gemeenebest geweven, zóó keurig dat het den disch der aanzienlijken versieren zou. Daarop stond een stapel wit roomkleurde borden, in het naburig Delft gebakken, en daarnevens waren twee schalen van dezelfde kleur vol opeengestapelde broodjes, van onderscheiden soort, aanlokkelijk door de zuivere witheid der tarwe, en de aangename balsemachtige geur, die uit dezelve oprees, daar alles nog maar weinige oogenblikken uit den oven geweest was. In het midden stond een platte schotel met fijner gebak, terwijl aan wederzijde een kop versche delftsche grasboter, door zijn goudgele kleur, de reeds hongerige gasten toelachte en de brokken zoetemelksche en leydsche kaas een aangename prikkeling aan het gehemelte beloofde.

"Een keurig theeservies uit de loosdrechtsche fabriek stond aan de eene en een koffijservies uit de fabriek aan den Amstel ter andere zijde...." Na het ontbijt steeg men weder in den wagen om andere dorpen te bezoeken, of men zette zich hier of daar in het gras, om bloemen te plukken, grasjes te knoopen, of zich met andere landelijke en onschuldige spelen bezig te houden, onder welke braaf gekout, gekoosd en gezongen werd. Deed men een togtje langs de duinen, hield men zich in een der zeedorpen op, dan waren de duinen de plaats waar zich het jonge volkje vermeidde; doch geen gevaarlijker spel dan het in zee dragen. De jongmans namen de meisjes soms vrij onbesuisd in de armen, droegen ze, in weerwil van haar geschreeuw

in zee, tot dat de vloed hun boven de laarzen kwam, liepen vervolgens met haar de duinen op en besloten dan, door met haar om en om te wentelen of met zand in te zouten, het spel. Volgens sommigen is dit spel door de oude Hollanders in gebruik gebragt "opdat de vryers daerdoor den aert van haere vrijsters konden leeren kennen, meenende die goede luyden dat indien 't meisje dit haer minnaer geduldigh in 't goede konde afnemen, men daer uyt mocht gissen dat hy een goet wijf aen haer te verwachten had." Wat er van zij, zeker is het, "dat de meysjes haer dit ongemack dickwels selfs op den hals haelden, met de knechjes, soo haest als se op 't strand kwamen, te bejouwen en spottende af te vraegen of 'er geen water in zee was". Menige traan werd er echter ten gevolge van dit zeedragen op het strand vergoten, menig jammerlijk ongeval sproot er uit voort. Men herinnere zich slechts het aandoenlijk verhaal van een jonge gravin van Egmond, die door een duitschen graaf onverziens opgevat en diep in zee gedragen wordende, zoo schrikte en worstelde dat haar boezem door 't gevest van zijn degen gewond werd, en zij, na lang kwijnen aan de kanker overleed; of denke aan Bellamy's "Roosje". Cats heeft op verschillende plaatsen zijner zoetvloeijende gedichten van dit zeedragen gesproken. In zijn "Herders klacht" lezen wij:

"Men geleyde Galathé
"Van den oever in de zee,
"Dies so rees den souten stroom,
"Vry wat hooger als den soom
"Van haer opgeschorte kleet;
"Is dat niet een schoon bescheet,
"Dat men so een teere maeght
"Plompelijck in 't water draeght?
"Dat m'een vrijster met gewelt
"Midden in de baeren stelt?
"Tot de golven, grof en groot,
"Swalpen over haeren schoot;
"Tot den vreesselijcken vloet

"Brenght een schrick aen haer gemoet?
"Tot haer kleet is vuyl en nat;
"Is dat heuscheyt? seght my dat.
"Eyndlijck als de wulpsche lust
"In het water was geblust,
"Liep men weder van de strand
"En verkoos het drooge lant.
"'k Meende 't spel was doen gedaen,
"Maer het ghincker eerst recht aen,
"Want stracks wiert soo waerden pant
"Omgetobbelt in het sant,
"En dan wederom gewent,
"'t Katte-spel en nam geen endt.
"Soo te mallen buyten reen,
"Heeft beleeftheyt noyt geleen,
"Want men tiert sich als een beest
"Dat gebonden is geweest,
"Komt het eens te raeken los,
"'t Loopt als raesend door het bos."

en in zijn "Spiegel van den Ouden ende Nieuwen tijt":

"Een vrijer bracht een jonge maeght
"Aan zee, die hy in 't waeter draeght,
"En of de vrijster vreese kreegh,
"Ja schier van anghst ter neder seegh,
"Oock hem met bleecke lippen badt,
"Noch ginck hy dieper in het nat,
"Tot dat het water wiert gesien,
"Tot aen, ja booven haere knien
"En noch is 't niet genoegh gedaen,
"Het most er vry wat holder gaen;
"Ten lesten neemt de losse quant
"En giet oock water metter hant,

"Hy goot het water hier en daer,
"Tot in haer schoon gekrinckelt haer,
"Soo dat hetgeen eerst geestigh stondt
"Geleeck een natten waeter-hondt;
"Ten lesten, als de vrijer sagh,
"Dat hy niet hooger op en magh;
"Soo keert hy weeder na het droogh,
"Want hy sagh traenen in haer oogh;
"Maer straeks soo loopt hy van de strand,
"En treckt haer na het mulle sand,
"Hy leyd haer op een hooger duyn,
"En rolt dan van de steyle kruyn
"Tot onder in het laege dal,
"En daer eens weeder even mal,
"Hy sout haer in het gulle sant,
"En stroyt het stof aen alle kant,
"Hy laet niet af hoe dat se wijckt,
"Soo dat se nauw en mensch gelijckt."

De Arcadia's die ons de meeste stof voor het spelevaren opleveren, vermelden steeds waar en wat er op reis gegeten en gedronken werd. Ging men naar buiten:

"Daar was room met suyker 't eeten
"Mit beschuyt, en lecker beeten,
  "En oock vette vorsse-kaas,
  "Schape-kaasjes over-maas,
"Kaasen — d'een deur d'ander,
"Groene, geele, wit en ander,
  "Graasde butter as een goud,
  "Werder lijdich wel geboud,
"Soete melck gheroert mit eyers,
"Aer-gherecht, ghekoockt mit beyers,
"Wafels, taerten, lecker vlaan."

Men behoeft niet te vragen of er ook op die togtjes gesmuld werd. Maakte men in een speeljagt een watertogtje over Amstel, Vecht, Rijn of Maas, dan nam men of den voorraad met zich, of men liet den middagdisch in eene of andere herberg aanrigten. Dit laatste deed men ook op de toertjes door Rijn- West- of Schieland. Meest altijd bestond de maaltijd uit visch. Te Katwijk ontleedde de bevallige Rozemond een krabbe, Claas Bruin en zijn gezelschap liet zich de snoek wel smaken, ook des avonds werden de vrienden, voor elk zich naar huis begaf, door een der reismakkers onthaald en ook dan wederom op visch. "De tafel was rond, lezen wij bij Heemskerck, en daer door bequaem om elkander te sien; en wie men wilde aen te spreecken. Het tafel-laecken suyverlyck wit, en de wittigheyt sienelycker door opgestroyde bloempjes. De hand-dwaelen fijn, net gevouwen: onderleydt elck met een geraspt nieubacke witte-brood. De schotels niet veel, maer goed, en versien met wel-toebereyde spijse, en in 't midden van dien aengedischt een uytneemend groot salms hooft, smaeckelijck overspreyt, met groene pieterseely-bladeren, waer de wel-gevoede neck meer dan een handbreedt aen gelaeten zijnde, met zijn versche roodigheydt honger soude verweckt hebben in die noyt honger en hadde. Maer bovenal was aengenaem de soete en zedige wijse van doen van de geestige Radegond, die duysenderley aerdige kleyne onthaelsontschuldingen wist bij te brengen over 't geen daer d'andere de schuldt ende sy het lof van verdiende. Op een der schotels lag het hooft van een gesoden snoeck, die blaeu van vel en blank van visch met een dick-gewelde boter-en-azijn soppe overgooten zijnde, een leeckerder tong souden hebben kunnen verlocken dan de sijne". — "Het nagerecht bestondt in allerley ooft, dat in fijne porseleyne schotelen leggende, en met groene wijngaert bladen bedeckt zijnde, niet min 't gesicht gaende maeckte als de snoeck terghde."

Bijna anderhalve eeuw later ontmoeten wij een ander gezelschap, dat na het eindigen van het plaiziertogtje ook den avonddisch op de bui-

tenplaats van een hunner vond aangeregt. Op dien prijkte "twee groote schotels, de eerste met malsche karpers en de andere met vette zeelten, naar de kunst gestoofd: de randen, door groene pieterseely, met eenige aardige bloempjes doorzaaid, gesierd. Deze twee schotels wierden van twee andere gevolgd, daar men de kloeke Amstelbaars vol zoete reusel, de harde snoek en zeer vette braassem, alle langzaam en wel op den rooster gebraden, even sierlijk ingelegd vondt, gelijk ten laatste de gebakke post mede niet afviel." Overigens was er weinig verschil tusschen beide avondmaaltijden; alleen werden bij den laatsten geen bloemen meer op tafel gestrooid. Dat was een zeer oud gebruik, waarvan reeds in de XIVe eeuw sporen voorhanden zijn. Meyster Geraert Vorseman, doctor in de medicynen, leydende den geenen die van zwaren zieckte begonnen te genezen tot gezondtheyt, meldt in zijn "Nieuw koockboeck" (Delft 1599) dat men in zijn tijd gewoon was in de lente de tafel met bloemen, in den zomer met koele bladeren, kruiden en bloemen te bestrooijen en er het eerste zout en brood op te zetten.

Bood de lente en zomer de hollandsche jeugd — want thans bepalen wij ons slechts bij haar — gelegenheid tot spelevaren, een vrolijken dag in het groen, of op de rivier door te brengen, de winter verschafte haar niet minder aangename genoegens aan den gezelligen haard.

Op bepaalde dagen kwamen de jongelieden bijeen om zich met kamerspelen, maar vooral met muzijk en zang te vermaken. Te Dordrecht en 's Hage en welligt elders bragten de meisjes hare zoogenaamde jufferboekjes in ebbenhouten of balijnen emmertjes, wanneer zij op bezoek gingen, met zich. Deze boekjes, meest alle in langwerpig formaat, waren in handschrift of gedrukt. Die in handschrift bevatten allerlei doch meest amoureuse liederen, door jongelieden van hare kennis er in geschreven, en niet zelden met fraaije teekeningen versierd; de gedrukte waren door de beroemdste dichters vervaardigd, b. v. "Flora of Boomgaerd van liefelijke bloemen" door Daniël Heinsius, de "Minne-Zinnebeelden en Gezangen" door Hooft, de "Maagdepligten en Maagdeklagten" door Cats, de "Minnekunst" door Heemskerck,

de "Liederboeken" door Starter, Bredero, Krul, en andere min of meer bekende dichters. Ook deze waren in langwerpig, sommige echter in zeer klein formaat, in prachtige lederen, rijk met goud versierde of in fluweelen banden gebonden, en meest alle geschenken van jonkers. Men koos er de meest behagelijke en vloeijendste liedekens uit, en dan weergalmde "de sale van het lieffelyck gequeel der keeltjes, soms door vedel, harp, violoncel, citer, guitar, bas, handfluit of clavecinbel verzeld of opgeleid." Ontbraken meer kostbare jufferboekjes, dan toch waren er eenige liedeboekjes bij de hand, soms wel door de gastvrouw onder de stoelkussens der genootjes gelegd. Zoo zeldzaam als deze thans voorkomen, zoo vreemd waren hunne namen. Zij heetten: "De Opper-Admiraal van Holland", "Apollo in den raad der Zang-Godinnen", "Den Lachenden Apollo", "Apollo's Kermisgift", "Apollo's Lusthof", "Apollo's Minne-Sangen", "Apollo's Prulle-Kraam", "Apollo's Snaaren", "'t Gespeende Diemer-baersjen", "het Vermakelijk Bagijnhof", "het vrolijke zingende Bleekersmeisje", "de Bloemhof", "het Canarie-Vogeltje", "Clyo's Cyter", "de vermakelijke Cupido", "Cupido's Lusthof", "Mengelzangen", "Minnetoorts", "Cupidonis Labyrinthus", "Triumphus Cupidonis", "de Distelvinck", "Doelens vreugt", "de Druyventrots der Amoureusheyt", "Fidaments kusjens", "Nederlantsche Gedenck-Clanck", "het vrolijk gezelschap der negen Zanggodinnen", "Vermakelycke Gezangen", "de kweelende Godin of de zingende Leyster", "het Harder Stafje", "de Minnaers Hartenjacht", het "Marsdragend hondje", "Nieuwe Jeucht-Spieghel", "de vrolijke Jonkman", "de vrolijke Kramer", "Kusjes", "Leanders Lustprieel", "de ontwaekte Leeuw", "het aengenaem Lijsterken", "Welklinkende Luyte", "den nieuwen verbeterden Lusthof", "Maagden-beeckje", "Meygift van verscheyde Vogelen", "de Mey-blöm", "de bloeijende Meywagen", "de smakelijke, vermakelijke Minnebroërs sak", "Minne-popiens", "het vermakelijke Minnespel", "Minne-zughjes", Olipodrigo of Kermiskost", "den Koddigen Opdisser", "de vermakelijke Opdisscher", "Oranje Nagtegaal, -- Nieuwejaarsgift, — Tortelduyfje, -- Trompetje", "het Otterken",

"den eerlijcken Pluckvoghel", "de Nieuwe-Hofsche Rommelzoo", "het Speelschuytje met vrolijke Naay-meisjes", "het Sangh-Bancquet", "Schadtkist der Liefde", "'t Korswijlige Steekertie", "Thalia of geurige Sang-Goddin", "de Oost-indische Theeboom", "Trompet des Oorloghs", "Kleen Trompetje", "het nieuwe Nassouse Trompetje", "Venus-Minnegiftjes", "Vreughdebergh", "Vreugt bazuyn", "'t Vermakelijk Zangprieel". Schier voor elken stand in de maatschappij, voor elke gelegenheid waren liedeboekjes vervaardigd. De zeelieden hadden hunne "Katwijker Christelijcke Zeevaert", "Nephtunes Zeewagen," "het volmaekte en toegeruste Schip", "de vroolijke Oostindie-vaarder", "Matroosen vreught", "het vrolijke Matroosje", "de vermakelijke Buysman", "de Walvischvangst", "de nieuwe vermeerderde Walvischvangst". Voor de trekschuiten en marktschepen waren "de Amsterdamsche trekschuyt, geladen met vrolijcke geesten", "'t Hoorns Vermaecklijck Treck-schuytje", "de Overtoomsche marktschipper" en "de singende Zwaen;" voor de bloemisten "Haarlems Somerbloempjens", "Haarlemsche Somer en Winter bloempjens", "Floraes Sotte bollen", "Haarlems Meerbloempje", "Ghesanck-boecxken van de Blommisten" bestemd. Men had "de vrolijke Visboer" en "de gelukkige Visscher", "de Amstelveensche" en "vermaarde Schager Paarden-markt", "de Durgerdammer kramer", "de zingende Koddenaar"; "de Nieuwe Amsterdamsche Mercurius" voor kooplieden; "de vrolijke en zingende Landman", "de vermakelijke Boerenbruyloft", "het. vermakelijke Buitenleven" voor boeren; "Lammeren-vreugd", "het Herders-stafje" voor herders. Wie kan de titels der bundels met bruilofts- en nieuwejaarsgedichten, die der hooge stapels van geestelijke liedeboeken vermelden! Schier elk gewest, elke stad, elk dorp had zijne bijzondere liedeboekjes; Gelderland en Zeeland hunne "Nachtegaaltjes", Holland zijn "Nachtegaaltje" en "Parnas", "Bazuyn" en "Goudvinckje", Nieuwejaars gift; Friesland zijn "Lusthof", Overijssel "de Sangen van Revius", "de zingende Herderin"; Alkmaar het Liedeboeck, "Nieuw vermeerdert en groot Hoorns-, Enkhuyzer-, Alkmaarder- en Purmerender Liede-boeck"; Amsterdam "de

"Buyten-Singel en Nieuwe Buytensingel", "het Canarievogeltje, geteeld in de Amsterdamsche vlucht", "de Fontein", "Kermisvreugd", "Leeuwerik", "Oud- en Nieuw, en Dubbelt verbetert Liedboeck", "Lusthof", "de Pleysierige Amsterdamsche Maliebaan", "Marsdrager", "Mengelmoes", "Nieuwe Mercurius", "Minne-beeckje", "Minnezuchtjes", "Nachtegaal" en "Nieuwe Nachtegaal", "het Volewijcks schuytje", "de Pegasus", "de Overtoompse Pegasus", "het Rommelzootje" en "Nieuw Rommelzootje", "Stootkant of Nieuwejaarsgift", "de Trek-schuyt", "het Tulpje", "Amstelsche linde", "Venus Minnegiftjens", "Vreughde-stroom", "Zanggodin"; Breda "het Turf-schip"; Delft "Cupidoos Scheghie" en "Cupidos Minne-Coorts"; Dirksland en Domburg de "Speelwaghen" en "Nieuwe Speelwaghen"; Dordrecht de "Welbeplante bloemthuyn", "Chaos of verwarde klomp", "Helikon", Kluchtzak", "Lijstertje", "Maegdenbeeckje" en "Nieuw-Maeghdenbeeckje", "Olipodrigo of Dordsche vermakelijkheid" en "Tuyn"; Edam en Enkhuizen "'t Groot Hoorns-, Alkmaarder-, Purmerender- en Edammer Liedeboek", Enkhuizen het "Enckhuyser Lied-Boeck, behelzende eenige Bruylofts-Psalmen"; Goes "de Goesche Nachtegaal"; Gouda "den nieuwen Goutse IJsselstroom, beplant met de allernieuwste deuntjes, en de versnaarde Koningsharp"; Eeden "de verlustiginge van Kloeck", "Eibergen Sluiters sanglust"; 's Hage "het vermakelijke Haagse Bos," "het Lapmandtje", "het nieuwe Princesse Liedt-boeck, of het Haeghse Speldekussentje, bestooken met schoone, nieuwe Luyeren, Kapproen ende Kraecke-beentjes", "de Joncker", "de nieuwe vermeerderde Haagse Joncker", "de Haagsche en Nieuwe Haagsche Nachtegaal-"; Haarlem "Haarlemmer-hout en Tuin-gezangen", "het Otterken", "Hartjesdag, of de vermakelijke konijnenvangst", het "Leeuwrikje", "Lentenbloempjes", "'t Minne-duyfje", "Nagtegaaltje-"; Harleveen "de Doedelsak" en "Nieuwe Harleveense Doedelsak-"; Hasselt "Maagden Rijn"; 's Hertogenbosch "de Hemelsche Melodie"; Hoorn "het Bot-Schuitje", "Liedt-Boeck", "Groot-, Klein-, Nieuw-, Hoorns-, Enchuyser enz. Lied-Boeck", "Speelwerck" en "Nieuw Speelwerck", "'t Vermaecklijck Treekschuytje-"; de Kaag "de Leydse Kaagh";

Leeuwarden de "Frolijcke Leeuwrik-"; Maassluis "het Compas", "Hoekertje", "de Meeuwe-klacht"; Medemblik "het Nieu-Liedtboeck", "Scharre-Soodtje" en "Nieuwe Scharre-Soodtje-"; de Rijp "'t Kleyn Lust-hofje-"; Rotterdam "Clio's Maeszangen", "Nieu Liedtboeck"; Saardam "'t Maegdenboeck"; Sandvoort "de Opregte Speelwagen"; Scheveningen "de Pinxstervreucht-"; Schiedam "de Jeneverstooker" en "Molenaar-"; Soesdijk "het Nachtegaaltje"; Utrecht "Cupidoos Lusthoff", "de Hylickmaeckers vol soetigheydt ofte de Amsterdamse Kermiskoeck opgedist voor de Genoode Kermisgasten en aerdige Sangers en Sangeressen", "de Minstroom" en "het Sangprieeltje"; Vlaardingen "het Vissers Liedt-boeck"; Wormerveer "de Weeklagende Luite"; Zeist "de Leeuwerick"; Zutphen "Calliopé".

Ook zong men, al naar mate het feest het vorderde of de stemming het vereischte, uit een menigte Nachtegaaltjes, Rommelzootjes, Parnassusse, Tortelduifjes, Trompetjes, Nieuwejaarsgiften, uit "Rhijsenburgs Vreuchdenburgh", den "Bellerophon" van Pels, Bisschofs "Nieuwe Lofzangen en Geestelijke Liederen", van Manders "Gulde Harp", het "Geestelijck Vreugd-hofken", de liedeboeken van Camphuisen, Lodensteyn, Ridderus, Simonides, Bredero, Sluiter, Uilenbroeck, van Sorgen, van Leuwaarden, Poock, Kloeck, Soetendal, Cranenburgh, Schaep en een aantal anderen, wier namen en verdiensten door Witsen Geijsbeek en van der Aa vermeld zijn.

De inhoud dezer boekskens is zeer verschillend. Van sommigen is zij geheel geestelijk, van anderen wereldlijk, van de meesten gemengd. De geestelijke, vooral de menniste liederen, waren uiterst mystiek, de wereldlijke meest alle zeer dubbelzinnig, enkele onkiesch. Men wane echter niet dat onze jongelieden toen minder zedelijk waren dan thans, alleen waren zij minder beschaafd en noemden de dingen — en zulks geschiedde evenzoo in het maatschappelijk leven, ja aan het hof (zoo men hollandsch sprak) en op den kansel — zoo als zij heetten. Voeg hier bij dat vele woorden die thans geen burgerregt meer in onze fatsoenlijke kringen hebben, het toen bezaten. Geen moeder, hoe zedig

en godvreezende ook, of zij beval hare dochter de herhaalde lezing van Cats aan. Welke moeder zou zulks thans onbepaald durven doen?

Onder die honderden boekskens werden, vooral in Noord-Holland, de mopsjes het meest gebruikt. Geen vrouw of meisje of zij bezat er een, meest gelijk de kerkboeken in leder, schildpad en fluweel gebonden, soms met zilveren beslag en slootjes. Regt duidelijk is het mij nog niet waarom deze kleine boekskens mopsjes werden genoemd. Sommigen willen omdat in een der herderzangen, die er in voorkomt, een herder Mopsus wordt genaamd, anderen wijl de vrouwen deze boekskens, gelijk hare mopjes of mophondjes, waarheen zij ook gingen, met zich voerden. Meest al de overige boekskens zijn thans in onbruik, vergeten of door bijgevoegde en weggelaten liedekens onkenbaar; doch nog in deze eeuw werden de mopsjes, en in fatsoenlijke kringen naar den wegwijzer of leiddraad van mr. Nicolaas Hinlopen, gezongen, zoodat de min behagelijke en ongepaste onaangeroerd bleven. Vroeger werd er geen keus gedaan, maar zong men de mopsjes van voren tot achteren af, gelijk men in de kerk de psalmen van Datheen achter elkander, onder leiding van het orgel afzong. Natuurlijk werden de dubbelde, drie- en vierdubbelde mopsjes niet afgezongen, maar wel de enkelen b. v. te Hoorn het Hoornsch, te Purmerend het Purmerender. Loosjes, die goed met de oude zeden en gewoonten bekend was, gewaagt in zijn "Maurits Lijnslager" en "Hildegonde Buisman" van dergelijke zangvereenigingen, en voor het zeldzaam werkje van Beverwijck over de "Uitnementheidt des vrouwelijke geslachts" is zulk een bijeenkomst in plaat gebragt. Dat het echter op zulke gezelschappen niet bij zingen en musiceren bleef, en de gasten zich met allerlei kamerspelen vermaakten is ligt te begrijpen. Meer ernstigen, vooral mennisten, gedoogden dan ook niet dat hunne kinderen deze gezelschappen bezochten, en vergoedden dit door andere vereenigingen, waar uit meer ernstige — nog in menigte voorhanden — liedeboekskens gezongen werd, te stichten.

De voornaamste inhoud der wereldlijke liedeboekjes bestaat uit amoureuse- en bruiloftszangen, doch er zijn er ook voor allerlei gelegen-

heden en vooral een menigte die geschikt waren om de liefde tot vaderland en geboorteplaats op te wekken en aan te vuren. Er bestond groote naijver tusschen de verschillende steden; Amsterdam en Rotterdam, Hoorn en Alkmaar, Enkhuizen en Medemblik dongen met elkander naar de kroon, in ouderdom, welvaart en fraaiheid; zelfs was het papier niet altijd het strijdperk, maar de kamp werd soms in openbare plaatsen, collegies en tavernen, tabagien en kroeken — met hevigheid voortgezet.

Wij willen tot proeve uit het Hoorns Trekschuitje een paar voorbeelden aanhalen, ten bewijze hoe naijverig deze stad op haar ouderdom en fraaiheid was. Het eene voert tot titel:

GEZANG OP 'T HOORNSCHE PLEISIER.

STEMME: *Als 't begint.*

1. "Juffrouwen, wat heeft u verdoord?
"Uw zin, en uw gezigt bekoord?
"Dat gy onz' stad wild laaten?
"En vaaren elders met er woon,
"En stellen 't alder-schoonste schoon,
"Aan onwaardige straaten.

2. "Wat stad, wat woon-plaatz ofte wijk,
"Is onze stad zoo zeer gelijk,
"Dat die u kan bekooren?
"Als 't gras bij d'hooge populier,
"Der kaarsen vlam by 't zonne-vyer,
"Zijn al de steên by Hooren.

3. "Ik neem de Haag, daar 't Hof-gezin
"Haar woon-plaatz' houdt: wat steeckt er in?
"Onkuysheid en bedriegen.
"Veel van beloft', van daden slof,
"Gestaâge volgers van het Hof:
"Het schijnd daar al te liegen.

4. "Nu eenvoud en onnozelheid
"Uit d' ander' weereldsch-deelen scheid,
"Nog koomen z' by ons woonen:
"Hier is het hart gelijk de mond,
"Onkuisheid word geen plaatz' gegond,
"Mids wy de deugden kroonen.

5. "Is 't Delleft, dat u trekken kan?
"Eilieve! zie die stad eens an;
"Wat is er dog te vinde,
"Als rommeling op 't kuipers hout,
"Als vunsche rook van 't brouwers mout
"Die oir en oog verblinde.

6. „Hier weeten wy van rook nog stank,
"Nog van de kuipers doore klank,
"Dat onse rust kan stooren:
't Is alles hier in vree en rust,
"Het oog ziet niet, 't geen 't hart niet lust;
't Is al tot stilt gebooren.

7. "Is 't Haerlem, of is 't Leiden, dat
"Beid' uw' genegentheeden vat?
"Met hunn' verheeve daaken?
"Wat vuil bemorste plootery,
"Wat vullers vuile kramery,
"Kan uwe vreugd daar smaaken?

8. "'k Beken, dat in 't Bataafsch Atheen
"Veel waardigh oor en oog verscheen;
"Maar dat is voor geen vrouwen.
"Nu wat belangd hunn' wandel-paân,

"Die brallend met hun eiken staan,
"Daar moogen d' onz' 't by houwen.

9. "Beschou maar onze linden-daal,
"Die in geneugte altemaal
"Gaat ver en hoog te booven;
"Die Tempe zelve maakt verzuft,
"En Daphne mede heel verpuft
"Met Alcinoüs hooven.

10. "Behalven onze Venus-laan,
"En all' de andre wandel-paân,
"Die onze stad besluiten:
"Ik zwijg de Nymphen van het veld,
"En zee-godinnen, die gesteld
"In zee de baaren stuiten.

11. "Rondom, juffrouwen, waar gy gaat,
"Of waar dat uwe reis bestaat,
"Het heeft niet bij onz' Hooren,
"Waarvan gy zijd het puik en pronk,
"En zeker onze stad die zonk
"Wel, zoo wy u verlooren.

12. "Ontroof ons niet van zoo een zaak,
"En u lui zeker van 't vermaak,
"Dat gy in geene deelen
"Des ruimen aardrijx vinden meugd,
"Opdat uw' lieve lent' en jeugd
"U Nymphjes niet verveelen."

Het tweede is getiteld:

HOORNS EER EN BEGINSEL.

STEMME: *Als 't begint.*

1. "Toen Achelous sijn Hooren
"Door 't worst'len had verlooren,
"Die Herc'les hem af-brack:
"Hoe hy hem transformeerde,
"In stiers gedaente keerde,
"Noch viel sijn kracht te swack.

2. Van schaemte gingh hy pruylen,
"In 't water hem verschuylen,
"Daer hy geen hooft uyt stack,
"Tot dat er Nymphen quamen,
"Die hem de vrees benamen
"Midts een van allen sprack:

3. "Kom Achelous, uw Hooren,
"Die ghy acht voor verlooren
"Die is niet wech, o neen!
"'t Is een der schoonste steden,
"Die yemandt mach betreden,
"Vol overvloedigheên.

4. Dien Hooren is gelegen,
"Daer hy, door Godes zegen,
"Is rijck'lijck aen-gegroeyt:
"Van binnen vol gebouwen
"Van buyten schoon' landts-douwen,
"En van de zee besproeyt.

5. “Voorts zijnder trouwe wachters,
“Oprechte heyl-betrachters,
“Van stadt en borgery:
“Men hoort er daegh’lycks spreecken
“Van ’t mijden der gebreecken,
“Daer woont geen tyranny.

6. “Men ziet er veel verkeeringh
“Van allerhande neeringh;
“De zee stort in haer schoot
“Wat ergens is te vinden
“Van ’t eynde der vier winden,
“Daer-door maeckt Godt hem groot.

7. “Noch komt’ er in ’t bysonder
“(Tot veeler menschen wonder)
“Veel kaesen groot en schoon,
“Die d’ huysluy met behagen
“’s Weecks eens met schuyt en wagen,
“Aldaer stellen ten thoon.

8. “’t Is waerdigh te verhaelen,
“Wanneer de zon sijn straelen
“Uyt Cancer neder-schiet,
“Hoe vol dat dan de stadt is,
“Soo dat er nauw een padt is,
“Daer men geen kaes en siet.

9. “Kort-om, het is er heerlijck,
“Elck borger is begeerlijck
“Dien Hooren voor te staen:
“Door dees en and’re reeden
“Was Achelous te vreeden
“En ganschelyck voldaen.”

Vele zijn de liederen aan het vaderland en zijne helden, en vooral aan de luisterrijke daden der Nassaus gewijd. Zij worden afgewisseld door bittere jammerklagten over Gods oordeelen, — zooals hongersnood, pestilentie, paalwormen, het verlies van zee- en veldslagen, het sneuvelen der aanvoerders en andere ellenden — over het dierbare vaderland. Het blijkt vooral uit de menigte liederen op het sneuvelen van Tromp, hoezeer die held bij het volk geliefd was. Wij geven de beide volgende uit Rhijnenburghs "Vreughde-bergh" tot eene proeve.

TRANEN

OVER 'T VERLIES VAN DEN MANHAFTEN ZEEHELDT

MARTEN HARPERTSZ. TROMP.

STEM: *Treurt Edel huys Nassou* etc.

1. "Roept Bataviers, ach! ach!
"Want in de laetste slagh
"Is voor het landt gevallen
"Een man, een dapper heldt,
"Ja de braefste van allen
"Is heden neer-gevelt.

2. "O Tromp! ghy zijt die geen
"Daer ik om sucht en ween,
"Midts u 't geluk mislukte,
"Ghy zijt het, Hollants son,
"Die de doodt ons ontrukte,
"Eer men u missen kon.

3. "Och! hadde Godt gewilt,
"Dat ghy niet waert gespilt,
"Maer noch by ons gebleven,
"Ghy haddet Engelandt

"Door uw' daden doen beven ,
"Ja 't eenemaal ontmant.

4. "Wat meent ghy Engels-man?
"Tromps doodt u helpen kan ,
"Of sal tot voordeel strekken?
"Godt, Heerscher boven al
"Sal een ander verwekken,
"Die Tromp wel volgen sal.

5. "Wy zijn van oudts befaamt,
"En Bataviers genaamt
"Daar ghy van weet te spreekken,
"Wanneer de Spaanse vloot
"Wierd' de vlagh af-gestreekken,
"Dat u en haar ontschoot.

6. "Wy steekken noch vol moedt,
"En wenschen niet dan spoedt,
"Om u te doen gevoelen
"Een proef van Hollants maght,
"Dat sijn lust niet magh koelen
"Daar Spanjen vast om lacht.

7. "Waar 't soo van ons verstaan
"Als 't is van u gedaan,
"Doen, tegen recht en reden,
"Ghy onse schepen hielt,
"Tromp had' langh al verleden
"U gantsche maght ontzielt.

8. "Die trouwen heldt verdween,

"Dat hy niet eer moght heen
"Om u van onse wallen
"Kloekmoedigh af te slaan,
"Dat u trots en u brallen
"In rou moght onder-gaan.

9. "Hoe maghtigh dat ghy waart,
"Soo was hij niet vervaart,
"Maar trad' u onder d' oogen,
"Tot dat sijn edel hert
"Met een loodt van om-hoogen
"Recht in-getroffen werdt.

10. "Och! had dit niet gebeurt,
"Tromp had u vloot verscheurt,
"En 't eenemaal verslagen:
"Ja al de glans verdooft,
"Daar u oogen na sagen,
"En van u eer berooft.

11. "O waarde Tromp, geen tijdt,
"Schoon ghy niet meer en zijt,
"Sal u van ons verdrijven;
"Soo langh de wereldt staat,
"Sal u naam bij ons blijven
"Tot Nederlandts cieraadt.

12. "Ghy hebt u loop gedaan,
"U kampen af-gestaan
"In dit rampsaligh leven,
"Waar uyt ghy zijt geleyt,
"En in rust hoogh verheven
"Rust dan in eeuwigheydt."

LAATSTE WOORDEN
VAN DEN H. LUITENANT ADMIRAAL
MAARTEN HARPERTSZ. TROMP.

STEM: *De soete hert komt voor den dagh.*

1. "Vaartwel mijn volk, *Ik heb gedaan*
"Te kruyssen op Neptunus weyden,
"En ben bereydt met Godt te gaan,
"Die my tot hiertoe heeft bescheyden
"Sijn komst te beyden,
"Die haast volgen sal,
"Om my te leyden
"Wt dit jammerdal.

2. "Och! dat ik moght in dese slagh
"Mijn trouwe dienst aan 't landt besteden,
"Den Engels-man soud dese dagh
"Sijn wieken kort sien af-gesneden,
"En al sijn leden
"Vol van smert en pijn,
"En ghy zoudt heden
"Overwinners zijn.

3. "Maar neen: Godt heeft dat niet gewilt,
"'t Is over my aldus besloten
"Daar is al volk genoegh gespilt
"En menschen bloedt genoegh vergoten,
"Op beyde vloten
"Soo van d'een als d'aer,
"Ter neêr geschoten;
"Maar noch meer van haar.

4. "Vaart wel noch eens, mijn ziel verlangt

"Inwendigh om met Godt te spreken;
"Want na de flaeuwt' die my bevangt,
"Sal haast de bandt mijns levens breken,
"'k Heb noyt geweken,
"Nu begeeft het my.
"Heer! hoort mijn smeken,
"Want ik ben na-by.

5. "Gelijk een hert seer dorstigh tracht
"Na 't suyver nat van versche gronden,
"Alzoo verlanght mijn ziel met kracht
"Na u, en wenscht te zijn ontbonden:
"Delgh uyt mijn sonden
"Beyde groot en veel:
"Want in U wonden
"Rust mijn troost geheel.

6. "Mijn ziele zingh nog eens een liedt,
"Hier is het eynde van u zwerven,
"De doodt en is soo bitter niet
"Die door 't Geloof in Christo sterven.
"'t Vleesch moet verderven
"Sal het weêr op-staan,
"Sal 't beter erven
"'t Moet te niete gaan.

7. Al wie de doodt met vreught verbeydt
"Die kan sy schaad' noch hinder geven,
"Maar door de dood wordt haar bereydt
"De wegh om hoogh te zijn verheven:
"En daar beneven
"Ook een goedt geleydt

"Na 't Opper-leven
"In der eeuwigheyt.

8. "O groote Godt! voltrek U werk,
"En laat U liefd' noch eens ontbranden
"Tot U zoo dier gekochte kerk,
"U tortelduyf in dese landen:
"Slaat haar vyanden
"Daar sy soo voor' vreest.
"In Uwe handen
"Geef ik mijnen geest."

Wij kunnen dit hoogst zeldzame bundeltje niet neêrleggen, zonder er nog een paar liederen uit overgenomen te hebben, liederen die zoo geheel den toenmaligen geest des volks uitdrukken. "Wie 't volck" zingt van Someren,

"Wie 't volck wilt kennen in sijn aerd,
"Leest wat in 't liedeboeck vergaert
"Tot ons is afgekomen,
"Het spreeckt, het schrijft, het singht en weent
"Zoo als 't in 't harte is en 't meent."

DE VRIJSTER HET SCHIP DOOR DE OPWELLENDE BAREN DER ZEE NA-OOGENDE, NEURYT ALDUS IN HAAR ZELVEN.

STEM: *Wie wil hooren singen.*

1. "Vaerwel mijn lief, mijn leven,
"Hoe nietigh is de mensch!
"In God bestaet het geven
"Van al dat ik u wensch;
"Hy laet u spoedigh varen,
"En wil door sijn genaed'
"U overal bewaren, o lief!
"Voor p'ryckel en voor schaad'.

2. "Eylaes! daer gaet hy henen
"De pronc van mijn gemoedt!
"Hoe ras is 't schip verdwenen
"Door snelle golven vloedt!
"Hoe wierd de boegh bevochten
"Van d' aengedreven zee,
"Mijn oogen, soo se moghten, o lief!
"Die gingen soetjes mee.

3. "Hoe sal mijn hert verlangen
"Dat ik u we'er magh sien,
"Eer ik u magh ontfangen,
"'k Verlangh mijn hert aan twien.
"Ick sal u welkom hieten
"Met vreughden en gesangh,
"Dan sullen wy genieten, o lief!
"Een soeten ommegangh."

Hierop laat de dichter dezen Minnebrief, die *stemme: "o wreed"* gezongen moest worden, volgen.

1. "O lief! eerbaer,
"Na duysent goede nachten,
"Zijt hertelijk gegroet
"Van u minnaer,
"Die menighmael sijn klachten
"Met diep versuchten doet,
"Omdat ik moet
"Van u soo lange blijven:
"O 't verdriet, en kan ik niet
"Ten vollen overschrijven.

2. "Ghy zijt, ik weet,
"Door mijn langhdurigh vaeren

"Niet al te wel gerust:
"'t Is my ook leet,
"Dat ik het niet kon klaeren,
"Te gaen naer onse kust:
"Want ik heb lust
"Naer u, uyt al mijn krachten,
"Waar ik gae, of zit of stae,
"Ghy speelt in mijn gedachten.

3. "Is nu een jaer
"Of daer omtrent geleden,
"Dat ik lest by u kwam,
"En korts daer naer
"Met veel verscheyden reden
"Het droevigh afscheydt nam
"Van u, mijn lam,
"En seyd met bleekke kaeken:
"Weest te vre'en, o lief! ik meen
"Geen lange reys te maeken.

4. "Als ik verhael,
"Hoe wy te samen praeten,
"En by my selfs betracht,
"Hoe menighmael
"Wy met ons beyden saeten
"Tot over midden-nacht,
"Mijn herte lacht,
"Mijn geest verheught van binnen,
"Elkke reys, als 't soet gepeys
"Daer van komt in mijn sinnen.

5. "Na dit geval,

"Gaen ik mijn selven tegen,
"En denk in mijn gemoedt
"Dat ik nog sal
"Gewenschte liefde plegen,
"En gaan in overvloedt
"Van het jeughdigh soet,
"Wanneer als wy na desen,
"Met ons tween, in alles een
"En eygen sullen wesen.

6. "Dies hoop ik nu,
"En heb het voorgenomen
"Te scheyden uyt de straet,
"Om we'er by u,
"Mijn lief, te mogen komen,
"En volgens onze praet,
"Een schoon cieraêt
"Voor u te brengen mede:
"Soo de Heer, my ditmael we'er
"'t Huys komen laet in vrede.

7. "Dat sal geschien,
"Want Godt is onbesweekken
"Mijn troost en toe-verlaet:
"Dat sult ghy sien
"Geen booze minne-treekken,
"Gelijk het veeltijdts gaet,
"Maer in der daedt
"Een hert in liefd' ontsteekken:
"Ja soo seer, en nog veel meer
"Als ik soud' kunnen spreeken.

8. "Eerbare lief!
"Ik wensch, ghy langh meught blijven
"In goe gesondigheydt:
"Na dese brief
"Meen ik niet meer te schrijven:
"Want als het was gezegd,
"'k Neem mijn afscheyt
"Van hier, om niet te doolen.
"Leeft in vreê, en blijft hier meê
"De goede Godt bevoolen."

Later zullen wij gelegenheid hebben om proeven van geestelijke volkszangen te leveren en eindigen dit hoofdstuk met de mededeeling van een paar der duizend en één minnelieden, minnezuchten, minnedeuntjes, minnetranen, minneklachten en minnevreughdens, die onder de geestelijke en vaderlandsche liedekens gemengd zijn. Wij kiezen ze uit het "Groot Hoorns, Enckhuyser, Alcmaarder en Purmerender Liede-boek, vercierd met veel mooije bruyloftsliedekens en gezangen."

AMOUREUS MINNE-LIED.

Op een aangename voys.

1. "Ik sey goeden avond, lieve Joosje,
"Mijn suyker-doosje,
"Nu eens gekust, wy sijn alleen.
"Ik mag u schoonheyd heel wel lyen,
"En al mijn vryen,
"Dat is om u en anders geen,
"Ik segje mijn hartje, mijn troosje, mijn schat,
"Ik sweer je by 't bont van Lubberts ooms kat,
"En och! och! dat ik jou had.

2. "Heer wat praat die vryer aardig,
"En hy is waardig
"Een meysje die het maar wil doen.

"My dunkt gy soudse ligt bekooren,
"Na ik aanhoore,
"So loerd' broer Knelis bijster groen.
"Gy segt het so geest'lyk, aardig, so raar,
"Ik wensch u de bruygom binnen 't jaar
"En och! och! mijn lieve-vaar.

3. "Hey mijn bruydje, mijn malle guytje,
"Mijn trekke-bekje,
"Daar is er mijn hand en daar is er mijn trouw.
"Wilje 't doen? so magje wesen
"Mijn uyt-gelesen,
"Mijn koningin, mijn waarde vrouw,
"En segt maar ja en maakt my niet bang,
"So sing ik van vreughdt een vrolijken sang,
"En och! och! gy wagt so lang.

4. "Wel ik sal 't mijn besje vragen,
"'t Is ligt te wagen,
"So kom dan morgen om bescheyd,
"Dan sal ik 't u al verhalen
"En vertalen
"Wat dat mijn besje heeft gezeyd,
"Maar ik sorg sy is'er niet wel besind,
"Praat ik van trouwen so seydse mijn kind,
"En och! och! siet wat je begint.

5. "Wel mijn alderliefste liefje,
"Mijn honingh-diefje,
"Nu bid u besje met fatsoen,
"Dan sult gy haar oude sinnen
"Wel haast verwinnen,

"Tot dat sy seyd gy sult het doen.
"Hey dan ben ik bruygom en gy de bruyd,
"Haalt ons de notaris die 't huwelijk sluyt,
"Couragie! Couragie! mijn vrije is uyt."

VRIJAGIE TUSSCHEN EEN JONKER EN EEN HERDERIN.

STEMME: *Al wat men doet men kan*, etc.

1. "Godt groet uw goeden morgen herderinne,
"Hoe komt gy so vroeg in het groene woud,
"Al met u schapen so ten velde inne,
"Hier in het fiere groene gras bedoud?
"Rust by dees' beeken,
"Ik moet u spreeken
"'k Versoek u tot mijn vrouw,
"Helpt my uyt den rouw.

2. "Ach! jonker staakt dog al u valsche minne,
"Ik ben een eer'bre slegte herderin,
"Die met haar schapen trekt ten velde inne,
"Gaat naar het hof, veranderd daar u min.
"'k Blijf by mijn schapen
"Om vreugd te rapen,
"Ik ben te slegt voor jou,
"Gaat kiest vry een juffrouw.

3. "Ach, schoon princes, edele herderinne,
"Ach! schoonste beeld verhoord dog eens mijn klagt;
"Ik ben een jonker, die u kom beminnen,
"Versmaad my niet omdat ik u verwagt.
"Engel gepresen,
"Wilt mijn genezen,
"Laat vaaren 't groene woud
"En kiest een schat van goud.

4. "Ik heb lakeyen ende kamenieren,
"Die u het lijf sullen vercieren gaan.
"Daarom wilt uwen min aan mij besteden,
"Engel laat varen al wat u gaat aan.
"Ach! lief gepresen,
"Wilt mijn genesen,
"Ontfangt tot trouw te pand,
"Een schoone diamant.

5. "Ik sal mijn lief een sijde kleed doen maaken,
"Een rok doorwerkt van fijn rodergoud,
"En een paar muylen van fijn rood scharlaaken
"Met goude kanten rondom heen beboud.
"En paarel-snoeren,
"Die sult gy voeren,
"Op u hart een fijne boot,
"Mijn lief gelijk de groot.

6. "Op uw hoofd sult gij een fontasie draagen
"Van fijne kant en goude linten klaar,
"Dat u de vreugt en staat sal wel behagen,
"Engel laat varen al u schaapjes maar.
"Ook sult gy voeren
"Een gouden centoeren
"Met diamanten stijf
"Gebonden om u lijf.

7. "Jonker door al uw soete minnewoorden
"So sal ik my terstond bereyden gaan,
"U groote staat die gy my stelt te vooren,
"Bedenkt u nog eer dat het is gedaan.
"Ik kom ontfangen

"Met groot verlangen
"Uw trouw in eerbaerheyd.
"De jonker was verbleyd.

8. Vlegt nu een groene krans van lauwerieren,
"Van Maegde-palm, bloemen en groene kruyd,
"Wilt nu de bruygom en de bruyd vercieren,
"Sa musikanten maekt een soet geluyd.
"Speelt op schalmijen
"Wilt u verblijen
"En wenst dit soete paar
"Geluk en vreugd te gaar."

HOOFDSTUK XVI.

DE MEIBOOM. DE PINKSTERBLOEM. ST. NICOLAAS-FEEST.

Wij zouden partijdig zijn, indien wij ons alleen bij de uitspanningen der jeugd uit den deftigen stand bepaalden en geen melding maakten van die der jongelieden uit den geringen burgerstand en het volk. Sommige hadden alle standen gemeen: andere waren alleen het eigendom van den laatsten. Tot gene behoorde het vieren van den eersten Mei.

Wij mogen ons thans niet verdiepen in een geleerd onderzoek naar den oorsprong van de viering van dien dag, noch, op het voetspoor van Ovidius, de verschillende gevoelens daaromtrent opsommen. Zulks zoude niet strooken met den aard van ons werk; het zij dus den lezer genoeg dat die dag bij vroegere en latere beschaafde volkeren aan de natuur en de liefde geheiligd was. Men ging dan ten rei wijl de natuur geheel uit haren winterslaap ontwaakt, het schoone liefelijke jaargetijde weêrgekeerd was: dan werden liefdesbanden en andere verbindtenissen gesloten, dan ging de

vrolijke jager in 't groene jagtbuis met de groengesierde boog ter jagt, dan werden de jeux floraux gehouden, spanden de cours d'amour hunne vierschaar, dansten jongelieden in 't groen gedost en met groen versierd rondom den rijkversierden meiboom en zwolgen den geurigen meidrank, die ook gekroonden en geletterden niet versmaadden, met volle teugen in. Overal praalde reeds bij het aanbreken van den eersten meimorgen de met groene festoenen en goud- en zilveren papieren lovertjes, waarop soms geestige en gepaste devisen geschreven waren, behangen meiboom. Burgers hadden hem voor hunne overheden en begunstigers, armen voor de rijken, schoolknapen voor hunne onderwijzers, minnaars voor hunne minnaressen, kinderen voor hunne ouders geplant. Te 's Hage vooral maakte de burgerijen van oudsher en vooral de schutterijen veel werk van zulke boomen, wier devisen "de gezintheid van het volck, wat het prijswaerd achtte, wat het stoffe tot afkeuringhe gaf rondelyck te kennen gaven." Tot een proeve deelen wij eenige artikelen uit de nieuwsbladen der XVIIe eeuw mede.

Wij lezen in dat van 1669:

"Als het nu den lesten dagh en avont van April was, hebben de burgers van 's Gravehage (volgens oude gewoonte) ses rustige meyboomen gheplant, een voor de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, in welcker wimpel stonden dese woorden: "Humanarum grande decus columenque rerum", denoterende "hoe grooten zuyl van Staet dat Hollant was"; een voor de Staten-Generael, daer op stont: "spirat adhuc amor vivúntque commissi calores," beteekenende "dat de oude liefde en affectie weder te boven quam, schijnende te slaen op de Triple alliantie"; een voor de Prins van Orangien daer opstont: "crescit occulto velut arbor aevo, fama Marcelli", beteekenende "dat de fame van Marcellus waschte en nam noch al toe in dese bedolven eeuwe."

1 May 1671. "Den morgen-stondt was naeulyckx in den Hage op den 1 Mey geresen, of men sach noch de oude fluxheyt der Hagenaers door 't oprechte van ses meyboomen, als een voor de Ed. Gr. Mog. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, met dit

advijs in den wimpel: "non molestate securus", dat is: "hoewel ongenoegt, past evenwel op"; voor de Staten-Generaal stondt in de wimpel van den mey-boom "in fulcrum pacis", "tot versekeringh van vrede moet men voorsien sijn van wapenen." Voor sijn hoogheyt den heer Prins van Orangnien stondt op des mey-booms wimpel dit advys: "avitae nobilitatis retinens", de voetstappen der doorluchtige voorouders te volgen; voor de heer Prins Maurits van Nassauw: "in arena ante arenam," "men dencke niet alleen op oorlogh als den krijgh aengaet, maer oock selfs van te vooren"; voor de Princesse Douagiere van Orangiën "et enim mihi multa vetuste scire debet," "ick heb in mijn dagen veel beleeft", en voor den Colonel, "civile decus et tutamen," "de burgerlycke bescherminghe en haer cieraet."

1 May 1672. "Daer wierden naer ouder ghewoonte weder by de burghers in 's Gravenhaghe mey-boomen op-ghereeht, edoch met wonderlyck vervolgh. Hare onghenoegen waren haer devysen, 't gevolgh salt uytwysen."

1 Mei 1673. De burgers van 't groene vendel hebben op mey-avont, na ouder gewoonte, weder mey-boomen geplant, als een voor sijn Hoogheyt met dit advys: "tu Princeps Belgis, Belgae te Principe digni," d. i. "ghy zijt een Prins waerdigh om de Nederlanders te regeeren en de Nederlanders oock niet onwaerdig soodanigen Prins"; voor de Staten-Generael een met dit advys: "causae confidite et armis", d. i. betrout op de goede saeck en wapenen"; voor de Staten van Hollant een met dit advys: "quid mirum, si regna labor mortalia vexat," d. i. "is 't wonder soo tijdelycke regeeringen veel moeyten onderworpen zijn"; voor Mevrouwe de Princesse Douagiere een met dit advys: "omnis in unam contulit laudes Deus," d. i. "al wat een vrouw begaeft en prijswaerdigh maeckt heeft Godt alleen in u gevoeght"; voor d' heer Prins Maurits van Nassau een met dit advys: "magnorum haud unquam indignus avorum," d. i. "niet minder als mijn groote-voorouders"; voor den grave van Waldeck een met dit advys: "virtutis est domare quos cuncti pavent," d. i. rechte dapperheydt die geene 't overwinnen, daer alle andere voor schricken"; voor den

coll. Pietersons een met dit advys: "amor civium optima mercis" d. i. de liefde van de burgers is de beste vergeldingh'."

1 Mey 1675. Op mey-avont planteden de burgers van 's Gravenhage weder meyboomen, met hare sinspreucken, namentlyck een voor sijn Hoogheyt staende voor een heyr dat in slagorde stont met dese sinspreuck: "pro Düs et Patria sic stabat Belgicus Hector", beduydende "onsen Hollandsen Helt staet voor de Godsdienst en het Vaderlant"; een voor de Heeren Staten van Hollant met dese sinspreuck: "crescite Nassovio Patriae sub Principe Patres," 't welck is: "wy wenschen dat den Staet onder het beleyt van sijn Hoogheyt mag groeyen en bloeyen"; eene voor de Heeren Staten-Generael met dese sinspreuck: "conjunctos iterum nullus disjungat," sijnde: "wy wenschen dat de Provintiën weder om te samen gevoeght, niemant magh scheyden," en voor andere staatspersoonen.

De gewoonte van "Mey-boomen van Staat" te planten is tot de fransche revolutie in gebruik gebleven. De laatste werden door de burger-schutterij vervaardigd, en meest vóór de planting in haren Doel door de vorstelijke familie bezigtigd. Zoo ging Willem V, vergezeld van den hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel den 26 April 1759, naar den schuttersdoel, waar de officiers van het Columbijnen vaandel in hun compagnies-gewaad gekleed, vergaderd waren om hem op te wachten. Hij werd door hen naar de kamer geleid waarin deze "cieraden gereed stonden". Omtrent een uur hielden beide prinsen zich toen bezig met het beschouwen der prachtige boomen en het lezen der devisen. In vroegeren tijd was de mei-boom omkranst of hingen er versierde kroonen in, die des avonds verlicht, en door 't Hof bezigtigd werden. Ook werden den eersten Mei, de guarde der Staten van Holland en Westmerland, met nieuwe habijten van colders, spaensche casacken en anders seer heerlijck gemonteert en deed de prins van Orangien insgelijks al zijne pagien en lackeijen versien met nieuwe livrijen, swaer en kostelijck met silveren passement geboort en anders na advenant, 't gunt seer costelak stont."

Was het een vroege, zachte lente en stonden den 1 Mei de boomen

in bloei, dan was het in de steden en dorpen een regte vreugdedag. Men wandelde tusschen en onder groene heggen en bogen, waaraan geen gouden en zilveren lovers gespaard waren: de jongelieden zonden elkander mey-giften, bloemen, galanterien, en des avonds waren de voornaamste straten prachtige feestzalen waarin de luchtige jeugd vrolijk opsprong en mey-zangen aanhief. Soms ging het er dan zoo ruw toe dat het "vieren van den May "t volgende jaar bij klokgeklep of plakkaat verboden werd.

Enkele plaatsen hadden hare bijzondere gebruiken. Te Texel b.v. waren de jongelieden gewoon des avonds van den laatsten April al het hout en de brandstoffen, die zij magtig konden worden, bij elkander te brengen en er rondom te dansen. Men noemde zulks Mey-blits. Te Lage Zwaluwe stonden de knapen bij het dagen van den morgen op, klommen op de daken der woningen hunner vrijsters en staken er groene takjes op. Dan zag men zooveel takjes op de daken als er meisjes op het dorp waren. De meisjes sprongen dan vroeg uit het bedde om te zien of er een groen of een dor takje of wel een stroopop op het dak stond. Zulks deed men ook elders; doch op sommige plaatsen haalden de jonge knapen des nachts de vogelverschrikkers uit de tuinen en plaatsten dien in lompen gehuld op de daken van onwillige en oude vrijsters. Welligt is dit gebruik nog een overblijfsel van het romeinsche, waarvan Ovidius — naar de vertaling van Hoogvliet — dus zingt:

"Men plag een altaar op te rechten in 't begin
"Van Mei, en een getal van beeldetjes te maeken,
"Om huis en haartgoon te vereeren, die de daken
"Beschermen. . . . . .

In de XVIe eeuw, toen de abdij nog bestond, werd deze dag vooral door de rijnsburgsche jeugd feestelijk gevierd.

"Op den eersten Mei" — lezen wij — "zag de abdisse de meidansen en hoorde zij de lentezangen harer goede dorpers. Vroeg in den avond van dien dag rigtten de rijnsburgsche vrijers en vrijsters op het plein om het hof, in het midden der schoone lindenboomen en

regt voor de abdij, een hoogen steng op, waaraan een fraaije bloeijende mei- of denneboom was vastgehecht, die met wimpels, appels, eijeren, bloemen en allerlei groen versierd, zijn kruin boven al het geboomte verhief. De vrijsters in helder wit gewaad gedoscht, met bloemen en kransen in de lokken, naderden dan de abdis en noodigden haar en de joffers, en de priesteren en de edellieden en het gansche convent, om in hare vreugde te deelen en den meiboom te beschouwen. Het hooge gezelschap voldeed gaarne aan die noodiging en begaf zich naar eene door een staketsel afgezette plaats, tusschen de abdij en de meisteng. Nu verscheen de jeugd, hand aan hand, boog voor de abdis en haar gevolg en hief allerlei vrolijke liedekens aan. Dit gezang werd door een oorverdoovend muzijk afgewisseld, en nu begon de dans, op de maat van trom en trompet, rondom de steng en werd met zulk eene gezwindheid uitgevoerd, dat de jonkvrouwen door het zien, niet minder dan de voeten der jongelieden door het dansen, vervoerd werden. Na het eindigen van den dans werden zij door den kapelaan der abdis, uit haren naam en dien der kloosterlingen bedankt, en met een vat van 't beste kloosterbier of eenig geld beschonken." Onder de liedeboekskens zijn er die, aan dezen dag gewijd, den titel van May-blom, May-boom, May-wensch, May-liedekens, Maygift van verscheyde vogelen aan alle eerbare jenge lieden, (het werk van Henrik Albertz in de Rijp,) voeren, doch men vindt ook mei-liederen in de vroeger genoemde bundeltjes; aan de "Eerlycken pluckvogel, verçiert met veelderlei pluymkens van minnelliederen" enz. ontleenen wij het volgende.

MEY-BOOM.

STEMME: *Van den kock.*

"Ick kom hier planten
"Met geluyt, trommel en fluyt,
"Eenen groenen en playsanten
"Mey-boom, voor u deur, schoon bruyt.

"Want een ider moet belyden
"Dat g'om u raer schoonigheyt
"Van schoon meyskens en schoon mey'en
"Verr' den schoonsten mey-boom sijt.

"Gij gaet te boven
"Door u minnelijck' gelaet,
"Al wat datter in de hoven
"Lieftelijck en jeughdigh staet.

"Het bevalligh Nachtegaeltjen
"Dat soo soet singht in den Mey
"Swijgt en luystert naer u taeltjen
"Als g' een lied singh in de vry.

"O zoete Meysken,
"Die ick lief heb ende vry,
"Ghy bloyt jeugdigh als een reysken
"In den zoeten koelen Mey.

"U geel hair en purpre montjen,
"Met u lodderlijck gelaet,
"Blinckt gelijk een morgenstondtjen,
"Bloost gelijk den dageraet.

"En om te thoone
"Dat u schoonheyt spant de croon
"Boven alle mael de schoone,
"Die de werelt stelt ten thoon.

"Gaen ick uwen Meyboom kroonen
"Ende dansen om de croon,

"Singende met zoete thoonen
"Liefste lief ghij sijt seer schoon.

"Nu gaen ick schrijve
"In den Meyboom die hier staet,
"Dat ick uwen dienaer blijve
"Tot dat 't leven mij verlaet.

"Daer op kus ik dat Meyboomken,
"En opdat het beter groeyt,
"Sal het met een trane stroomken
"Van mijn oogskens sijn besproeyt.

"Ick sal volherden
"In u min, o soete maeght,
"Dat noch niet en is kan 't werden
"Als het u maer en behaeght.

"Valt den boom ten eersten slagh niet
"Daer van is klijn swarigheyt,
"Hij en groyt op eenen dag niet,
"Die volhert en wint den strijdt."

Even als op de feesten der Heidenen, wisselden op de chrislijke zich geestelijke en wereldsche vreugde af, ja het scheen dat hoe ernstiger de eerste, des te grooter de laatste en niet zelden deze een parodie van gene was. Men denke aan het dauw slaan op Hemelvaartsdag; dan zag men in den vroegen morgen eene door sterken drank bedwelmde menigte naar buiten gaan en den heiligen dag zingende en stoeijende begroeten. Op het pinksterfeest, liet men witte duiven, symbool van den H. Geest in de kerken vliegen; de dag na het feest was aan Mars en Bacchus gewijd en de witte en vergulde duif het

mikpunt van den schutter. De hervorming heeft vele misbruiken afgeschaft, doch die op de heilige dagen gepleegd werden, waren zoo diep in 't leven des volks gedrongen, dat noch Luther noch Calvijn, noch kerkelijke noch wereldlijke banbliksems ze konden afschaffen. Wel hield men er geen gewijde duiven meer op na, versierde men geen kerken met groen en bloemen, slingerde men geen palmfestoenen langs hare wanden en altaren, maar aan de plegtige omgangen, het vogelschieten, de pinksterdansen, spelen en liederen hield men vast.

Tot de omgangen behoorde reeds in overoude tijden die van de pinksterblom. Bekranst en met groen en loveren bedekt, met bloemen door het loshangend haar geslingerd, in het wit gekleed en een meitak in de hand, geheel in bloemen en bladeren gehuld of met goud en zilveren papieren lovertjes bestrikt, liep het jonge volkje langs de straten van steden en dorpen.

De pinksterbruid of blom, de koningin van 't feest, op gezamenlijke kosten versierd, was door een stoet van in het wit gekleede maagdekens omringd; een der speelnooten ging aan de woningen om, en de vergaderde schat werd des avonds in brooddronkenheid doorgebragt; en die was vaak zoo groot en de liedekens door de bruid en haren stoet gezongen waren vaak zoo ligtzinnig, dat de regering verpligt was den omgang der pinksterbloemen strengelijk te verbieden, zoo als in 1612 te Amsterdam, 1646 te Enkhuizen, 1635 te Haarlem, meermalen te Dordrecht, Zwijndrecht en elders, in 1693, 1695, 1698 te Arnhem op poene van een goudgulden voor elk kind, dat den eiertak geleidde.

Wanneer wij wilden vermelden hoe die optogten in de verschillende provintiën geschiedden, hoe de bruiden uitgedost waren en welke plegtigheden er bij hare omwandelingen plaats hadden, gewis zouden wij er een boek mede kunnen vullen, doch ook onze grenzen verre overschrijden. Wij bepalen ons tot Holland en nog wel bij een enkele plaats. In alle steden en dorpen bleef het gebruik door de XVIIe, XVIIIe, ja hier en daar tot in deze eeuw stand houden. De pinkster-

bruiden mogten verschillend versierd zijn, de hoofdtooi bleef bloemen en loveren, doch in den Haag begonnen zij allengskens dit hulsel af te leggen zich naar de heerschende mode te tooijen en deze alzoo à la risée publique overtegeven.

Zoo las men in den Haagschen Mercurius 1698: "Wederom begint zich de pinksterblom met al hare magnificentie te vertoonen. Onder anderen vernam men een groote meid met haer trony zoo vol mouches dat zij veel geleek naar een opgesneden suster met krenten. Deze artificiele vliegen waren niet van de bonne faiseuse te Parijs, maar gesneden als een rhombus of mathematische figuur die vier egale liniën heeft, maer de hoecken oblicq of dwars." Men herinnere zich dat de mouches toen algemeen in gebruik kwamen evenals de masques van blanketsel, "die (zoo lezen wij bij een schrijver van dien tijd) oude sloven voor jonge dochters doen passeren, al hebben ze vel van geplooide gordijnen of als een bast van een ouden eikenboom." Berkhey meldt, dat men in zijn tijd te Leyden op elken tweeden pinksterdag, gewoon was aen de weezen, pinksterbloemzangsters, een koekje met een stuiver uit te deelen: in zijn meer gevorderden leeftijd deelde men op Nieuwjaar- Paasch- en Pinksterfèesten, paaschbrooden, zoogenaamde duvekaters en andere lekkernijen uit.

Ook te Purmerend en in de Beemster gingen de weeskinderen langs de huizen rond om te zingen, terwijl een jongen en een meisje van den troep in het wit gekleed en met bloemen versierd voorop traden, hebbende de jongen een met bloemen omwonden staf en het meisje een evenzoo opgetooiden beker in de hand.

Hun gezang bestond uit het referein:

"De pinksterbruid
"Die gaat vooruit,
"Haar voetjens die willen niet hooren,
"En als ze dan niet hooren wil
"Dan gaat de bruid verlooren.

Ook in de Zijpe waren het eenige weezen, jongens en meisjes,

waaronder ééne de pinksterbloem voorstelde. Zij was opgetooid met sitspapier in verschillende figuren geknipt en gekleurd, en zoowel van voren als op den rug neerhangende. Een van den troep had een kroon gemaakt van twee kleine op gelijke wijs versierde en ook met goud- en zilverpapier opgesmukte hoepels. Wanneer zij toegelaten werden om te zingen, werd er een kring gemaakt met de pinksterbloem in het midden. Zij, welke den kring vormden, liepen rondom de pinksterbloem een toepasselijk lied zingende. Nadat zij eenige woorden gezongen en in het rond geloopen hadden, werd door den kroondrager de kroon op het hoofd van de pinksterbloem geplaatst en het zingen en rondloopen voortgezet, tot dat men het einde van het rijmpje had bereikt. Daarna nam de kroondrager de kroon weder van het hoofd der pinksterbloem. Zij droeg een schoteltje, waarin de gegevene penningen geworpen en bewaard werden. Elders zat de met bloemen, linten en papier versierde pinksterbloem in een rol- of wel in een mandenwagentje en werd door zingende kinderen of vrouwen vergezeld. De beroemdste pinksterbloem was die van Schermerhorn, in de Arcadia van Claes Bruin en latere geschriften afgebeeld en beschreven. Zij werd voorgesteld door een jonge dochter staande op een draagbank en omhangen met twintig zilveren tuigen, tien zilveren bellen, drie beugeltassen en vijf en twintig kettingen, houdende in de regterhand een zilveren kommetje en in de linkerhand een zilveren bel, waarop zij blies terwijl de giften der omstanders werden ingezameld, en zij door vele andere jongedochters werd rondgedragen. Ofschoon het (uitgenomen de "Scheveningsche Pinkstervreughde") aan liedeboekjes ontbreekt die bepaald voor het pinksterfeest bestemd waren, zoo ontbreekt het echter aan geen liedekens die bij deze gelegenheid werden gezongen en in de vroeger gemelde bundeltjes zijn opgenomen. Nog in deze eeuw werden die liedekens, schoon verbasterd, ja soms schier onverstaanbaar geworden, aangeheven. De Navorscher heeft verschillende proeven van pinksterrijm uit Gelderland en Noort-Brabant medegedeeld, die wij hier niet willen invlechten.

Het was in vroegere eeuwen een vaste gewoonte dat de priesters en schoolknapen gedurende het pinksterfeest geestelijke drama's op kerkhoven en markten vertoonden.

In die drama's speelde de duif steeds een hoofdrol. In latere dagen sloegen de rederijkers schavotten op de markten op en vertoonden hunne paasch- en pinksterstukken voor het volk. In Holland gaven zij steeds schriftuerlijcke spelen, die in verband stonden met het feest, doch altijd volgde er een zotte klucht, die den indruk van het vorige spel geheel uitwischte.

Hierover echter later; thans mogen wij ons alleen tot de vermaken der hollandsche jeugd bepalen.

Er was geen feest dat door jongelieden van allerlei standen met meer verlangen werd te gemoet gezien dan dat van St. Nicolaas. Reeds in de XIVe en XVe eeuw werd het hier te lande gevierd; het eerste berigt er van vinden wij in een oude Dortsche rekening van 1360. "Op St. her (lezen wij daar) Nyclaesdach 1 L. gr. aen die scholers voer her oerlof." Uit deze woorden blijkt dat de kinderen der groote school op St. Nicolaas-dag, oorlof, verlof kregen om uit de school te blijven en daarenboven geld van de stad ontvingen om zich vrolijk te maken. Zoo hadden zij ook oerlof bij eerste missen, bruiloften, kermissen, heeren inkomsten, enz. doch zulks werd bij publicatie van 21 October 1450 verboden.

In 1363 bevond zich Jan van Blois, heer van Gouda, pair van Frankrijk, op St. Niclaes-dach te Dordrecht. Welhaast was hij omringd door scoelnaers die ook hem, gelijk zij gewoon waren de vreemdelingen om "bisschopsgelt, coninicksgelt, vast-, past-, kermis-, marckt-, hoechtyt-, kaers- en biergelt te bidden, om gelt tot haeren hoechtyt van St. Nyclaes en haren biscop" vroegen. Hij gaf ze 5 L. 4 s. welke aanzienlijke som ook door hem te Bergen in Henegouwen "aen de scoolnaers tot haren feesten van St. Nyclaes" geschonken was.

In de XVe eeuw ontmoet men ook het bekende St. Nicolaas-brood,

dat de Grieken in zee wierpen om het kwade weer te stillen, (St. Nicolaas was de patroon der zeevarenden en de groote schutsheilige van handeldrijvende steden, ook in ons land b. v. van Staveren, Kampen en Amsterdam), en nog in den aanvang dezer eeuw, benevens gewijde palmtakjes, agnus Dei, bloesemknoppen, paaschwas, Ignatiusdoozen en boonen, Lucas en conceptions brieven te Weenen verkocht werd. Dit St. Nicolaas-brood, of volgens oude rekeningen S. Claes-baecksel, moet niet verward worden met de zoogenaamde Nicolai-panes, die Nicolaus Damascenus uit Syrie aan keizer Augustus zond, en van welke die vorst veel werk maakte, maar was hetzelfde hetgeen elders St. Claes-coeck genoemd wordt. Zoo deelde men in 1403 te Dordrecht "coninc-, claes-coeck en taert aan die kynders op hunne patroon St. Nyclaes" uit. Ook vond men amandelbrood onder "de hoogtijdgiften van St. Niclaes." Mogelijk is dit amandelbrood hetzelfde als ons tegenwoordig massepain of marcepain. Dit laatste bekleedde onder de gebakken der XVe, XVIe, XVIIe eeuw op den disch onzer voorvaderen een aanzienlijke plaats. Volgens sommigen zou het woord eene verbastering zijn van Marci-panes of Marcus-broodjes, die de bakkers voorheen, den 25sten April te Erfurt in Thuringen bakten, ter eere van den H. Marcus en ter gedachtenis van zekeren hongersnood, in 1438, toen een brood ter grootte van een ei, voor verscheidene schellingen verkocht werd: anderen leiden het eenvoudig van het Ital. "marzepane, digt op een geperst amandeldeeg" af.

Bredero gewaagt in zijn "Moortje" van Marsepeyn of taert:

"Denckt eens hoe garen eetje
"Van Marsepeyn of taert of soo een leeker beetje,
"Van ramsnieren of van een hane kams pastey;"

Roemer Visscher van "soetsmakende marssepeynen", en J. van der Veen geeft in zijn "Adams appel" (1662) eene afbeelding van een marsepijn, met deze regels er onder:

"Aenschout dees Marsepijn vol poppegoet en bloemen,
"Vergult, gekieremiert, (men kan 't niet alles noemen)

"Vol loveren geflikt op 't ongevrosen ijs,
"Maer wat er binnen schuylt, dat wert den snoeper wijs."

Welligt vraagt men hoe of dat marsepain toen werd gebakken? In een oud kookboek van dien tijd vindt men het volgende recept: "Neem amandelen, die eenen dach en nacht in schoon water hebben gelegen, die also schoon gemaect zijn, alst mogelijk is, stoot die, altyt wat vers water insprengende, dat geen olie en worde. Dan neemt also veel goet wit zuyckers als amandelen. Alst al wel 't saemen gestooten is, en met rooswater gelenget, so doeget 't samen in eenen ydelen dop, ende settet in een panne en latet backen in den oven ende besprengt dit wel met zuycker en rooswater ghemenght, dat niet te seer en verdrooge. Ghy moget oock backen in een panne over 't vuyr, maer siedt dan wel toe dat niet en verberne."

Reeds in de XVI[e] eeuw was het gebruikelijk dat kinderen bij vrienden of magen des avonds een schoen of klomp bragten of in den schoorsteen hingen, waarin dan de Heilige des nachts zijn gaven stortte. Bredero gewaagt er van in zijn "Moortje":

"Als het Sinter Claes was," verhaalde de oude Geertruid, "so sette men (seun tot jouwent de schoen,
"Wat pleger jou moer, Griet Jans, daer en hiele hoop goet in te doen!
"Hiele peper-huysjes met suycker-erretten, met kabeljaus-oogen en (kapittel-stocken.
"Noch kreegh hy een kolf van Klaesje Buytenaer, songder quast en (songder scheur,
"Met een walbarcken warp-tol, met een staele pen, en een plaetje (daervuer,
"Met een groot Embdert" enz.

"Daer is 't al over twiën (leest men in Barons "Klucht van Lichthart en Aersgat sonder sorgh" 1653) en 't wyff is noch te soecken
"Datter Sintere Claes een T in der schoen steecken moet, met een (paer deventersche koecken."

Dezelfde autheur klaagt bitter over de snoeplust der vrouwen van zijn tijd die hij "opmaeckstere, kommeeren, aerdighe lulsters" noemt.

". . . . . mare dachelyckx soo te smullen,
"En kan by gort niet gaen, de pop selder anders hullen,
"Of sulcke sullen, borsje, als gy of ick ben, vaer,
"Souwen een reys nae Kuylenburgh moeten doen al binnen te jaer,
"Hael in, hael in by gort de schaer."

In de XVIIe eeuw werd het St. Nicolaas-feest veel "tumultueuser" dan in onzen tijd gevierd, ja zoo zelfs dat de regering het, ook op aansporing van de kerkeraden die het "superstitieus" en een "restant der paperijen" noemden, ten strengste verbood, gelijk zulks in 1657 te Dordrecht geschiedde. Bij eene keur van 1600, in 1607 hernieuwd, werd te Delft verboden "op den Ve December 't welk genaemt wort Nicolaes avondt kramen op het marktveld op te slaan, in welcke cramen vercoft worden verscheyden goederen, die men den cleynen kinderen dyets maeckt dat den zelfden Nicolaes hemluyden geeft, 't welck eene saecke is nyet alleen strijdend ende teghens alle goede orde ende politye, maer oock de luyden afleydende van de ware Godesdyenst ende streeckende tot waengelooff, superstitie ende afgoderije, de welcke in een gepolitierde christelicke gereformeerde stadt nyet en behoort getolereert te werden." In de keur van 1607 werd ook verboden, "gheen broot, coeck, suycker, ofte andere eetwaren te vercopen, hebbende 't facoen van eenige beelden ofte daer eenich beelt ofte beelden in ofte opgebacken ofte gestelt sijn."

Veel zorg baarden den kerkeraad de vooravonden van het St. Nyclaesfeest, wijl dan de buurvrijers en vrijsters zich bij den bakker vereenigden om het goud en zilver op de klaes-koek te plakken. Er werd dan gegeten, vooral gedronken en gedanst, en het ging er soms zoo ruw toe dat die bijeenkomsten met name verboden en de ouders gewaarschuwd werden hunne kinderen er niet heen te zenden. Onder het volk leven er nog verminkte fragmenten van oudere liederen

die op diergelijke plakpartijen door de plakkers en plaksters werden aangeheven zoo als:

“Sinter Claesje bisschop,
“Set je hooge muts op,
“Geef de soete kynders wat,
“En de stouten op hun....
“Sunter Claes, soet heyligh man
“Treck je besten tabbert an,
“Rijdt er meê naer Amsterdam,
“Van Amsterdam naer Spanje,
“Appeltjes van Oranje,
“Appeltjes van de boomen,
“Daer wonen de rijcke oomen,
“Daer woonen de rijcke juffertjes,
“Die draeghen twee paer luffertjes,
“Die draeghen twee paer mouwen,
“Lief meisje willen we trouwen,” enz. enz.

Jongelieden uit deftiger huizen zonden elkander, gelijk op den 1sten Mei “Maygiften,” “St. Nicolaes giften”, ook wel den schoen. Johan van Someren zond zijn minnares Elisabeth Vervoren er een met het volgende gedicht:

“Ist vremt, mijn Engel, dat ick tracht,
“Mijn schoen bij u te mogen setten,
“En was het niet op dese nacht
“Wanneer men zong de kinderwetten,
“Die Sint-Niclaes ons Hollandt biet
“Als hij zyn schatten op ons giet.

“Myn schoen send ick u niet alleen,
“Maer ziel en lichaem beyd te samen,
“Het lichaem dat u aengebe'en,
“Soo heftich wenscht na 't lieve amen,

"Dat van u lipjes neder-daelt
"En 't dorstich hert ten hemel haelt.

"Myn ziel die dorst nu naer een vloet,
"Een vloet van soete water-stromen,
"Ontsprongen uyt u sacht gemoet,
"Waerdoor mijn leven is bekomen,
"Mijn leven dat nu in u hant
"Getrouwelijcken staet gheplant.

"Komt, blaast dan uyt u lieve mont
"Een woortje dat myn hert besteygert,
"'t Erbermen wert aen my gejont
"Voor 't geen voor dese was geweygert.
"Ick houd mijn schoen en send myn hert
"Waer in ghy aengebeden wert."

Ook in Godshuizen werden de weezen en oudjes op St. Nicolaes-avont niet vergeten. Zij kregen dan "sprenckvleys met jeus" of wel wittebroodssop, een smakelijk geregt in die dagen. Het wierd ook op paschen en pinksteren opgedischt. De oude Geertrui, die wij straks ontmoetten, dacht in haar ouden dag nog aan die lekkernij:

"In (zei ze) as het kors-tyt was, dan noode hij ons op de wittebroots sop,
"Heer wat gooter jou Fijtje Floris een pot met gulle botter op,
"In dan droncke wij Betouw ende wijn soo lustigh als water
"En alle Drie koningen stuurde se ons een moye Deuvekater!
"In jou vaer die was soo milt en soo ryaels dat hij ons sonder vragen
"Gaf een nieuwe-jaer met een teerpenning teugen de Kopperdedagen."

Elders wordt van "fraai gecouleurd suiker-spek" als lekkernij gesproken.

Ook op het land vierde men St. Nicolaas, en niet alleen al etende en drinkende en dansende, maar hier en daar hadden er nog andere festiviteiten plaats. In sommige dorpen van Rijnland b. v. waren de boeren gewoon, indien hun het geluk te beurt viel, op dezen dag

hunne koeijen in het land te mogen melken, al hun volk met zoete melk en beschuit, bij de koeijen in de weiden te onthalen. Dit oude gebruik werd in 1777 door Jan van der Swam te Rhijnsaterwoude en C. Swaneveld te Leimuiden weder ingevoerd. Te Rhijnsaterwoude lieten zij de buurkinderen en te Leimuiden al de kinderen van Leimuiden en Vriezekoop, zonder uitzondering, beneden de 14 en alle oude luiden boven de 70 jaar door den omroeper uitnoodigen, om tegen vier uren na den middag, op de kade van den wassenaarschen polder te komen, waar zeven groote melkemmers met gewarmde melk en met 175 dubbele beschuiten gevuld in weinig tijds door hen gebruikt werden.

Onder de gebruiken die in de XVIIe eeuw bij de jongelieden op het land in zwang waren behoort de "kraeck", dus noemde men op Texel een gezelschap jongelieden, dat meest den ganschen nacht duurde en naar het krieken of aanbreken van den dageraad haar naam ontleent. Deze bijeenkomst had driemaal 's weeks, beurt om beurt nu bij de eene dan bij de andere vrijster plaats. De jongens werden er op genoodigd of kwamen de vrijsters halen. Men deed dan niets anders dan eten, spaansche, portugesche en brandewijn met suiker drinken en onder een kattenmuzijk dansen. De speeltuigen waren sleutels, die op een tang werden geslagen, en op die muzijk zong of liever schreeuwde het gezelschap. De dansen waren zoogenaamde pluggedansen, waarin de meisjes geen andere beweging maakten dan wat op en neer te drentelen.

Onder meer andere gewoonten die aan Texel eigen waren, en waarvan wij later zullen gewagen, had men er ook het hanekollen. De jongens namelijk hadden er in den zomer de gewoonte het jonge riet uit te plukken en het onderste van het riet, een bolletje waarop die plant zit, te schellen, met welke bolletjes (hanekollen) waarin een suikerachtig sap is, zij dan langs de straat te koop liepen.

Er was bijna geen stad in ons vaderland, die hare zeden en bijzondere gebruiken niet had. Voor zoo ver die onze jeugd aangaan, vinden wij o. a. opgeteekend het luilakken der amsterdamsche jongens.

Des vrijdags voor pinksteren ging deze des morgens vroeg buiten de stad brandnetelen plukken en keerden ze in de hand ronddraaijend onder het zingen van

"De leuyelak!
"De groote slaapzak!
"Hij is opgestaan!
"Hij mag niet weêr naar bed toe gaan!
"Alluyn!
"Alluyn!
"Een dief in den tuyn!
"Alarm!
"Alarm!
"Een dief in je arm!
"Al schoon!
"Al schoon!
"De rozeboom!
"Alhier de Eglantier!

naar de stad terug. Des zaterdags morgens, zelfs voor het aanbreken van den dag, liepen de jongens wederom onder dit gezang, langs de straat, bonden de deuren der huizen toe, nadat ze er een kreng of andere vuiligheid aangehecht hadden, en klopten vervolgens en wierpen met steenen totdat de burgers, door dat getier en geraas ontwaakt, opstonden en de voorbijgaande buitenlui verzochten de deuren los te maken: vervolgens liepen de jongens in troepen naar buiten en veroorzaakten groote schade aan de houtzaagmolens en andere gebouwen, zoodat de regering moest besluiten om de stadspoorten op dien morgen tot zes uren gesloten te houden; en dewijl de weesjongens in dit werk veelal de voorsten waren verordenden de vaders dat de jongens op dien dag niet mogten uitgaan, voor dat zij zich naar hun werk begaven, en dat zij, zoo het bleek, dat zij zich aan dergelijke moedwilligheden hadden schuldig gemaakt, strengelijk zouden gestraft worden. Door deze en dergelijke bepalingen werd de

baldadige jeugd beteugeld en bleef er van de oude gewoonte niets over dan het geroep van leuyelak langs de straten. Die naam werd gegeven aan den knaap, die het laatst bij het gezelschap kwam en met een krans van gras en brandnetels om den hals en het hoofd door zijne makkers langs de straten werd geleid. Een ander gebruik bleef echter tot heden toe te Amsterdam tot stand, namelijk het spelen der kinderen op de beurs gedurende de eerste week van kermis die in September invalt. Volgens eene overlevering zou de regering daartoe vergunning geschonken hebben, nadat een weesjongen den aanslag van Balthasar Paul, een steenhouwersgezel uit de omstreken van Namen, om de stad tegelijk aan verschillende kanten in brand te steken (1622) had ontdekt. De weesjongen zou de belooning van *f* 300 afgeslagen doch verzocht hebben om ten blijke van erkentenis ieder jaar, gedurende eene week zich met zijne makkers vrijelijk te mogen vermaken op het plein van het gebouw, dat door zijn toedoen voor eene geheele vernieling was bewaard gebleven. En van dien tijd af gingen de amsterdamsche knapen met trommel en fluit of als krijgslieden op hunne wijze toegerust naar het beursplein, waar zij zich den geheelen dag aan een ongestoorde vreugde overgaven, uitgenomen gedurende den beurstijd, wanneer de kooplieden weder hun regt op hunne vergaderplaats lieten gelden. Op St. Jobsdag, den 9den of 10den Mei, begaf zich de Rotterdamsche jeugd naar Schoonderloo (Schoorlo), een klein dorp of gehucht tusschen Rotterdam en Delfshaven, vol herbergen en kroegen, waar zij allerlei ongeregeldheden pleegden, 't geen door de regering meermalen, laatst den 28sten April 1625, uitdrukkelijk op boete van *f* 12 en arbitraire correctie verboden werd. Van dit gebruik bleef nog lang het woord schoorlokeren, d. i. zich aan moedwil en dartelheid overgeven, het niet volbrengen van pligten en werk, schoolgang verzuimen, in zwang.

Tot de meest algemeene en ingewortelde misbruiken der XVIIe eeuw behoorde vooral het kroegloopen en dobbelen. En het waren niet slechts jongelieden uit het volk maar van de hoogste standen, die er zich aan

overgaven. Wij kennen geen tijdvak in ons volksbestaan, waarin onze natie en bepaaldelijk de jeugd zoo aan den drank en het spel was verslaafd, en ofschoon er al strenge bepalingen werden genomen omtrent het openen en sluiten der tavernen, het weeren der dobbelscholen en dronkaards met geldboeten en lijfstraffen bedreigd werden, het hielp niet. Algemeen schreef men zulks aan de ledigheid toe. Men miste toch al wat in deze eeuw den geest en de handen nuttig bezighoudt. Was het kantoor afgeloopen, de winkel gesloten, de school uit, dan hadden de jongelieden geen andere toevlugt dan het ouderlijke huis, de straat, of de taverne. In de eerste ontbrak het vaak aan gezelligheid en gemak, in de laatste kon men dobbelen, verkeeren, tricktacken, bal slaen, kegelen, kolven. Openbare uitspanningen, boeken die den geest beschaafden, het hart vormden en tevens aangename lectuur verschaften, had men niet, liefhebberij voor deze of gene nuttige kunst en wetenschappen bestond slechts in zoo ver als "zij tot winste en profijt con gedijen, anders en achtte men ze niet," collegien en tabackhuizen waren voor de jeugd gesloten. Een onzer dichters klaagt over het luylakken, leegloopen, lanterfanten, straat en herberg loopen, ten gevolge van "gebreck aan occupatien en nuttigh bedrijf" der jeugd:

"Is de schole afgeloopen,
"Is de jonge uit de kooy,
"Dan naer buyten om te stroopen,
"Of te rollen in het hooy,
"Dan aen 't smijten en het smeren,
"Dan aen 't dobblen en de caert,
"Dan aan 't suypen en het teêren,
"En het johlen met de waert.
"Leegheyt is een duivelskonste,
"Leegheyt is des kwaads fonteyn,
"Leegheyt soeckt des satans jonste,
"Leegheyt is een siel feneyn."

Een ander schreef het zedeverval bij de jeugd aan niets anders "dan aan ledigheid en gebrek aan directie" toe.

"Siet, laes! in dese saek soo synder noch twee rotsen,
"Waer in dit teere schip (de jeugd), kan breken, stooten, botsen,
"Dat is de ledigheyt, die ons geen goet en leert,
"En het geselschap quaet alwaer men by verkeert;
"Want dese klippen moet de jonge jeught vermijden,
"Sy souden onverlet een harde schip-breuck lijden.
"Wanneer de jonckheyt gaet seer ledigh langhs de straet,
"Dit maeckt dat sij niet doen als boosheyt enckel quaet.
"De ledigheyt, die is van honger, kommer, moeder,
"En van de dieverij is sij de rechte broeder,
"Een ledich mensch die is der duyvels rechte struyck,
"Want hij niet anders doet als dat hij vult den buyck;
"Een ledigh mensch die is der duyvelen oorkussen,
"Een luyaert moet in 't vyer dat niet en is te blussen,
"Siet hierom is het nut en daerom is het best,
"Dat yder jongelinck schuwt leegheyt als de pest."

En elders geeft hij dezen raad aan de ouders:

"Van jonghs af dient de jeught gebogen,
"Of sij sal hier naer niet doogen,
"Eenen ouden boom blijft stugh,
"Hij en gaet niet licht terugh.
"Buyght het spruytje met u handen,
"Houdt het jongh in vaste banden,
"Buyght ghy 't in syn jonckheydt niet,
't Sal u wesen groot verdriet.
"Wilt ghy vreught aen u soon schouwen,
"Ghy moet hem in banden houwen,
"Wilt ghy dat hij u ontsiet
"Soo en spaert de roede niet.
"Soo de kind'ren in haer dagen

"Niemedal na d'ouders vragen,
"d' Ouders zijn dan dickwels af,
"d' Oorsaeck door de slappe straf.

Te Dordrecht moet er in de XVIIe eeuw onder de jonge lieden een zonderling spel in zwang zijn geweest, geheeten "vrouwtje komt ten hoof". Godfried Schalken vervaardigde eene schilderij, waarop dit spel werd voorgesteld. Hij beeldde er zichzelven op af, tot zijn hemd en onderbroek ontkleed aan den schoot van eene jufvrouw zittende. De oorsprong van dit spel is even duister als die van het gezang "Thur en Thurdrecht", dat op vastenavond door de jeugd werd aangeheven. In de 16e eeuw droeg de aanvoerder van den rij een blank zwaard in de hand, en begon de dans onder het zingen van thúre, thurette, waarin allen instemden.

Daags voor drie koningen ging de noordwijksche jeugd met groote linnen zakken voor aan het lijf vastgehecht aan de huizen rond, roepende: "Vrou, geef je wen" en verzamelde dan brood, kaas, aalmoezen enz. Dit gebruik had den volgenden oorsprong. De abdis van Leeuwenhorst, bij uitnemendheid vrouw genoemd, was gewoon daags voor drie koningen kleederen, lijnwaad, eetwaren, vooral in het klooster vervaardigde hemden, schoenen en andere lijfsbehoeften aan de inwoners van Noordwijk en Noordwijkerhout, die, onder het geroep: vrouw abdis, geef je er wat in! met zakken voor het lijf aan de poort der abdij verschenen, uit te deelen. Ook hadden de jongelieden te Noordwijk de gewoonte, bij de omliggende boeren om kaas te gaan, een gebruik dat, volgens sommigen, uit het regt sproot, dat die van Noordwijk hadden, hunne leprozen in het leprozenhuis te Leyden te zenden, mits dat zij die van Leyden kaas bezorgden.

Wij zullen later nog van andere gebruiken gewagen, waaraan ook bejaarden deel namen. Het allerkinderenfeest, het pontsen, angen, nieten, de St. Pietersstoel en andere spelen van dien aard, welke in de XV en XVI eeuw bij de hollandsche jeugd in zwang waren, werden sedert de hervorming afgeschaft.

HOOFDSTUK XVI.

HET VRIJEN.

De hollandsche natie onderscheidde zich, gelijk wij reeds vroeger opmerkten, behalve door andere voortreffelijke eigenschappen, ook door huisselijkheid: en nog is er geen volk dat het familieleven zóó geniet en waardeert.

In de 17[de] eeuw, toen er schier geen aanleiding tot uithuizigheid bestond, was dat leven in zijn volle kracht. "Het huis (dus drukte zich een vreemdeling uit) draagt de Hollander gelijk een schildpad het zijne op den rug, het is hem dienstbaar als een gedeelte van zichzelven, buiten hetwelk hij niet leven, niet ademen kan." Niets werd dan ook verzuimd om er het leven zooveel mogelijk te veraangenamen, en daar onze vaderen van gezelligheid, een frisschen dronk en een goeden maaltijd hielden, en gaarne elke gelegenheid tot het aanrigten van festijnen aangrepen, zoo ging er geen dag voorbij, aan welken vōor het gezin belangrijke herinneringen waren vastgeknoopt, of de vrienden werden genood. De anders zoo ingetogen Hollander spreidde dan een pracht en weelde ten toon, die vaak in weinig harmonie met het statige en voorvaderlijk ameublement stond. Twee feesten waren echter de

kroon van allen, het doop- en het trouwfeest der kinderen des huizes. Voor het laatste werd schier van het eerste af door de ouders gezorgd, gelijk de bergen opgemaakt linnen, de kisten en kasten met kleedingstukken en de rijkgevulde spaarpot met gouden munten en medailjes bewezen.

Soms had de verloving reeds in de wieg, ja wel eens voor de geboorte plaats, doch meest werd zij door kennismaking, het jawoord en het vrijen voorafgegaan. En hier zijn wij op een terrein, waarop "de Hollander van dien tijd niet minder bekend was dan op de zee." Welk vreemdeling, die van hollandsche zeden en gewoonten gewaagde, wijdde niet eenige regels aan hun vrijen; en hoeveel honderden meer of min voortreffelijke tafereelen er aan ontleend werden niet door geheel de wereld verspreid? Wat van Ovidius af over de kunst van te beminnen was geschreven, werd algemeen gelezen en zelfs voor het volk gedrukt; onze zangers schilderden het vrijen, soms te weelderig en met te gloeijende kleuren, af, ja niemand onzer dichters, hoe ook in aanzien verheven of door geleerdheid beroemd, die het beneden zich achtte, zijne lier voor dat eerzaam en eerbaar vermaak te spannen en zijne geliefde onder verdichte namen te bezingen.

Een Hooft, de Groot, Reaal, Huygens, de Brune, Beaumont, Jonctys, Heinsius, Heemskerk, Boy, van Slingelandt, Heemskerck, Westerbaen, Cats, Verburg, Krul, Godewijck, en hoevele anderen wijdden het "soet gevrij" hunne zangen, zelfs de jeugdige de Witt vulde de dortsche liedboekjens met zijne minneliedjes. Wie kan die boekjes tellen aan de liefde gewijd, die zangen ter harer eere aangeheven, die amoureuse gesprekken tusschen geliefden gehouden, die amoureuse zendbrieven tusschen hen gewisseld en de raadsels aan elkander opgegeven, die minnedeuntjes, minne- en maagdenklagten, minnezangen, minnezuchten, minnewijzen, minnaarstranen, minnaarsvreugde, eerlycke en ongeluckige, vrolycke en droeve vrijagien! Voeg hierbij de reeks van overzettingen van fransche en engelsche liefdegeschiedenissen en galanteriewerken, de Arcadia's met verliefde en kozende herders en herderinnen, de geheel aan het vrijen gewijde

werken van de Vrij, de Neijn en anderen. Reeds als kind werd de maagd met den tweeden bijbel, het boek van Cats, bekend gemaakt, en de menigte uitgaven der "Sinne- en Minnebeelden", "Maechdenklachten", "Houwelijck", "Trouwringh met den proefsteen" getuigen hoe algemeen en gretig zij gelezen werden. De wijze en voorzichtige moeders, die de lessen van Cats niet minder dan de voorschriften van van Beverwijck voor orakelen hielden, meerendeels van buiten kenden en zijne puntige en geestige gezegden immer op de lippen hadden, gaven ze, zonder eenig voorbehoud, onvoorwaardelijk hare dochters in handen en prezen ze haar ter lezing, overdenking en betrachting aan.

"Wilje, (hooren wij eene moeder tot hare dochter zeggen)

"Wilje ware wijsheyt leeren,
"Wilje deugt en kennis meêren,
"Klimmen daeglick in beleit,
"Vader Cats geeft u bescheyt.
"Wat gy weten kunt uit boecken,
"Is by vader Cats te soecken."

Gelijk hare moeders groot vertrouwen op hare zedelijkheid gesteld hadden, zoo stelde zij het op die harer eigene dochters, en hoe eenvoudiger de zeden waren, zooveel te grooter was de gerustheid, die wel eens tot het uiterste klom. Zulks was vooral in Noord-Holland het geval. Niet alleen toch verwijderden de ouders zich om de jonge lieden in hunne liefkozingen niet te storen, maar gedoogden dat zij elkander in een duister en afgelegen vertrek bezochten. Meest duurden die bijeenkomsten van vijf tot zes uren, doch ook niet zelden tot het krieken van den morgen, zonder dat zulks de minste opspraak verwekte of de aandacht trok. Toen mr. Pieter de Neijn in 1666 en 1667 als volontair of vrijwilliger in den Engelschen oorlog, onder Jonkhr. Nicolaas van Brederode op Texel diende, werd er op het geheele eiland geen huis gevonden, waarin hier en daar boven en onder het venster geen ruit open of uitgebroken was, waardoor de vrijer bij nacht den arm kon steken, het venster openen en daarin klimmen, om bij de dochter op

het bedde boven den deken te gaan liggen, en op die manier een praatje te houden, de vrijagie voorttezetten en aldaar te blijven tot een uur voor den dag, wanneer hij wederom in stilte vertrok en het venster sloot.

Men noemde dit queesten. Niet slechts lieten de ouders dit toe, maar zij stelden er een eer in, en moedigden het aan; geen meisje werd geacht, die geen eerlijken queester had, zelfs weduwen en zij wier echtgenooten op zee waren, ontbrak het niet aan queesters. Dit gebruik was nog in de vorige eeuw op onze eilanden Texel, Wieringen, Terschelling en Vlieland, en op sommige dorpen aan de kust in zwang. Gelijk men in Noord-Braband ging neven of winterneven, zoo ging men aldaar uit queesten, doch geen vreemdelingen liet men er tot den queest toe. Volgens geloofwaardige getuigen, werden bij dit queesten de wetten der eerbaarheid zelden overtreden, en, indien de vrijer het waagde die te schenden, werden de buren, door het slaan van de tang op den ketel, op de been gebragt en was hij in perijkel, niet alleen armen en beenen, maar zelfs het leven te verliezen. Niet altijd werden bij het queesten, dezelfde gebruiken in acht genomen, hier en daar geschiedde het op een stoel, zelfs in het slaapvertrek der ouders. "Mijn vaer et in zijn jeugd wel op zijn vlielants equeest", zei Oene, in de bekende klucht die zijn naam draagt. Op Wieringen was het gebruikelijk, dat de jongeling door tikken aan de deur zijn avondbezoek aankondigde; werd zij geopend, dan bleef hij tot aan den morgen, zoo niet, dan moest hij zijn fortuin elders zoeken. In Noord-Holland was de vrijer gewoon twee avonden achter elkander een uur lang aan de deur te krabbelen en den derden avond te tikken. Werd er dan van binnen wederom getikt, dan was zulks een teeken dat zijn zaak was gewonnen. Doch het is niet alleen bij ons, dat het queesten in zwang was, nog zijn er sporen van een diergelijk gebruik in Zwitserland, Tyrol, verscheidene gedeelten van Duitschland, Noorwegen en Zweden, ja nog zou men zulks op Helgoland en in sommige Zweedsche provincien, onder den naam van kommennachten, doen. Het ontbreekt bij vroegere en latere schrijvers geenzins aan

min of meer uitvoerige berigten nopens dit gebruik; zelfs is in de XVIIe eeuw eene Historie der queesters op de Noorder eilanden en Holland gebruikelijk, in het licht gegeven. De drossaart Hooft deelt in zijnen zang-bundel het volgend gesprek tusschen twee gelieven bij het scheiden mede:

Hij.

"Galathea, ziet, de dagh komt aen.

Zij.

„Neen, mijn lief, wilt noch wat marren,
"'t Zijn de starren.
"Neen, mijn lief, wilt nog wat marren, 't is de maen.

Hij.

"Galathea, 't is geen maeneschijn.

Zij.

"Hoe? 't is noch geen een geslaegen;
"Wat zoud 't daegen?
"Hoe? 't is noch geen een, 't en kan de dagh niet zijn.

Hij.

"Galathe, aenschouwt den hemel wel.

Zij.

"Las! ik zie den dagh toereeden,
"'t Licht uytbreeden,
"Las! ik zie den daeghraedt. De tijdt is snel,
"Waerom duyrt de nacht tot 't avondt niet,
"Dat wy bleeven met ons beyden,
"Zonder scheyden;
"Bleven vrolyk, tot dat ons de doodt verriedt?"

. . . .

"Ach! mijn leven, komt ghij 't avondt weêr?"

Hij.

"Las! uw moeder mooght het speuren,
"En zich steuren,

"Maer, zoo ghy 's getroost zijt, ik koom even zeer.

Zij.

"Ach! mijn weeld', hoe raek ik van u hals?"

Hij.

"Las! de dagh en wil niet lyen
"'t Langer vryen,
"Dank hebt van uw zachte kussen en van all's."

"Zeker (zong Huygens) zijn de avondstonden
"Altijd soeter dan het licht,
"Altijd handiger bevonden,
"Tot de lieve vryens pligt."

Doch niet alle dichters dachten er zoo over: "de nacht maakt verdacht", "vier bij stroo dient niet alzoo", zeide menigeen.

„Ik wenschte (dus zong Cats in zijn "Vrijster")
„......... dat men in dit land,
"Soo groote vrijheid niet en vandt;
"Ick sie men laet de jonckheid toe
"Te mallen ick en weet niet hoe:
"Oock dickmael in den stillen nacht,
"En dat alleen en sonder wacht.
"Let, ouders! let op dit bejagh
"En bindt het vrijen aen den dag.

"Als weelde met een losse vreugdt,
"En donkre nacht en gulle jeugd,
"En heete min en malle praet,
"En ander dartel ongelaet,
"Op eenen tijd te zamen koomt,
"Zeg wat en dient er niet geschroomd?

"Ick zegge toch en blijf er bij,
"Dat jae het dartel nachtgevrij
"Baert al te licht een ongeval,

"De nacht en is maer enkel waen,
"De zonne wijst de feijlen aen;
"In 't duister pleegt men vuijl bejag,
"Maer licht vermaekt haer op den dag."

Toen Scheltema bouwstoffen voor zijne bekende verhandeling over het vrijen en trouwen onzer vaderen verzamelde, was de oogst dien hem Zuid-Holland opleverde, zeer gering. De voorvaderlijke zeden en gewoonten waren daar sedert lang verdwenen, ja, de geheugenis er van verloren geraakt. Zoo was het niet in de noordelijke gewesten. Op de meeste plaatsen waren zij in stand gebleven, of leefden ten minste in de herinnering. Het hof te 's Hage, dat zich geheel naar de fransche zeden en moden schikte, gaf het voorbeeld, dat in alle overige steden werd nagevolgd en ook min of meerderen invloed op de dorpen van Zuid-Holland uitoefende; doch in de overige gewesten vond het geen of zeer weinige navolgers, en niet zelden werd vooral door de Noord-Hollanders en Zeeuwen van "de fransche puf", "de fransche mores" en de "fransche smullerijen" der Zuid-Hollanders gesproken.

"Kijk die malle fransche aepen
"Loopen, eeten, drincken, slaepen,
"Alles op fransoysche weys.
"Kijk die franse bluf ereis
"Met sijn veeren en sijn lappen,
"Met sijn strikken en sijn flappen.
"Holland vroeger puijck en net
"Wort een slons, een fransche slet."

Het ging dan ook, gelijk later nog meer zal blijken, te ver met het navolgen der Franschen. Zelfs werd het fransch aan het hollandsch bij het vrijen voorgetrokken.

"Wij schamen ons moerstaal (dus liet zich Huygens daaromtrent uit),
als 't gelden zal van 't minnen,

"Als of het vrijspel zelf niet kaps genoeg en waar,
"Wij doen er bellen toe, en hollen ek weet niet waar,
"Opdat de sottigheid ter dege uit mag klinken.
"Als ik een vryster waar, de vryer zou mij stinken,
"Die uit den lande liep, om tolken van zijn hart."

Hebben zelfs onze dichters geen toespelingen gemaakt op oude gebruiken bij het vrijen in Zuid-Holland, des te uitvoeriger wijdden zij over de kneepjes en kunstjes bij het vrijen uit.

"Daer (legde Cats Phyllis, in zijne Maeght, op de lippen) is noch een nader baen,
"Om met de vryers wel te staen,
"Te geven aan een jongeling,
"Te senden eenigh proper ding,
"Een kraegh genaeyt, met eyger hant,
"Een neusdoeck met een moye kant,
"Of iet geschildert met de naeldt,
"Met gimp en loovers afgemaelt,
"Of iet gesteken op den raem,
"Met sijnen en met uwen naem,
"Of wel een bloem, een venssche roos,
"Die iemant voor de beste koos,
"Een tuyltjen van het eerste kruyt,
"Daer ieder tackje wat beduyt,
"Of immers eenigh boom-gewas,
"Dat iemant voor het schoonste las,
"Dat is een oude minne-kunst,
"En legd de gronden van de gunst."

Hooft zond zijne Christine de eerste kersen van den zomer in een doos met rozenblaren, en dit gedichtje:

"In de bladen van een roosjen

"Vindt ghy, ô mijn zachte troosjen,
"Kleine gift. Waer zij zoo groot
"Als de gunst, te kleen een doosjen,
"Waer de gansche werelkloot."

Geliefden verstonden de bloemenspraak, "de tael der minnenden, ongesproocken toch begrepen." Bloemen waren "eerbare stookebrandjes in jeugdige harten gestookt." Droeg een meisje een takje witte winden, haar door den knaap geschonken, op de borst, dan was zulks een zinnebeeld van standvastige liefde. Het gedroogd windetakje, digt met zilverblad en amarant doorvlochten, werd in de slaapstede opgehangen en ging, met thijm bestoken, mede in het graf. Was men des zomers in 't groen, dan vlechtte men kransjes, knoopte men minnegrasjes en liep men "tackje om de boomen".

"Ick soeck een soete meysjen naer myn sin,
"Daer ik op setten mocht myn soete min,
"Een meysjen niet van costelicken toy,
„Maer ongehult en sonder ciersel moy,
"Die melck of room, uit aerde schotels reyn,
"Meer acht als Spaensch banquet of marsepeyn,
"Die niet en rijt in rosbaer of caros,
"Maer wandelt op haer voetjes naer het bos,
"Daer sy met my het minne-grasje knoopt,
"En dan eens om de boomen tackje loopt;
"Die niet en smijt, al werd sy eens ghesoent,
"En met een tweede kus haest sy versoent;
"Maer d'opgepronete, lecker, trotse joffers,
"Die laet ick voor de hoofsche ruyge doffers."

zong Simon van Beaumont. De herders en herderinnen van 't bataafsch Arcadia "maeckten, door in 't groen grasjes te knoopen en door duysent andre soete speeltjes, het wachten na den ontbyt te min verdrietigh."

Minnaars sneden de namen hunner minnaressen in de boomen. De dichter der Arcadia laat de hopelooze Reynhert op de witte schors van een der beuken van vrouwe Jacobaas prieeltje te 's Hage eenige dichtregelen, aan zijne onvergelijkelijke Rosemund gewijd, snijden. Dezelfde dichter verplaatst ons aan het strand te Katwijk, waar het gezelschap bezig was "verscheyden beduyd-letteren, en veelderhande minneteykentjes in het sandt te schrijven, en daerdoor als in duystere raedsels de verborgentheeden haerer gedachten te kennen te geven"; en een hunner, op een duin gezeten, "sijn tafel-boeckjen uyt syn sack haelt, daer hy voor tijt-verdrijf de veersjes in schrijft, die hij te vooren op 't strand had begonnen te schrijven." Des winters-avonds werd het "rad van avontueren" geraadpleegd, of de vrijster, op liefelijk gequeel, op de voys van cither, vedel en luit onthaald." Hoe dikwijls (klaagden de leydsche maagden in Zevecotes "Belech van Leyden")

"Hoe dickwils gingen wy in 't sant
"Of aen de naestgelegen strant,
"Met vryers vrysters 't samen,
"Nu in de zee ons lijf bespoelt,
"Dan in het duyn gedanst, gewoelt,
"Als wy by een daer quaemen.

"Hoe dickwils gingen wy op 't velt,
"Van geen Maranen noch gequelt,
"Om soeten room te eten!
"Hoe dickwils hebben wy in 't gras,
"Dat by de Mair soo groene was,
"Gesprongen en geseten!

"Of daer de Zyle met den Rhijn
"By Leyderdorp vereenigt sijn,
"En korts daer naer weêr scheyen,
"Gaen soecken, klavers met vier blaên,

"En van de blomkens die daer staên,
"Een tuylken toe-beryen.

"Hoe dickwils heeft de schoone vliet
"Gehoort van ons een lustig liet,
"Of kruyt sien t'samen binden,
"En onder ons genuchtelick
"Door eenen vast gevlochten strick
"Een trouwen vryer vinden!"

"Hoe my (klaagt een herder bij Krul) Amaril zag dwalen
"Hier in deze graze-dalen,
"Eenig met mijn teere vee:
"Ik begon mijn droeve zuchten,
"Maer mijn Amaril ging vluchten
"Duynwaerd in, op strand, na zee.

"Ik gink voort mijn schaepjes drijven,
"'k Liet ze zonder herder blijven,
"Alsse waren by de bron,
"'k Heb mijn gang door duyn genomen,
"Tot den strand, daer ik zag komen
"Amaril met Coridon.

"Daerby zag ik noch vergaren
"Twee of drie van d' steedze paren,
"Groeten daer op haer manier;
"Amaril, na herders wijze,
"Die manier begon te prijzen,
"'t Was, wat zul 'we maken hier?

"'t Wierd bestemd na duyn te loopen,
"Om de graesjes vast te knoopen,
"Coridon teeg eerst vooruit,
"Die zou d'eerste graesjes binden;
"Yder liep met zijn beminde
"Zien wie eerst zou zijn de bruyd.

"Wat zag ik al vreemde treeken,
"'k Hoorde Amarillis spreeken,
"Hoe zit Coridon dus stil?
"Amaril, na haer behagen,
"Deed met deze letters vragen:
"W. W. W. 't Hert W. wil?

"Dat gedaen, ging 't op een schyen,
"Yder ging syn lief geleyen;
"Doch voor het vertrek genoot
"Yder minnaer eerst zijn lusten,
"Yder zijn beminde kusten,
"'t Leven baerde my de dood."

.... "Wel Agnietgie (dus sprak te 's Hage in het Voorhout een vryer zijn meisje aan)

"Wel men hartgie, wel men long,
"Hoe beviel je 't leste liedtgie
"Dat ick gister avent song?
"Heer! wat stond ick nat bedropen
"Voor je deurtgien in dat weer,
"Daer jy dichgies laeght ecropen
"In de lodderlicke veer."

Deze nachtbezoeken aan de deur of het venster van de slaapkamer

der jonge dochter bragt of de vrijer, gelijk die van Agnietgie, alleen, of vergezeld van gehuurde muzykanten. De sonnetten die bij zulk eene gelegenheid werden gezongen (aubades) bood de minnaar het meisje aan.

Mogten wij eenige hoofdstukken aan het vrijen wijden, en Cats, Huygens, Westerbaen, Hooft, van Someren, de Brune, Heinsius en een reeks van minder beroemde dichters plunderen, dan zouden wij ook van het "stoove branden" te Haarlem en Friesland, "de molen door den vang", "het pand spelen, kusje deelen, en andere heuschheden en liefelijkheden", het drinken en klinken bij "sommetjes", "bekertje om", "met den drup of den parel op den nagel", en vele andere kunnen gewagen; doch wij willen den raad van Beverwijck volgen en

"gheen verrajers worden van minnespelerij."

Liever bepalen wij den lezer nog eenige oogenblikken bij de zonderlinge gebruiken, weleer in Noord-Holland in zwang.

Meestal werden de dochters door de moeders streng bewaakt, en boden de kerk en het bezoek alleen gelegenheid tot kennismaking aan; en deze werd nog afgesneden, indien de moeder de dochter naar beide vergezelde; en daar er niet overal een Voorhout of andere openbare wandelplaatsen waren, moesten de vrijers tot allerlei listen de toevlugt nemen.

Meestal werd de eerste kennis aangeknoopt door het besteken van het meisje. Zulks geschiedde door een bloem, ruiker of krans aan den klopper of ring der voordeur te hechten.

Doorgaans lag de bloem den volgenden morgen op straat; doch de vrijer werd er niet door afgeschrikt, en de verworpene bloem spoedig door een andere, maar thans met een lintje met liefdestrikken (strikken met geestigheeñ) vervangen. Bij de vierde en vijfde bloem was een andere "geestigheid" gevoegd, waaruit het meisje den naam van den vrijer kon spellen. Deze, die, door bij herhaling het huis voorbij te gaan en beleefd te groeten, zich intusschen in persoon bekend had gemaakt, wist heimelijk (in zulke geschiedenissen speelden bij ons de maert of knecht,

zooals de nourice of valet in de fransche comédies, een voornamen rol) op een der vensterbanken van het slaap- of zitvertrek der geliefde een rijk versierd houten of gevlochten mandje met klein suikerwerk, speelkoorn, later speculaties, geplaatst te krijgen, of hechtte het aan een in den grond geplanten staak of meiboom. Op deze mandjes volgden welhaast andere, met keur van ooft en bloemen, geestige rijmpjes en sonnetten, waarin de minnaar zijne wenschen openbaarde, en hierop volgden serenaden en aubaden, en

"Dan leerde men lustig ter zachten bed uytstijgen
"En in een onderkeurs ten vengster varen
"Op stem en snaren.

"Dan leerde men zachtjes om de oude lien te mompen,
"De voetjes zetten, dat het niemand luister,
"Alleen bij duister."

In sommige streken van Noord-Holland heette het vrijen "schooijen". Legde de vrijer zijn eerste bezoek af, en stond de dochter op, verschikte zij hare kap, en deed zij pogingen om ook door hare kleeding indruk te maken, dan was hij welkom; doch greep zij naar de tang, dan kon hij elders zijn fortuin zoeken.

"Voor de tang
"Zijn de vryers bang."

Algemeen was het geloof, dat de huwelijken in den hemel werden gesloten. Zoo zegt o. a. Baron in zijn "Klucht van Kees Louwen:
"De hylicken binnen in 't paradys gemaeckt, en ist aldaer so versien,
"En al waer sy dan tussen een muur gemetselt, so selt maer eins geschien"

Doch Bernagie zegt uitdrukkelijk in "De huwelyken staat (1684)":
"Een Hollandsche moeder bekonkelde vaak een huwelijk en hield het voor haar man verholen."

Er werden ook hylickmaekers of hylmaekers en maecksters hiertoe gebruikt. De laatste waren meest minnemoers en bakers.

"Marten Slocker had Geert Nicolaes toegeleydt,

"Omdat se voor hem sou gaen vryen een meyt,
"Thien kroonen voor arbeytsloon te geven,
"Vijf heeft hij haer op de hant gestelt."

"Menig kan zelfs niet vryen, maer
"Een koppelster die maekt het klaer,
"Om geld, en ter bruiloft te passen."

leest men in Hendrik Albertsz in de Rijp 's "Rijper varkenmarkt."

Zelfs vindt men in het "Maassluysche compas" "een nieuw geestelijk lied, bekwaam voor een persoon, dewelke hem zoekt te begeven aen een goed portuur."

Behalve geld werden, ingeval van een gunstigen uitslag, ook kleederen, b. v. een hoed, broek of kap aan de hylickmaeckers beloofd. Zij moesten, zoo als men zeide, "de deur op de klink zetten", waarop een los en een vast verkeer volgde.

Het eerste begon met het afspreken van eenige vrijers om des zondags te zes uren te "selschappen" d. i. een gezelschap van eenige paartjes te vormen.

Elk hunner koos dan een vrijster uit, aan wier deur hij des zondags avonds te 9 uren aanklopte. Kwam hij vroeger dan werd hem de deur niet geopend, kwam hij later, dan dacht men dat hij reeds bij eene andere had "blaauw geloopen". Evenwel de vrijster opende de deur en er volgde een druk gesprek, gelijk er bij honderdtallen in onze liedboekjes worden aangetroffen. Kon de vrijer het met de vrijster eens worden, dan werd hij binnengelaten, sprak men over het "selschap", en keerde de eerste na een kort vertoef naar zijne makkers om den uitslag mede te deelen. Nu werden handen aan het werk geslagen, het noodige tot een goed onthaal bijeengebragt, en men bragt den nacht door met pandspelen en zingen uit het Mopsie of de Gulden spiegel van Mayvogel.

Het fatsoen vorderde dat de vrijer drie zondagen het meisje "aanpraatte" en op nieuw vroeg om met hem "op te zitten". Behaagde hij niet, dan kreeg hij op den derden zondag "blaauw", d. i. een wei-

gerend antwoord; doch geviel hij, dan werd het komen aangemoedigd. Hij klopte dan vroeger en werd spoediger ingelaten, en zoo ging de losse conversatie allengskens tot een vaste over, mogt hij ook des woensdags komen, met de vrijster op pinkster naar Amsterdam gaan, in October kermis houden enz. Scheltema, aan wien wij deze gewoonte ontleenden, meldt dat zij te Zaandam plaats had. Zoo had schier elk dorp zijn eigenaardig gebruik; doch zonderlinger dan dat te Schermerhorn en Schagen heeft er zeker geen bestaan. Te Schermerhorn had het gewone vrijen, het geven van lekkernij en geschenken niet plaats, maar zoo er jongelieden waren, die zich in het huwelijk wenschten te begeven, dan namen zij een omroeper aan, die door het dorp met het bekken uitklonk "dat alle vrijsters die lustig en rustig waren om te trouwen, zich zouden hebben te vervoegen in die of die herberg, en dat aldaar tabak, bier en brandewijn zou te krijgen wezen." De reeds vermelde Neijn, die zulk een vrijstermarkt in de herberg de Valk bijwoonde, deelt er ons het volgende van mede:

"Zoodra de uitnoodiging door het dorp had geklonken, verscheen een partij heldere tassen van meiden rondom die herberg, doch niemand wilde het eerst naar binnen gaan, totdat eindelijk een der vrijers buiten 's huis kwam en een der mooiste meisjes verzocht binnen te komen. Deze wilde echter niet voor dat haar speelmeisje binnen trad, en die was wederom niet tevreden voor haar makker wilde, en zoo tot de laatste toe. Binnen gekomen haalden de meisjes terstond hare zilveren tabakdoozen uit den zak en begonnen te rooken — geen mannen daarin wijkende — vervolgens te drinken en te dansen onder het slaan van lepels en sleutels tegen elkander of op een rooster, het kleppen van tangen en het bonsen tegen het houten beschot. Soms echter kwam er nog een landlooper met een lier, lulle- of zakpijp, of wel een veeltje van een blaas gemaakt onder razen. Na het eindigen van het dansen en musiceeren plaatsten zich de vrijers aan de eene, de vrijsters aan de andere zijde van het vertrek. Nu kwam de makelaar, die de vrijers ietwat stil in 't oor luisterde en vroeg in welke der meisjes zij zin had-

den. Nadat deze hun keus hadden medegedeeld, ging hij naar de dochters, prees heur de vrijers aan, en verzweeg geen hunner deugden en qualiteiten. Werd er een accoord getroffen, dan moest de bruidegom of bruidegoms al de gemaakte of verteerde kosten betalen en dien avond voor al het gezelschap volop rijstenbrij met suiker en kaneel bestrooid ten beste geven. Nog denzelfden nacht werd het huwelijk voltrokken en leefde het paar soms een jaar of twee met elkander als man en vrouw, eer zij wettig na drie voorafgaande kerkelijke of marktdaagsche geboden in de kerk of voor de wet trouwden. De kinderen die in dien tusschentijd geboren werden en stierven hield men voor wettig. De geleerde en toen beroemde leydsche apotheker Johannes Schroder gaf in 1713 te Amsterdam een kluchtspel "de Vrijstermarkt" in het licht. Het bevat een levendige voorstelling van die gewoonte, en het volgend reglement van verkoop, dat in de XVII[e] eeuw door zekeren rederijken schout, die aan het oud en vreemd gebruik een zekere wijziging gaf, werd vervaardigd.

"Ik Tobias van Pottenrooden,
"Die hier dit Lantschap heb gebooden
"Als oppermeester, maak bekend,
"En wil, dat ieder zich gewend
"Voortaan na deze wet te leeven,
"Die ik hier duid'lijk heb beschreeven,
"Dat is: dat elk in 't openbaar
"Hier vrij, op maandag, al zijn waar
"Moet veilen. Wat belangt de vrouwen,
"Indien hier vrijers willen trouwen,
"Die mogen 't alle dag ter week
"Omroepen laten door deez streek:
"Waartoe zal zijn een secretaris,
"Alsmede ook een commissaris,
"Die al de meisjes, groot en kleen,
"Op zullen veilen, één voor één.
"Indien het dan kwam te geschieden

"Dat hij die 't meeste kwam te bieden
"Geen goede zin had in de meid,
"En dat hij uit het heilik scheid,
"Zal aan mij geeven twee dukaten,
"En daar meê kan hij 't meisje laaten;
"Maar zoo dan dees gekochte meid
"Geen zin in haaren vrijer heid,
"Heeft zij 't gelag maar te betaalen,
"En niemand heeft er op te smaalen.
"Aangaande nu 't geboode geld,
"Dat moet in handen zijn gestelt
"Van 't meisjes vader, daar en boven
"Wanneer de dood hem kwam berooven
"Van 't leeven, wezende ongetrouwt,
"Zo is een derde voor den schout,
"En d' andere derde part voor de armen,
"En 't overschot voor 's meisjes darmen.
"Indien zij beide zijn vernoegd,
"En dat zich alles hupskens voegd,
"Zo zal men vrij'lijk mogen trouwen,
"En 't geltje bij malkander houwen:
"Maar met conditie dat de Heer
"Van 't Dorp, geniet des meisjes eer.

. . . .

. . . .

"Wanneer de koop is klaar geraakt
"En dat men het verkoopen staakt,
"Zo zal de vrijer voor het meisje,
"Dat hy gekoft heeft om haar vleysje,
"Of om iets anders geven net
"Hetgeen dat ik er nu toe zet:
"Een daalder voor den secretaris,

"Een gulden voor den commissaris,
"En voor de armen wat hy wil,
"En daar mee blijft het alles stil.
"Dit zijn de wetten en geboden
"Van Tobias van Pottenrooden."

In dit "plakkaat", dat door den waard, die tevens afslager was, werd voorgelezen, zijn ook eenige regels aan het bruiloftsfeestregt (droit de nopcage) gewijd. Dit regt, den lezer gewis uit het gedicht van van Lennep "het regt van bruiloftsavondkout" bekend, werd niet slechts in Frankrijk, maar ook in Nederland, vooral in Noord-Holland, uitgeoefend, doch "als bij de Christenen niet behoorende geleden te worden" met een stuk geld afgekocht. Dit regt bezaten o. a. de heerlijkheden van Schagen, Zuidwijk, Voshol, waartoe Swammerdam, Langeraar, Korteraar en Rewijk behoorden, voorts Sluipwijk, die van den Tempel, Rhoon en Cortgene. Ook te Schermerhorn kon het, volgens het plakaat, met een stuk geld worden afgekocht.

Wat de Schager vrijstermarkt betreft, daaromtrent deelt Scheltema, als resultaat van zijn plaatselijk onderzoek, het volgende mede: "Zij werd jaarlijks tegen de kermis gehouden en de contracten met een kermisvrijster waren slechts voor den tijd der jaarmarkt geldig.

Des namiddags begaven zich de keurig gekleede meisjes naar het door een lagen muur van het marktplein en de straat gescheiden kerkhof en betaalden elk een dubbeltje tot marktgeld, 'tgeen ook van de vrijers, die een uur later kwamen, gevorderd werd. Niet alle meisjes mogten echter die plaats betreden. De man aan de poort, de wervel-draaijer van het hek, die hier eenig gezag uitoefende, weerde alle te oude of te jonge meisjes, en mogten er vreemde heeren met zachte handen willen binnensluipen, dan was zijn woord: "heertje, gij hoort hier niet." De ingelaten vrijers zochten elk zijn portuur of gading om met haar kermis te houden, dat is in de herberg voor de viool ter kamer en te bier te gaan, alles natuurlijk ten zijnen koste. Eerst gingen ze vrij statig de kermis rond, niet weinig trotsch een lie-

vertje en het meisje een gelievertje gevonden te hebben, terwijl de meisjes, die onafgehaald bleven, werden uitgejouwd. Zij konden de klink van de deur der kerk schuren, doch des verkiezende het gegeven dubbeltje terug ontvangen. Deze vrijstermarkt gaf doorgaans aanleiding tot verbindtenissen voor het leven.

Werden deze meisjes uitgejouwd, niet minder zij die te fier waren met een boerschen vrijer "aan te leggen" of, "het oog naar stad wendden", welligt reeds een steedschen vrijer hadden. "Dit was geen boerenstijl." Op meidag prijkte geen zwierige meiboom voor haar deur, maar stond er een dorre tak op haar dak. Hare speelmakkers verwijderden zich van haar, de gezellige kringen waren voor haar gesloten, en daar waar men haar niet kon weeren, zat zij alleen. Oude lieden waarschuwden hunne dochters "naar geen steedsch volk te vrijen"; "de gevolgen daarvan toch waren ligt te berekenen en reeds zoo vele voorbeelden tot afschrik."

"'k Heb liever een blaauwen dan zulk een gloorroos."

zei Marten, en toch vreesde men schier niets zoo zeer dan een blaauwen scheen. Die hem ontvangen had was het voorwerp van den spot van man en maagd, jong en oud. Men zond hem een stroo pop, een witten doek, of, zoo als aan de Zaan, een zak met banden, die hij, tenzij hij het door een vrij gelag afkocht, boven de kous moest dragen. Was zijn meisje hem door een ander ontvrijd, had een ander zijn zeis in zijn koren geslagen en het weggemaaid, dan was de plagerij nog veel erger, werd hij met haksel van stroo bestrooid, en strooide men het tusschen de beide huizen. Te Drenthe (men veroorlove mij dezen uitstap) hechtte men een dorren bladerloozen tak aan de deur van zulk een lijder, en op den dag dat zijn ontrouwe geliefde werd ingezegend, sleepte men vensters, deuren en al wat tilbaar was naar zijne woning, en baricadeerde ze opdat hij haar niet zou kunnen verlaten. Visschers uitvoerig dichtstuk en zoo vele andere luimige gedichtjes tot lof van den blaauwen scheen, gaven hem luttel troost, en de raad om even als op gezwellen, builen en exteroogen, op den blaauwen scheen vijgen te leggen, was eene

aardigheid, die "'t harte een nieuwe pijl en de wangen een nieuw rood" gaf. Van dit geneesmiddel spreken onze oude dichters niet zeldzaam. In Suols" Margrietje' (1637) leest men:

"Heer, wat het Romen wel ehad verschiet van vryers;
"Maer 't is daer, blauwter wat op 't vrijfsel van de scheen,
"Men smeerter vyghen op, en heelt de een tot geen."

.... "Daer slae geluk toe
(zei Rijkert in Hoofts Warenar)
"En tot meerder zoetigheit, een heel pont vijgen!"

Volgens de omschrijving van professor de Vries, "daar sla geluk toe, maar weet zuster, dat ik, oude man, zoo veel blaauwtjes zal loopen, dat ik tot herstel wel een geheel pond vijgen noodig zal hebben."

Gaven de dichters geneesmiddelen voor een blaauwtje, de oude besjes waarschuwden de vrijers er zich voor te wachten.

"Wilt gy gaen uit vryen,
"Set uw pols niet al te veer,
"G'lyk by g'lyk dat kan bedyen,
"Dan so krygt gy lof en eer.
"Mind geen maget trots en teer,
"Daar gy staeg moet hoopen
"En op 't lest, met de rest,
"Ongetroost moet loopen.

"Blauwe schenen syn de stranden
"Daer het scheepje op verseyld,
"Voor de klippen, voor de sanden
"Is het noodig dat men peyld.
"So een vryer eenmaal feyld,
"'t Geeft terstond een lyen,
"Weynig man, hoord het an
"Met een soet verbleyen."

Het bleef niet bij spot en schimpzangen, waarvan de liedboekjes wemelen, wanneer men niet huwde maar een oude vrijer bleef. Had iemand zijn 45ste jaar bereikt zonder gehuwd te zijn, dan gaf men hem hier een charivari door het slaan met de tang op de aschschop, op ketels en het blazen op koehoorns, ginds zond men hem een hoppezak, elders een deken om gesold te worden, te huis.

Maar nog verder werd de spot gedreven wanneer oude rogchelaars of besjes zich aan jongelieden wilden verbinden; en niet alleen ontbreekt het aan geen liederen waarin deze dwaasheid dikwerf zeer indecent wordt bezongen, maar men stelde ze in kluchtspelen (zoo als Paffenrode in zijn "hopman Ulrich") aan de bespotting van het publiek ten toon.

HOOFDSTUK XVII.

BRUIDEGOM EN BRUID.

"Men sit den ganschen winter 't huys,
"Daer is men stil gelyck een muys,
"Men spreeckt, men hoort, men weet 'er niet,
"Als dat men in de keucken siet."

Deze klacht ontboezemde eene hollandsche jonkvrouw, die gaarne hare rustige levenswijs met het meer woelige huwelijksleven wenschte te verwisselen. Werd haar verlangen voldaan en was zij in "de fuik", dan wenschte zij niet zelden de vorige rust terug.

"Ach, welck een sorghe heeft et wijf,
"Haer kindren syn er niet van 't lyf,
"'T is tobben van den morgen, dra,
"Tot aen den laeten avent, spa.
"De dwael, de boenders en de kwast,
"De uythael, schoonmaeck en de wast,
"Die zijn er spooksels en gequel
"En maecken 't leven als een hel.
"'T is altijd zelfs des nachts gedruys;
"Was ick by moeder maer in huys!"

De eerste schrede tot deze verandering was de kennismaking, de tweede

DE VERLOVING.

"Allerliefste (schreef Christine Pyll aan hare vriendin), ick haeste my u te scryven dat ick gisteren op het houwelyck heb geseten, en er eene groote alteratie met my is gesciet." Even als by vorsten en edellieden, was het in aristocratische familiën gebruikelijk, nadat het jawoord was gegeven, de vrienden en magen uit te noodigen, om ten huwelijk te komen zitten (een woord bij Bredero en Hooft in gebruik) of "bij de huwelijks-voorwaarden te assisteren," "de jonge vrouw van het maken van speldegeld en douarie te verzekeren." Ten tijde van Cats was dit gebruik, eerst sedert eenige jaren bij die familiën ingeslopen, vroeger onbekend, en nog waren er deftige lieden, ook Cats, niet mede ingenomen.

"Dat is het eerste recht, vermaert aen alle zijden,
"Gepresen van het volck, gebruyckt in oude tijden,
"Wanneer de ronde jeught trat in de weerde trou,
"Niet om het loose gelt, maer om een lieve vrou:
"Doen riep het bruilofsvolck, als tot een hoogen segen:
"Nu heeft de jonge bruyt, met haren vrient gekregen
"Gemeenschap in de sorgh, gemeenschap in de lust,
"Gemeenschap in 't gewoel, gemeenschap in de rust,
"Gemeenschap in verlies, gemeenschap in het winnen,
"Gemeenschap in het lijf, gemeenschap in de sinnen,
"Gemeenschap in vermaeck, gemeenschap in den druck,
"Gemeenschap in 't gevaer, gemeenschap in 't geluck,
"Gemeenschap overal. Dat zijn de rechte gronden
"Waerop in ouden tijt de wyse vaders stonden,
"En dus is 't dat men noch in veel gewesten doet,
"Alwaer het rechte bont gaet op ten ouden voet."

Zoodra de voorwaarden, in tegenwoordigheid van den notaris, gezegeld en geteekend waren, werden de jonge lieden door de aan-

wezigen geluk gewenscht. In Hoofts "Styve Piet" (1682) hooren wij bruids'vaer dezen zegen geven:

"Wel onsen lieven Heer wil je veel gelocks geven,
"Dat je wat meucht verheuverieeren, en dat je lang meucht leven."

en bruids'moer:

"Veel gelocks dochter, en veel gelocks seun,
"God geeft dattet tot saligheit mag geschien,
"Datjet goet meucht annemen, in dat je 't quae meucht vliên,
"In datje een eerlijck en een vredigh huys meucht 't samen houwen,
"Siet alle bey wel voor jou, dat je toch geen twist gaet brouwen."

en buurvrouw:

"Veel gelocks Bruygom en veel gelocks vrouw Bruydt,
"Ick bin met jou verblijdt, daer van krijt icket overluyt.
"Veel gelocks Bruyts Moer, en veel gelocks Bruyts Vaer,
"God geeft datje in een aer jaer Besje moet wesen, en jy Beste-Vaer."

Nu had de verloving plaats; dat is, werden de ringen gewisseld. Cats deelt hieromtrent het volgende mede:

"'T en is van heden niet, maer over duysent jaren,
"Wanneer in rechte min twee jonge lieden paren,
"Dat yder landt-begrijp gebruyckt een eygen vont,
"Gebruyckt een eygen merck, omtrent het trou-verbont.
"Hier ging men zijnen dorst uyt eenen beker laven,
"Als maeght en jong gesel de rechterhanden gaven;
"Daer wert een helle vonck geslagen uytte key,
"Wanneer een soeter vyer quam sijgen tusschen bey.
"In Griecken gaf men broot, eer dat men ging beloven,
"Gebroken door het sweert en overmits gekloven,
"Dat greep het jonge paer, een ieder at een stuck,
"En strax quam al het volck, en boot de bruyt geluck.
"Noch in een ander oort, wert even bloet getogen,
"En onder een gemengt, en over hant gesogen,

"En die in onse kust voor desen is getrout,
"At eerstmael met de bruyt, broot, peper, en wat sout.
"Siet! waer een eerlijck man zijn dochter wil besteden,
"Daer sijn aen alle kant bysonder bruylofts-seden,
"Waer uyt ten vollen blijckt, dat ook het rouste landt
"Vint eenigh diep geheym omtrent den echten bandt.
"By ons, wanneer de trou op heden is beschreven,
"Soo wort 'er aen de bruyt een fijn juweel gegeven,
"Een eygen trougeschenck van gout of diamant,
"Geen lijf-cieraet alleen, maer oock een ziele-pant;
"Noch siet men even dan, met sonderling vernoegen,
"De bruyt en haren vrient de rechterhanden voegen,
"En dus, siet! wort de gront van echte trou geleyt,
"En, met gelijcke lust het groote woort geseyt.
"Maer waerom desen ring niet daer het dient gesteken
"En van een goet gebruyck moet-willens afgeweken?
"Het was, gelijck het blijckt, de vinger naest de pinck,
"Aen wien het trou-juweel in ouden tijden hinck;
"Die heeft een hooger macht, op wel-gegronde reden,
"Die heeft een beter recht, voor al de kleyne leden,
"Te dragen dit kleynoot, een pant van ons gemoet,
"Dat nu door enckel pracht de voorste vinger doet.
"Men hout dat even hier een ader is gelegen,
"Die met een fijne strael komt in de borst gesegen,
"En als 'er eenigh ding aen desen vinger roert,
"Dat wort van stonden aen het herte toegevoert.
"Dies als een jong gesel, met soete min bevangen,
"Komt sijn gewenste trou aen desen vinger hangen,
"Dat klopt als aen de borst, dat roert de geesten om,
"Dat roept de gantsche siel tot haeren bruydegom,
"En, schoon oock rijper sucht gaet tot haer oude dagen,
"De rinck desniettemin op haere plaets gedragen,

"Sent boden alle tijt, sent posten aen de ziel,
"Opdat se nimmermeer in quade posen viel.
"Noch overtreft de pracht, uyt sotte waen gedreven,
"Die heeft de trou verplaetst, en aen het oogh gegeven;
"Want, siet! in onse tijt de Wijser draeght het gout,
"Dies is (gelijck het schijnt) het lijf alleen getrout.
"Waerom is dit gebruyck, een spore tot de seden!
"Waerom is dit gebruyck gebannen uyt de steden?
"Wel, sooje niet te nieuw of niet te los en zijt,
"Soo draeght het trou-gemerk gelijck in ouden tijt."

Sommigen lieten een ring maken, die uit twee aaneensluitende hoepjes bestond. Elk der verloofden droeg er een, totdat de trouw was voltrokken, waarna de vrouw ze beide ineengesloten, of aan haar middenvinger of aan haar regterduim, als een zegel der regterhand droeg. Hiervan het gebruik der hoep- of duimringen. Berkhey, die ons deze bijzonderheid mededeelt, meldt niet, dat het hol dezer ringen gedrevene, gegraveerde of geschilderde allegorieën op het huwelijk bevatten, doch wel dat in lateren en nog in zijn tijd, vooral bij de roomschgezinde Hollanders, de bruidegom zijne bruid, lang voor de aanteekening, een gouden ring vereerde en dat deze hem aan de linkerhand droeg tot op den trouwdag, wanneer hij plegtig aan de regterhand werd gestoken. Hiermede werd de trouw, die tot op dien tijd, door het teruggeven van den ring, kon verbroken worden, thans onverbreekbaar; en vandaar de gewoonte dat de gehuwde vrouwen den ring aan de regter en de vrijsters hem aan de linkerhand droegen. Ook de bruidegom ontving mede van de bruid een ring, dien hij, om welke reden is onbekend, aan zijn linkerhand droeg. In het laatst der XVIIe eeuw begonnen allengskens de massive gouden ringen plaats te maken voor galanteriën van spinsbek of franschgoud en engelsch zilver; bij deftige lieden echter bleven de geschenken van edelgesteenten, orlietten en borstsieraden in gebruik.

Bredero gewaagt in zijn "Moortje" van den hoepring:

"Ick heb een plat-beck en een moye gouwe hoep";

in zijn "Griane" van den vingerling:

"De vingerling van gouwd, die ghy my hebt ghesonden,
"Vermaendt my alle daeghs hoe dat ick ben verbonden."

Lucelle zegt tot Ascagnes:

"Dees kus neemt tot getuygh, en tot een soet gedenck,
"Soo draeght dees eedele rinck, die ick u op trouwe schenck,
"Waer in dat ghy sult sien gegraven en gesneden
"Hoe veel de kunst vermach der geestige goudtsmeden,
"Oock hoe Cupido daer sit schrylincx op een pont
"En wijst te zwijgen met een vinger op de mont.
"Met welck' afbeeldingh dat ick heb beduyden willen
"'t Gunt dat van binnen staat, siet leest, *Getrouw en stille*,"

waarop Ascagnes antwoordt:

"Mijn vrouwe, ach helaes, mijn macht is al te kranck
"By de genegentheydt daer ick u met bedanck;
"Ick sal die vingerlingh aen mijnen pinck nu steken,
"Daer se geen levend' mensch met kracht my sal afbreken,
"Ten ware na mijn doodt."

Ook geringe lieden gaven elkander ringen op trouw. "En onse Griet, (Baron's "klucht van Lichthert" 1653) ginder op 't Kattengat, heyt so een ringh ekreegen op trou." Behalve ringen schonken verloofden elkander de helft van een doorgezaagden halven dukaton van Albertus en Isabella (in de wandeling "Albertus" genoemd), ook wel geschroefde bruiloftspenningen van binnen hol en op elkander als een doos sluitende, en gelijk de Indianen door het wonden van de armen of het drinken van bloed hun huwelijk bevestigden, zoo onderteekenden de geliefden de trouwbelofte met hun eigen bloed. Soms werd zij geheel met bloed geschreven. Zulke brieven, pandpenningen en ringen werden vaak in den kerkeraad gebragt, wanneer een der verloofden ontrouw was geworden, waarop de ontrouwe voor diens regtbank geciteerd, hem het bewijs getoond, en hij tot "herstelling

der breucke" vermaand werd. Had men geen ringen of contracten, dan toonde men de minnebrieven. Onze literatuur is rijk aan die brieven, onze dichters gewagen er meermalen van. Bredero vlocht ze in zijne drama's. In van Santens "Snappende Sytgen" (1624) ontving May zulk een minnebrief.

"'k Ben van dese weeck (zei ze) driemael versocht ten hylick, van (daeg dat's de vierde reys,
"En in geen van vieren heb ick sin, daer heb ick van de eene een (minnebrief,
"Hy noemt mijn zijn vreucht, zijn troost, zijn lieve lieff, zijn leyd-(star, zijn goddin, en duysent diergelycke dingen."

Sommigen schreven deze brieven uit verzamelingen, b. v. het Postkantoor van Cupido en Mercurius" af, anderen lieten ze "dichten" door schoolmeesters en poëten (die er de kost mee wonnen), doch de meesten schreven ze zelf en onderteekenden ze met hun bloed. Aanzienlijken parfumeerden ze.

"Nu wil ick (sprak Eelhart in Bredero's "Schynheyligh") schrijven gaen (een droeve minne-brie
"Aen haer, die 'k met mijn hert, met ziel en zinnen lief,
"Waer in ick mijn ellent, en mijn verlieft verdriet
"Het allerminste nau en sal vergeten niet.
"Past ghy de cammenier maer om een hoeck te spreecken,
"En wilt haer in de handt een rosenobel steecken.
"Gaet na de parfumier, en siet dat gy me breught
"Voor een pont vlaems civet met ambere vermenght,
"Tot reuckwerck van den brief . . . . ."

"Vaertwel! (dus eindigde Griane's brief uit haren kerker geschreven), leeft langh en kust dees goede slechte brief,
"In plaetse van den mont van u gevangen lief."

En toen prins Florendus hem had gelezen, riep hij uit:

"Ick eet de woorden op, en kaeuw se in mijn borst,

"Mijn boesem wert dyn kas, dus blijf dy onbemorst."

Volgens Scheltema schonk de schoonvader aan de bruid een zilveren bras of tuigje, bestaande uit een riem van leder of zilver draad: werk en een zilveren haak met verscheidene afhangende kettingen, waar een schaar, een klein mes in een bestikte schede, een naaldenkoker, een speldekussen in zilver gevat, een bal met reukwerk, soms een spiegeltje in een zilveren lijst aangehecht waren. Deze tuigjes, soms van goud en uitstekend bewerkt, strekken ten teeken dat men verzeid of verliefd was, en men achtte het tot een groote eer ze te mogen dragen.

"De meysjes van de Vecht (zong Bredero) en van de Vinckebuurt,
"Die hadden heur tuychje te wongderlyck eschuurt,
"O se waren so eguurt!"

"Wijf (sprak slimme Piet in Bredero's "Meulenaer") ick heb Tryn Jans
(laten sien mijn sulver tuychje en mijn tas,
"Met mijn rootscharlaken wollen hemd, daer ick de bruygom in was,
"s' Is verwongdert dattet soo gnap en gnat is, en niewers niet estoten.
"Heer se het sulcken sin in jou jackje met hondkoten,
"En in jou blaeu versetten rock mit die stootkant van fluwiel."

In Friesland was het gebruikelijk dat de vrijer in een doek van het fijnste neteldoek, keurig met roode zijden naamletters en jaartal bestikt, aan de hoeken met akertjes voorzien, een pand der minne, trouwpenning, Gods- of Goodspenning, — soms wel uit honderd nieuwe scheepjes schellingen bestaande — met deze woorden aan de geliefde overgaf:

"Wotte, sa wotte,
"Dar heste dij knotte;
"Wotte 't neat dwaên,
"Dan kanste im weêr jaên."

(Wilt ge, daar is de knoopdoek, het pand. Wilt gij het niet doen, dan kunt gij hem teruggeven.)

Wij zouden zulks hier niet vermeld hebben, indien wij geen sporen

van zulk een gewoonte ook in Holland meenden ontdekt te hebben.

In Bredero's "Griane" vond Bouwen:

"Een knoppeldoeck mit een snaphaen, een vyer-yser, en mit oly-kruys
"Mit acht geusen duyten, en twintigh biecht-oortjes."

Warenar bij Hooft begroef "een knoppeldoek met gelt."

Later werd de knottedoek, door het zilveren trouwkoffertje met potstukken vervangen.

Gelijk alle plegtige bijeenkomsten in ons vaderland, eindigde het ten huwelijk zitten met een maaltijd, die vaak zoo kostbaar werd aangerigt, en waaraan zoo vele gasten genoodigd werden, dat er door keuren tegen voorzien moest worden. Zoo werd te Amsterdam bij keur van 29 Jan. 1655 geboden "dat niemand op het huwlijk sluiten meer personen mogt ter maaltijd noodigen, als die daar over effective of met der daad gestaan hadden."

Teregt plagten onze betovergrootouders te zeggen:

"Huwelyks pret en huyzen stichten,
"Kan een mensch de goudbeurs lichten."

HET UITZET.

Niet te Dordrecht of te Develstein, maar te Amsterdam geschiedde de plegtige verloving van Willem van Beveren, heer van Strevelshoek, zoon van den beroemden staatsman en burgemeester Cornelis van Beveren en Christina Pijll, een man, die gelijk zijn voorouders, vele belangrijke regeringsposten bekleedde en tevens een ijverig beoefenaar en maecenas van kunsten en wetenschappen, met Cornelia Schaep, dochter van den geleerden en penningkundigen amsterdamschen burgemeester Gerard Schaep Pietersz. en Maria Spiegel. De kostbare spijs en het aantal gasten bewezen genoegzaam dat de amsterdamsche burgemeester boven de keur stond. Uit den inventaris van Christina blijkt, dat zij een schat van kleinodiën van hare verwanten, en een "golden hoep" en zijn op hoorn geschilderd, in een schildpadde kasje gesloten, conterfeytsel, "van haren bruigom had ontvangen, en dat moeder Schaep

voor een ouderwetsch amsterdamsch uitzet had gezorgd. "Myn uytzet" las men aan het hoofd van een lange lijst van wollen en linnen stoffen, kanten en tabberden. Tot de eerste behoorden, "100 servetten met hun toebehooren, 100 lakens, 50 fluwynen, 50 halsneusdoecken, 50 sackneusdoecken, 150 hemden en onderhemden," tot de laatste, "strooken, lobbekens van fijne cant, point de venise, point d'alençon, borststicken van goud en silver laecken, tabberts van fluwiel, geborduert met vilt, van gout en silver laecken, van costelicke syde, groen, geel, amaranthe, met gouden blommen, huycken, vlyegers enz." Ook behoorde er een "sulvere kasken mit cap-benoodichheden" toe. Onder op de lijst schreef zij: "nog 6 bedden van swanendons met heur behoorte". Boven een andere lijst las men: "mijn mans uytzet" en dit was niet minder kostbaar en rijk dan het hare. Het vulde verscheidene kisten en kasten in het huis Bever-schaep te Dordrecht. Men vond daar stapels met boven- en onderlijnwaden, "100 befkens, 30 alençonse cragen, 20 cragen van fijn doec, fluwiele, satynen, syden, lakense wambuysen, sommige met diamanten, gouden en sulvere knoopkens, mantels" enz.

De rijke vrijster, op welke Jorden, bij Visscher, "uytermate zeer verlieft was" had ook een rijk uitzet,

"Want alle dingh had zy dubbel ontdieft,
"Twee tabbaerts, twee rocken, als rycke luy plegen,
"Twee kettens, twee riemen, die elck een pont wegen,
"Twee bedden, twee deeckens en twee paer laken,
"Twee huysen in 't best van de stadt gelegen,
"Twee hondert gulden, renten op 't huys van Aken,
"Twee stucken lants, twee schapen, twee verckens, twee paerden,
"Twee pijpen wijns, zeer goet van smaken."

Er waren er die volstrekt geen uitzet ontvingen. "De man moest zich met gezondheid, eer en kleêr tevreden houden", "de ouders wilden de pan bij de steel houden", "zich niet uitkleeden voor zij naar bed gingen", "de jongelieden moesten te stoel en te bank komen."

HET GROENMAKEN.

Terstond na, zoo niet op het verlovingsfeest, bepaalden de moeders den bruiloftsdag, die echter nog door menige plegtigheid en menig feest moest worden voorafgegaan.

Voor alles moesten speelnooten, stroojers en strooisters worden gekozen. De eerste werden ook speelmakkers en speelmeisjes, bruidegoms broers en zusters, bruidegom- en bruid-bewaarsters genoemd. Bruidegom en bruid kozen ze uit de rij hunner vrienden en bekenden, en doorgaans viel de keus op de geestigste en knapste. Er moesten twee speeljonkers en twee speelmeisjes zijn. Toen Johan Wolpherd van Brederode met Louise Christine, gravin van Solms (1638) trouwde, had hij Floris, graaf van Culemborg en Willem van Nassau, gouverneur van Sluis, tot speelnooten: Daniel Heinsius en Gerard Tuningius waren die van Huig de Groot, toen hij Maria van Reigersbergh huwde. Zij moesten de woning versieren, de feesten regelen, bruidegom en bruid dienen en hadden onder zich een bruidsmeid, die in zindelijk gewaad, witten boezelaar en een bloem op de borst, gedurende de bruidsdagen en de bruiloft in de nabijheid der bruid bleef en op een "bruidstuk" kon rekenen. Meestal verdeelden zij hun werk, en terwijl de een de gasten opleidde, regelde de ander de tafel. Zij moesten zich echter naar zekere voorschriften gedragen, * die in druk zouden bestaan hebben. Scheltema zag ze echter evenmin als wij. In een huwelijksvers in "de Nieuwe Courant van 1723" vond hij de volgende advertentiën:

"Te Amsterdam bij Jan Crispijn
"Wordt gedrukt en uitgegeven
"Hoe de speelnoots moeten leven,
"Als zij op de bruiloft zijn;
"Dat zij vrolijk van gemoed
"En van geest, de gasten voorgaan,
"En een natten storm doorstaan,
"Die de geest verheugen doet;

"Dat zij niet zijn al te wijs,
"Om eens wakker om te springen
"En eens helder op te zingen,
"De allervrolijkste heeft de prys.

"Te Amsterdam bij Floor de Geest,
"Wordt gedrukt en uitgegeven
"Hoe speelmeisjes moeten leven
"Als zij zijn ter bruiloftsfeest;
"Dat zij tot vermaak bereid,
"Vrolijk moeten zijn en queelen,
"Jokken, boerten, mallen, speelen,
"Blij van geest en eerbaarheid;
"Dat se alle afkeer, ja den schijn
"Daarvan leggen af en denken
"'t Zal haar eer in 't minst niet krenken,
"Dat zij openhartig zijn.

De speelnooten waren de vraagbaken der gasten en werden met onderscheiding bejegend, dichters en zangers wijdden hun, gelijk de rederijkers hunnen prins, steeds de laatste strophen hunner liederen.

De stroojonkers en joffers, jeugdige knapen en meisjes, bestrooiden uit de rijkversierde strooimand bruidegom en bruid, bij hun gang naar en terugkomst van de aanteekening en de inzegening met loveren, bloemen en palm.

Het eerste werk der speelnooten was het groenen en versieren der voor het feest bestemde vertrekken. Met smaak werden hier guirlandes van palm en bloemen gevlochten, dáár ineengestrengelde takken van mastboomen aan de wanden gehecht, prachtige japansche potten met bloemen, vooral met tulpen gevuld te pronk gesteld. Tusschen de bloemen vlocht men gouden en zilveren loveren, devisen en raadsels, en hier en daar prijkten de uit groen gevlochten naamcijfers van bruidegom en bruid of hunne namen, met toepasselijke spreuken in schoonschrift. De kostbaarste spiegels werden uit de overige vertrekken weggenomen en rijkversierd in de feestzalen opgehangen, en waar geen

groen was aangebragt, golfden rijke en kostbare tapijten. Op den vloer was groen of goud zand gestrooid.

"Dat sy haer joffren al opsichtigh ryck doet toyen,
"Met vylsel van fijn goud laet al 't plaveytsel strooyen,"

beval keizer Remaldus bij de aankomst der gezanten in de "Griane". Soms werden de voordeuren met groen versierd, slingerden guirlandes langs de vensters, waren gang en voorhuis één lovertent. Bloemenketens en kroonen, met wassen engeltjes en cupidootjes in het midden, daalden hier en daar van de zoldering naar beneden. Had men een bloemtuin achter de woning, dan leidden de paden naar een tempel, waarin een rijk versierd altaar met een brandend of doorboord hart was gesticht, of wel naar een kapitool, in de gedaante van een toren, waarin een kristalijnen kaarskroon met twaalf kristalijnen armen hing. Midden in die kroon stond de godin Venus: elke arm droeg een minnegoodje met boog en pijl en uit die kroon daalde een koperen plaat, waarop eenige regels van Heinsius, de Brune, Westerbaen of een ander geliefd dichter gegrift waren.

De meeste zorg vereischten echter de bruidskrans, bruidstroon en bruidsmand. Van de beide eerste gewagen wij later, thans een enkel woord van de laatste. Zij was van mandenwerk, naar het vermogen der ouders met meer of min prachtige en kostbare stoffen omkleed, hier en daar met bloemen en strikken versierd en bevatte niet de bruidskleederen, maar den trouwtabberd en al wat er toe behoorde, vooral kostbare kanten, lubben en kragen, de kleinodiën die de bruid op den dag der bruiloft moesten tooijen, en de kanten, waaijer en handschoenen, geschenken van den bruigom. In een andere niet minder rijk versierde mand lagen, de prachtige kanten kraag, en kostbare poignetten, geschenken der bruid aan den bruidegom. Beide manden werden nevens de bruidskroon tot op den grooten feestdag te pronk gesteld. Gedurende de dagen dat deze toebereidselen werden gemaakt, ontbrak het aan geen feestelijkheden, en dikwerf was het op de "voorpret" of voorbruiloft niet minder vrolijk dan op de bruiloft zelve, en rijk aan "schert-

serijtjes, speeltjes, spijtjes, minnerijen en soeten quack." Intusschen hielden zich bruidegom en bruid onledig met voor hunne kleeding en toilet te zorgen, de noodige bestellingen voor de banketten te doen en op geparfumeerd papier met gouden kanten de brieven te schrijven, die na den ondertrouw verzonden moesten worden. Bij minder deftige lieden werden de toebereidselen door de verloofden zelve gemaakt, en kwamen de speelnooten alleen groen maken.

De ons reeds bekende de Vrij rangschikt deze toebereidselen onder de "vermakelijkheden des huwelijks". "Er is nu" (dus schijft hij) "wat te beschikken! De bruidskleederen moeten gemaakt en de stoffen, kant, voering, sametten, gimpen en koorden daartoe gekocht worden, wie weet het eind van al die bezigheid! want het eene is te licht, het andere te donker, het derde te dof en zonder glans. En dat nog het ergste is, terwijl men overlegt, ordineert en bekijkt, wordt men elk oogenblik verhinderd en van zijn stuk geholpen door sollicitanten, die gedurig aan de deur kloppen, deze om het banket te mogen leveren, gene om het siersel van bruidskroontjes, festoenen, bloempjes enz., die om kok, deze om pasteibakker, gene om schenker te mogen zijn, die de een na den andere zoo gedurig op de deur rammelen, dat een persoon met inlaten en het verzoek aan de bruid te doen, genoeg te doen heeft. Och! roept deze, de tijd zal zoo schrikkelijk op de hand schieten! En de linnennaaisters, de labaarmaakster en de stijfster moeten ontboden worden; want Jannetje had gezegd linnen te brengen en Teuntje de kanten, en geen van beiden zijn nog gekomen! Loopt nu knechts en meisjes, dat u de hals kraakt en de beenen naslepen, doch troost u daarmeê, dat een braaf bruidstuk uw arbeid verzoeten zal. Ondertusschen loopt de bruigom nog de stad op en neêr om speelnoots te verzoeken die naar zijn zin zijn, en die de juffrouwen speelnootjes met douceurs wel onderhouden, gedienstelijk oppassen en de bruiloftsgasten wat vermaak aandoen.

Ook is hij bezig rijnschen, franschen en spaanschen wijn te verzorgen, opdat zij die bruid en bruidegom komen gelukwenschen, met

eenen helderen dronk mogen begroet worden, en vooral, opdat zij, die aan 't bruidstoestel bezig zijn, de bruidstranen proeven mogen."

Daar in onze eeuw het rooken reeds zeer algemeen was, zorgden de speelnooten ook voor de bruigomspijp, die met groen en linten omstrikt, bij de boeren in de pronkkast bewaard en nog op de zilveren bruiloft gebruikt werd; en mogten er bij dezen soms juweelen in de bruidsmand ontbreken, nimmer ontbrak de bouquet van levende of gemaakte bloemen, in welke de namen van bruid en bruidegom kunstig door elkander gevlochten waren.

HET COMMISSARIS-MAAL.

Onder het spaansche bewind nam de staat volstrekt geen kennis van de verbindtenissen der verloofden, wijl het huwelijk als een sacrement geheel kerkelijk was. Men had zich slechts bij den priester aan te geven, door wien doorgaans na de drie kerkgeboden het huwelijk werd ingezegend. Toen echter de synode van Dordrecht in 1574 het trouwen voor politiek had verklaard, werden er commissarissen voor huwelijkszaken aangesteld, die aanteekening hielden van de verloofde paren en tegen de ongeregeldheden in het stuk des huwelijks waakten, waarna de verbindtenis der aanstaande echtgenooten tot driemaal toe van den predikstoel of van het raadhuis afgekondigd en de verloofden of in de kerk door den predikant of op het raadhuis door schepenen getrouwd werden. Op bepaalde, en voor aanzienlijken op extra dagen zat een der commissarissen om huwelijken in te schrijven. Men stelde er eer in niet op publieke dagen in ondertrouw te worden opgenomen, en de bruigom bij de Vrij informeerde bij den koster, wanneer de commissarissen extra zitting zouden houden, ten einde van die gelegenheid te profiteren. Terwijl nu het verloofde paar, zoo als men te Amsterdam plagt te zeggen, door de roode deur ging, verzamelden zich vrienden en verwanten in de woning van den bruigom. De vrijers waren alle keurig opgepronkt en droegen de kleur der bruid, de vrijsters, niet minder prachtig gekleed, die van den bruidegom.

Bij hunne terugkomst van het raadhuis werd het gelukkig paar statelijk aan den ingang der woning van den bruidegom ontvangen en de bruid aan zijne familie voorgesteld. Op sommige plaatsen gingen bruidegom en bruid vooraf en werden door de vrienden en magen der laatste gevolgd, terwijl die van den eerste aan weêrszijden der deur ter ontvangst geschaard stonden. Onder een regen van bloemen, maagdenpalm en loveren door de strooijonkers en meisjes uit de versierde korfjes gestrooid, werd het jeugdig paar naar de staatsiekamer geleid, waar hun, na de presentatie, door de speelnooten in een zilveren met groen en linten versierde kom en lepel, de bruidstranen en de pronkpijp werden aangeboden. Bruidstranen noemde men de welbekende Ypocras, die zijn naam ontleent aan de hengstebron Hippocrene, op den Helicon in Boeotie, onder den hoefslag van 't gevleugeld paard Pegasus opgeweld en aan de Musen gewijd. Men noemde haar ook gekruiden en gesuikerden wijn en zij werd op de volgende wijze bereid:

Om witten claren ongeverfden ypocras te maken.

Tegen een gelte wijns neemt dry loot wit geschelt gingbers, een half loot greyns, een half loot spicanardpoeder, dese grof metten zucker, dan neemt dat poeder metten wijne, en laet dit onghesoden door eenen witten sack loopen. En of ghy hier caneel in wout doen, die suldy eerst int water laten opsieden. En als dien drooch is, suldy daer afnemen een half loot, ende breken dien met den anderen voorseyden.

Om fyn ypocras te maken die geverft is.

Neemt caneel twee once, gingbers een loot, greyn een half loot, naghelen een vierendeel loots, spicanarde een vierendeel loots, fijn zuycker anderhalf pont of meer (nadat den wijn sut oft suyr is) hiertoe neemt vier potten Ryns-wyns, een vierendeel ponts tornosel, welk tornosel ghy eerst opsieden sult in wat waters ende wyns.

Noch om fijnder ypocras te maken.

Neemt caneel dry loot, gingber twee loot, galigaen, foelie, elcx een halft loot, carui een loot, langpeper een loot, en off ghy wilt, so mengter toe majoleyn en dragagantum van elcx een halft loot. Dan pulvrest deze grof ende doet voort als voorschreven is.

Ghemeyn ypocras in een ghelte.

Neemt een once caneels en een halft loot gingbers en foelie, en nagelen, t'samen een vierendeel ponts. Hiertoe neemt anderhalf pont meelsukers off spaenssoet, gheverwet als vóren.

Om te maken fijnen witten ypocras.

Om te maken eenen stoop ypocras, so neemt een stoop witten wyn en een half pinte, dan neemt van desen wijn eenen croes en maeckten warm en mengt daerin met eenen lepel vijf oncen bruijn zukers en neemt wtgelesen caneels vier oncen ende een half, witten gingber een 'vierendeel, greyn, galigaen, coriander, calam, aromatici, elcx vier greynen. Hierof maect poeder, ende gietet door den sack ghelyck men clareyt doet.

Om te maken fijnen rooden ypocras.

Neemt eenen stoop en een half pinte roode wijn, hiertoe doet also veel fonteijne, die set op 't vuijr ende latet sieden met een once tornosels, tot dat die tornosel haer verwe geschoten heeft, dan settet van den vuyre, en douwet tornosel met de handen uit, dan neemt vier oncen geschuymden ende gesmeerden zeem, ende mengt daarin caneel vier oncen en een half, witte gingber een dragma, greyn, nagelen, coriander elcx acht greyn, dan giet t'samen door den sack, als voorschreven is.

In later tijd werd de ypocras door andere dranken vervangen; in Zuid-Holland hier en daar door rooden wijn en suiker of wel brandewijn, suiker en rozijnen; te Kampen en elders schonk men jenever met stroop, klongel-eul of meisjesbier genoemd. Behalve de bruidstranen werden ook "suikerde erweten" of bruidsuiker, die, evenals de ypocras, door den apotheker vervaardigd en geleverd werd, en bij geringere lieden "beniste- begijne-, deventersche koeck en andere soetigheden" aangeboden, en terwijl de kom en de korf of de zilveren teljoor onder de feestgenooten rondging, reed statig de groengeschilderde koetsslede, zwanger van matte met groene, witte en roode linten omwonden fleschjes en fraaije met goud- en zilverpapier beplakte doosjes, door een opgepronkt paard getrokken de straten door, en gaven de bestrikte en met bloemruikers versierde bedienden tranen en suikerwerk aan de woningen der kennissen af. Doorgaans werden ze met kwistige hand uitgedeeld, want geen bruid werd gaarne een "goore bruid" genoemd. Dien naam toch ontvingen zij van hen, die op een geschenk gerekend en het niet ontvangen hadden.

Des avonds vereenigden zich de genoodigden aan eenen min of meer kostbaren maaltijd, het commissarismaal genoemd, doch die was, vooral te Amsterdam, meer statig dan vrolijk, en eindigde zonder

muzyk en dans, ofschoon er door de jongelieden gezongen werd. Soms schaarde zich het jonge volkje in den vooravond rondom een der gasten, die uit "de Trouwringh" van Cats voorlas.

Waren de woningen van bruid en bruidegom één lovertent, tusschen de aanteekening en bruiloft was het één gedurig feest. Schier dagelijks werden er, ter eere van het jonge paar, door vrienden en magen maaltijden gegeven, en zij door de ouders op de gebodenmaaltijden en door bruidegom en bruid op de voorbruiloft genoodigd. De huwelijksfeesten wisselde men niet zelden door spelevaarten in met vlaggen en wimpels versierde en met groen bekleede wagens af, of men ontving bezoek, bij welke gelegenheid de bruid in staatsie zat.

DE BRUID IN STAATSIE.

Aan een der einden van het met guirlandes van palm en bloemen behangen of geheel met groen bekleede vertrek stonden twee versierde zetels, onder een van palm, rozen en andere bloemen gevlochten en met waaijertjes van gekleurd papier, vlaggetjes van klatergoud en veelkleurige linten bestrikte kroon, met twee vereenigde handen of doorboorde harten in het midden. Achter die zetels was het met groen en loveren en allerlei pronk versierde of beschilderde bruidslaken gespannen, of golfde een zwaar en kostbaar bestikt tapijt. Soms spreidde zich een rijk verguld of met satijn en veelkleurig doek bekleede dais over kroon en troonen uit, was het laken of tapijt door de van wilgentakken gevlochten en gekroonde naamcijfers der verloofden vervangen en prijkten beider wapenschilden met festoenen omwonden aan de hoeken van het verhemelte. Onder dien dais en die kroon zetten zich bruidegom en bruid in staatsiegewaad neder en, omringd door staatsiejonkers en joffers, wachtten zij de komst van bloedverwanten en vrienden, die ter staatsie genoodigd waren, af, om hunne gelukwenschen en geschenken te ontvangen. In de rondte van het vertrek of rondom de zetels waren in breeden kring stoelen geschaard,

in het midden der zaal pronkte de rijk versierde en nog rijker met welgevulde zilveren schalen en teljoren, kristalijnen fluiten en berkemeijers bevrachte tafel, waarvan guirlandes en festoenen, die ook tusschen de bekers en schalen geslingerd waren, afhingen.

"Blaedtjes, bloempjes, graesjes, kruytjes,
"Klaver en kamille-spruytjes,
"Waren als het tafelkleidt,
"Daer de grondt was mee bespreidt."

Meermalen bragten penseel en teekenpen zulke staatsiebezoeken op doek en papier of de graveerstift in koper. Bekend zijn de gravuren bij Cats en Heemskerck, de teekeningen van Schalcken, Hoogstraten, Ostade, meer nog de plaat bij Maubach, doch deze verplaatst ons in den aanvang der 18e eeuw. Hier zijn de troonen met het bruidslaken reeds verdwenen, zitten de verloofden onder den rijk versierden spiegel, de vrouwen in de rondte van het vertrek, terwijl de mannen in een aangrenzend vertrek zich met rooken en drinken bezig houden. De speelnooten gaan niet meer met kom en schaal of mand, maar deelen klein gebak met confituren, die op eene rijk gedrapeerde tafel zijn opgestapeld, rond. De bruid is nog niet met het kroontje gesierd, maar hare hairen zijn konstig gevlochten en met welriekende oliën gebalsemd. Aan haren hals schittert de diamanten boot en van hare ooren slingeren de met diamanten of paarlen bezette orliettes; voor haar kostbaar zieltje vonkelt een juweel van groote waarde, en van haren boezem golven gouden ketens of zilveren parelsnoeren in breede kringen. De bruid is niet in haar trouw- maar in haar bruidstabberd gehuld. Aanzienlijken hadden er meer dan een. Sommigen verwisselden in hare bruidsdagen soms twee of driemaal daags van kleeding. Soms waren de bruidstabberden niet minder kostbaar, dan die zij op den dag van haar huwelijk droegen. Men leest toch van "amaranthe zijden, goud-lakensche, fluweelen bruidstabberden, neersticken van goud en zilver met kant omboord", van "rocken van incarnate, purper en violet zijde," van "geborduurde en met alençon kant bezette

lobben". Aan den vinger draagt zij den hoep, om de armen "gouden beperelde braceletten, of braceletten van zilver met juweelen van groote waarde".

Ook de bruidegom is niet minder keurig uitgedost in zijn staatsie-gewaad. Is zijn wambuis niet van goudlaken, het is toch van fluweel met gouden of diamanten knoopjes bezet; zijn broek van dezelfde stoffe met rozen van groen, wit en blaauw lint en goud passement aan de naden, of wel wambuis en mantel en broek van zijde. Reeds in den aanvang onzer eeuw was niet slechts zijde maar ook satijn onder de aristocratie een gemeene dragt, terwijl het in Duitschland zeldzaam en alleen bij plegtige gelegenheden gedragen werd. Bekend is het gezegde van markgraaf Johan George van Brandenburg tot zijn geheimraad Barthold Mandelsloh, toen deze dagelijks zijden kousen droeg: "Barthold! ich habe auch seidne Strümpfe, aber ich trage sie nur den Sonn- und Festtags".

Hoe gering en arm het bruidspaar was, al zouden het de buren bekostigen, kroonen en groen ontbraken toch nooit.

"En de telgjes met malkander
"Dicht gevlochten in den ander,
"Maeckten een verwulfde tent
"Met haer loofwerck daer omtrent."

Hadden de geliefden elkander geen goud of edelgesteenten aan te bieden, dan schonken zij elkander een lintje, vlecht of eenig ander voorwerp van luttel waardij.

"Of het is een zijde lint,
"Waer s' hem wijs maeckt in te steken,
" Als sy 't om syn hand hem bint,
"Van haer liefde gheen kleyn teken;
"Of zij reyckt hem toe een vlecht,
"'t Saemgevlochten van haer haeren,
"En sy wil de soete knecht,
"Die sal 't haerder eer bewaeren;

"Of sy geeft hem wel een strick,
"Of een neusdoeck, of een quick,
"Die hy niet en soude willen
"Missen voor al 's werelts goet.

Waar geen ypocras kon geschonken worden kwam brandewijn op tafel, en niemand verliet de stulp "sonder een mond vol soetigheid". Geen bezoeker of hij bragt een geschenk, zoo als Cloris en Roosje bij Asselijn die ontvingen. Die geen meubelstuk of keukengerij kon aanbieden, schonk een potstuk, pistolet of rozenobel. Sinnelycke Nel zeî tot Bouwen, haar man, in Brederoo's "Griane"

"Ick riep nou lestent Lijsje Aaris,
"Meeles Toeten dochter, dat is mijn volle nift,
"Die gaf ick een moye daelder
"In heur hylick, tot een bruyloftsgift."

Dat bij de rijke Amsterdammers en Hagenaars het staatsiebezoek heette, noemden de Zaandammers "Brudje kit". Hier en daar maakten knechtjes en meisjes onderling afspraak den eersten zondag na den ondertrouw de bruid te bezoeken. Hier vonden zij wijn en thee gereed en ontvingen van den bruidegom een geschenk in geld, waarop zij naar de eene of andere herberg gingen, waar zij het "vetje" hielden, waarop bier en brood, soms visch en vleesch en ham met wijn opgedischt, doch, om niet tegen de keur te zondigen, geen tafel gedekt werd. Waren schotels en flesschen ledig en het geld verteerd, toch werd het "vetje" voortgezet, doch ieder betaalde zijn eigen gelag.

Evenmin als in de steden waren ten platte lande de gebruiken dezelfde; doch wij mogen alleen die vermelden, welke iets kenmerkends hadden. Vrij algemeen was het dat geen der verloofden na den ondertrouw de kerk bezocht waar hunne namen werden afgelezen. Men noemde zulks "van de ""preekstoel vallen", Juffrouw van Beveren "van de preecstoel gaen", "Ick gae nyet ter kercke," schreef zij, "'t en is nyet passelyck dat ick en mijn lyf (lief) van de preeckstoel en gae". Cats berispt deze valsche schaamte:

"Hoewel men uwen naam hoort klaer en open lesen,
"Dat kan u, lieve maegd, geen smaed en hinder wesen.
"De schrick in dat geval is enckel onverstand,
"Nadien het gantsche werck is buiten alle schand."

Onbekend bleef het mij of het toen reeds in Rijnland gebruikelijk was, dat men, behalve andere geschenken, den jongen lieden een kop frisschen room en een stuk frisch gekarnde boter bragt, terwijl in Groningerland twee personen plegtstatig een met een wit kleed overdekten schotel, waarop een rijkelijk met suiker bestrooide, doch door overmaat van zout oneetbare eyerstruif of pannekoek aan de verloofden bragten. Men noemde dit "het brengen van de solle-koek".

HOOFDSTUK XVIII.

BRUILOFT.

KLEEDING DER BRUID.

Minder weelde en aisance dan netheid en zindelijkheid heerschte er in het slaapvertrek der bruid van Willem van Beveren te Amsterdam. Over de hagelwit geschuurde vloer lagen fijne spaansche matten; de wanden waren met kleine, met figuren beschilderde tegels bezet. In een der hoeken stond een groot met groen kroonsaai behangen, door gedraaide pooten gesteund ledekant, aan welks vier hoeken pluimen wapperen; in een anderen een zware eikenhouten met snijwerk overladen linnenkast, op welks breed vooruitspringende lijst blaauw porseleinen pullen prijken. Niet minder kostbaar waren die, welke den breeden schoorsteenmantel bezetten. Midden in het vertrek stond de met een wollen kleed bedekte eikenhouten klaptafel; kolossale sacredaan-houten stoelen met hooge ruggen en met leder bekleede zittingen waren langs den wand geschaard. Hier en daar bedekten eenige portretten in ebbenhouten lijsten den wand; nevens den schoorsteen stond een kleine boekenkast met de geliefkoosde schrijvers der jeugdige maagd; eenige geestelijke werken van Ridderus, Borstius, Camphuisen, de

Astrea, Sidney's en Heemskerk's Arcadia, de "Wintersche Avonden" van Viverius, "de historie van Calixte en Lysander" "den ongestadighen Hylas", "de veranderlycke Stella", "de lichtveerdige Pamphilus", "de Historie van Damon en de Madinote" en andere boeken van smaak. Op een gueridon onder den breeden en dikken venetiaanschen spiegel met stalen of kristalijnen lijst, stond het geopend juweelkistje, en op een zwaar verguld tafeltje met marmer blad een dier sierlijk besneden met kostbaar hout en ivoor ingelegde kabinetjes met laden voor poeder, parfuim, blanketsel, moesjes, haarnaalden, pincetten, spiegeltjes, borstels en wat meer tot het toilet eener amsterdamsche joffer behoorde, terwijl in het met marmer geplaveide of met mozaiek bevloerde en met spiegelglas omringde kastje of binnenkastje, juweelen, paarlen en gouden en zilveren sieraden lagen uitgespreid. Naast het tafeltje vond men den grooten staanden kapspiegel, de goudlederen kamlap en kapstoel, waarop de bruid heeft plaats genomen om door de bruidsmeid, in tegenwoordigheid harer speelnooten, gefriseerd en gepalleerd te worden, terwijl de prachtige bruidsmand is uitgepakt en de kostbare kleedingstukken over de stoelen uitgespreid liggen. In weêrwil der strenge predikatiën tegen het wild hair en de gepoederde en valsche paruiken, leeuwen-manen, lodderige vlechten en linten, hangende lokken, koralen en paarlen, werd er veel werk van het haar gemaakt, hetzij het gefriseerd, gepoederd en met strikken en linten en parelsnoeren versierd werd, of in bevallige kronkels breed en weidsch langs nek en schouders golfde. Toen echter begon men ook reeds torens van edelgesteenten, parelen, goud, zilver, kant, doorluchtig doek en allerlei tooijingen, plooijingen en vormen op den schedel te bouwen, doch deze kappen waren echter nog niet in omvang en pracht te vergelijken met die der volgende eeuw. Deze toch waren zóó hoog dat men de kroonen in de salons moest wegnemen, de hemels der koetsen verhoogen en niet dan met gebogen hoofde de woning kon verlaten. Zij verbeeldden katafalken door minnegoodjes met lijkfakkelen omringd; zon, maan en sterren, die in onophoudelijke beweging waren; zwijnenjagten

in 't bosch van Boulogne, de diefstal in het koninklijk paleis te Versailles, met de hekken, tuinen, de groote laan, de ijzeren tralien en het koffijhuis; tuintjes met spelonken en watervallen; woedende doggen, hanen- en stierengevechten, koninklijke paleizen, kasteelen met weerhanen, bergen met windmolens; barometers en zonnewijzers, vestingen met haar toebehooren, voorbijtrekkende legers, een voorhof met gevogelte en andere aardigheden, waarin spinetten of barbarijsche orgeltjes, die verschillende contredansen speelden, repetitie-horlogien, slingeruurwerken, ja bakken met reukwater en pompen met kranen verborgen waren. — Was het toilet der bruid gereed, dan werden de prachtige kleederen, à la mode de France vervaardigd, aangetogen. Reeds Heemskerck zong in zijn Minnekunst

"Geen hoope snof so vreemt, so koddigh, so wanschapen,
"Die onse wulpsche jeught niet daetlyck na sal apen."

Soms waren de hongerlijven en bovenrokken van zware lyonsche zijde, wit of violet fluweel, zilver of goud laken van *f* 100 tot meer dan *f* 200 de el, met gouden of zilveren kanten omboord, en laag in een of twee punten uitloopende; borst en zieltjens of voorstukken van dezelfde stoffen, rijk geborduurd, schitterende van edelgesteenten of diamanten doppen en knoopen, soms tot 250 in getal, en omzet met parelritsen. Een gedeelte dezer voorstukken was bedekt door den prachtigen doorschijnenden en kostbaren kraag, een pronkstuk van vrouwelijke kunst en geduld, met honderden grootere of kleinere, dubbele of enkele, hooge of platte, korte of lange, breede of smalle, aan elkander volkomen gelijke plooijen, waaraan vaak 60 of 80 el kamerijksch, point d'Alençon, point de Venise, point de Bretagne of point de Bruxelles ging, die beroemde "spelwerckte dicke kraeg," welke echter reeds door de met uitgetakte kanten punten nederwaarts loopende fransche kraag, die den halven rug bedekte, begon vervangen te worden. Over deze kraag werden parelsnoeren voor de borst met een agraaf vastgehecht, daar, volgens getuigenis van vader Borstius, tien hongerige buiken een gansch jaar lang van verzaad zouden kunnen worden.

De bruiloftskleederen van meer burgerlijke lieden waren doorgaans minder prachtig dan kostbaar, meest van zware lyonsche zijde, en werden na de bruiloft zorgvuldig bewaard, bij hooge feesten, in sommige familiën nog op koperen, zilveren, ja gouden en diamanten bruiloften gedragen. De kleur was òf zwart, zoodat de eerst overlijdende daarmede kon berouwd worden, meerendeels echter wit. "Wit sametten, satijnen, zilverlakensche tabberden, voorstieken en rocken" komen dikwerf op inventarissen voor. De gravin van Solms droeg toen zij huwde een kleed van zilverlaken. "Elle étoit vestue d'une robe de drap d'argent, qui est la couleur blanche que les filles de sa condition portent quand elles espousent: au dernière de la quelle estoit attachée une queue que portoient deux demoiselles, Dorin et Zevenaer de la maison de la princesse d'Orange. Elle avoit un rabbat fraisé et sur le rond tressé de ses cheveux reliés au dernière de la teste."

Toen Frederik koning van Pruissen in 1700 met de prinses van Hessen-Cassel huwde, was haar kleed "Silberstück: es wog einen Centner, die Diamanten daran schätzte man vier Millionen Thaler, die Schleppe der Mante von goldnen Point d'Espagne war 7 Ellen lang. Sechs weiszgekleidete Kammerfraulein und wegen dén allzugroszen Schwere, zwei absonderliche Braut-Pagen trugen diese Riesen-schleppe".

Was het prachtige kleed aangetogen, het fluweelen of satijnen schoeisel over de blaauwe, gele of incarnate kousen ("Tot hoosjes neemt of 't geel, of 't blaauw, of 't incarnaat") aangedaan, schitterden de baggen aan de vingers, dan werd de bruidsluijer aan den grooten gouden of zilveren speld met een paarlen of juweelen knop vastgehecht, de rijk geborduurde, met franje omzette en geparfumeerde handschoen aangedaan, de waaijer met kunstig beschilderde of met veeren van uitheemsche vogelen belegde vederen opgenomen, en nu stond daar de bruid in volle staatsie.

Juweelen en paarlen, goud- en zilverlaken, satijn en zijde kon de bruid missen, den sluijer, als zij niet tot den geringsten stand behoorde,

niet. Bij burgerlieden was hij van kamerijksch doek met akers aan de hoeken, rondom het aangezigt geplooid; meer deftigen hadden vroeger kanten sluijers aan het voorhoofd of boven het kapsel vastgehecht en in breede plooijen tot de voeten nederdalende. Soms was de bruid in een wolk van kant gehuld. Toen de bruid van Brederode in de kerk zat, had zij "son voile ouvert des deux costés de la teste rattaché au rond tressé de ces cheveux par un apretador ou serre-teste et guerlande de grosses perles longues, semblables à d'autres, dont il estoit bordé de puis les espaules". Veeltijds droeg men alleen den sluijer wanneer het huwelijk werd ingezegend, doch op sommige plaatsen vertoonde zich de bruid nimmer dan gesluijerd. Men noemde zulks "in het witte snoer staan". Deftige burgerlieden wisten van geen geparfumeerde handschoenen, beschilderde waaijers en baggen met diamanten, doch des te zwaarder waren hare vingers met zilveren en gouden ringen beladen. "Sy toyen (dus getuigt J. Brinckman, een Engelschman, 1658) hun selven netjens op, en laden hare vingers so swaer met goude ringen dat se daer van kraecken; sy willen liever honger lyden eer datse niet souden behangen wesen met silver werck aen beyde zijden van haer lichaem, datse gaen waggelen gelyk als een gemesten gans. De kleeren, die sy dragen, zijn so ruym, dat men nauwlycks kan bemercken haer dicke buycken. En hier in bestaet (voornaemlyck) haren lust, dat hare handen witter, blancker en soeter zijn als haer betamen".

KLEEDING VAN DEN BRUIDEGOM.

Terwijl de bruid in het ouderlijke huis door de bruidsmeid onder toezigt harer genootjes werd getooid, was de "lackey" van den bruidegom ten huize van een van diens bloedvrienden bezig om dezen te "palleren".

Ook 's bruigoms kleederen waren kostbaar en overeenkomstig zijn stand, en door een franschen kleermaker vervaardigd. Nog siert geen

allonge of andere paruik zijn hoofd, maar zijn gefriseerd en geparfumeerd haar kronkelt in weelderige lokken langs de met den stijven spaanschen platten kraag bedekten hals of schouders, waarvan ook een "gekruyfde met een blaauw satijnen lint omstrickte lok afwaait". Zijn wambuis is van zijde, satijn of sammet, sluit eng om het lijf, heeft hoog opgedofte mouwen met vele insnijdingen, die het ragfijne vlaamsche linnen doen zien en van voren met borduringen en schakeeringen, streepen, strikken en linten of met ritsen van kleine in zilver gekaste ornamenten of gouden knoopen bezet zijn. De opgeslagen lubben zijn van fijn kamerijksch doek of kostbare kant en, met den kanten kraag, neusdoek en handschoenen, een "bruidsgave". De broek, aan den broeksband ruim en uitgezet in de gedaante van een vischfuik, heeft, gelijk het wambuis, vele insnijdingen en nestelingen, is hoog boven de heupen door middel van een half lijfje vast geveterd en van onderen met een menigte linten en strikken vastgehecht. De kousen zijn van zwarte of witte zijde met zilveren of gouden klinken; de hooge, scherpgepunte schoenen met rosetten, strikken en linten overladen. Over het wambuis is een fluweelen, satijnen of zijden mantel geworpen. Deze mantel werd "courtoyselyck en gracieuselyck" op zijn françois onachtzaam over den arm geslagen of men wikkelde er zich op zijn espagnools in. Men erkende den man van educatie aan het dragen van den mantel, en er waren boeken in het licht verschenen waaruit men "l'art de porter son manteau" kon bestuderen. Zoo algemeen zijden en fluweelen mantels waren, zoo zeldzaam droeg men ze van goudlaken met juweelen knoopen van voren. De dichters gewagen er echter van

"Zijn manteltjen van goud
"Was reeds voor lang veroud,
"En zijn juweelen knoopen
"Voor lang er afgedroopen".

Ook Wolferd van Brederode droeg den mantel toen hij trouwde. "Il estoit vestu à la françoise d'un habit de satin noir, ayant les ouver-

tures du devant, du dernière et de manches de son pourpoint et les deux costes de ces chauces bordées de boutons de diamants, l'agrafe de la fente de ces chauses garnie d'une enseigne ou boëte de diamans et le cordon de son chapeau aussi de diamans, le manteau double de panne noire, ayant sous le bras au costé gauche en broderie d'argent sur le coeur etc." Het bruiloftskleed van den prins van Hessen-Cassel was "Silberstück, ein Mantelkleid mit Silberspitzen", ook droeg hij als bruigom een violetrood met goud geborduurd kleed, eene kleur die alleen de koninklijke familie mogt voeren. Toen Frederik III koning van Pruissen in 1700 huwde, droeg hij een scharlaken kleed met diamanten knoopen, 3000 dukaten waard, een mantel van purperkleurig sammet met gouden kroonen en adelaars bestrooid, die door een agraaf, een ton gouds waard, werd vastgehecht; zijn bruid droeg een kleed van goudlaken met ponceau bloemen doorwerkt. Haar borst was met diamanten bedekt, haar mantel met gouden kroonen en adelaars geborduurd.

De degen in vergulde of fluweelen schede mogt bij deze gelegenheid niet worden aangegord. De bruigom had dan slechts zijn vilten of kastoren hoed met pluimen en zijne met franjes omboorde handschoenen op te nemen en kon met zijne speeljonkers in het gereed staande met zes paarden bespannen rijtuig zijner bruid treden en zich naar hare woning spoeden.

Burgerlieden, die nog van geen fransche modes wisten, en zich gedurende het grootst gedeelte der XVII[e] eeuw aan de voorouderlijke dragt hielden, droegen wambuis en broek van fijner of grover laken, soms van ligte stof, als boerenbaai, brocx of serge, meest echter van sterk, zwaar zwart leydsch laken. Men heeft voorbeelden dat het zelfde bruigomspak niet alleen door kinderen, maar, zeker eenigzins naar de mode versneden, door kindskinderen werd gedragen.

Eenigen droegen een fluweelen bruigomskleed, blijkens de volgende plaats uit Bredero's "Moortje":

"Daer klieden hem de man in 't effen fyn fluweel,

"En bralden als een prins voor bruydgom,
"Daer sat syn bruyd bekranst met speelnoots an een deken
"Van schoone wol, en zijd', wel na de kunst besteken:
"De lieren, de giegels, de klopscheen en de fluyt,
"En die heldere keeltgens die maakten soet geluyt.
"Men deuvickten: men sprong met vrolyck tureluuren."

Rotgans beschrijft de kleedij van een boeren bruigom van zijn tijd dus:

"Zijn broek is om de kuit met linten vastgestrikt,
"Zijn hemd blinkt om den hals met twee paar zilvren knoopen,
"Zijn hemdrok, glad geperst, is aan de borst half open."

En Hoofts "Snappende Sijtgen" gewaagt van die van een paar uit de laagste standen.

"Doch de aere dochter trouden met Slock er broer, scheele Jan,
"Die had een geleende huyck, daer gingse met sloffen heen,
"Met een paer swarte linde kousen, daer de hielen deur hingen, an heur been.
"Hij hadt een mantel met een pack kleeren op weeck-gelt gekocht.
"Soo ras de bruyloft over was, werden die in de lombaert gebrocht,
"Om d' onkosten daer mee te betalen, die waren gedaen.
"Acht dagen daerna verkoften se de lombert briefjes an haer buerman (Aeraen;
"En van 't overschot gingense weer goet cier maecken,
"Hy noode syn slemp-broers, sy haer keucke-vaecken".

HET KROONTJE.

Verplaatsen wij ons wederom in de woning van burgemeester Schaep te Amsterdam. In de staatsie-kamer is niets veranderd. Nog staan de troonen aan het einde, de zetels rondom, de met piramiden van suikerwerk en banket overdekte tafel in het midden van het vertrek, van welks zoldering kroonen afdalen, langs welks wanden guirlandes van bloemen en palm slingeren. Gevolgd door hare speel-

nooten, voorafgegaan door hare strooijonkers en strooijuffers, treedt de bruid nu geheel gekleed, en in volle staatsie de zaal binnen en plaatst zich op den troon. Welhaast is ook de bruidegom aangekomen en aan hare zijde gezeten. Nu worden de deuren geopend en treden de daartoe uitgenoodigde buren binnen, om de bruid het bouquet te zien geven en de kroon opzetten, bij welke plegtigheid ook de bruiloftsgasten, reeds vroeger verschenen, tegenwoordig zijn. De bouquet was van levende of nagemaakte bloemen, met een minnegod, de naamcijfers der verloofden, doorwonde harten of vereenigde handen van was, suiker, zilver of goud in het midden, en werd door den bruidegom aan de borst der bruid gehecht; de kroontjes waren verschillend naar den rang en stand van den bruidegom. Burgerlieden vlochten kroontjes van palm, majolein en bloemen, meer aanzienlijken slingerden er een band met juweelen en paarlen om of vlochten er edelgesteenten door. De gravin van Solms droeg "une petite couronne de perles et de pierreries estimés à cent mille escus." Toen Maximiliaan den 16 Aug. 1477 bij fakkellicht naar het paleis zijner bruid te Gend ging, "trug er, statt des Helms, in seinen goldenen Locken einen kostbaren Bräutigams-Kranz von Perlen und Juwelen." — "Maria" (dus vervolgt de geschiedschrijver) "ging ihm entgegen. Als sie einander ansichtig wurden, knieten sie Beide auf offener Strasze nieder and sanken sich dann in die Arme". Het kroontje werd dan eens door den bruidegom, dan door een der verwanten of wel door een der meest geliefde vriendinnen of speelnootjes op het hoofd der bruid geplaatst. Toen Jan, baron van Borssele, in 1750 te Middelburg met jonkvrouwe Anna Margaretha Elisabeth Koninck huwde, werd de bruid de met juweelen rijkelijk versierde kroon door het oudste dochtertje van Arnoud van Citters opgezet en het bouquet door jonkvrouw Anna Ursula van Lynden vastgehecht. Na deze plegtigheid werden de piramiden door de buren geslecht, de bruidstranen onder zegenwenschen gedronken, en nu namen een paar knapen de kostbare lange bruidssleep op, wierp de bruid den sluijer voor het aangezigt en naderde men over een rozenpad en onder een regen van

palm en bloemen, majolein en lovers, soms door eerepoorten de gereed staande staatsiekoets. Soms hadden de buren reeds lang voor het aanbreken van den dageraad de posten der deur en de stoep versierd, en ledigden de strooisters en strooijers, bij het verlaten der woning, de bloemmand over het hoofd der verloofden, plaatsten zich in een der koetsen of sloten zich, zoo men te voet ging, van achteren aan den optogt. Doorgaans had zulks ten platte lande plaats, en werden de gehuwden bij hunne wederkomst op dezelfde wijze ontvangen. Men noemde zulks het "in- en uitstrooijen."

DE KOETS.

In de oudste tijden werden gewoonlijk karren met twee of vier wielen (bastennes) tot vervoer van menschen en vee gebruikt. Deze werden in de XIII[e] eeuw door litières of draagbaren vervangen, die door Isabella van Beijeren en hare staatsdames in 1389, bij hare intrede te Parijs nog gebruikt werden. Eenige jaren later bediende zij zich van een wagen, door paarden getrokken. In 1456 zond Ladislaus, koning van Hongarije en Bohemen, een gezantschap aan Karel VII te Parijs, om zijne dochter Margaretha ten huwelijk te vragen. Onder de geschenken, die het met zich voerde, behoorde een op riemen hangend rijtuig (kosexy), door Monstrelet beschreven als een "chariot branlant moult somptueux et moult riche." Zulke koetsen werden alleen door het hof gebruikt en waren van boven tot beneden met rijke tapijten behangen. Margaretha van York, zuster van Eduard IV, koning van Engeland, deed in 1468 haar intogt te Brugge, waar zij met Karel den Stoute zou trouwen, in zulk een koets; in 1533 maakte Eleonore van Oostenrijk, tweede vrouw van Frans I, er nog gebruik van op hare reis naar Marseille, en het Ceremonial de la France, van de intrede van Catherina de Medicis te Parijs (18 Junij 1594) gewagende, meldt: "la dessus dictes Dames passées vindrent trois chariots branlans, l'un suivant l'autre, menéz chascun par quatre chevaux blancs et hachez avec de toile

d'argent et les charretiers vestus de même parure." Lamé Fleury meldt, dat er door de koningin van Frankrijk, weinige dagen na hare reis naar Marseille, een ander rijtuig werd uitgedacht: "on imagina de placer sur un train de chariot une sorte de petit navire ou de cabinet auquel on donna le nom de carosse." Het was waarschijnlijk dat logge, zware lederen gevaarte, zooals men het op de platen der XVIIe eeuw vindt afgebeeld, aan elke zijde open, doch met lederen gordijnen voorzien, die later de maarschalk Bassompierre door glazen liet vervangen. Onder Frans I waren er slechts twee koetsen te Parijs: de een behoorde der koningin, de andere aan Diana, natuurlijke dochter van Hendrik II. Onder Hendrik III was het getal tot drie geklommen en Hendrik IV schreef aan Sully: "Lieve neef, ik kan u dezen avond niet bezoeken in het arsenaal, mijne vrouw heeft de koets."

In zijn tijd reden de presidenten en raadsheeren nog op muilezels naar de vergaderingen en waren de litières bij de gegoede klasse nog in zwang. Onder Lodewijk XIII nam het getal koetsen aanmerkelijk toe en werden er andere rijtuigen uitgevonden. In Duitschland wil men dat in 1515 de eerste koets in Weenen gezien en eerst in het laatste dier eeuw algemeen werd. In Engeland verscheen de eerste koets in 1580, in Schotland wist men in het laatst der XVIIe eeuw nog zeer weinig van koetsen. Alleen de landvoogden der graafschappen verschenen in lederen rijtuigen, die naar zwaarlijvige hokken geleken, waarop soms al de beelden uit de arke Noachs waren geschilderd, die gemeenlijk door acht paarden getrokken werden en van binnen acht, van buiten zes zitplaatsen hadden. Walter Scott beschrijft in zijn "Oude Pelgrim" zulk een lomp gevaarte dus: "De binnenruimte was voor zijne hoogheid, echtgenoote, twee kameniers, twee kinderen en hun kapellaan en stalmeester, terwijl de beide laatstgenoemden in een soort van uitstekende deuren zaten, die wegens hunne gedaante den naam van laarzen of stevels droegen. Een koetsier en drie postiljons, die degens en statige paruiken droegen, een geweer op den rug en pistolen in de halsters hadden, bestuurden den wagen. Op de voetbank achter

het gevaarte stonden of liever hingen drie lakeijen, rijk uitgedoscht en van het hoofd tot de voeten gewapend. Men zegt dat Louise de Coligny de eerste koets in Nederland heeft ingevoerd en dat dit rijtuig tot in het laatst der vorige eeuw in een der stallen van het kasteel te Breda is bewaard gebleven. Dumaurier meldt in zijne "Mémoires": Louise de Coligny, épouse du prince d'Orange, a conté naivement à mon père, qu'elle fut fort surprise, arrivant en Hollande de la différence et rude manière de vivre en ce pays là à celle de France, et qu'au lieu qu'elle avoit de coûtume d'aller dans une carrosse suspendu à la Françoise, on la mit dans un de ces charots découverts de Hollande, conduit par un vourman, ou on la fit asseoir sur une belle planche et qu'allant de Rotterdam à Delft, qui n'en est qu'à deux lieues, elle se trouva toute froissée et toute rompue". In den aanvang der XVIIe eeuw vond men slechts koetsen te 's Hage en een enkele te Amsterdam. In 1610 zag men de eerste koets te Dordrecht. De kronykschrijver teekende aan: "Gedurende de Synode 1618 tot 1619 hadt te Dort zijn verblijf Walraven van Brederode, vryheer van Vianen en Ameyde met zijne vrouw Margaretha Maria d'Haun, dochter van den grave van den Brouck en Valkensteyn: brachte mede hare karosse, toen te Dordrecht wat nieuws". In het laatst der XVIIe eeuw waren de koetsen aldaar en in de voornaamste steden van ons vaderland algemeen en begon men ze ook bij huwelijken en begrafenissen te gebruiken. De verschillende vormen der koetsen kan men het best uit de afbeeldingen van Van der Venne en anderen zien. Ook hier te lande ontmoet men die lederen gevaarten met uitstekende deuren, doch ook reeds vroeg de calèche zooals men die voor het "Batava Tempe, dat is 't Voorhout", van Huygens ziet afgebeeld. In de XVIIIe eeuw werden de koetsen hooger, smaller, van onderen puntiger, met snijwerk voorzien, van buiten verguld en met zilver, van binnen met kostbare stoffen bekleed. Zulke koetsen kwamen soms op *f* 20,000 en meer te staan. Geen wonder dat de zedemeesters van dien tijd niet alleen tegen de pracht der kleederen, maar ook tegen

de karossen en andere rijtuigen van weelde en mode uitvoeren. Het was ook toen gebruikelijk staatsiekoetsen aan vreemde mogendheden ten geschenke te zenden. Zoo werd er in 1670 te 's Hage, op last der algemeene staten, "een uitermate kostelyke carosse voor de prinses van Denemarken, die met den kroonprins van de Paltz zou trouwen, vervaardigd. Zij was rondom vol snijwerk en verguld, beide groot, subtiel en klein, van binnen met goud-laken gestoffeerd en zwaar goud borduursel, dergelijke franjes en knoppen. 't Verhemelte was zoo binnen als buiten met goud laken overtogen, en om welke heerlijkheid te sien vele lieden kwamen toekijken." In 1660 zond de regering van Amsterdam een geborduurde koets naar den czaar van Rusland, en in 1675 bood de ambassadeur der staten van Klenck hem een prachtig vergulde staatsiekoets met zes paarden aan.

Behalve koetsen had men vroeg in de XVIIe eeuw draagkoetsen, fiacres, carabossen, calessen, berlines, waarop de coupés, vis à vis, landans, demi fortunes, whiskys, cabriolets, omnibussen, deltas, citadines en andere rijtuigen volgden.

De fiacre kwam het eerst onder Lodewijk XIII in zwang en werd aldus genoemd naar St. Fiacre, wiens beeld, volgens den een, voor de woning van hem, die ze het eerst vervaardigde, stond, volgens anderen op het uithangbord der koetsiers te Parijs was geschilderd. Het is ook mogelijk dat de karretjes met welke de bedevaartgangers naar den H. Fiacre, te Beuil, in de nabijheid van Meaux, reden, het eerst fiacre heetten, of wel dat zekere Sauvage, die het eerst op den inval kwam om paarden en koetsen voor de liefhebbers in gereedheid te houden, in het hotel St. Fiacre woonde, en dat sedert niet slechts de huurkoetsen, maar ook hare eigenaars en de koetsiers fiacres genoemd werden. Philippe de la Chieze, bouwmeester van het slot te Potsdam, was de uitvinder der berlines. De keurvorstin Dorothea was de eerste, die 3 Jan. 1673 in zulk een berline naar Lutzgow reed. In 1683 bood de beroemde Ezechiel Spanheim als gezant van den keurvorst te Parijs, Louis XIV een vergulde "Berliner kalesche" met twee schoone

Isabellen ten geschenke aan". Toen Willem III den 11 Oct. 1680 den grooten keurvorst bezocht, haalde deze hem in een vergulde chais af; toen koning Frederik van Pruissen Sophie Charlotte van Hanover huwde reden zij in een "Leibcarosse von carmosin mit Gold und Silber en Fouds". In het laatst dier eeuw waren chais en berline zeer algemeen te 's Hage. Roemer Visscher vermeldt de rosbaar:

"Dewijl ghij op een rosbaer wordt gevoert
"Of ghy ryt speelen op een Spaensch genet."

en Bredero in zijn "Moortje" de sleetjes:

".... Die schoof in een schuyf sleetje
"Syn beste-moêr, syn wyf, syn kyeren en syn peetje."

Eene duitsche dame die in 1811 Amsterdam bezocht, schreef: "dass daselbst die Kutschen auf Schlitten ruhen, um durch die Erschütterung den auf lauter Pfahlen gebauten Häusern nicht zu schaden."

Doch keeren wij naar de verloofden terug, die door een allee van palm en mos, eerebogen en eerepoorten naar de staatsiekoets gingen om "ter kerke te varen." Het getal koetsen, die de staatsiekoets mogten volgen, was echter door keuren bepaald. Voor elke koets boven dit getal werd te Dordrecht van *f* 50 tot *f* 80 aan den Thesaurier gegeven. Niet zelden bestond de trein uit 6, 8 ja 14 koetsen, waarnaast lakeijen en andere dienaren liepen. In de beide eersten, met zes paarden bespannen, zaten bruidegom en bruid met zijn moeder en haar vader, of met hen die als gemoeder of gevader hunne plaats bekleedden; hierop volgden de speel- en familiekoetsen. De speelkoetsen verlieten echter spoedig de plaatsen en reden vooruit om het paar te ontvangen en in de kerk te leiden. Huwde er een magistraats-persoon of heerenzoon, dan werd de stoet door stadsboden en hellebaardiers vergezeld.

HET SCHUTTEN DER BRUID.

In vroegere eeuwen was het ook in Holland gebruikelijk, dat de bruid met goud en zilver beladen en opgetooid, hangende haren, en een kroontje op het hoofd des nachts door een rij van jongelingen

en maagden naar de kerk werd geleid, terwijl de weg langs welken zij ging door fakkels en stroovuren werd verlicht. Voor de deur der kerk stond de priester of zijn kapellaan, die de bruid bij de hand nam en naar het altaar leidde, waar de bruidegom met zijne speelnooten zich aan hare linkerzijde plaatste, waarna de inzegening volgde, en zij vervolgens met dezelfde staatsie naar het huis van den bruidegom werd geleid. Daar stond iemand der naaste bloedverwanten van den laatsten voor de deur, die dwars voor de voeten der bruid een bezem wierp, waarover zij moest stappen. "Men achtte, schrijft Alkemade, dat hierdoor alle kwade voorteekenen werden bezworen en afgeweerd."

Ten huize intredende stond een der gelieven of vrienden met een blank uitgetogen zwaard, die haar den ingang belette, tot dat zij hem een klein geschenk had gegeven. Hierdoor werd zij vermaand eer en kuischheid te bewaren, want deed zij het niet, dan zou haar man het regt hebben, haar met datzelfde zwaard te dooden. Later werd de bruid geschut. Simon van Leeuwen teekent omtrent dit gebruik het volgende aan: "zoo is ook bij ons (in Rijnland) de manier, dat de bruidegoms en bruiden tusschen twee harer speelnooten uit hunne huizen geleid worden naar de plaats, waar de trouw wordt voltrokken en van daar wederom naar het huis waar de bruidegom wordt ingehaald, en, gelijk bij de Romeinen onder het inhalen der bruid noten te grabbel worden gegooid, zoo werd ook bij ons veeltijds met het inhalen der bruid suiker ten venster uitgeworpen, 't geen alles met eene bijzondere statigheid toeging, en opdat daarin geen belet of hinder moge geschieden, zijn de schout en dienaars gewoon het bij te wonen en op te passen, hetwelk ten platten lande, daar dikwerf de bruid in een ander dorp woont, veeltijds met den wagen of de schuit geschiedt, welke meer dan gemeen met groen wordt opgesierd, en de bruid daarmede bij den bruidegom, gelijk als triomfantelijk wordt te huis gehaald, dewelke dan somtijds onderwege bij iemand van zijne of hare goede vrienden worden beschonken en tot dien einde den weg, daar zij door passeren moeten, met een toegeruste of opgesierde lijn word afge-

schut, welke schutters dan daarvoor ergens mede worden vereerd of anderzins ter feest genoodigd, een gelegenheid, welke alzoo met er tijd tot al te groote kosten liep en door het bijloopende graauw en geboefte tot ongemak en ongeneugte geleidde, zoodat er dikwijls gevechten en kwetsuren door ontstonden, geheel is verboden." Zulks geschiedde niet alleen in Rijnland maar ook elders. Baljuws en mannen van Z. Holland, gelastten den 16 Junij 1604 en 21 December 1620: "dat hem niemand zal vervorderen, eenige bruidegoms of bruids te schutten of beschutten of anders eenig drinkgeld af te vorderen." In de keuren van Schieland leest men: "dat niemand, wie hij zij, jong of oud, hem vervordere eenige bruidegoms of bruids, midsgaders ouderen, vrienden of magen, dezelve assisterende, gaande of varende of rijdende naar de kerk toe, om aldaar met den anderen getrouwd te worden, of van daar komende, hoe hetzelve zou mogen wezen, te schutten, aan te houden of eenigzins dezelve met bier of wijn te beschenken, moeijelijk te wezen, maar die vrij en ongemoeid te laten passeren en repasseren, op eene boete ieder te verbeuren van 6 pond," welke keur in 1720 werd hernieuwd. Den 5 Aug. 1523 werd er een accoord gesloten tusschen burgemeesteren der stad Monnikendam en Edam, waarin o. a. voorkomt: "ende waet zake dat eenige bruydegom zoude halen zyne bruyd uit de andere zyne stede, die geburen van de bruyd nog iemand anders en zullen van den bruydegom meer mogen eysschen dan een tonne biers met een ham en roggenbrood, en dat te mogen lossen en betalen met een goudgulden."

DE TROUWPLEGTIGHEID.

Niet minder dan de overige natiën in Europa was de nederlandsche nog in de XVIIe eeuw met bijgeloof besmet. Zij had hare gelukkige en ongelukkige of zwarte maanden of dagen, en niet ligt zouden zelfs de aanzienlijksten op een der laatste een belangrijke onderneming aan zijn

gevangen. Inzonderheid hielden zij de maand Mei voor ongelukkig en trouwden niet ligt er in, een bijgeloof dat van heidenschen oorsprong was, wijl de heidenen in die maand gewoon waren offeranden te doen om de geesten, die bij nacht rondwaren, ter ruste te brengen en de kerken in die maand gesloten bleven. Reeds Ovidius zeide dat deze tijden niet dienstig zijn voor de huwelijken, en dat zij, die alsdan trouwen, niet lang leven, en het een gewoon spreekwoord is, dat geen andere dan vrouwen van een kwaad leven in de maand Mei trouwen. Dit bijgeloof heerschte niet slechts in de nederige maar zelfs in de aanzienlijkste standen, zoo wel bij verlichten als onkundigen. Zelfs Frederik de Groote had zijne gelukkige en ongelukkige dagen, en toen Willem V in Oct. 1767 met de zuster van den prins van Pruissen huwde, vroeg hij den erfstadhouder op welken dag de bruiloft zou plaats hebben, des zondags of dingsdags, er bijvoegende: "nur nicht am Montag, dann diese Tag ist nicht gunstig, zur wenigsten habe ich an einem Montage eine Bataille verloren". De stadhouder verkoos daarop den zondag.

De Roomsch-kerkelijke wetten bepaalden met zeer veel onderscheiding de tijden op welke gehuwd moest worden, doch men kon tegen betaling van zekere som die wetten overtreden, gelijk blijkt uit de Taxa cancelaria van Leo X.

In de gereformeerde kerk mogt in de XVIe eeuw het huwelijk des zondags, ook wanneer het nachtmaal werd uitgedeeld, maar niet op vast- en bededagen worden ingezegend; doch reeds achtten het de synoden van Dordrecht in 1574 en 1578 beter, dat men des zondags na of vóór de viering van het H. Avondmaal het huwen naliet, "men wilde echter de gewoonte niet lichtvaardig veranderen". Bij voorkeur bleven velen den nachtmaals- voor hun trouwdag verkiezen, en om de heiligheid van dien dag, en omdat men er zeer veel prijs op stelde dat het trouwverbond aan de tafel des Heeren bevestigd werd. In 't begin der XVIe eeuw werden doorgaans de huwelijken alleen op zondag en dingsdag, doch niet op den dingsdag voor den

biddag ingezegend, doch later stond men het trouwen op elken dag der week toe, en men verkoos den zondag niet, om geen stoornis door de bruiloftsvreugde te maken noch ergernis te geven. Niet als om "praegnante redenen" kon men van den kerkeraad verlof bekomen om buiten de steden te trouwen, en het werd aan de woningen geweigerd, indien men merkte, dat men het alleen daarom deed, "dewijl zij voor de bevestiging huns houwelyeks in bijwooningen getreden waren," "doch aan zieken werd het geaccordeerd". Er waren er die de bruiloft voor de inzegening vierden, zoodat er verscheidene dagen tusschen beide verliepen; anderen verkozen des avonds bij fakkellicht te worden ingezegend, en de aanzienlijken huwden bij voorkeur in de engelsche of fransche, de deftige burgers in de nederduitsche kerken. In deze was alles te voren gereed gemaakt, en in den tuin of het koor, soms in den buik een fraai turksch tapijt gespreid, waarop twee gegroende armstoelen met tabouretten geplaatst waren. Achter die zetels stonden stoelen voor de familie en speelgenooten. Soms was de ingang van het doophek of het koor gegroend, zelfs door een eerepoort vervangen. Van trouwen met gesloten deuren wist men toen niet, de plegtigheid werd "openbaerlyck verrigt, en begon met het lezen van eenige stukken uit de brieven van den Apostel Paulus, door psalmgezang afgewisseld, waaronder de staatsie de kerk naar rang intrad en de plegtige overgifte van bruid en bruidegom door de beide ouders plaats had. Nu beklom de leeraar het gestoelte, las het formulier, liet de gelofte afleggen, een psalm zingen en een gift voor de armen — soms tot *f* 6 of *f* 8000 — inzamelen, waarna de stoet, de gehuwden voorop, de kerk verliet en in de koetsen huiswaarts reed. Geringere lieden trouwden dikwerf in grooten getale op de vastgestelde dagen en gingen te voet, soms met groote plegtigheid, voorafgegaan door de strooijonkers en juffers, die aanhoudend uit de mand groen en bloemen strooiden en door een schare van volk vergezeld, kerkwaarts en keerden op gelijke wijze terug.

Indien in vroegeren tijd de echtgenooten een of meer natuurlijke of speelkinderen bij elkaar verwekt hadden, was het gebruikelijk die mede ter kerke te brengen, en terwijl de priester het huwelijk inzegende, die tusschen bruidegom en bruid te plaatsen en ze alzoo door den trouw te wettigen en tot echte kinderen te maken, van welke plegtigheid, die men "onder de huick trouwen" noemde, dan een getuigenis werd afgegeven, b. v. "*Alle doe ick verstaen, Marcelis van Haeften, priester en vice cureit, in der tyt der Boerkercke t' Utrecht, dat ick gedaen hebbe drie openbare geboden der Heiligher Kercke, omme eene echtschap ofte huwelyck te maecken tussen Peter van Eemskercke Gerritssoen ende Gheertruyde Jacops dr, dewelcke geboden gedaen zyn als dat recht der H. Kercke eyscht ende van niemant wederroepen en zyn, waerom ick, Marcelis voors., by haer beyder consent ende wille te zaemen gegeven hebbe in echtschap, naer gewoonte der Heyligher Kercke, daar Geertruyde voors. een zoon, geheten Gerrit, tegenwoordich by hare handt ende onder hare heucke hadde, die sy voertyts by denselven Peter, so hy seyhde by ware woorden, gewonnen ende verworven had. Hier over en aen waren als rechte tugs-luden toegelaten, Jacop Jansz en Peter Vorkuil Alard Schaede de koster te Boerkercke. In kennisse der waerheyt hebbe ick Marcelis, vice cureit voors. — desen brief uithangende beseghelt. Gegeven in 't jaer ons Heeren* 1466, *des zonnedages nae Pontiaensdach.*" In de XVe en XVIe eeuw begeerden sommigen hun huwelijk op een graf te sluiten, wijl zij meenden dat deze plegtigheid eenige lafenis aan de zielen van hen die er inlagen, zou geven. Tot dit doel vermaakten zij eenig geld of schonken een gift aan de kerk. Zoo besprak de beroemde schilder Marten Heemskerck een zekere som gelds voor "schamele doch eerlycke jongelieden, die op zijn graf in de groote kapel te Haarlem zouden trouwen."

Terwijl het huwelijk in de kerk (zeldzaam geschiedde zulks ten raadhuize) voltrokken werd, was in de staatsiekamer een collation van suikergebak, marsepein, gesuikerde amandelen, kapittelstokken, boonen, ypocras en allerlei zoete dranken gereed gemaakt. Soms

echter gingen de gasten terstond na de inzegening, naar het slaapsalet van het jonge paar. Zulks had onder anderen plaats na de huwelijksvereeniging van Brederode met de gravin van Solms, wier slaapsalet in het paleis van prins Maurits in het Noordeinde te 's Hage was gereed gemaakt.

In dat vertrek hing een prachtig tapijt, waarin door Jan Raes van Brussel, naar een oud model de levensgroote beelden, en op den achtergrond de voornaamste levensgevallen der graven en gravinnen van Nassau, benevens het jaar en de dag van hun overlijden met zijde en gouddraad waren gestikt. Zoo zag men achter het beeld van keizer Adolph den slag, waarin deze in 1298 het leven liet, afgebeeld. Voor den schoorsteen was een verhemelte (dais) van rood fluweel met gouden passementen en franjes, waaronder de gehuwden de gelukwenschen ontvingen, en in een hoek stond het huwelijksbed met een rood fluweelen, met rood gevoerd en met geruiste franjes gegalloneerd behangsel. Uit dat slaapsalet gingen de gasten naar den bruiloftsdisch, die in een naburig vertrek was aangerigt.

DE BRUILOFTSDISCH.

Ook de zaal, waarin de bruiloft zou worden gevierd, was, tenzij de staatsie- of receptie-zaal daartoe werd ingerigt, door de speelgenooten gegroend, de wanden met guirlandes van maagdenpalm en bloemen behangen, de prachtige porseleinen pot-pourri potten onder den schoorsteen met tulpen gevuld; de keurige stellen en ontzaggelijke schotels en borden op de randen van kasten en schoorsteen met groen bestrikt en omgeven, de gueridons, spiegels en het fraai beschilderde koningshouten hal-bufet met groen versierd. Op dit bufet nu stond het fijnste porselein uitgestald, zilveren, soms gouden tafelgereedschap, roemers, fluiten, glazen, bokalen in allerlei vormen, sommige met een diamanten stift kunstig besneden, gouden en zilveren koppen of coppetassen, met zilver beslagen hoorns, het porseleinen en zilveren vaatwerk, dat

reeds des groot-, ja soms des overgrootvaders bruiloftsdisch sierde en even kunstig van bewerking als kostbaar van stoffe was. Niet zelden was het gansche vertrek een berceau, en de marmer-steenen of houten vloer een tapijt van bloemen. Doorgaans daalde van de zoldering boven de hoofden van 't echtpaar de kroon neder, in welks midden zinnebeelden der liefde hingen. Rondom de met smaak versierde tafel stonden de stoelen met blaauwe, groene, gele en witte vlammen bestikte kussens voor de gasten, wier getal door keuren bepaald was en te Amsterdam dat van vijftig niet mogt overschrijden. Evenmin als bij de begrafenissen hielden zich onze vaderen bij zulk een gelegenheid aan de keuren, ook niet aan die welke "overvloedige maaltijden, extravagantien op bruiloften als anderzins" verboden, het getal schotels bepaalden, de op te disschen spijs voorschreven, en men betaalde liever de zware geldboeten dan dat het op de bruiloft aan iets zou ontbreken, hoe zuinig (de vreemdelingen zeiden gierig) en spaarzaam (de vreemdelingen zeiden bekrompen) onze vaderen anders ook waren,

"Wanneer er bruiloft was, dan moest de geldkast open,
"En 't goud in regen viel ten kaste uitgedropen."

Men liet de preekstoelen daveren van bittere redenen tegen "enorme zonden en beestige overdadigheid, schandelijke zwelglust, brasserij en dronkenschap," van bedreigingen van "Godsoordeelen, van pestilentien en verwoestingen van steden en akkers door 's lands regte vijanden;" de banblixems slingeren tegen "grouwclycke onteeringh, schendingh van Gods formele geboden"; onze vaderen schenen thans de "geestelycke roe en de tucht der kercke ontwassen."

"Als het bruiloftsfeest was klaer,
"Klonken vedel, lier en snaer,
"Gingh men vrolyck heenen swieren,
"Als de vogels tierelieren."

De tafels waren langwerpig, in den vorm van een krommen elleboog of van een galg. Aan het boveneind, onder de kroon, voor den rijkversierden spiegel zaten bruid en bruidegom en verder de overige

gasten naar orde van maagschap, rang en ouderdom. Hierop werd naauwkeurig gelet en niet zelden verlieten zij, die zich misplaatst achtten, de tafel, ja er ontstonden hevige familietwisten door het schenden van den rang. Strooijonkers en joffers bedienden het gelukkige paar.

Volgens sommige keuren mogt de maaltijd slechts uit een voor- en nageregt bestaan. Men hield er zich stiptelijk aan, doch plaatste op het eerste soms tot vijftig of meer (op vorstelijke maaltijden tot 500) groote, ronde of ovale schotels van tin, porselein of aardewerk en bolachtige teljoren, de eerste voor visch, vleesch, wild en gevogelte, de laatste voor potagie. Deze schotels en teljoren of teljors hadden een rand van festoenen, bloemen en palm, die over de gansche tafel waren geslingerd, zoodat men naauwelijks het kostbare damasten ammelaken kon zien. Ook de borden waren met groene kransen omvlochten en uit de tot allerlei dieren en bloemen geplooide handdwalen verhief zich een prachtige tulpaen. Meest altijd waren de spijzen piramidaalsgewijze op de schotels getast: het ossen- en schapenvleesch in groote stukken, het wilde zwijnen- en hertenvleesch in kwartieren, patrijzen (oyceaux les mieux aymes des dames), kapoenen, eendvogels, bij getallen van 12 tot 24. Op vorstelijke maaltijden bragt men geheele schapen, geitenbokjes, zuiglammeren, biggen op tafel, gelijk in oude dagen een geheel aan het spit gebraden os, die dan met allerlei gevogelte en wildbraad werd gevuld. Hazen en konijnen dischte men van 12 tot 24 stuks op éénen schotel. Het middelstuk of de hoofdschotel was altijd de prachtig versierde pauw met uitgespreide vederen, of een kalkoen, die het eerst in 1570 op de bruiloft van Karel IX werd gezien. Op den bruiloftsdisch der gravin van Solms waren zalmen en verschillende soorten van zeldzame visschen; op andere verschenen visch, kippen, tongen, westphaalsche hammen en worsten. Vooral waren onze voorouders keurig in het vervaardigen van brouetten en sausen die bij de vleeschspijs en de potagie gebruikt en op schaaltjes voorgediend werden. Tusschen de teljoren en saucie-

ren verhieven zich piramiden van oranjeappelen en citroenen.

Volgens de Amsterdamsche keur van 1655 mogten op boeten van *f* 100 geen gentiljessen of fijne suiker worden opgedischt; doch ook deze keur verbrak men. Op vele bruiloftsdisschen zag men piramiden van hazen-, kippen-, zalm-, kaas- en fruitpastijen; zeeuwsche-, gedopte-, platte-, appel-, bruine- en wijntaarten; suiker- en kaasgebakken; sonnen of St. Jacob-schelpen en een banket uit tarwemeel, suiker en roode bolus zamengesteld, mustachiool geheeten.

Het middenstuk van dit geregt was de marsepein, een met laag of opstaand suikerwerk versierde amandeltaart. Het lage suikerwerk bestond uit bloemen, jagten of zinnebeeldige voorstellingen van het beroep, bedrijf of ambt van den bruidegom, of wel de wapens der gehuwden; het opstaand was aan de bijbelsche geschiedenis of mythologie ontleend en stelde de geschiedenis van Leda, Danaë, de bruiloft van Thetis en Peleus, het paradijs, de arke Noachs of iets dergelijks voor. Op sommige bruiloften ontmoette men allerlei, meest fransche, confituren, "geconfyte schorsen van oraangien en ockernoten", "pommes d'amour of barangenen op syn genevoys geconfyt", "suikerconfyt", "drooge quecruyt op syn valens", "op syn spaansch geconfyte persen", "vlae aen 't vier of panneken genaemt diavola", "appel- en groente vlaede's", "blanc manger", "soete en delicate meloenen", "paradysen", "bon chrestien peeren", "renetten, appelen van granaten en sina" en andere uit- en inheemsche vruchten; "eyerkese", "cremefijt", "coriander, radijs en case", "gingimber", "carinthe en pandtekoeck", suickerkoeck." Tot de dranken behoorden: "roode, witte en geele clairet, kanarisek, wijn de Ay, Frontejac, cocquil de Chably", portugeesche, italiaansche en spaansche wijnen, malvesye, die de Portugezen uit Candia lieten komen, naar Oost-Indië zonden en door de lange vaart verbeterd, tot 200 dukaten de pijp aan de Hollanders verkochten. Ook dronk men delftsch-, bredaasch-, dortsch- en limburgsch bier. Beide, wijn en bier, werden niet uit flesschen, maar uit schenkpotten, flap- en tuitkannen, sommige van hoogen ouderdom en

zeldzaam maaksel met opschriften en devisen, die op 't bufet of de credensen stonden, in de zilveren of glazen kroesen en fluiten gegoten en door bedienden den gasten aangeboden. Na het gebed, door een aanwezigen leeraar, en bij diens absentie door bruigoms vader uitgesproken, werden oudtijds door den dischmeester (in Friesland een siward of sjuard), later door een der speeljonkers, de tafelwetten voorgelezen. Zij waren meest in rijm en eindigden met de bepaling, dat die ze overtrad zulks met het ledigen van een grootere of kleinere fluit moest boeten.

Vroegere en latere geschiedschrijvers en alle vreemdelingen, die ons land bezochten, stemmen er in overeen, dat de Hollanders even verkwistend en uitgelaten op hoogtijden en feesten, als zuinig en stemmig in het dagelijksch leven, en in het drinken vooral nog echte Duitschers waren.

In den aanvang ging alles deftig en statig toe, doch naauwelijks waren de officieele gezondheden met de gewone langdradige zegebeden gedronken en had zich de predikant onder het een of ander voorwendsel verwijderd, of de kunstig besnedene coppetassen of overdekte bokalen, de gouden en zilveren koppen, sleepkens en uperkens, drinkschalen, berkemeijers en horens, meest alle geschenken uit vroeger dagen, werden op tafel gebragt, en nu kende de vrolijkheid perk noch maat, begon men met de kleine, eindigde men met de groote fluiten, dronk men in custie of in het ronde, volgde het klaverblad, en het klaverblad met den staart, op den vriendschapsbeker, de arminiaansche dronk, dien op 's lands welvaren, de driedronk, het molentje, het scheepjezeilen, de groote en kleine visscherij, Hansje in den kelder, de stortendronk, de abt en zijn monniken, luidde men Alva uit, dronk men St. Geerte, onder het zingen van de daarbij behoorende drinkliedjes. De jeugd vooral was onuitputtelijk in het verdichten van grillen en kunstjes. Nu keerde zij den roemer ten onderst boven op een tafelbord en slurpte den wijn van onder, dan vlocht zij handen en armen door elkander, wist elkander te drinken te geven met de hand,

en "houdende den roemer tusschen de lippen, den wijn te gieten in des anderen mond en daarna hem tusschen de lippen van zijn drinkgenoot te brengen." Sommigen staken een houtje aan en gaven het elkander over onder het roepen van "luitje! luitje leeft nog"! hierop volgden "de koeijen", "besje om", en bij elk dezer "geestigheden" werd er gestoeid, gekoosd, gekust. Men had koppen en kroezen met een teerling er in, en die gedronken had kantelde den teerling om en was verpligt zooveel glazen te ledigen als er oogen waren geworpen. Men dronk zooveel glazen als er letters in den naam van de geliefde waren, schreeuwde elkander santé toe. Boeken zijn er over de drinkplegtigheid onzer vaderen geschreven; ook die welke voorschriften bevatten tot genoegelijke vermaken bij bruiloften en andere zamenkomsten waren er in menigte.

Zoo brooddronken en baldadig werden vaak de bruiloften gevierd, dat het wereldlijk en kerkelijk gezag moest tusschen beiden komen. De keuren werden hernieuwd en de consistorien kondigden besluiten af tegen de verregaande hovaardij en pronkerij der bruidegoms en bruiden in de kerk, de exorbitantiën en verregaande brooddronkenheid in het houden der bruiloften. De preêkstoelen daverden soms van het schelden en razen, wanneer er bruiloften gehouden waren, die, soms dagen achter elkander, — "het eene feest vloeide in het ander als de Jordaan in de doode zee" — duurden. Hier hoorde men: "gij satte Tiberianen, en waerom niet Biberianen, houdet een vasten den Heere, onthoudet u van uw' begeerlicke spijze, die gij so lang in wellusten verdaen hebt, eer se Godt in syhen toorn van uwen monde afsnyde. Breeckt af uwe drinckgelagen, eer een onverwachte doodtslager uwe tafel om verr' smijte, en uwe glazen en roemers in stucken breecke. O! mij dunckt dat ik het voetengeruisch van den moordenaer al hoor!" daar hoor roepen: "'t Is een helt die een braven roemer kan uytdrincken. En hoe wordt die Godt vergeten, die de koorn, most en olie gaf, ja hoe schoppen velen tegen hem uyt, vet geworden zijnde. Hoe walght men van Godts segeningen, die men soo in dartelheid en wellust verquist!" — "Wat wordt er niet in bruyloften,

maeltyden, die men met Nabal prinçelyck ja koninckliek houdt, opgesmult! Wie soude met Joannes sprinckhanen, Daniels pappe en der discipelen ayren sijn honger kunnen voldoen? wie soude niet murmureren als tegen te lichte kost, als d' Israëlieten?" — "Die als op een mijt dood blijft, stort wijn en bier bij geheele bakken het keelgat in, en 't geen de voorouderen geschraapt hebben gedurende jaren, wordt nu in één nacht verzwolgen." Dat laatste was vooral toepasselijk op boerenbruiloften, die nog veel overdadiger werden aangerigt dan die der burgers. Dischte men geen kostbaar gebraad en gebak, geen speecrij of suikerwerk op, koek met krenten, erten en boonen met stroop, ponzen-pannekoeken zwemmend in den doop, wafels en koeken, gekaneelde en gesuikerde rijstebrij, waren in overvloed, en vaten bier, mee en brandewijn werden er ten beste gegeven. "Men speelde op vedel, zakpijp, en sloeg er onder met toffel en tang."

Hoe geringe lieden soms aan de noodige spijs en drank kwamen voor de bruiloft, verhaalt Geyltgen, in Breughels "Boertigte clucht van Bouwen en Pleun ende van Gobbert haeren seun (1613)".

Na haar verlangen te kennen gegeven te hebben, om, daar ze te kermis een meniste peperkoek op trouw ontvangen had, te trouwen, vraagt de vader van haar minnaar, hoe zij spijs en drank zou verkrijgen? Hierop antwoordt Geyltgen, "dat die door de speelnooten werd bestelt," waarop de vader zegt:

"Geyltgen! comt doch hier, wilt ons vertellen,
"Redens by den ellen, hoe ghy dat eerlyck besluyt."

Hierop antwoordt Geyltgen:

". . . . Iest was een van mijn speelmeyts de bruyt,
"Elck was een karnuyt om wat aan te brengen,
"Daer ontbrack niet van alle liefelicke dinghen,
"Soo ick onderlingen u sal verhalen bloot.
"Die tot een backer diende bracht allerley broot,
"Bloem, gans sackerloot, om pankoecken te backen.
"De cruyniers meyt hadde beyde haer sacken

"Heel vol gaen packen met allerlei specery.
"Een coopmans meyt ghinck met vasten treden
"In den kelder beneden, moer hoor doch dat,
"Vullende eenen pot uit 't Hollandse botervat,
"'t Welcke zij ras in de bruyloft ginc senden.
"Noch een ander van onse groote bekenden
"Speelde den bekenden in 't slachters-huys,
"Die bracht vele lamsvleys, dit heet quansuys,
"Dat het door abuys hadden geten de honden.
"In de brouwery wert onder de turf gevonden
"Tot dier stonden en moy half vaetgen bier;
"Een joffers meyt heeft sonder vertragen,
"Ten selven daghen, met een spel uit haer mou,
"Een calckoen in doore gesteken, seyde joffrou,
"Of de calckoen wel sou van de pest zijn gestorven,
"Na de vuylicschuyt te draghen heeft se verworven.
"Doch die wel dorven brenghen by de bruyt.
"Een bancketbackersmeyt bracht suyckerbeschuyt,
"Dus costen nau een duyt de bruyloft eenpare,
"So helpen de dienstmeyden malcander te gare."

DE BRUILOFTSVERZEN.

Onder het tweede geregt, voor de eigentlijke bruiloftspret begon, werden de door de gasten zelve of door anderen voor hen vervaardigde bruiloftsverzen voorgedragen:

"Het is een oud costuum, dat op de bruyloftspret
"Het vollick wordt onthaalt op dicht- en rijmbanket,
"Gheen gastmael zonder wijn, geen bruiloft zonder zangen."

De meesten waren in het nederduitsch, doch op vorstelijke en aristocratische bruiloften werden ook fransche-, engelsche- en italiaansche-, en op die der geleerden latijnsche-, grieksche- ja hebreeuwsche- en ara-

bische verzen voorgelezen, die dan door den dichter zelven voor de ongeletterde gasten werden vertolkt. Ook zonden min of meer beroemde dichters, die tot het bruidspaar, hetzij door maagschap, hetzij door "maecenaschap" in betrekking stonden, of tot de huisvrienden behoorden, hunne zangen in folio, quarto of in plano, op groot papier met gouden randen gedrukt en in goud of zilverpapier genaaid, die dan onder de gasten werden rondgedeeld en later in hunne dichtbundels onder den titel van Huwelijks- en Bruiloftszangen, Bruiloftskouten en praatjes, Bruiloftsgiften, Palmkroonen, Echtzangen en Echtgaven, Herderskouten en praatjes, Zegenbeden en Zegenwenschen, Droomen, Pleidooijen, Plakaten, Couranten, Berigten uit Cyprus, van den Parnas, uit Liefkenshoek, Blijenburgh, Maagdenburgh, Tweespraecken, Bruyloftsbancket, Oorspronck van het eerste houwelyck enz. werden opgenomen. Deze bundels vormen eene aanzienlijke bibliotheek. Terwijl het getal der onuitgegeven en nog in handschrift aanwezige bruiloftsverzen ontelbaar kan genoemd worden, zijn zij niet zelden belangrijke bronnen voor de beoefenaars der geslachtrekenkunde, doch hebbén, op enkele uitzonderingen na, weinig dichterlijke waarde. Sommige loopen in 't oog door platheid, grofheid en zijn kwetsende voor het kiesch gehoor en gevoel; eenige hebben keurige platen tusschen den tekst en waren de voorloopers der in 't rood, zwart of blaauw gedrukte bruiloftsprenten, door vermaarde graveurs, als Picart, Houbraken, Wandelaer, Folkema en Punt vervaardigd. Zij werden of als een enkele gedachtenisprent aan de gasten gegeven, of als tytelplaat bij de bruiloftsgedichten gevoegd, en vertoonden doorgaans een trouwtempel met Hymen, Venus, Cupido en een huwelijks-altaar, de wapens en dooreengevlochten naamletters der gehuwden en zinnebeelden van den handel, betrekking, liefталligheid, deugden en bekwaamheden van den bruidegom. Was de bruigom zelf een "zoon van Apollo", een gunsteling der Musen, dan bezong hij zijn eigen huwelijk of bedankte in dichtmaat bij het scheiden. Doch niet altijd waren er dichters en gedichten voorhanden, en dan vergenoegde

men zich met het voorlezen van 't een of ander bekend bruiloftsgedicht. Vooral had zulks op meer statige dan vrolijke bruiloften plaats, wanneer een van de oudste leden der familie het "Stichtelijck banket van Samuel Naeranus" voordroeg, of men hief het een of ander bruiloftslied op de wijze van een der psalmen aan, of wel een psalm, gelijk "de 128e psalm Davids op de bruiloft Henrici Revii ende Armgardae Passiae."

Op aanzienlijke bruiloften was het gebruikelijk, terstond na het opzingen der bruiloftszangen, zilveren penningen met toepasselijke opschriften en verzen aan de gasten uit te deelen. Eenige dezer penningen vindt men bij van Loon en in het Vervolg van zijn werk beschreven, anderen berusten in de verzamelingen van penningkundigen en in het kabinet der leydsche hoogeschool. Op een daar berustenden penning las men rondom de voorstelling van een elkander de hand gevend en van onderen door een slot aan elkander gehecht paar:

"Daer d'een in d'ander hant,
"Door tijdt gesloten wart,
"Siet men veel vreuchde spruiten,
"Druck, angst of lijden groot,
"Niet anders als de doot
"Kan schlut (slot) weer ontsluyten."

Op de keerzijde leest men:

"Houwt daer jonckvrouw,
"Die ick bemin,
"En anders gheen,
"Daer is mijn trouw,
"Mijn hert en sin,
"Naest Godt alleen."

Op den rand zijn de namen der gehuwden — Harman de Custer, Adriana van Velse — gesneden.

Eene andere penning stelt voor een minnaar die zijne minnares een brandend hart aanbiedt, met deze woorden er om:

"Mijn lief ontvangt mijn brandent hert
"Dat u op trou gegeven wert."

Op de keerzijde leest men om een bekransd kinderkopje:

"De beste vrucht die 't huwelick baert,
"Zijn kinderen vroom en goet van aert."

Een derde huwelijkspenning stelt den Zaligmaker voor die het paar aan elkander verbindt met dit opschrift:

"Twee handen die oprecht
"In liefde wel vernoegt,
"Bestaen haer trouw in echt,
"Den hemel 't samenvoecht."

Op de keerzijde ziet men een huwelijks-tafereel aan het O. T. ontleend. Allengskens raakte deze gedreven en gegraveerde penningen buiten gebruik en werden vervangen door zilveren platen, waarop de namen van bruidegom en bruid, een paar met pijlen doorboorde harten en een toepasselijk versje, door een kransje omgeven, waren gesneden en die dan onder de gasten werden rondgedeeld.

DE BRUILOFTSLIEDEKENS.

Speelde op boerenbruiloften het veeltje, de doedelzak en de blaaspijp, op aanzienlijke werd, of in een aangrenzend vertrek, of in de bruiloftszaal zelve, op een orkest (in Holland een zangzolder, in Friesland een kraak genoemd,) door muzikanten op de clavecimbel, viool, de gambe, luit, hobo, doedelzak, trompet, guitar, violoncel, harp of citer gespeeld. Oude keuren bepaalden dat er niet meer dan twee of drie pijpers en niet meer dan twee of drie die met seyden (snaren) speelden, mogten zijn. Reeds tusschen de beide geregten begon zich ook het "liefelyck gequeel der keeltjes" te laten hooren, en onder geleide van de muzick, uit de geschrevene jufferboekjes met minnedeuntjes en bruiloftsliederen, te zingen. Soms zette de bruidsmoeder een mand met liedeboekjes op tafel, of bood ze in fluweel gebonden met

zilveren haakjes en gouden knipjes op een zilver teljoor de gasten aan. Wij hebben vroeger met deze en andere liedeboekjes kennis gemaakt. Zij moeten echter wel onderscheiden worden van de bruiloftsboekjes, zoo als het "Bruyloftsbancket," "de vermakelyke Boeren-bruyloft," "Bruylofts-gedichten ende liedekens, gedicht ende gecomponeerd bij verscheyden geesten," "de Herders-bruiloft," "het Franeker Bruilofts-banket," "Bruiloftskout," bestaande in verscheyden zedige en boertige Echtgezangen, Drinkliedjes, Raadselen, Rondeelen, Leverrijmpjes en andere snuisterijtjes voor de Amsterdamsche jeugd opgeschaft", "vermakelijke Bruiloftskroon doorvlochten met verscheydene leerzame gedichten" enz. en anderen.

Deze bundeltjes bevatten wel vele bruilofsliederen, doch ook op het huwelijk toepasselijke gedichten, die door dezen of genen konden worden voorgedragen. Somtijds hing er boven den bruiloftsdisch een wolk van papier of dun doek, die op een gegeven teeken, met een vreeselijk geraas los barstte en over de gasten allerlei fijn gebak en suikerwerk, soms parfuim en zilverboekjes uitstortte. Men heette deze wolken en donderwolken, en de boekjes in zilver papier gebonden bevatten toepasselijke bruiloftszangen. Het zingen werd niet zelden afgewisseld door dramatische voorstellingen, tafel- of kamerspelen geheeten, die, hetzij door de rederijkers of de gasten zelve, na afloop van den maaltijd werden uitgevoerd. Een menigte dezer spelen zijn nog in handschrift voorhanden, andere, gelijk die van Breughel, Hooft, Samuel van Hoogstraten enz. uitgegeven. Te Dordrecht werd in het midden der XVIe eeuw geen aanzienlijke bruiloft gegeven of zij eindigde met zulk een spel, waarin de goden en godinnen de voornaamste rollen vervulden. Te 's Hage liet men soms de fransche commedianten, die men uit Parijs had ontboden, drama's vertoonen. Zoo werd bij het huwelijk van de gravin van Solms door parijsche comedianten de Cid van Corneille gespeeld. Nu en dan eindigde de bruiloft met prachtige voorstellingen en balletten, met mimische spelen, gesprekken en muziek vergezeld, ook werden er op een der volgende dagen te 's Hage even als te Londen, en Parijs masquen gegeven.

Reeds vroeger hebben wij van den afkeer der kerkelijken van het dansen en hunne pogingen om waar zij konden het te beletten, gesproken.

Dit laatste vermogten echter noch kerkelijke besluiten, noch strenge predicatien, noch een reeks van uitgegeven geschriften, zoo als van Voetius, Streso, Borstius, Simonides, Wassenburgius, Saldenus, Amesius, Taffinus, Rivet, Joncktys, Casper Carpentarius, Roeland de Carpentier en vele anderen. Op deze of gene bruiloft van streng regtzinnige leden der gemeente of wel van kerkelijke personen moge het dansen zijn achtergelaten, meest altijd werd het echter gedaan. Hoe hevig de kerkedienaars tegen "het ydele, lichtvaardige, onkuische dansen" waren ingenomen, bleek nog in het laatst onzer eeuw, toen er van staatswege aan de akademie te Franeker een dansmeester ten dienste der studenten was benoemd. Eenige predikanten raakten toen zoo in vuur en vlam, alsof de kerk in groot gevaar was; de oude boeken over het dansen werden herdrukt en nieuwe vervaardigd, het regende schotschriften, pasquillen, gedichten. De Staten werden in den twist gemengd; de een veroordeelde, een ander verdedigde, op het voetspoor van den geleerden Huber, hunne uitspraak. Deze achtte het dansen onzondig, gene noemde den dans een duivelstred, en elke pas of sprong een stap naar de hel. Men schold elkander voor vrijgeest, vrijhoofd, wijsneus, schijnheilige, voorstander van duivelsche pompeusheid, en het dansen voor ondeugend, vuil, onbetamelijk, onbeschaamd, buitensporig. In den aanvang der XVIIIe eeuw stak er op nieuw een storm op tegen sommige gemeenteleden die gedanst hadden, en achtte Muntendam het noodig, le Roy's "Oordeelkundige aanmerkingen over danserijen" in het licht te geven; ja nog in 1772 wilde men te Groningen, op grond eener oude wet, die het dansen verbood, eene kerkelijke actie instellen tegen een ouderling, die op de bruiloft zijner dochters gedanst had.

Wanneer de kerkeraad in de XVIIe eeuw wist dat er ergens een

bruiloft zou gevierd worden, begaven zich eenige leden naar de woning der ouders, met verzoek dat zij mogten zorgen, dat op de bruiloft niet gedanst werd en men zich van zulk een dartel, "wereldwezen" mogt onthouden. Ook vervoegden zij zich soms tot den magistraat, met de bede, "dat allerlei soort van balletten, comedien, danserijen, en andere exorbitantien, van de overheid op groote maaltijden of op bruiloften mogten geweerd worden." Niet zelden was dit verzoek niet te vergeefs, en nog in 1681 werd te Dordrecht het dansen en andere lichtvaardigheden op de bruiloften verboden. Doch de magt der zinnelijkheid was grooter dan die van de kerk en den staat, en terwijl op burger-bruiloften de slofjes, de schermschool, de schoenlappers, het Govertje, het Jaepje-sta-stil, de zevensprong, de hoedendans, het voetje ligten in gebruik was, dansten de patriciers op de hunne, menuetten, courantes, boures, harlequins, scaramouches, sarabandes, passepieds, allemandes, gallardes, la belle mariée, la bretagne, l'allemande française, l'aimable vainqeur, les tricolets, de lievelingsdans van Hendrik IV van Frankrijk, de menuet d'Anjou, de alcide, ferlane, brune, blonde en andere dansen, zoodat Berchoux ten onregte zong:

"Les habitans du Nord, les Suisses, les Germains,
"Sont encore aujourd'hui (1806) les plus lourd des humains,
"Ils pensent avoir fait les plus beaux pas du monde,
"Dans une gargouillade, une walse, une ronde."

Met den laatste, den rondedans, eindigden, schoon bij name door de kerk verboden, aanzienlijke en burgerlijke gezelschappen. Even algemeen als de zoogenaamde "christelijke dans" in Duitschland was, was in ons geheele vaderland "het Patertje." Met het refrein op de lippen:

"Daar ging een pater langs de kant,
"Hei, het was in de Mei"

vertrokken de gasten, die, volgens een keur, voor het openen der poorten moesten scheiden, doch vele keerden den volgenden dag weder tot het houden der napret.

Het was een der gewigtigste gedeelten van de gansch niet gemakkelijke taak der speelnooten, bruidegom en bruid ongemerkt de zaal te doen verlaten. Naauwelijks ontdekten de gasten dat men daartoe voorbereidselen maakte, of zij begonnen van hunne zijden, niet alleen in daartoe opzettelijk vervaardigde liedjes, de speelnooten te herinneren, dat het oogenblik dat de jonge lieden de zaal zouden verlaten, ook hun gebied eindigde, maar trachtten door allerlei listen de laatste binnen de wanden der bruiloftszaal te houden. Nu eens werd de bruid, dan de bruidegom verstopt, de bruid gesnapt, de bruidegom geschut, en soms maakte men het de jongelieden zoo moeijelijk, dat er door keuren tegen voorzien moest worden.

Verschillend waren de gebruiken waarmede in ons vaderland het bruidspaar werd "weggeleid". Hier danste men de bruid naar bed, dat is bragt haar naar de slaapkamer, waar de moeders en speelmeisjes haar wachtten, daar kondigde iemand, die oordeelde dat het dansen lang genoeg had geduurd, de gasten aan, dat bruigoms en bruids schoenen moesten gelapt worden, waarop men beiden de schoenen uittrok en ze naar de slaapkamer droeg. In de bruiloftszaal teruggekeerd zette zich iemand op den vloer en klopte zoolang op de schoenen, totdat hij goedvond te zeggen dat ze gelapt waren, waarna allen schielijk vertrokken. Doch voor men vertrok werd nog het groen van spiegels en wanden afgetrokken, en om het kroontje der bruid gedanst. Deze kroon, waaronder de bruid had gezeten, werd op een stoel of op den grond geplaatst en er om gedanst, vervolgens werd zij prijs verklaard, uit elkander gerukt en het groen, de loveren en linten, die men kon verkrijgen, aan den hoed of de borst gehecht. Op sommige dorpen in Zuid-Holland had de bruid onder het spelevaren, tot bedekking der bruidssuiker, een versierd kroontje op den schoot; wanneer de voorraad was uitgestrooid wierp zij het kroontje weg, en hij die het opnam, was ter bruiloft genoodigd. Soms werd de bruid geblinddoekt

en nam voor zij naar hare slaapkamer ging, zelve haar kroontje van het hoofd en gaf het aan een der om haar dansende gasten. Hij die het uit hare hand ontving, achtte men dat het eerst van de aanwezigen bruiloft zou vieren.

Maar niet alleen schonk de bruid haar kroontje, maar ook haar kousebanden weg. Deze waren soms zeer kostbaar en prachtig met een devies er op gestikt en werden door haar op hare slaapkamer weggeschonken; want het was hier en daar gebruikelijk, dat de stoet, die haar naar de slaapzaal geleidde, aldaar bleef totdat zij zelve ze had los gemaakt of toegestaan dat zulks een ander deed. Die een band verworven had hechtte hem als een zegeteeken aan het wambuis. Nu en dan wist men hem ook door list te verkrijgen. De plegtige overgave van het hemd aan de bruid weet ik niet dat in ons vaderland plaats greep, maar daarentegen wisten de gasten de bruid te verbergen, totdat de bruigom een spelevaart, vischmaal of een ander feest beloofd had, waaraan eenige dagen na het huwelijk gevolg werd gegeven.

In Noord-Holland was het bruidsbed in een dier hooge bedsteden gespreid waarin men met een ladder moest klimmen. In deze bedstede rustte het paar slechts eenen nacht; sedert bleef zij gesloten tot aan het overlijden van een hunner, wanneer de kist er in werd geplaatst, totdat ze naar de laatste rustplaats werd gebragt. Zoo hadden sommigen ook de gewoonte, het hemd waarin zij den bruiloftsnacht doorbragten, tot hun doodshemd te bestemmen, en op de geïllustreerde bruiloftszangen vindt men nevens de afbeeldingen, die tot het huwelijk betrekking hebben, ook dat van een lijk dat ten prooi is aan het gewormte, of in staat van ontbinding verkeert.

Op sommige plaatsen werd, om de plagerijen der jolige en opgewonden gasten te ontgaan, het bed in de woning van een der magen of buren gespreid. Merkten de gasten zulks, dan gingen zij in staatsie derwaarts. Aan het hoofd van den stoet eenige knapen, die een takkenbos met eenige brandende kaarsen droegen. Nu volgden anderen die schoppen, tangen en allerlei geraasmakende instrumenten

droegen, de overige gasten volgden twee aan twee. Aan de woning genaderd legde men den takkebos op den grond, stak hem aan, en nu begon het charivari, totdat het paar in hun midden trad, zich aan de dansenden sloot en met hen voortdanste totdat de takkebos en de kaarsen verteerd waren. Des morgens na de bruiloft ontving de jonge vrouw van haar echtgenoot de morgengave, doorgaans een juweelen ring, of kostbaar bont, of huissieraad. Ook de ouders en naaste betrekkingen schonken hunne morgengaven, indien zij die niet reeds vroeger hadden gegeven. De bruidsmeid werd, bij het toereiken van het waschwater, met een bruidsstuk beloond, en de speelnooten en strooivrijers en vrijsters op het overschot van den maaltijd, indien het niet aan wees- of ziekenhuizen geschonken was, onthaald. Ook vele van hen, die het bruiloftsfeest hadden bijgewoond, namen deel aan de napret, die doorgaans met raadsels opgeven, pand verbeuren en andere kans- en tafelspelen eindigde. Doch hiermede was de bruiloftsvreugde nog niet geëindigd. De bruigom voldeed aan zijne belofte en dagelijks werd het jeugdige echtpaar, dan bij den een dan bij den ander genoodigd, zoodat niet zelden, gedurende verscheidene weken, het eene feest het andere volgde en hun leven eene gedurige maaltijd was. Meermalen werden ook hiertegen keuren gegeven, doch die telkens hernieuwd moesten worden. Bij aanzienlijken duurde de bruiloft zelve verscheiden dagen; die van Willem I met Anna van Saksen in 1561 acht dagen. Volgens eene aanteekening van dien tijd kwamen er 15000 menschen met 11000 paarden ten feest, waarvoor 2636 ossen, 4000 schapen, 6400 ganzen, 6000 hazen, 14400 hoenderen, behalve ander wildbraad, werden geslacht. Er werd voor 16000 rijksdaalders aan wijn gedronken en op het keurvorstelijk hof lag een groot vat, bevattende 744 amen wijn.

Nog zijn er algemeene opgaven genoeg voor handen van de kosten aan aanzienlijke bruiloften in de XVIIe eeuw besteed, doch hoogstzeldzaam komen er bijzondere van voor. Wij kennen er slechts éene, die van Susanna Huygens, en die van de vrouwe Van Sypensteyn, welke laatste in handschrift voor ons ligt.

In 1637 huwde Mr. Maerten van Sypesteyn, zoon van Mr. Willem van Sypesteyn en van Hester Verhoeven, met jonkvrouwe Anna Maes. Van beide echtelingen zijn ons geen andere levensbijzonderheden bekend, dan dat hij in jeugdigen leeftijd, den 30 Julij 1645 overleed, en zij met Gualtherus de Raet, ridder, raadsheer van het Hof van Holland, hertrouwde; doch van hare hand heeft men de volgende "Memorie van 'tgeen zij zelve voor hare bruiloft en kleederen in 1637 heeft uitgegeven."

Aen suycker	*f*	12—12—0.
Aen boter	〃	23— 3—0.
Aen waschkaersen	〃	36— 0—0.
Aen fesanten	〃	66— 0—0.
Tot eeten voor de fesanten	〃	3 — 4—0.
Aen peeckel	〃	1—12—0.
Aen oranje appelen	〃	12—10—9.
Aen sitroenen	〃	4— 4—0.
Aen Westphaelsche hammen	〃	22— 0—0.
Aen penne en peeckel	〃	1—16—0.
Noch aen sitroenen	〃	20— 0—0.
Aen den exsyns van de speen verckens	〃	4— 5—0.
Aen eyeren	〃	1—17—8.
Aen den exyns van 't bier	〃	1—14—0.
Aen potte	〃	1—10—0.
Voor verckens te dooden	〃	1— 4—0.
Aen soete melck	〃	0—15—6.
Aen gout	〃	0— 7—8.
Aen suycker	〃	2—16—0.
Aen vracht voor een coffer	〃	0—18—0.
Aen blomme	〃	12—12—0.
Aen de kruyer	〃	1— 4—0.
Aen Eltsje	〃	5— 8—0.
Aen mostert	〃	0—18—0.
Aen de pasteybacker	〃	156— 0—0.
Aen 20 paer conynen	〃	18— 0—0.
Aen de bleyckster	〃	14— 0—0.
Aen Ernst	〃	5— 0—0.
Aen huyr van tin	〃	81— 4—0.
Aen Adolf de pasteybacker	〃	40— 8—0.
Aen Syme de schrynwercker	〃	15— 0—0.
Aen 't kalckwyf	〃	5—17—0.
Aen Martyntje de koockster	〃	9—15—0.
Aen kaerse	〃	4—19—0.
Aen nicht Meermans meysens	〃	5 —0—0.

Aen Gool het hoenderwijf	*f*	370— 0—0.
Aen Elizabeth Note	〃	1050 —0—0.
Een stucke boter	〃	4—16—0.
Aen 't fluwiele nachtgoet	〃	24 —0—0.
Voor het gebruyck van het tafelgoet	〃	56— 0—0.
Aen Mr. Geert	〃	33—15—0.
Noch aen de cocx	〃	48— 8—0.
Noch aen orange appelen	〃	3— 6—0.
Aen bruygoms meyssens	〃	29— 0—0.
Van het bennetje te brengen	〃	9— 0—0.
Aen de knecht	〃	12— 0—0.
Aen vis	〃	10— 4—0.
Aen May Buys	〃	11— 0—0.
Aen een seeltje van Sannetje Lambrechts	〃	8—19—0.
Aen salm en haringh	〃	6—16—0.
Aen de koperslager	〃	6—18—0.
Aen huyr van de tapite	〃	60— 0—0.
Aen Heyndrick Lourisse	〃	15— 0—0.
Aen de backer	〃	43— 0—0.
Aen seep en mostaert	〃	1— 0—0.
Aen Pieter Pieren	〃	21— 0—0.
Jacob en Grietje t' samen	〃	8— 0—0.
Aen Anthony	〃	5— 0—0.
Aen Willem	〃	4—16—0.
Aen Jacomyn	〃	5— 8—0.
Aen Catalyn	〃	5— 8—0.
Aen room, aelbessen en peulen	〃	1—17—0.
Aen de confituyren	〃	161—10—0.
Aen ijserkoecken	〃	18—18—0.
Aen de costers dochter	〃	2—10—0.
Aen Persil	〃	5— 0—0.
Aen Pietje	〃	6— 4—0.
Aen Lysbeth Hermens	〃	46—12—0.
Aen een kroontje voor mijn hooft	〃	12 —0—0.

Aen juffr. van der Graeff voor het bouequet	*f*	358— 0—0.
Aen Speenhovius	"	77— 0—0.
Aen Maerten Bogaerts	"	158— 0—0.
Aen een ypocras kan	"	2— 8—0.
Aen Jacob Jacobse Goerec	"	7—10—0.
Aen Pieter Reyersse de timmerman	"	32 —0—0.
Aen Pieter Janss. passant metselaer	*f*	5— 0—0.
Aen de suyer	"	155— 0—0.
Aen Pieter Teunisse vleyshouwer	"	75 —0—0.
Te zamen	*f*	3688 4 6.

Die van Susanna Huygens kostte *f* 3644—6—8.

Niet minder prachtig dan in het moederland waren de bruiloften te Batavia. Dat blijkt o. a. uit den navolgenden brief door Cornelia Johanna van Beveren, dochter van Mr. Gerard van Beveren en vrouwe Maria van Heussen, aan hare moei, vrouwe Maria Sweers de Weerd, weduwe van Johan van Beveren, en aan hare nicht, Johanna Margaretha van Beveren in 1689 uit Batavia geschreven.

MYN WAERDE MOEY!

"Ik hebbe met veel pleysier UEd. aangename missive van den 11 en 21 Decemb. 88 ontfangen neevens de veele fraye presenten, voor welke UEd. van harte seer bedanke, alsmede het lieve dametje, die myn heeft blieve te versien met een fraye putte muts en stelsel met syn toebehooren, voor welke soetigheden ik haar Ed. met een briefje hier nevensgaande sal bedanken.

"Wil niet twyfelen, of sal by haer Ed. vriendinne nog resideren en UEd. onderhouden met soo veel aengename douceurs als altyt in haar Ed. bysyn hebbe geremarkeert, welkers idees door geen lankheyt van tyt sullen uyt gedagten gaen.

"Nu sal ik UEd. met desen bekent maken, dat ik, met volkoome toestemming van myn weerde vader, den 27 Octob. 89, ben in den huwelycken staet getreden met den oudsten zoon van den Heer Johan Beek saliger, genaemt Juriaen Beek, out 29 jaere, vry burger en coopman buyten dienst van de companjie, geboren op Malacca, daer de heer Slicher, nu tegenwoordig nog als Gouverneur resideert. Hy was te voren getrouwt geweest met de jonge juffrouw Anna de Vicq, die na vyff maenden getrouwt geweest te hebbe, is overleden, synde

de eenigste soons dochter van den heer Robbert de Vicq saliger, out Gouverneur van het eylant Amboina, aan wie geparenteert is de heer Schoorer in Zeelant, UEd. wel bekent. Ook is vyff weeken voor myn huwelyk de jongste en eenigste broeder van myn beminde getrouwt met mamaes jongste voordochter, soo dat wy te saemen één naem voeren en door dese huwelycken nu nader susters syn geworden.

"Ik wil niet twijfelen, wanneer UEd. door andere de renomme van myn beminde sult hooren, soo van humeur als andere volmaakte qualiteiten, of UEd. sult in alles wel gecontenteert syn, waer door ik my nog veel gelukkiger sal agten, als dat door UEd. aengename sal verstaen hebben. Ik heb tegenwoordig in dit myn aengegane huwelyck soo veel vergenoeging en contentement, als van den hemel soude kunnen verlangt worden, dewyl onse humeuren soo wel compatiseren, dat ik den Almogende Godt daer over niet genoegsaem kan loven en danken. Ik wil hopen en Godt bidden, dat wij onse daegen in vreede en liefde met malkanderen sullen passeeren, tot dat ik hoop, dat wij met pleysier de reys naar het lieve patria sullen aennemen, om UEd. mijn weerde moey, dan klaerder blycken van mijn goeden verkiezing te toonen, tot welck vertreck, indien papa quam te resolveren, nu meerder apparentie is als oyt voor deesen was gedagt, dewyle wy, Godt sy gedankt, met tydelycke middelen soo wel syn voorsien, dat wy na onsen staet en gelegentheyt eerlyck daervan bestaen kunnen. Om UEd. nu een relaes te doen, hoe dat onze bruiloft is toegegaan, sal ik UEd. seggen, dat er omtrent bij de 80 menschen syn geweest, soo wel den tweeden als den eersten dagh, bestaende meest uyt jonge luyden. Myn bruytstabbert is geweest van zwart fluweel met een sleep van een elle lanck. De rock was wit satyn tot boven toe geboord met goude kanten en de ondermouties van hetzelfde stof en kant, opgenomen met peerle strikken en diamanten knoopen. De kroonen, waarmede ik ben getrouwt, waren gemaekt alleen van peerelsnoeren en diamanten, die myn bruydegom daertoe had gegeven. Myn kapsel was met 7 boekels peerelen overstrengelt,

gelyck oock al de juwelen tot hals, handen ende borst seer kostelyck syn. Myn bruydegom was oock int fluweel en alles seer deftig na malkanderen. De kussens, die men, volgens gebruyk op een alcatyf in de kerk ligt, waren van groen fluweel met gout, gelyck oock na proportie in de bruyts slaapkamer alles met groene stoffe was opgeschikt. Het behangsel van het ledekant was van groen gaas met goude sonnebloemen, de twee voorgordynen werden met 2 goude haken opgenomen, de 4 knoppen op het ledekant waren van silver en de sprey was geborduurd met gout. Het onderste tafelkleed was van groen fluweel met silver geborduert, daarover een gase kleet met genaide kant. Ook waren er, volgens gebruyck, 3 à 4 kisten en 12 stoelen in de kamer, gedeckt met fluwele geborduurde kleeren en kussens, welkers weergade noyt op Batavia syn geweest. De tafel en comforen versierd met velerhande silverwerk (waren) waren met groene linten bestrickt, van welke voorgenoemde frayigheden myn bruydegom soo wel was voorsien dat alles kostelyck was gemeubleert. enz. enz.

De familie van papa, nevens die van Maria, haar Ed. dochters, syn nog alle in goede dispositie. Zuster Johanna en Christina, die nu al een soet juffertje begint te worden, komen myn dickmaels besoecken. Mijn woning is op de Jonkersgragt, 6 à 7 huysen staande van maseur Beek af. Dit huys heeft gemak en ruymte en groote plaats. De helft sal ik tot een tuyn laten maken en de rest blijft voor de slaven die 59 int getal sterk syn en diensvolgens ook redelyck veel plaats van nooden hebben. Daeronder syn 8 meyden kinderen, allen van dezelfde sexen. UEd. heeft versoght dat ik eens soude schryven, wat 59 slaven werk doen. Nu sal ik UEd. met desen contenteeren. Drie à vier jongens loopen agter my en myn man, als wy uytgaen, oock soo veel meyden, vyf à zes staetjonkers en staetjoffrouwen, die agter onse stoel aen tafel staen, 3 jongens die op de bas, viool en harp speelen, als wij aen tafel sitten. De rest van de jongens gebruyck ik tot huyswerk, bootschappen, nayen, brejen en diergelycke hantwercken; een past op de dranck in de bottelary, twee à drie

in de keuken, soo dat ieder syn werck altoos heeft. De meyden gebruyck ik tot kantnayen, werken en linnen te maken, drie à vier passen op myn, een moet int voorhuys sitten om alle bootschappen te ontvangen soo dat UEd. in het kort 't leven van de slaven hebt hooren beschryven.

Hier is eergisteren een droevigh ongeluck geschiet. Een schip, even op de reede komende voor de stad Batavia, is door syn eygen kruit opgesprongen met hondertvyftigh zielen, die meest alle arme- en beeneloos syn doot in zee gevallen. Eenige, die nog leefden, syn opgevist en miserabel int siekenhuys gebragt. Vyf die voor op 't schip stonden syn ongequest miraculeus behouden. Zulk droevigh exempel van een schip op de ree liggende, is hier noyt gehoort enz.

UEd. verpligte en diensvaerdige dienaresse en nigt:

CORNELIA JOHANNA DE BEVEREN.

Batavia,

14 Decemb. 1689.

HOOFDSTUK XIX.

DAGELIJKSCH LEVEN DER DEFTIGE BURGERS.

Aan een der hoeken van den matten-stijger op de voorstraat te Dordrecht, stond sedert den aanvang der XVIIe eeuw een deftig burgerhuis, in de laatste helft van dat tijdvak bewoond door den eerzamen sinjeur Andreas Hulstman Jansz, koopman in hout, de eerbare jufvrouw Elizabeth Balen Matthysd., zijne echtgenoote, en zijne kinderen Jan, Kristyntje en Alette. Dit huis had een hoogen, spitstoeloopenden gevel, de vensters der drie verdiepingen waren alle met luifels voorzien, en een breede luifel spreidde zich over de zarksteenen stoep, zonder balie en ketenen, maar aan de uiteinden met zitbanken van denzelfden steen, uit. Aan weêrszijden der ronde, met ijzer beslagen poort waren kleine vensters met traliën, waardoor het licht, gelijk ook door de vier vensters, boven den luifel, in het voorhuis, en in het comptoorke viel. Op den slag van den ijzeren klopper opent de maert of maagd de poort, en terstond valt het oog op de beide met in het lood gezette glaasjes voorziene vensters der voorkamer, die door de vensters bezijden de poort en boven den luifel slechts een flaauw schemerachtig licht ontvangt en haren ingang heeft in den

gang, die ter linkerzijde van den ingang loopt tot aan het hofke, en waarop eenige vertrekken en de coken uitkomen. Aan de regterzijde van het voorhuis is een klein afgesloten vertrekje, 't comptoorke genoemd, de geliefkoosde zitplaats van moeder en dochters, wanneer het huisbedrijf is afgedaan. Zij konden er "door de traly zien en also de straat bewaren." In den gang liep ook een smalle trap naar de tweede verdieping, "'t beste deel, waar zich de pronk- en logeerkamers bevonden, terwijl op de derde de slaapkamers en hooger droogzolder, mangel-, koper- en tinkamer, en de turf- en houtzolder werden aangetroffen.

Wij willen, voor wij tot de beschrijving van het dagelijksch leven van den eigenaar en zijn gezin overgaan, een blik in eenige vertrekken werpen, doch vooraf nog met een enkel woord van de zindelijkheid en keurige netheid der woningen in die dagen gewagen. Reeds in den aanvang van dit werk wijdden wij er eenige bladzijden aan, doch deze stof is zoo rijk en de getuigenissen zijn zoo menigvuldig, dat wij, daar de zindelijkheid een der voornaamste eigenschappen eener hollandsche huisvrouw was, er nog eenige oogenblikken bij zullen stilstaan.

Uit de menigte schrijvers die er van gewaagden, kiezen wij een franschman en een engelschman, wier vertaalde geschriften over de hollandsche natie voor ons liggen. "De vrouwen en dochters," schreef de Parival (1684) "schuren en wrijven banken, kisten, kasten, schappraeijen, tafels, tresoeren, zelfs de trappen tot ze blincken als spiegels. Men vindt er die zoo helder en zuiver zijn, dat ze niet lijden en zouden dat men in de kamers ging, of men moest eerst de schoenen uit- en muilen aangetrokken hebben. De vrouwen stellen al haar geneucht en eer in het schoon en zuiver houden harer huizen en huisraad. De vloeren worden schier alle dagen gewasschen, met zand geschuurd en men houdt ze zoo zuiver, dat de vreemden er somwijlen niet op spouwen durven. Houden de steêvrouwen hare huizen schoon en zuiver, de boerinnen op de dorpen doen voor haar

niet onder. Men speurt hare netheid tot in de stallen toe. Zij wrijven alles, zelfs de ijzeren ringen en sloten, die ze blinkende maken als zilver." — "Als ghy nu (schreef Brinckman een twintigtal jaren vroeger) sult zijn ghekomen binnen hare huysen, 't voornaemste dat uwe oogen sal doen scheemeren is een grooten spiegel, 't ander het tinnen en kooper-werck, staende rondt-om de mueren, gelyck als de soldaten doen in hare slaghorden, en alles is soo net en pret en schoon, dat het u schijnt te zijn een gouden en silveren bergh; want niemant van alle Godts schepselen (soo zij eenigh deel daaraen hebben) verliest yets van syne natuerlycke schoonheydt." — "De ruymten in hare huysen zijn verscheyden: sommige maer eenige stappen, andere hoecks-ghewyse, andere gelijck als een dames poyer-doosje, in dewelcke ghy niet een kladde mooght laten glippen uyt uwen mondt; ghy moet u spouwsel inswelgen of ghy kleurt van schaemte, dat ghy moet sien de maeght inkomen met een dwael, om die op te nemen: ghy moet oock de schoenen van uwe voeten doen, of anders juffrouws salleth of beste opgepronckte kamer, sal u niet eens worden vergunt om binnen te treden, maer wel geopend worden om daerin te kycken." — "Hoedanigh hare middelen zijn, echter moet doch haer lijnwaet fijn en suyver wesen. Daerom hebbense t' Amsterdam verbannen de smidts-kolen, omdat dien roock en damp niet sou besmudderen hare kostelijcke gebouwen. Want eenige van die zijn uitmuntende, ende de gevels derselver thoonen de konst en subtylheydt van de werckmeesters. Sy houden hare huysen schoonder dan sy doen hare lichamen, ende hare lichamen als hare zielen.

"Treedt ghy binnen tot de eene, ghy sult daer sien de brandt-ysers, staende in de hoecken van den schoorsteen, bedeckt met schoon netwerck, in het tweede de bed-panne bemoffelt met doorsneden Italiaens werck, in het derde het schuymspaen bewonden met kamericks doeck."

Die keurige netheid heerschte niet slechts bij den deftigen maar ook in den geringen stand. Hooren wij wat Bouwen, in de "Griane," van zijne vrouw getuigt:

"Mijn wyf het sulcke vervaerlycke hempjes, ghy soutse deur een ringetje trecken,
"Met ien kleurde paerse spriet, die wy, als 't Pase-pronck is, decken.
"Ja wy hebben soo reynen huysraatje, trots ymet in de buurt,
"In as me wijf heur vaten en heur tinnewerck schuyrt,
"Je gruwt als ghy 't siet, soo besucht tentigh isse.
"Dat de ...pot niet gheloyt en was se en sou niet kunnen p.....
"Meestendeel legt sy en schuyrt en wryft er nat en plast en boent,
"O 't mach er schier niet beuren dat se men eens regt soent...."

Doch keeren wij tot de woning van sinjeur Hulstman terug.

De vrouw van Willem van Beveren vond, toen ze te Dordrecht hare woning betrad, het gansch en al gemeubeld; doch Hulstman en andere deftige burgerlieden niet. De jonge vrouw moest, vergezeld van een of twee harer naaste betrekkingen, gevolgd door de meid of naaister en een kruijer de noodige meubels zich in winkels en bij uitdragers aanschaffen. Men noemde zulks "ten huisraet vaeren"; zelfs heeft de Vrij een geheel hoofdstuk met het opschrift "de vrou vaert ten huysraet" aan deze (gelijck hij ze noemde) vermakelijkheid des huwelycks gewijd. Reeds was in zijn tijd de oude eenvoudigheid ook bij den burgerstand geweken, en door eene weelde vervangen, die de tegenwoordige evenaart zoo niet overtreft.

De genoemde Parival schrijft: "de voornaemste burgheren huysraet behalve 't gout- en 't silverwerck, zijn tapytseryen, kostelycke schilderyen van de beste en beroemdste schilders van 't landt ghemaeckt, waer aen sy geen gelt sparen, haar 't selve liever haer lichaem onttreckende, fraay gesneden houtwerck, als tafels, thresoors, tinwerck en koper- en aerdewerck en porselleyn enz." "Haere binnenwercken" (lezen wy by Brinckman) "zijn veel kostelijcker als onse (engelsche), niet in de behanghselen en versieringen maer in schilderijen, waermede even de schamelste zijn voorsien. Niet een boer of gemeenen persoon ofte hij heeft zijn bijsondere versieringe van allerley fatsoenen, alsoo

dat, indien hare prullen en apetoyeryen te samen waren gepackt, men souder een schoon kermis-kraem mede vercieren."

De Vrij laet de vrouw van een deftig burger op haar ten huysraetvaart inkoopen doen van "donzige bedden, schoone pluis en watte deeckens, kostelycke behangsels, groote venetiaansche spieghels, indisch kraekporselein, fulpe stoelen, turksche tapijten, amsterdamsche goudleeren, kostelyke schilderijen, een zilver servies, een sacredane kast, ebbenhouten tafel, een curieus kabinetje, luyerkastje, diverse witten servet- en tafellakens, fijn en grof linnen, kostelycke kanten en duysent andere snakeryen."

Het is dus een geheel verkeerd denkbeeld dat men zich van de eenvoudigheid onzer vaderen vormt, en wij behoeven slechts de inventarissen door te loopen, om ons te verbazen over de uitgezochte weelde, pracht en rijkdom, die men in veler woningen aantrof. Slechts hier en daar, en dat nog wel bij de aristocratie, heerschte eenvoudigheid en deftigheid, zoo als op het kasteel Develstein, toen het door Cornelis van Beveren bewoond werd.

Het meublement van onzen dortschen houtkooper was niet zoo rijk als dat van zijn amsterdamschen collega, doch men weet dat de grijze Merwestad wel de oudste en rijkste maar niet de beschaafdste en weelderigste stad in Holland was, en er jaren lang nog de ouderwetsche eenvoud in heerschte', toen Amsterdam, Delft, Rotterdam en andere plaatsen aan den vasten wal, "den Haag," om met Streso te spreken, "nabouleerden."

Nemen wij, met den inventaris in de hand, een kijkje in de voornaamste vertrekken van Hulstmans woning, en volgen wij hem en zijne vrouw in hun dagelijksch leven en bedrijf.

Het woonvertrek, een sombere kamer, die op het voorhuis, en wanneer soms de poort geopend staat, op de voorstraat ziet, de gewone huishoudkamer van het gezin, is hoogsteenvoudig gemeubeleerd. De hagelwitte bepleisterde wanden zijn deels met goede schilderijen, deels door twee eikenhouten kasten met pullen op hare breede randen en pullen tusschen hare zware pooten bedekt. In het midden der kamer staat een lange, zware eikenhouten tafel, omringd door lage

stoelen van hetzelfde hout met lederen kussens, in een der hoeken het pultrum met den bijbel met koper beslag en sloten, in een ander een sacredaanhouten kast met groene gordijnen, waarin de bibliotheek van den eigenaar. Deze bevat behalve eenige vertaalde romans (oorspronkelijke waren er schier niet) reisbeschrijvingen, atlassen, dichtwerken, zoo als van Cats, Antonides, Godewijck, Vondel, eene menigte stichtelijke werken, schrift- en catechismus-verklaringen en psalmboeken, voorts de geneeskundige werken van Battus en Beverwijck. Op den vloer is fijn zand gestrooid en wel zoo kunstig, "dat een vreemdeling niet anders denken zou dan dat het een fraai tapijt was." Onder den reusachtigen schoorsteen staan des zomers eenige potpourri's en ligt des winters een geweldig turf- en houtvuur aan. In dit vertrek vereenigt zich de familie voor het ontbijt en middag- en avondmaal, en des winters worden er de avonden gezellig in doorgebragt.

Uit dit vertrek treden wij de keuken binnen, eene hollandsche keuken! en wanneer wij rondom de wanden met koper en tin, vonkelende als zilver en goud, bedekt zien, en dat net beschilderde en keurig onderhouden keukengoed, die welgevulde porseleinkast hier, die onbesmette spinde daar, die geel geverwde matten stoelen, en die rozenrood geverwde tafel beschouwen, en de marmeren steenen ons zoo tegenblinken, dat wij op kristal meenen te staan, dan wordt het ons begrijpelijk, dat de vrouw des huizes de keuken haren "voorhof" en de prachtige pronkkamer haar "tabernakel" noemde, en er in zulk een heiligdom nimmer gekookt of gestookt mogt worden, waartoe een snuivertje of een klein achterkokentje moest dienen.

Wij kunnen onmogelijk de voorwerpen die aan den wand schitteren, een voor een in oogenschouw nemen, ofschoon zij, die door een Grotius, Huygens en andere groote dichters in het Latijn en Nederduitsch zijn bezongen, ook onze opmerking wel waardig zouden zijn. Slechts bij een enkel meubel mogen wij ons bepalen en wel bij het tresoor of tresoorke, waarin de benoodigdheden tot het ontbijt en, bij geringere lieden, het overschot der middagspijs werd bewaard.

"Sy hadden niet te eeten (zei snappende Sijtge) noch te branden,
dan gaven haer de luy yet daer voor,
"En soodoende kreech se 't gelt in de beurs en eeten in 't tresoor."

Bredero zegt in zijn Jerolimo:

"Och! hoe dickwels het sy wel in mijn spynt en tresoor ekeken",

en in zyn Moortje: "Gaet, veghet stof
"Van 't staend tresoor, en voort soo wascht u vaten af."

Het werd ook dres, dressoor en in de wandeling troir genoemd.

"Hy ginck in 't roir en sneed een stick."

Sommigen noemden deze voorraadkast het schappraei, schappraike. Men legde er de gebruikte servetten en ammelaken op. De spaensche brabander gebiedt zijn knecht:

"Vouwt het amelaken met mynen servyet en legget op 't schappra."

Ook bewaarde men er het brood in:

"Soo haest als Joris uyt den bedt is opgestaen,
"En syn kleederen properlyck heeft aengedaen,
"Gewasschen, gekemt en gepronckt is in als,
"Spoed hem tot het schappra en snijdt een stick,
"Al te met wel drie of vier vingeren dick."

Ook had men "schuyfschappraeyen," schrappraven met een schuif, waarin het tafelgoed werd geborgen. In de schappraai bergde men ook de teljoren, sauciеren en andere voorwerpen, die tot dagelijksch gebruik bestemd waren. Op de schappraai stonden ook de zware koperen kandelaars te pronk en de koperen of blikken kaarslade hing er boven.

De eerste werden dikwerf vervalscht:

"Daer syn (tuigde Bredero) in Amsterdam seer geestige gesellen,
"Die kopre kandelaers, brant-ysers, schoon en groot
"Van buyten (maer in 't lyf en is het niet dan loot)
"Met een bekende slagh seer kunstelyck en gieten."

De laatste komt ook bij Hooft voor:

"Sy bracht den turff van 't solder tot heurent en de kaarsen nam ze
uit de kaerslae."

Wij mogen de keuken niet verlaten zonder van het katshoofd te spreken. Zoo noemde men den doofpot, die toen een andere gedaante dan de tegenwoordige, op zijde ooren had, van onderen smal toeliep, en om de gelijkvormigheid van een kattenkop zoo genoemd werd. Nevens den kattenkop stond de sierlijk gevormde turfbak, meest het onderste gedeelte eener pottekast, die met een klep geopend en gesloten werd, en onder den schoorsteen de vuurpot; want wel eene eeuw later werden de kagchels uit Duitschland ingevoerd. "Toen zulks geschiedde," meldt Bilderdijk ergens, "verhief zich een algemeen gevoel van verachting tegen deze stinkpotten en moffedozen."

Wij gaan kelder en bottelarij voorbij om eenige oogenblikken langer op de tweede verdieping te kunnen vertoeven. Wij treden de slaapkamer der echtelingen binnen. Ook van dit vertrek is de wand bepleisterd en met schilderijen, meest familiestukken, behangen, op den grond zijn fijne engelsche matten gespreid, zoo glinsterend dat men er zich in kan spiegelen, zoo glad dat men ze naauwlijks zonder vrees van te vallen betreden kan. Stoelen met lange lijven en lage schooten, een gebeeldwerkte tafel met een tapisserie er over, een groote eiken linnenkast en kabinet op vier pooten, het tresoor, het wasch-buffet met de dweilen, vallen terstond in het oog; voor de bedstede hangt een lange zware groen damasten gordijn. Men kan haar onmogelijk zonder het ladderke of trapleerke, dat nevens de koperen beddepan in een der hoeken der kamer hangt, bestijgen.

Meermalen zijn die bedsteden met hare coetsen er in en coetsen er onder voor de kinderen, beschreven, nog vaker bespot. "Hare bedden," lezen wij bij Brinckman, "zijn anders niet ghelijck hoybergen, soo hoogh dat ghy hebt een ladder van noode om die te beklimmen: opgheklommen zijnde, bent ghy beslooten gelijck als in een gevangenhuys van gemaect wagenschot, dat staet oock met reden, en is een goede policie om te vermyden de peryckelen die menighmael des nachts geschieden: want yemant daeruyt vallende lijt gevaer om den hals te breecken. Komt ghy daerop te sterven, ghy sult aen uwe

vrienden dese vreucht naer laeten, dat ghy bent ghestorven in schoon en suyver lynwaet."

In vele huizen was de tweede verdieping alleen voor de pronkkamers bestemd en sliep men òf in een beneden- òf in een hooger vertrek.

"Gaet eens door de stad (leest men in Bernagie's "Goede vrou" 1686) je zult huizen genoeg vinden, daer een man het hart niet heeft om in het bovenhuis te komen ruiken."

"Zy gaan altijd onder in. Al hebben ze noch zo veel kamers en hoflyke zaalen, zoo eeten ze, omdat het hun vrouwtje wil, in een kookens kookentje."

Zoo was het in de meeste burgergezinnen. Alleen bij enkele gelegenheden werden de pronkkamers gebruikt, en nimmer betreden dan om schoon gemaakt te worden, en zulks geschiedde niet alleen in het voor- en najaar, maar wekelijks, soms meer dan eens in de week. Vele vrouwen gedoogden zelfs niet, dat de schoonmaakster het heilige der heilige betrad, maar hanteerde zelve "borstel, wrijfdoek en dwael." Soms ging de schoonmaakswoede zoo ver, dat uitgenomen des zondags, dagelijks alle kamers die in gebruik waren, werden uitgehaald en schoon gemaakt, en de vrouw zich naauwelijks den tijd gunde om te spijzen. In sommige huisgezinnen werd eens in de week gekookt, niet in de daartoe bestemde keuken, maar in een stove, en slechts dagelijks de spijs opgewarmd om den haard niet te bevuilen. In Noord-Holland verliepen er maanden dat er geen vuur op den haard werd aangelegd, en men zich vergenoegde met wat vuur in een pot of test, om het water te koken, aan te maken.

Men heeft voorbeelden dat er het geheele jaar door dagelijks dertig of veertig emmers water werden in huis gedragen en dat schoonmaakster en dienstboden niets anders deden dan schuren en boenen van het aanbreken van den morgen tot het vallen van den avond. Geen wonder dat de woningen meest vochtig, al de bewoners aan de gevolgen dier vochtigheid lijdende waren, geen wonder dat men het huis gedurende den schoonmaaktijd de hel, de boensters, wrijfsters,

de buiten-schoonmaaksters en binnenschoonmaaksters, de schuur- en vloervrouw, en wie alzoo tot het personeel behoorde, sataninnen noemde. Doch hoe de schoonmaak bespot en ten toon gesteld werd, in poezy en op het tooneel, het had geen invloed op de vrouwtjes, zij bleven steeds door dien "quelduivel bezeten." Doch wij dwalen af. Wie kan echter over een hollandsch huis uit de XVIIe eeuw schrijven, zonder telkens tot dit onderwerp weder te keeren? — Het beste deel of de saal, het heilige der heilige, zoo als de hollandsche vrouwen haar pronkkamer noemden, was overeenkomstig den stand en den rijkdom der bewoners gemeubeld. Bij hoogere standen, die er echter meer feesten in gaven, was het met kostbare turksche tapijten belegd, met tapijten-, goudleeren- of damastzijden behangsels bekleed, dóor stoelen van kostbaar uitheemsch hout met rijk geborduurde zijden kussens of kussens van utrechtsch fluweel, omringd.

"De zaal is kostelijck behangen en gevloert,
"Daer men al te met danst en maeckt een pret."

Hier vond men die kunstig ingelegde steenen of marmeren tafels, welker bladen door eerste meesters beschilderd, of van keurig mozaiek werk waren, stads- en landgezigten, bloemen, vreemde dieren voorstellende; die prachtige rijk besnedene kasten, die zilveren schildpadden met ivoor ingelegde kabinetjes, en vooral die kasten, waarin het kostbaarst kraakporselein piramidaalsgewijze was opgetast, venetiaansche spiegels met kristallijnen lijsten, kristallen kroonen en schoorsteenen overladen van beeldhouwwerk, en schilderstukken die tegen goud werden opgewogen.

Bij oude deftige burgers was het beste deel wel "de trots der vrouw," maar toch minder kostbaar gemeubeld, de vloer met fijne, spiegelgladde matten, de wanden soms met beschilderd doek, doch meest met schilderijen behangen; doch in kostbaarheid van porselein week het niet voor dat der schepens- of burgemeesters vrouw. Eerst later verving het notenboomhouten kabinet de gebeeldhouwde kast en het tafeltje met porselein de porseleinkast, en zag men hier en daar reeds het rijkelijk

met zilver voorziene toilet voor de breede penant tusschen de vensters plaatsen. Ook kwamen eerst in 't midden der volgende eeuw de kleine boekenkasten met spiegelglas en de stoelen met gedrukt trijp in gebruik, doch van dat meublement mogen wij thans niet gewagen.

DE MAAGD.

Wij gaan de overige vertrekken voorbij, wier meublement men zich ligtelijk kan voorstellen en die ook geen meubelen van groote waarde bevatten, en bepalen ons bij de bewoners en hunne dagelijksche levenswijs. Vooraf echter moeten wij nog kennis maken met een der hoofdpersonagiën van het gezin, de maert, maagd of meid. In vele opzigten was de levenswijs onzer vaderen kostelijker dan de onze, maar ten aanzien van het getal en soort van dienstboden overtreffen wij hen verre. De hoogstgeplaatste staatsambtenaren hadden doorgaans slechts éćne maagd en één knecht; deftige burgers eene maagd voor het dagelijksch huiswerk; schoonmaaksters, naaisters, breisters, strijksters, mangel- en klandervrouwen behoorden niet tot het gezin. In de meeste gezinnen was zij de voedster der jonge vrouw, verliet met haar het ouderlijk huis en diende tot zij, krom en oud, haren arbeid niet meer verrigten kon, en eindigde rustig en kalm haar leven op het hofje, waarvan haar voedsterkind regentes was. Zij was aan de hoofden van het gezin en de kinderen, die zij zag geboren worden en opgroeijen, gehecht, en die gehechtheid was wederkeerig. Zij werd als een lid van het gezin behandeld, deelde in alle genoegens en rampen er van, at, zelfs wanneer er gasten waren, aan tafel en was doorgaans de vertrouwde van allen. Zoo komen beide, maagd en knecht, in de blijspelen van dien tijd voor, doch niet zelden maakten zij misbruik van dat vertrouwen, en schoon in naam onderdanen beheerschten zij het geheele huis. Vooral hadden zij vaak grooten invloed op de vrouw des huizes, zoo als Marytje, de meid van den amsterdamschen burgemeester Andreas Bicker,

bekend door het pamflet: "de duivel de meid, de meid de burgemeestersvrouw, de vrouw den burgemeester, de burgemeester de stad, de stad geheel Holland regeert." Doch niet alle vrouwen behandelden hare dienstmaagden naar behooren, en deze laatste gaven maar al te zeer aanleiding tot huisselijke oneenigheden tusschen man en vrouw, ouders en kinderen, en werden door de duivelen bezeten, waarvan de bekende utrechtsche schoolmeester Simon de Vries in zijn boek getiteld: "de zeven duivelen, regerende en vervoerende de hedendaegsche dienstmaegden", gewaagt. Inzonderheid beheerschte haar de duivel der "hoovaardij in stoffen en opzichtige kleedij." Reeds trachtten de rederijkers dien te bannen, doch te vergeefsch; te vergeefsch werden de pronkzuchtige, even als de labajende, diefachtige, ontuchtige, snoepende maagden ten tooneele gevoerd, "tot een schrick ende spiegel". Zij bleven, even als de schoonmaak, en steeds gingen, in de XVIIe en XVIIIe eeuw, de dichters voort van hare "prael en pronckzucht" te gewagen.

"Wat gaet de werelt manck" (klaagde Godewyck) ja manck aen alle zijden!
"Wat was het aer gestelt in de oude goede tijden,
"Wat pronckzucht overal in 't vrouwelyck geslacht,
"En by de maegden zelfs veel meerder als het placht.
"Wat swier, wat kostlyckheid, wat opschick by de bojen,
"Hoe dartel op haer lyf, wat stricken en wat plooyen!
"Gekuifd, gekrold en wulpsch gaet sy daer over straet,
"En in haer kleederdracht en kent sy pael nog maet."

en Paffenrode:

"De waereld is even hoovaardig, niet alleen de meesters maar ook de dienstboyen,
"Zie maer eens hoe dat zich een deel van de kameniertjes weet op te tooijen.
"Ze zijn bestrikt en bequickt, spijt de juffrouw zoo zijn er lokjes gekruld,
"Zoo dat je dik niet weet of je se voor de meit of de juffer houden sult."

"De meid (dus schreef Bernage in zijn "Studentenleven" 1684) is een

pronkepinkje, een morskefoe in haar hart en heeft naauw een heel kleed aan er g.., van onderen is ze beklondert en de slenters hangen er aan de beenen. Zij geven er geld aan strikken, kantjes en andere vodderij en hebben geen hemd aan er g..."

Veel kon de vrouw van de meid verdragen, doch slordigheid niet, "zij wilde liever zelve 't huis ophemelen als een morsebel in de stoove zien." "Men moet niets door de vingers zien, 't moet al puntingh zijn."

Op het fransch tooneel zag men de meesters steeds den stok zwaaijen over de ruggen hunner knechts, en ook onze tooneeldichters volgden dit na; zelfs zijn er weinig kluchtspelen, waarin de stok of bezem geen rol vervult, doch in het werkelijk leven mogt zulks niet geschieden.

"Uwen knecht (schrijft Brickman) sal wesen dertel, onmanierlyck en moetwilligh, echter mooght ghy hem niet een slach geven, indien sulcks geschiet door haestigheyt, hy sal u beklagen aen de Heeren van 't gerechte en hy sal oock gelooft worden." "Sy (de Hollanders) lieven alle de vrijheydt.... Niemandt vermach den anderen te slaen of trots te mishandelen, en de dienstmaagden en meugen van hare meesters niet geslagen worden, en indien 't uyt haestigheydt beurde dat een meester syne maeght sloegh of uyt syn huis gestooten hadt met eenige trotsheidt of gewelt, en gaven er klacht over, so moet hy boete betalen, en wort dickwyls gedwongen de volle huur te betalen, al is hij niet vervallen". "Oock (voegt Parival er bij) vindt men 'er geen slaven, en alle die den voet in Hollandt eens gestelt hebben, zijn vrij en vranck".

HET ONTBIJT.

Vroeg, doorgaans voor of onder 't luiden der poortklok, stond de werkman, winkelier en koopman, ja soms de vroedschap, acht, veertig, of schepen op, en ging met zijn nachtbonnet of vaderlief op het hoofd, de vilte slippers of stillegangers aan de voeten, den nachttabbert, later den citzen japon, om het lijf geslagen naar beneden, opende de deur, de luiken, keek naar het weêr, groette buurman, die hetzelfde deed, maakte een

praatje en riep vervolgens de maert, en terwijl deze de "kooke" of de "stoove" "dee", "ophemelde", "aan een kant maekte", verlieten de overige leden van het gezin hunne bedsteden. Ondertusschen begon er beweging op de straat te komen en zich het geroep der kramers, koopvrouwen, uitventers te doen hooren. "Eene ballade van alle 't gheene dat men tot Amsterdam längs de straten roept ende te coopen is," geeft ons een levendig tafereel van het bedrijvig leven in die stad, in den aanvang der XVIIe eeuw. Het eerst hoorde men roepen: "leckere brandewijn, annijs, annijs voor nuchteren buijckpijn! canneel-water fijn! Hierop het hoorenblazen en schreeuwen van den bakker: "hiet wittebroot en wegghen, boeckendebroyen, cleyn roggen, al hiete gaerstekoecken! al hiet, al hiet!" Verder op den morgen "galmde 't door straat en gracht, steeg en slob": "slabbetge soet, vars en goet, panharing, versche haring als suycker soo soet, engelsche bockem! — duynrapen, santrapen, 't half kinnetgen om dry groot! hael appelen in de schuyt soo dick als mijn hoot! — soppighe groentgens en maechdeperen! — carstenghen! — nieuwe neuten! — hiete aerd-akers, exellenten, voor groote presenten, als neuten, soo droogh!" — "alle burchwallen hooch, hael kriecken, hael kriecken! pruymen, rasynen, corenten die wel riecken! — hiete peeren! — horense wortelen en pynksternakelen! — slae meer slae! versche radysen! groen warmoes, can my eymant beter wysen, die hevet sonder gelt! — rabouwen, rabouwen! — mosselen! mosselen! — groot gemack om cleyn gelt, swavelstocken! — cleefsche en turnhoutse naelden, 't half dosyn om een blanck! — haelt turven, turven, turven! — herinck, kinck, kinck! — potten en ketelen dicht te maken! — lanteernen, blaesbalcken! — glas dat niet breken can! — camele-wit lint, cammen, cammen, veters, rychsnoeren, kousebanden! — oude schoenen te coop! — rottevallen en muysevallen! — coopt, coopt en soeck pennen, inckt en lack! — brillen, brillen, cristalyne brillen die niet verongelucken! — hael beusemen, coopt ghy gheen beusemen! — hiete coeckenden coeckgens, crakelingen, cruyt coeckgens en soete menistekoeck!" ..... En zoo, "klackeleerden honderde voysen elck op

syn wyse"...... "Doch thans luistert de maert slechts naar den horen of de stem van den bakker, den melkboer "moy ochtend melc!" en soms naar die der boterboeren: "leytse schoone botter! wie heeft se van doen!" Was er een "quart-, halff-, of heel-minghelle melck" voor "een, twee of drie duyten", brood, naar gelang van zwaarte en soort, van een oort tot een stoter, en soms boter voor een "stuyver 't halfje" gekocht, dan werd de tafel nog eens luchtig "opgehemelt", "broot, bollen en kase" op de groote- en de kleine-teljoren voor 't volk opgezet, de kussens luchtig opgeschud, de stove voor de joffer, 't Woord voor den meester geplaatst, en nu kwamen achtereenvolgende de huisgenooten, ouders en kinderen, groot en klein, gekleed en gereed, gekamd en gehavend binnen en zetten zich op de voor hen bestemde plaatsen. Ook de meid nam de hare aan 't achtereind der tafel in, en nu stond vader op, ontdekte zijn hoofd, allen volgden zijn voorbeeld, vouwden de handen en stemden in het volgende gebed dat door hem werd uitgesproken:

Heere, almachtige Godt, Gij die alles geschapen hebt, ende noch door uwe goddelijke kracht onderhoudt, ende dat volck Israel in de woestijne gespijst hebt, wilt uwen segen strecken over ons uwe arme dienaars, ende ons heyligen dese gaven, die wij van Uwe milde goetheit ontfangen, opdat wij se matiglyck ende heyliglyck na uwen goeden wille mogen gebruijcken, ende daerdoor bekennen dat Gy onse Vader ende een oorspronck alles goeds zijt. Geeft oock dat wij altijts ende voor alle dingen soecken dat geestelicke broot uwes monts, met hetwelck onse ziele gespijst wordt ten eeuwigen leven, 't welcke gij ons bereyt hebt door dat heylig bloet uwes lieven Soons onsen Heere Jesu Christi. Amen.

Allen herhaalden hierop "Amen", dekten zich, zetten zich neder, en nu genoot men de gave, terwijl of de vader op zijn plaats of een der jonge lieden voor het pultrum een hoofdstuk uit de Schrift voorlas. Na het einde der lezing en van het ontbijt stonden allen weêr op, hieven den morgenzang áan, en luide sprak vader de volgende dankzegging uit:

Heere Godt, Hemelsche Vader, wij dancken U voor alle uwe weldaden, die wij sonder ophouden van uwe milde hant ontfangen, dat het uwen goddelicken wille is ons te onderhouden in dit tytlicke leven en ons te versorgen met alle onse nootdruft; maer insonderheit dat gy ons herboren hebt door uw heylig Evangelium. Wij bidden U, barmhertige Godt ende Vader, dat ghy niet toe en laet dat onse herten, hier in deze

aertsche ende verganckelycke dingen zouden gewortelt sijn; maer dat wij altijts mogen opwaerts sien ten hemel, verwachtende onsen Saligmaker Jesum Christum, totdat hij in de wolcken verschijnen zal tot onser verlossinge. Amen.

"Amen" herhaalden allen, stonden op en begaven zich aan hun dagelijksch werk. Wij laten hen op 't kantoor, in den winkel, in de school, keeren tot het ontbijt terug en deelen er het een en ander omtrent mede.

BROOD, BOTER, KAAS, MELK, BIER.

Indien wij opzettelijk over het in- of ontbijt onzer vaderen wilden handelen, wij zouden er menige bladzijde aan kunnen wijden; want het bestond bij allen op verre na niet uit brood, boter en kaas. In menig gezin te 's Hage schafte men pastijen, wild- en vleeschspijzen op.

"Die tot leckere beetjes voor haer vyven begeeren,
"Een ontbijten, die hebbent voor twie goude kroonen"

schreef Bredero.

Vooral ontbeet men gaarne met gebakken visch, en in de XVIe eeuw noemde men spiering bij uitnemendheid "ontbijtvisch". Doch zelfs deftige burgers vergenoegden zich met een "stick brood". Wij herhalen "stick", want hoogst zeldzaam wordt van een snede broods gesproken, wel van "morgen-, navent-, noen-, middagstick", "stick snijden."

"Als we tot jouwent te gast waren (zei oude Breghtje bij Bredero),
je vaer sneedt geen stiefvaers sticken,
"Seker, hy slacht mijn, ick houw niet van de kleine slickermicken,
"Mijn maegh was altijdt soo lustigh op de nest, ick mien moytjes ronckt,
"Ick weet niet dat ick mijn leven soeter of gheruster at."

Het brood zelve was even verschillend van soort als van gedaante, even als thans (nog in den aanvang dezer eeuw telde men om de vijftig verschillende soorten van brooden en broodjes alleen te Leyden). Algemeen gebruikte men echter het rogge-, tarwe-, witte- of

heeren- en weitebrood, doch men had ook haver-, garsten en boonenbrood. Mastelluin of mik, grove en fijne bollen, weggen, boden- en eijerbrooden, waren "fijnigheden" en werden alleen op hoog- of feesttijd gebruikt of ten geschenke gegeven.

Op kersmis vereerde men elkander kersweggen in den vorm van een gebakerd kind, op paschen ronde eijerbrooden.

"Te paeschen gingh ick tot mijn meutje eyerbrood eten", zei snappende Sytge,

en oude Breghtje:

"Alle driekoningen stuurde zij een moije duivekater."

Welk een gebak de dueve of duivekater was, is even duister als de gedaante der groote, rijk vergulde of gouden nieuwejaarskoek. Elk feest, elke plegtigheid vorderde een bijzonder soort, het St. Nicolaasfeest het "St. Claes speck", 't huwelijk "hylickmaeckers", vastenavond de "bockendeflens"; krakelingen en gerstebrooden reikte men bij uitvaarten aan de vrienden en kennissen uit.

Wel mogten de dichters zingen: "roomryck, melckryck Holland!" — "o Holland! vet van room," en de vreemdelingen om strijd den overvloed en de uitstekende verdiensten van onze boter en kaas roemen. Guicciardyn verhaalt, dat in zijn tijd het dorp Assendelft alleen 4000 koeijen had, die winter en zomer door elkander gerekend ten minsten 8000 stoopen melk daags gaven. De overvloed van 't zelfde voedsel, dat de vier naburige dorpen, Oost- en Westzaan, Crommenie en Crommeniedijk verschaften, durft hij zelfs niet noemen, en kort voor hij dit schreef was er tusschen een hollandsch raadsheer en een ander aanzienlijke een weddingschap aangegaan, dat de vijf zoo even genoemde dorpen in één jaar meer melk gaven dan er te Dordrecht, de stapelplaats van 't geheele land, rijnwijn (die toen meest werd gedronken) werd aangevoerd.

Reeds in de XIVe eeuw werd er handel in boter gedreven, en in de XVIIe gebruikte men niet slechts in Europa, maar in Afrika en de Indien, delftsche en leydsche boter. Uitstekende geleerden schreven

verhandelingen over haar, beroemde dichters bezongen haar. Men klaagde toen reeds over hare duurte.

"Jees (riep een hollandsche huismoeder uit), dat is wel schone butter,
se is als en gout so geel!
"Wat geeftje voor 't pont wel? vier en een oortje min,
"Maer 't was oock butter! jae 't seker, soet van smaeck, moy root,
"En niet sout. Heer!... hoe dier is oock alle dingh, 't is watter is,
"Erwten, boonen, gort, meel, peen, kool, vleysch en vis."

Zoo mogelijk was er nog sterker handel in kaas: ook deze had hare lofredenaars en dichters, en onder de eerste een Junius, Grotius, Schoockius; vooral werd de tesselsche bij uitnemendheid beroemd. "Het was geen alledaagsche kost een maar Tesselaar". "Texel", schreef Grotius, "geeft melkhoopen met een anker geteekend en onder de hoofdsoorten (der kaas) vermaard." Op de texelsche volgde de grintsche kaas, die te Grint, Grind of Grien, een eilandje bezuiden Terschelling, digt aan de friesche kust werd vervaardigd. Hierop volgde de edammer, die wanneer zij oud was, niet voor de parmesaansche behoefde te wijken; doch Grotius stelde de 's gravensandsche boven de edammer kaas.

Van der Velde roemde in zijn "Hoftapeet" de goudsche:

"Ty ick ten Gruwe, nu een stad, daer 't vee gaet graesen,
"Tot aen de knie in 't groen, daer 't roomgoet stolt tot kaesen,
"Die balsem zijn van deugd...."

"Myn gouwelingetje", myn gouwe kaessie", zei moeder wijl zij haer lieveling streelde; en de minnaar noemde zijne minnares: "lief diertje", "soete boter". "Seker jy bent soo blanck as een zeelt ongder syn buyck is," "Jy sygh-somer! ghy rooseboom! Jy soete-boter ien kinnete daeghs! Ick wou wel een dubbeltjen aen jou versnoepen...." zei Bouwen in Bredero's "Griane". Burgerlieden aten zeldzaam twee zuivels op elkander. Boter met kaas te eten "was al te grouweligh", en bekend is de legende dat prins Maurits, toen hij, vermoeid van het trekken der lijn, van den schipper der trekschuit verlof bekomen hebbende een "stick te

smeeren", er daarenboven kaas op gesneden hebbende, van dezen een klink om de ooren ontving, terwijl hij, op het gesmeerde en met kaas belegde brood wijzende, zeide: "zoo is het land niet rijk geworden!" Simon de Vries beweert dat in zijn tijd de dienstmaagden, die, terwijl de lui alleen boter of alleen kaas nuttigden, dikgesneden kaas op vetgesmeerde boter legden, door den likduivel bezeten waren.

"Zuivel op zuivel
"Is het werk van den duivel."

"Botter te gelijk met kaes te eeten was rijke lui's werk", "een recht hollandsch banketje." De Bursalen te Leyden aten des morgens brood en boter, (de vier personen kregen een vierendeel boter en een goed tarwenbrood) doch brood, boter en komijnde koe-kaas voor hun avondmaal. Bij het brood gebruikte men melk, mee, nijmeegsche mol en bier, en eerst in het laatst dier eeuw kwam de koffijpot algemeen op tafel. Over de koffij later. Of men de melk met wittebrood (wittebroodsop) of zoo gebruikte als de boer haar verkocht, is onbekend, doch zeker dat bij het openen der poort het geroep "moye warme soete melk", langs de straten gehoord werd. Zulk een boer ontmoet men in Bredero's "Griane".

"Moye, klare ochtentmelck! Nou volck geeft myn hangt gift.
"Ick selse jou voor niet gheven, ist dat se 't samen loopt oft dat se schift.
"Ghy selter niet een haertje in vynden, myn wyf is puntigh en suyver;
"Ik geef goet koop, burgers, het mengelen om een stuyver.
"Dan trouwen myn huysen en myn ouwe karnuyts,
"Die brengh ickse een hiel volslagen jaer om seven duyts.
"Een ouwelieuw het pyntje, dat is marckgangh, teugh een braspenningh.
"Moye, warme, soete melck!"

De boer zelf vergenoegde zich met karnemelk: "wy syn gewoon carnemelck en soete wey te drincken", zei Lichte Wegge. Zijn vrouw verstond zich op het vervalschen der melk.

"Ik sal (zei ze) voor den dach in 't water plenghen,
"Daer mé de melck menghen, soo men dan beschout,

"In onse botter doe ick overvloedigh sout,
"Dan sal se menigh pont in 't gewichte wegen."

De meest algemeene morgendrank was bier. Wij willen, op het voetspoor van Wernerus, Meibomius, Junius, Schoockius, Alkemade, Berkhey en een reeks van andere geleerden, geen geleerd vertoog over zijn oorsprong en lotgevallen schrijven, de dichters niet opsommen, die tot zijn lof grieksche, latijnsche en nederduitsche verzen vervaardigden, geen commentarien schrijven op de plaatsen der ouden, die van het bier gewagen, niet twisten of Virgilius het al of niet gekend heeft; wij vergenoegen ons met de herinnering dat het lang de geliefde en schier eenige dagelijksche drank onzer vaderen, onder de romeinsche, frankische, grafelijke en stadhouderlijke heerschappij, was en bij morgen-, noen- en avondmaal gebruikt werd. Reeds in de oudste oorkonden wordt van het bier gesproken, en vooral in de 15^{e}, 16^{e} en 17^{e} eeuw het gendsche en delftsche geroemd. In 1471 was het laatste zelfs in Engeland beroemd, en kostte er even zooveel als het bruggesche. Een oude chronykschrijver meldt dat een stoop delftsch bier, die men met vier engelsche penningen betaalde, voor een zeer excellenten dronk werd gehouden, en Junius verzekert "dat bijna nergens eenige drank begeerd werd, als die in delftsche ketelen gebrouwen was;" dat er in 't grootste deel van Vlaanderen, Holland en Zeeland geen ander bier gebrouwen werd, en dat het derde deel van Delft uit brouwers bestond. Dit laatste berigt ook Montanus in zijne aanteekeningen op Guicciardyn, en voegt Friesland, Overijssel en andere gewesten bij die landen, waarheen het delftsche bier vervoerd werd; toont dan den invloed aan dien deze nering op andere fabrieken en takken van handel en bestaan had, en noemt eindelijk onder de soorten van bier die er gebrouwen werden, met meer andere, ook delftsch-luybs of lubeksch, delftsch-engelsch, delftsch-pharao en israel, "die zoo sterk waren, dat ze op de maaltijden de hoofden der huisluiden wel eens deeden omkeeren."

Onze legers tegen Spanje werden altijd van dien drank voorzien,

en volgens Reyd bedongen de ruiters in het beleg van Steenwijk in 1592, als zij zich in den kost besteedden, doorgaans delftsch bier toe.

Deze bloëijende nering, die derdehalve eeuw had stand gehouden, ging echter allengskens, ten gevolge der spaansche beroerte, de moeijelijkheden der verzending gedurende den oorlog, de verhuizing van sommige brouwers naar andere steden en vooral sedert de verspreiding van het bredasche bier, na den overgang dezer veste in 1590, zeer achteruit. Voor 1600 waren er ten minste reeds negen en twintig brouwerijen afgebroken; tusschen 1600 en 1640 werd het getal nog met zeven en vijftig verminderd, en hiervan waren er in 1667 wederom tien verdwenen. Nadat Breda wederom in de handen der Spanjaarden was gevallen en het bredaasch bier niet meer verzonden werd, gaf men het rotterdamsche en haarlemsche bier de voorkeur, terwijl in de noordelijke provincien het groningsche en vooral het scheemdasche en schiltwoldsche den meesten roem verwierf. Ook in Nijmegen, Amsterdam, Deventer, Arnhem en Dort had men voorname brouwerijen. Het delftsche werd aan het engelsche en utrechtsche bier gelijk gesteld en verre boven het paderbornsche geroemd.

Bredero gewaagt van "'t vermaerde delfs bier dat vertuyt in hem heeft"; "het haarlemmer moest eerst over 't water en was in Friesland beter dan in de brouwplaats zelve." Op de maaltijden der aanzienlijken vond men lubeksch-, harlinger-, engelsch — volgens Visscher "lieffelyck nat" —, brabantsch- en vlaamsch-bier; het volk dronk schenkel-, scherp-, scher- of scharrebier, leksel, kymwaert, knit, of hoe die "cleyne", "smalle", "dunne", slechte" bieren meer mogten genoemd worden. In de XVIII[e] eeuw werd het deventersch- en serbter bier, het "kluyn- of kloenbier", en op de begrafenis-maaltijden het "mortelbier" het meest gebruikt. Ook wordt er gewag gemaakt van "meniste bier". "Valt de lucht so wat koud, dan is hiete wijn of een soopje, een sekje, een spaensch wijntje of een meniste biertje het best."

In belegerde steden brouwde men het bier van regenwater. Men noemde dit het "biertje der ellenden". De burgerlui hadden "kruycken van

een vaen", of "twee vaens kruycken" en tinnen kroesen op tafel, meer aanzienlijken gebruikten ook de laatste maar van engelsch tin, terwijl zij het bier uit de flapkannen schonken. Dit raadde Visscher ook aan.

"Het schrale water uyt een koperen vlotele,
"Het groene wey uit een houten schotele,
"Het Poffen-bier uyt tinnen flappers wichtigh,
"De klare wyn uyt roemers heel doorluchtigh.
"Men mach 't weelinge kandeel uyt gulden stopen schincken,
"Dan niet beter als mos uyt een aerden kopken drincken."

Na den ontbijt gingen de huisgenooten, gelijk wij boven schreven, elk zijns weegs, de man naar het kantoor, de affaire of de studeerkamer, de knapen naar hunne kantoren, winkels of scholen, doch de meisjes, indien zij daartoe den leeftijd bereikt hadden, hielpen de moeders en de maert in het huishouden, welke laatste al spoedig haar marktgang deden. Even als nog in Brabant ging de vrouw des huizes of alleen met een emmer of mand aan den arm, of met de maagd naar de markt om de noodige levensbehoeften in te koopen. Zulks deden zelfs aanzienlijke vrouwen, zoo als de echtgenoote van den leydschen hoogleeraar Bredius, die wij met een mand naar de markt zien gaan en bij hare terugkomst haar geld natellen. Voor zij echter "ter marckt gingh", "bezorghde zij de coken" en arbeidde dan even hard als de maagd en ging even gemeenzaam met haar als de man met den knecht om. "Antje plappert und lachelt wol so viel und laut als Mevrouw."

"In haer huys-houdinge, schrijft Brickman, zyn sy gemeensaem; wat hoecken ofte plaetsen ghy doorsnuffelt, elck is besich met 't zyne te doen; ghy kont qualijck den meester ende de vrouwe 't samen vinden, als in 't bedde; 't mach misschien wesen datet deselfde zyn, want de meyt sal also wel praten, also wel lachen en met een stooff onder haer gat sitten als de vrouwe selver. Hadden de philosophen aldaer eerst geleeft, de vader met de soon souden niet behoeft hebben vluchtig te wesen als ballingen. Sy syn aldaar onverscheyde-

lyk; want nochte de authoriteyt, nochte de gehoorsaemheyt kon onder hen worden onderscheyden, even als oft se gelyckelyk waren geschapen ende niet af-komstigh gebooren. De ouders, wenschende hare kinders goeden-nacht en die kussende is een perfecte zegeninge, 't is een bequame plaetse om de kinderen vrymoedich te maecken; want de ouders maecken met den school-meester een accoort haer kint niet te kastyden; komt hy sulcks te doen, sy willen dan wreecken ofte hem verdagen voor 't gerechte". Niet altijd was de vrouw des huizes zoo ijverig; niet zelden toch ontmoeten wij haar, zoo in het leven als op het tooneel, "haer costelijcken tydt met de meyt verlabaayende, met de buurwyven kallende en 't huishouwen verneghligerende". Snappende Sytge beschrijft ons in een harer kennissen zulk eene vrouw dus:

"Nergens stackse een hand nau an, veel wasse uit klackoyen,
"En liet feus wentelen onder hingen by,
"Men spelde de lysten op de keurs . . .
"Alsse op een stooff quam te sitten, mocht men daer niet bancken.
"Sy vergingh schier in heur vuylicheyd, 's had sulcke rancken!
"Saterdachs smorgens wiesch sy een kraach uyt, en steeffse s'nachts,
die dee sy sonnedaechs aen,
"En droogden se over 't vyer, dat se sach soo dick als een planck
en geel gelyck een taen.
"De nood en dwongh haer niet toe, maer 't was haer achteloosheydt
schuld,
"Somwylen was sy in acht dagen niet gehult.
"Om de maent of ses weecken wiesch sy heur aensicht, die luye flaers,
"En sy kemde heur hooft maer eens of tweemael 's jaers;
"Een paer maenden droegh se een hemd (daer sy nochtans linde had
te kust en te keur)
"Als sy 't dan uyttrock wast onder d' oxelen verrot en op de schoeren deur;
"Haer muylen ging se op 'de kulck, met de teen daerdeur en de
hielen op de aerd,
"Dan wou sy se laten lappen, en sy waren geen twee blancken waerd,

"Ses weecken langh lagh heur bedt ongemaeckt, dat was heur sin,
"Soo sy daer 's morgens uyt quam, soo kroop ser 's avonds weer in."

Welligt overdreef Sytge, doch zeker is het dat de groote zindelijkheid der hollandsche vrouwen zich soms alleen tot huis en huisraad bepaalde en zij vaak slordig en onzindelijk op kleederen en ligchaam waren, en het laabbayen zoo met de dienstmaagden als met de buurvrouwen zeer algemeen was. De kluchtspelen wemelen van zulke vrouwtjes, en die een "spinrocksermoen" van zulke "clappende" vrouwen wil lezen, verwijzen wij naar Madame du Praet en Juffer Labbey, in Petri Baerdt's "Deugden-spoor".

Waren er "praetmoeren" "die by de buerhuysen liepen labben", het ontbrak ook aan geen "kallevaers."

"Nochtans", zei lichte Wegge, "vindt men kallevaers, die 't al vernemen wat er te stadt geschiet,
"Ende heur werck dagh an dagh daer of maken
"Van d'een winckel uyt en d'aer in te loopen labben en kaken
"Van dinghen die haer in 't duysenste deel niet en roeren."

Ook de mannen waren vaak "morsig als een ael". Brickman schrijft: "het manvolck is gemeenlyk morsig, ten sy de schippers, die hun geneeren met haringh en visch te vangen, dewelcke dragen leersen bykans tot aen haer billen, als oftse die door ongenade wilden vernielen...."; en van Someren gewaagt van "vuyle aensichten en glommende cantoiren".

Doch bespieden wij thans onze zindelijke huisvrouw in hare huisselijke zeden. Wij zagen haar naar de markt tijgen. Men had verschillende soorten van markten in de steden, groen-, boter-, kaas-, vogel- en andere markten, doch het vleesch mogt niet anders dan in de hal worden verkocht. Wij bezitten een reeks van min of meer voortreffelijke schilderijen, die deze markten met wandelende, koopende en verkoopende figuren voorstellen. Onder deze figuren zien wij deftige matronen, onder welke een mevrouw de Witt, van Beveren, Blyenburgh, Pompe zich niet geschaamd zoude hebben zich te mengen. Natuurlijk, ontmoeten wij ze aldaar niet in haar staatsiekleed, maar slechts in

haar huik, die over het hoofd en het geheele ligchaam is geworpen, en door hare dienaressen met manden en emmers gevolgd. Volgen wij zekeren Kackerlack, in Bredero's "Moortje", op zijne morgenwandeling door Amsterdam en luisteren wij naar 't geen hij ons nopens hal en markten mededeelt. Het eerst beschrijft hij de vleeschhal.

"Daer riepen de vleyschhouwers, ghelyck van over al:
"Hy sick! hem sick! hou sick! myn heer selje wat koopen?
"Hier hy! ouwe kennis, je moet van myn banck niet loopen;
"Ik heb nog kallef-vleys, runt-vleys, were-vleys, schape-vleys, hoort me kaer!
"Siet dats een wieringher sock-lam, dats een schaeger-schaep, dats een lang-start vannen jaer.
"Wel gaeje op een aer? Ghy seldet jou seker beklaegen." —

Uit de vleesch-hal begaf hij zich naar de "veugel-marckt."

". . . . . Daer kreten de wyven, hoort hier wat elenbaes!
"Schortje nou een excellenten haes? of geerje nou gien reyne kappoenen?
"Wel vennetje, wil je geen knynen, geen duyven, geen hoenders noch kalkoenen
"Om in de venesoenen te setten, te lardeeren of te bra'en?"

Van hier stapte hij naar de "Gaer-markt",

"By 't volckje die daer voort-staen met heur jonghe biesten en nochteren kalven.
"Siet, (riep men hem toe) dats een kruys-schoenckje, dats een koocker-stickje, die voornoos om vier en een halven,
"En die hals-knoock om dardalve stuyver: wil je nou gien pens, noch koe-voet?
"Gien nieren, gien lever, gien middenrift, gien hooft-vleys? het smaeckt soo soet!
"Wil je gien warme beuling, leverling, bloeling, pieperling, heel goet?
"Soeck je slabberaen, Jasper Goedt-bloet? ick kan men waer niet prysen.
"Wat hadje gaeren, goe Heer, ghesalyde worsten, verckens-pens, of fyne sausysen?

"Nou niet, seyd ik, Geertje Gysen, en soo kuyerde ick vast voort naer de vreemde veugel-markt."

"Hier ouwe koopman, (riep daar een verkooper) hoort, wel soo verby?
dat mach niet door de beughel.
"Waer nae sie je? nae een overseesche swaen, een rotgangs of
nae een endt-veugel?
"Ick kreegh vlus uyt de Keugel een slee met winders en tayling-
hen: siet,
"Dat syn knobben, dat syn smienten, dat 's een voghel die Hans hiet,
"Dat 's een pijl-start, het eelste beesje dat by de lucht vlieght, sulcks
heb icker noch by paren.
"Wil je geen camper-veughels, al gheplockt? Neen seyd ick, die sie
ick niet garen,
"Se siender uyt soo smeerigh, al haddese voor kocx jonghen in de
kombuys evaren,
"En al de aeren, die sien mijn te paers en te groen, 't is dat niet,
seyd ick, ghy hebt te veel keurs,"

Zoodra "Tryn Dubbeld in van Bunschoten", de "worteldteef", hem op de groenmarkt zag, riep zij:

"Wat sel je hebben, liestentje, pynsternak'len, biet-wort'len of kroten?
"Kyck, dat hartjen is esloten, ick heb warmisje en groen toekruydt
daerby,
"En horense wortelen en raepjes, se smaecken als emmer-appelen
en rysen-bry."

Op zijn weg naar de vischmarkt zag hem Lysbet Fokels op den middeldam en riep:

"............... koopman ick geef je schier de granje,
"Kom koopt nu krenten, mangellen, garsynen en aplen van jeranje,
"En nuwe kastengen uyt Spanje, die ons volck lest hebben evrybuyt."

Op de rivier-vischmarkt hoorde hij 't geschreeuw:

"..................... Pieter-cely! dit uyt!
"Emmerlock, hoor hier kornuyt, komt hier me vaer, koop een sootje,

„Leest jou gadingh uyt dit tobbetje, en schietse in dit vlootje.
“Ick hebse noch wel een schootje grooter, komt hier! waer sin se Ot?
“Haelt een net met vis uyt de korf of kaer by 't vlodt,
“Brenght doch gien uytschot, gaet heen myn koorentje van achtien jaren! —
“Al ree man (antwoordt Ot), ick selse wel op sen elvendartichste klaren,
“Ick verstae me op die snaren al so wel als onse buurman Klaes Os.
“Y-bot, hoeck-bot, dat 's blaeuwe braet-spieringh, dat sin melck-
baersjes en purmer-pos;
“Kom, heerschep, maeckt me los, dats lustighe water-scheeps-vis,
“Datsen root schelde-braesem en een karper die in den Ysel ghevanghe is.
“Die meun-vooren dobbelt die mis? Siet, datsen leeker gelt-snoeckje.”

Doch onze Amsterdammer had er geen zin in en ging....
“Om 't hoeckje, daer stonde die mossel-eters een hiel gherit.
“Hael mosselen, Zeelantsche mosselen, vars en wit! (riepen de kooplui)
“Wat varsche mosselen benne dit”? (vroeg onze wandelaar) 'T zijn
mosselen als oesters, seyde die kluyvers”.
“Daer quam onse Buurwyfs meyt (vervolgt hij) en haelden een emmer
vol voor twee stuyvers,
“Get, hoe gluurde daer die snuyvers, na een tas van een parlde-pop,
“Daer quamen die dief-leyers, en maecktent daer byt huysje so
ruym op,
“D'een gaf de meyt een schop, die een koontje, en d'ander een klaeter,
“En wurpen de maten, de matten, de boenders in 't water,
“Plom verloren van de sluys.
“Andre schorten 't onder haer arrem en brachten moytjes t'huys.
“O, docht ick, dit ghespuys, wie mienese nou wel datse binne?
“Se souwe de dieve vanghen, en laete de schamelluy een duytje
winnen....”

Op de vischmarkt zag hij “visbancken, omringd door brandewijn-drinckers” en hoorde hij een vischvrouw schreeuwen:
“Dassen stanckt visje, dats en gul, dats schellevis!
“Ick heb se met lever en kuyt, die soo varsch als een wrongtsel is,

"Siet vryers hoe styf datse is, s'is tangsjes ierst of erlagen,
"Daer sen meysjes met blancke borsjes, meugt se jou niet behagen?"
Ginds riepen de aal-wijven,
"Griet Jan Dicken en sy die so ficks is op het vel te stroopen:
"Hoort hier vrient, selje neb-ael, grof-ael of fijn-ael koopen?
"Soeckje puyt-ael, leb-ael, kat-ael? Wilt niet verder loopen, ick heb vry wat keurs...."

TAFELGEREEDSCHAP.

Zoo als wij meldden, vrouwen van allerlei stand begaven zich, hetzij alleen, hetzij door haar maagd gevolgd, naar hal en markt. Aanzienlijken hadden hofmeesters en koks, sommigen zelfs fransche; doch zelfs de deftigste burgeressen achtten het niet beneden zich hare dienstboden, zoowel in het gereedmaken van den pot als het verrigten van het huiswerk, behulpzaam te zijn. Moesten er vriendenmaaltijden worden aangelegd, dan werden de hoofdschotels, pasteijen en taarten, buitenshuis bereid. De pasteijen ontmoet men in het laatst der XVI[e] eeuw dagelijks op de tafels van den hoogen adel, men had ze van allerlei soort, zelfs van kaas, doch de meest gezochte was de kalkoen-pastei. Nog in den aanvang der XVII[e] eeuw zag men te Amsterdam, onder de luifel van een pasteibakker dezen vogel aan een haak hangen. Volgens een overlevering leefde er echter toen in die stad slechts één pasteibakker, die echter niet genoeg te doen had om behoorlijk zijn nooddruft te winnen, maar nog brood er bij moest bakken om er van te kunnen bestaan; later werd die "verweende leckernij", zoo als Galenus Abrahamsz. ze noemde, algemeen. De taarten waren zoo verschillend van vorm als van inhoud. Men had ze van "visch, vleesch, kese, seeusche- en ghedopte taerten," "taerten van qaertieren, wijn en appelen," vooral van marsepein:

"....denckt eens, hoe gaeren eetje
"Van marsepeyn, of taert of soo een lecker beetje,

"Van ramsnieren of van een hanekamspastei".

Een der meest gezochte werd dus bereid: "Men nam versch verckensvleesch, so vele als een ront tarwenbroot groot is, en gaf het vele sneden en sood het gaer en stiet het klein. Vervolgens nam men gesoden vet varkensvleesch een ei groot, en boter een ei groot, ende vier gesoden appelen, ende vier rouwe eijeren en gingber, caneel en een weinigh foelgien ende safferaen ende daertoe wat pot- of meelsuycker". Veelal was de marsepein slechts een amandelgebak, met suikere figuren er op gebakken of bestrooid (gekieremierde marsepein).

Ook de gebakken hadden verschillende namen en figuren als: "rabauwen, rofioelen, St. Jacobs-schelpen, wafelen tot een getralieden yser gemaeckt, gheeloven nonnen, gheerolde stragoen, gulde geback, boekende flensjes, beniste koeck," schoonhoofsche koek, reeds bij Bredero bekend, deventerkoek, al in de XVIe eeuw beroemd, hylickmaeckerskoeck, fraai gecouleurd suycker-speck". Voorts wordt er melding gemaakt van "tourtjes, pasca de Genua, melindes, soete pannedeeltjes."

De pasteibakkers bereidden ook de vladen. Zoo bragt de vrouw van een pasteibakker in den Jerolimo "de vlayen en de marsepeynen bij de sinjeurs." Men had "groen vlade" (bestaande uit melk, pieterselie, eijeren, suiker- en kaneelpoeder) "appelvlade, een vlade aan 't vier, marmelade." Speccerijen en taarten haalde men bij den apotheker, die echter "soms meel onder de suiker, gelijk de bakker boonen onder 't meel, bakte."

Op welbereide tafels zag men ook macrons:

"In 't joffertjes servet ligt hoopwerck soetigheydt,
"Van zuycker en macrons, van alle confituren, — ook oblyen,
"— — — Obly! obly! obly!
"Wat hoor ik daer? 't is een oblyman die je hoort roepen", —

voorts "wittebroot-sop, wafel-koecken, gesulte queen, queen-cruyt, eyerkees, amandelbroot, quaet beleyt of moedersoeh, ghelardeerde melck, castaygnen (die men met boter, suiker en kaneel gebruikte), ghewa-

pende rapen" en andere lekkernijen, waarna men, "om de mage te sluyten", met blanc-manger, appelen, peren, die suyr en amper en stoppende waren (men at ze met suiker), kese, anys, suiker-confijt den maaltijd eindigde, doch "ragouts à la grenouillère, jonge visjes groen van rug en blanck van buyck, smaakten een Hollander of hij aan een vaetdoeck leckte".

In Breeroo's "Schynheilig" beveelt een likkebroêr:

"Je moet voor ons achter in de keucken al te mets wat leckers (bereyen,
"Als een middelrifje fruytieren, een mergelschinckeltje stoven,
"Een hutspotje overhangen, een schravelantskaesje daerboven,
"Om de gesloten maech somtyds wat te versegelen.
"Kalckoenen en capoenen,
"Ick souse laten stoven, had icse met cyter en lemoen,
"En voort wou ick wyn, suycker, kaneel en oly daer by doen,
"O dats een sop voor een graef, en ick sou se borduren
"Met kruytnagels, abekokes en andere confituren,
"En dan aen 't spit gesteken met butter wel gedroopt,
"My dunckt dat ick er een jeugt af eet, siet hoe my 't quyl ontloopt."

Een ander roept:

"Schaft louter vol op, voor een prins, het moet er nu op staen,
"Al souwe wy te nacht de klapmuts en de botter op een rooster braen."

Tot de keurigste schotels behoorde vooral de kapoen:

"Jenny de Wael neemt een vet kapoen,
"Dat sit zy met schyfkens van Orangen te smooren,
"Daer gaet hy een pyntjen wyns toe doen,
"Met suycker en kaneel."

Lekkerbekken hielden van:

"Het middel van de vogel met de borst en de swans,
"De kuyl van de swaen, de romp van de gans,
"Het neusken van de ham, de spieren van het hoen."

"Had ick" (zei de waard in den "grooten roomer")
"Een weynigh tyts van uwe komst geweten,
"Ick had u aengedischt veel delicater eten,
"Ick had u voor-geset gesoden of gebraen,
"'t Zij venesoen-pastey of een calcoensche haen."

"Een ajuynken, een crepelken, een sneitken broot en twee vyghen, dat 's een heeren cost."

Men gebruikte veel eijeren, zoo in de gebakken die er naar genoemd werden, als uit den dop, "een ay was een navent broot" en zeer goedkoop.

"'t Mach men (zei oude Geertruid) wel eheugen dat men twintig eyeren pleegt te koopen
"Om een stuyver, en een moye veugel met een zeugt om dry groot."

Ook den armen was het ei tot dagelijksch voedsel:

"Een ey is d' armen troost met oly wel gebraen."

Zij bakten zeldzaam met boter, meest met olie, die zij haalden, "om een sleepjen".

Doch niet altijd mogt de arme zoo "ruym schottelen", en moest hij zich vergenoegen met eenige "gebraden rapen of uijen, een droge korst van niet zelden verschimmelt broot", of wel met den "prolle-pot met grutten", waarbij hij een "slock water of scharrebiers" dronk. Geen wonder dat hij "zoo mager als een Jeronimus" werd.

"We sellen de kost wel krygen (zei een arme vrouw) we hebben boter en broodt,
"En met soo duwdesemen een pan met hoorense wort'len op men schoot
"En een blaeu moddetje in myn vuyst, met twee oubacke korsjes".

Doch reeds lang genoeg vertoefd bij het brood der armen en de spijzen die slechts bij hooge feesten of op de tafel der rijken werden opgedischt; en ook bij de laatsten niet altijd. Zij aten dikwerf even eenvoudig als de burgers. Op de dagelijksche rekeningen

van Floris II van Pallant en zijn hof, toen hij te Leyden studeerde, komen slechts zeer weinig artikelen voor het middagmaal voor. "1 July 1592 drie pondt een halff calffvleys 8 st. 1 bl; aen ghelwortelen 1 st.; aen een bos gedrochde schollen 2 st.; aen een tonne 3 gl. bier in de kelder te dragen 2 st.; aen eerdtbessen 2 st." "Den 2 July aen abberdaen 6 st.; aen rivier vis 3 st.; aen cnollen 2 st.; aen moes ende salade 2 st.; een half pont carssen 2 st.; aen coeken 2 st." "Den 3 July een half pont botteren 3 st.; aen eijeren 10 st.; seven jonge hoenderen *f* 1—15—; aen spinagie en salade 2 st.; aen abberdaen 5 st.; aen rivier vis 3 st.; seven pont en een halff calffvleys 18 st." "3 Juny 1593 aen crabben en mosselen 3 st.; aen carne melck 2 st." "4 July schelvis 5 st.; tongen 2 st.; schollen en scharren 3 st.; garnalen 2 st." "6 Dec. aen schaepsvoeten 2 st.; aen soete melck 3 st. 1 duit; een endvogel 7 st." Bij visch at hij "knollen of kastanjes, bij schapenvleesch rijst, aalbesien kruid op roggebrood, geschilde garst met pruimen, boeckweyten meel en coecken zonder andere spijs, houtsneppen en duiven bij andivie salaet en artesoken." Tot toespijs at hij "rabbouwen, krugelingen, schijfappels, goe-soeten, ermgaerden, emmaappels, paradijsappels, queen guldelingen, druiven, kase, appelen van Oranje (de vier een stuiver), kueckxens, crakelingen." Slechts een enkele luxe veroorloofde hij zich, het branden van pastiljes. — Zoo mogelijk nog eenvoudiger was de burgerpot der XVIIe eeuw, die door jufvrouw Hulstman en hare maagd gereed gemaakt was, wanneer de huisgenooten van 't kantoor, uit den winkel of de school, hetzij in de voorkamer, hetzij in de achterkeuken bijeenkwamen om te middagmalen. Tegen den middag werd het ammelaken over de tafel gespreid en de dwaelen op de borden gelegd. Beide waren soms uit één stuk geweven. Het tafelgerei was van tin, blaauw-chineesch, gekleurd of geëmailleerd japansch porselein of delftsch aardewerk met verschillende dessins, tooneelen uit de bijbelsche en vaderlandsche geschiedenis, zoo als de geschiedenis van den verloren zoon, de tien geboden, geloofsartikelen, de zee-triumph

van Adm. Tromp, rijmen, jaartallen en wapens. Nog in de XVII[e] eeuw bood een der aanzienlijkste staatsdienaren het waschwater en den handdwael den vorst aan. Zulks deed de heer van Wimmenum in 1660 Karel II te 's Hage, en in den Holl. Mercurius van 1658 leest men: "toen bedienden twee Deensche ryexraden (den koning van Zweden) met het handbecke ende dwale, waer nae sich een yder ter tafel heeft gezet." Bij aristocratische familiën in ons vaderland werd, even als ten hove, "de serevette en 't waschwater aangeboden," doch aanzienlijke burgers begaven zich naar den dres, waar dwaal en water hen wachtten.

"Ent hande-water (zong Baerdt) eer men eet,
"Dat dunckt haer is een schoon secreet."

en bij Bredero leest men:

"Ick doop deez' dunne dweyl in dit stil water claer."

In de XVI[e] eeuw werd de servette niet op het bord gelegd maar over den linker schouder of den arm geworpen om vingers en lippen af te vegen; eerst laat in de volgende werd zij tot bloemen, vruchten, dieren of andere voorwerpen gevouwen of geplooid op het bord gelegd, een kunst in welker geheimen men door "L'école parfait des officiers de bouche, Paris 1666" volkomen werd ingewijd. Ook werd zij gebruikt om 't brood dat van den bakker werd gehaald, te bedekken.

"Dan ghaet ghy een schoon servet om doen
"Om 't huys te draghen . . . . ."

Reeds ten tijde van Karel den Stoute werd het brood, in een kleiner servet gewikkeld, op den middagdisch gelegd. Op den maaltijd bij Agnietje, bij van Effen, "was het tafellaken fijn en ruim, de servetten fraai geplooid en binnen ieder eenig wittebrood."

De waarden staken ook dwalen of servetten in de flapkan om de gasten te bedriegen. Bredero bevestigt zulks:

"Want onder in de kan, heb ick recht hooren seggen,
"Daer hadse een servet of ander lynwaet leggen,

"Daer tapten sy dan op...."

en Baerdt:

"Men steeckt servetten in de kan,
"En tapse dan nogh hallef man."

Het was een teeken van vijandschap, wanneer men de aangeboden servet niet aannam.

Het ammelaken komt reeds in de XIVe eeuw voor. Wanneer iemand die den ridderslag nog niet ontvangen had, schild noch wapen met regt kon voeren, het waagde zich aan 's konings tafel, indien hij open hof hield, neder te zetten, dan scheurde of sneed 's vorsten heraut het voor hem liggende tafellaken aan stukken en kondigde hem aan dat het geen prins of heer betaamde aan 's konings tafel te zitten, die geen schild of wapen bezat. Toen Willem van Beijeren, graaf van Oostervant, zich ten gevolge der oneenigheden met zijn vader, hertog Aalbert, aan 't hof van Frankrijk bevond, sneed 's konings heraut het voor hem liggend tafellaken aan stukken onder het zeggen van gemelde woorden, en toen Willem, verontwaardigd over den hem aangedanen hoon, zei schild en wapen te hebben, hernam de heraut, dat hij ze niet had, wijl zijn oud-oom, graaf Willem van Holland, door de Friesen verslagen, nog ongewroken in het land zijner vijanden begraven lag. Op de inventarissen der XVe eeuw komen ammelakens voor, doch niet altijd gelijk de onzen van linnen of damast, maar van allerlei soort van stoffen, zelfs van tapijtwerk (tapeten). In de eerste helft der XVIIe eeuw ontmoetten wij reeds "tafelstellen van geblomd damast", "damast tafelgoet", met blommen, randen, geschiedenissen, fabelen, verzen, spreuken, portretten en wapens er in geweven; vooral was het brusselsch en kortrijksch damastwerk beroemd. In den Hollandschen Mercurius wordt gesproken "van tafellakens te Kent rijk geweven met Camilla, met haren hellebaard, in de gedaante eener amazone, zoo als Virgilius haar afschildert Aen. XI;" en van servetten als rozen gesponnen. Men had stellen van één tafellaken met 124 servet-

ten. Sommigen hadden tot 24 stellen in de kast, die er echter nooit uitkwamen dan om te Haarlem gewasschen te worden. Rijke kooplieden, die op 200,000 rijksdaalders geschat werden, gebruikten niet zoo zeer uit zuinigheid als wel uit overdrevene zindelijkheid nimmer servetten, maar veegden den mond slechts met een vierkant doekje of dwaaltje af.

Even als de teljoren of tellors en platelen of scotelen, waren de lepels van tin: stellen zilveren lepels treft men eerst in het midden der XVIII eeuw bij deftige burgerlieden aan. Deze en gene had een zilveren mes en lepel, doorgaans een pillegift, die hij aan tafel gebruikte, doch die meestal in eene met zilver beslagen schede de pronkkast versierde. Messen met zilveren en parelmoeren hechten komen in de XVIe eeuw voor. Floris van Pallant gebruikte in den aanvang der XVIIe eeuw als student te Leyden "een silveren eetmesse", doch vorken ontmoet men op geen onzer inventarissen voor het laatste gedeelte dier eeuw. Glanvilla, Comenius, Grotius, Erasmius, die in de XVIe en XVIIe eeuw van het gebruikelijke huisraad gewagen, noemen geen vorken. Of zij toen reeds aan het hof gebruikt werden is mij niet gebleken; wij weten alleen, dat zij van venetiaanschen oorsprong zijn en eerst, ten tijde van Elisabeth van Engeland, door Moryson op zijn reis van Venetië naar Constantinopel gebruikt en als iets buitengewoons beschreven zijn, en dat, toen men Thomas Ceryate in 1611 in Londen met een vork zag eten, die reiziger bespot en de vork een nutteloos meubel genoemd werd.

Het is zoo, reeds in de XIe eeuw zou de vrouw van Dominico Sylvio, Doge van Venetië, eene grieksche schoone, hare spijzen niet, gelijk de venetiaansche vrouwen, met hare handen maar met een gouden vork genuttigd hebben, en komen de fourchetten op den inventaris der argenterie van Karel V, koning van Frankrijk (1379) voor, doch op de inventarissen van het zilverwerk van de hertogen Philips en Karel van Bourgondië ontmoet men ze nog niet. Mogelijk waren de genoemde vorken, gelijk die bij Comenius voorkomen, bestemd om eijeren te nuttigen. "De eerste van de eetwaren (lezen wij in zijn

Janua Linguarum, naar de overzetting van Johannes Seidelius) zijn de toespijzen, sopjes, breijen, broodsoppen, slobber-weke-eyeren, moetende niet geleckt worden met een uytgestokene tonge, maar geslorpt met een lepel: de rest moet uyt gehaelt met voorkens, en in stucken gesneden met messen, gevat zijnde bij het hecht." Gedurende het grootste gedeelte der XVIIe eeuw at zelfs de deftige burger in ons vaderland nog met de vingers en bediende zich alleen van het mes. In den aanvang der XVIIIe eeuw kende de geringe burger het gebruik van de vork nog niet en waren deftige Noord-Hollandsche kooplieden nog gewoon op voorvaderlijke wijze de spijzen te nuttigen. Op het middagmaal bij Agnietjes moeder waren zilveren lepels en vorken. Jacob, die haar en hare moeder met een vork zag eten, "bezogt zulks mede, en voor de eerste ryze ging zulks al vry wel, want waar in toch slaagt de liefde niet?" Vader keek die wellevendheid van zijn kind met aandacht aan. "Wel jongen, sprak hij, waar mag je toch geleerd hebben met een vork te eeten? en 't gaat je nog al wel af ook. Wel nou, hou jy jou by die hoofsche mode; ik zou wel mee doen, maar hoor, ik ben te oud om van gewoonte te veranderen. Ik ben tot die grootsche zwier niet opgevoed."

Toen van Effen eens een deftig "Noord-Hollandsch koopmanshuis bezocht, kwam hij in een knappe keuken, daar niet alleen geen vuur aanlag, maar ook niet scheen gestookt te zijn geweest, en die, door het menigvuldig koper en tin, dat met de haardplaten als om strijd zijn glans rondom verspreidde, min naar een keuken, als naar een winkel van nooit gebruikt keukengereedschap geleek. Om zich naar een fraai prieel, staande in een klein doch sierlijk tuintje, te begeven, was hij genoodzaakt door een tweede keukentje te passeren, 't welk, hoewel vijf of zes menschen zich er nauwlijks konden roeren, 't eenigst vertrek scheen daar gebruik van gemaakt werd. Hier zag hij de vrouw van 't huis met een dochter en met haar meid aan een klein tafeltje zitten, ieder mede voorzien met een dobbelsteen doekje, om 't linnen niet te besmetten, door 't gedurig afwissen

van door de boter gesleepte vingers, vermits ze bezig waren met zonder vork haar hart op te halen aan een groote schotel vol aberdaan met geele wortelen, die, hoewel ieder in verscheide stukken gekloofd, genoeg deden blijken, dat zij hun vollen wasdom hadden, en geen de minste verpligting aan de kunst van vruchten uit te broeijen." Eenige reizigers aten in 1733 te Rotterdam in een logement. Onder de gasten bevond zich een Noord-Hollandsch koopman met zijne vrouw, die beide met de vingers aten. Toen de laatste merkte dat het oog van 't aanwezige gezelschap op hen was geslagen, zei ze: "gij moet het niet kwalijk nemen, dat ik mijn gewoonte aan tafel opvolge. Ik kan mij met geen vork aan tafel behelpen, maar ben gewend met de vingers uit den schotel te eeten, anders smaakt het mij niet." Hierop tastte zij met bijna al de vingeren te gelijk in den schotel, doopte hetgeen zij nam in den doop of de saus, stak het in den mond en lekte de vingers tot boven de knokkels af en bragt ze weder in den schotel.

"Ik kan," vervolgde zij, na zulks eenige malen herhaald te hebben, "niet begrijpen, waartoe het met vorken eeten dient, als men goede vingeren heeft. Ik geloof dat het eeten met vorken een uitvindsel is van de Franschen, Spanjaarden of Duitschers, die de krauwagie veel onderworpen zijn, om niet met de schurfde vingers in de schotels en potten te tasten, waarvan dan een ander vies zou zijn te eeten. Het eeten met vorken past dus alleen voor die volken en hun gelijken, maar voor geen zinlijke Hollanders, die deze kwaal niet onderworpen, voor elkander niet vies behoeven te zijn." Doch niet alleen uit deze toespraak en de mededeelingen van Van Effen blijkt het, hoe de Noord-Hollanders in beschaafdheid en welgemanierdheid ten achteren waren. De meesten die in de XVIIe eeuw deze rijke provincie bezochten, klaagden over die gebreken, en ook over de geldzucht, trotschheid en verslaafdheid aan den drank van vele harer bewoners.

HET MIDDAGMAAL.

Op Hulstmans tafel legt de maagd een mes en lepel, zet het brood, zout en peper, soms ook gedroogde gember en vervolgens de tinnen schotels met rookende spijzen op, en zet zich, gelijk des morgens, aan de lage zijde neêr. Allen staan nu op, ontblooten de hoofden en de huisvader spreekt het volgende gebed uit: "*Almagtige, barmhartige Vader, dewijl Ghij ons het broodt des levens, Jesum Christum van den Hemel gezonden hebt, opdat wy door syn gekruyste lichaam, ende vergoten bloedt, tot een eeuwig leven zouden gespyst ende gelaeft worden, soo bidden wy U uyt gront des herten, dat ghy ons naer dese spyse hongerigh ende dorstigh wilt maeken, geeft dat wy desen Heere ende Verlosser in waren geloove erkennen, door welcke wy ten eeuwighen leven gespyst worden. Wilt ons oock geven dese geestelycke spyse ende dranck in waren geloove te genieten, opdat wy van de kracht syns lydens ende stervens niet berooft en werden. Geeft dat wy dese spyse ende dranck niet tot verdoemenisse ofte beswaringhe onzes oordeels mogen gebruyken, Amen.*" Amen, herhalen alle aanwezigen, zeggen tot elkander: "God zegen" of "bon proufaes", zetten de hoeden op, en nu deelt vader brood, vleesch en toespijs, en terwijl er weinig of niet en vooral niet door de kinderen gesproken wordt, nuttigt men het noenmaal.

In sommige gezinnen werden er wel geen pasteijen en wild, suikergoed en koek, tenzij bij plegtige gelegenheden, aangeregt, maar heerschte er toch eene zekere weelde, doch zeldzaam werden er bij burgerlieden meer dan twee of drie schotels opgedischt. Op het feestmaal bij Agnietjes moeder bestond het eerste geregt uit "een zeer grooten schotel potagie van een kalfsschinkel met ballen en saucysen, het tweede uit een groote en heerlijke runderrib tusschen twee schotels graauwe erwten, een slaatje en wat gestoofde appeltjes." Niesje, in Godewijks "Wittebroodskinderen", at des morgens "een eytje lombaerts of suycker-

spaensche pap, of soete blanc-mangé," en schapenbout achtte zij een groot tractement:

"(In) 't vleck van Plettensteyn, al tot den ouden schout,
"Daar maeckten wij goed cier en aten schapenbout."

Doorgaans bestond het eerste geregt uit de potagie, b. v. uit groene of graauwe erwten met boter en ajuin, groene of stukgewreven erwten met pruimen, boter, gember en salie, witte boonen met pruimen of stroop, groene of gepelde turksche of roomsche boonen, peulkens met vleeschnat of boter, edik of toekruid, tarwebrood-soppe met kippen of vleeschnat of op den vleeschketel, wittebrood met melk of schapenat gestoofd, gestoofde soete knollekens met visch, pinksternakelen met boter, tweebak of grutten gestoofd, koud warmoes met kool gestoofd, langwarmoes, groene erwten met boter doorregen of overgoten, pinksternakelen met groen kruid en ajuin gestoofd, hutsepot naar het volgende recept: "*Neemt schape- of kalfsvleesch, wascht het schoon en hackt het fyn, en doet daar groen cruyt of pinksternakelen of gestoofde pruimen en de sap van limoenen, of arrangien, oft citroenen toe, oft een pint stercken en claren azyn, mengtse samen ende steltse op 't vier en laet se sieden, en doet er gingember en smeer toe ende ghy sult eenen schoonen hutspot beryden.*" Ook had men hutsepot van fijn gehakt of gesneden schapen-, rund- of kalfsvleesch, des zomers met groen kruid en ajuin, des winters met pruimen, turksche boontjes, pinsternakelen en wortelen gestoofd. Bloem- en savoyenkool waren minder algemeen en vond men alleen op rijkelui's tafel. Beide werden, volgens den "Verstandige kok" of "Zorgvuldige Huyshoudster", het gewone kookboek dier dagen, (de Volmaakte hollandsche keukenmeid, door eene voorname mevrouw, verscheen eerst in 1746), "gesuyvert en daarna gekookt, vervolgens met hamele-sap, heete peper, notenmuskaat, soms met excellente hollandsche boter gestoofd." Ook deed men er wel een hard gekookt of murw gewreven dojer van een ei onder. Men kon de laatste ook naer de spaansche manier prepareren. Men "sood ze dan wel murw, legde ze in kleine stukskens in den schotel, overgoot ze met warm hamelen-sop, met peper, oly van

olijven en zout". De artisjokken stoofde men met azijn en schoon water, boter en gestooten peper, noten, gestooten beschuit en suiker, of werden, nadat ze goed gaar waren, gezoden met hamelen-sop, rynschen wijn, peper, foelie, noten, fijn gestooten beschuit, boter en zout. De erwten werden door burgers nimmer in 't groen of jong gegeten, noch de boonen voor ze zwarte koppen hadden. Reeds waren de soester en hoornsche knollen, de rynsburger bloemkool en nieuwersluische speetaal beroemd; van uitgeester aspergies wordt echter nog geen melding gemaakt.

Het tweede geregt bestond uit visch, en was er geen versche dan at men stokvisch, labberdaan, pekelharing of bokking.

Volgens de kookboeken gebruikte men ook gebraden steur, „bried den brasem en de staarte van snoeken aan 't spit," "zoodde de snoek of karper blaauw", prepareerde den eerste op zijn fransch, dat is legde hem, nadat hij in water met azijn was gezoden, in een gebonden saus van in de boter gefruit speksap, rijnwijn, azijn, foelie, peper en gember. Bij den visch at men knollen, ook wel pinksternakelen en dronk er water met melk bij.

Was het tweede geregt visch, dan bestond het derde of "banket" uit mosselen, oesters, kreeften, krabben, die meest met "soete saucen" werden gebruikt. Oesters en mosselen werden ook gestoofd en in de pan gebakken, de krabben en kreeften stoofde men met pieterselie, peper, noten, foelie, boter, limoensap of "verjuys". Was er geen visch, dan at men vleesch, des zomers versch, doch des winters gezouten, het zwijnevleesch met toekruid of wel met pruimen en krenten, het rund-, kalfs- en schapenvleesch met pruimen, karwey en menthe. Gehakt at men met pruimen en krenten en stroop. Op feestdagen stoofde men een ossen hutspot en maakte een olipodrigo. Welligt verlangt men het recept van beide?

Om een kostelyck Olipodrigo te maecken.

Neemt een schoone capoen, lamsvleesch, kalfsvleesch, rundvleesch, koockt et alles bijkans gaar, neemt dan saussisen, verkensvoeten, schaeps-

voeten, en een kop van een vercken, twee merghpijpen, wat balletjes van kalfsvleesch, als een frickedel, dit samen bij een gekookt tot et bijkans gaer is, endivie een wal opgekoockt, artesjoken daarbij met ramsballen, laat samen met de endivie in de pot stoven, daarbij heele peper en foelie, een stucxken muskaet, leght dan de schaeps- en de verckensvoeten onder, en soo het ander vleesch naer advenant, laet dan samen drie half of drie vierendeel uurs stoven, dan 't sap afgegoten, en in 't selve 4 of 5 doren van eijeren gedaen, kleyn geklopt met wat verjuys, en boter, en laet samen opkoken, giet het dan over alles, nadat ghy het in de schotel gedaen hebt. Neemt oock castainen spangies of artisocken, doet die oock, (gaer zijnde) daer bij, strijkt op de kant van u schotel, twee hart gekookte doren van eijeren, giete er beschuyt en pieterselie onder, de onder een gekookt, is goed.

Om eenen ossenhutspot te stoven op de Brabantsche manier.

Neemt ossenvleesch, kook het tot het bijkans gaar is, dan geschilde gember, in schijven en sneden, met foelie daarin gedaen, voorts gaer gestooft, neemt dan van 't sap, koockt er queesop en pietercelie in met boter en giet het daarover.

Doch dit, en andere diergelijke geregten, zoo als "schapen-, dij-, harst- of hutspot met aspergies gestooft," "achterbout met sausysen geprepareert", "gebraden en gebroken endvogels", "frikadellen en kropsalaet", "ijsbanket", dat men in het laatst der XVIe eeuw in Frankrijk leerde kennen, en andere schotels, op fransche wijze gereed gemaakt, naar de voorschriften van "le Cuisinier Français" van le Sieur de la Varenne" of van "l'Ecole parfaite des officiers de bouche", kwam alleen op hoogtijden op den disch der rijken. Burgerlieden waren al wel tevreden met een schotel warmoes, een stuk koud vleesch en eenig fruit. "Des zondags haalde men een stuk gezouten vleesch uit de kuip, kookte het en dischte het dagelijks op". Het derde geregt bestond niet alleen uit fruit, maar ook uit verschillende soort van saladen: zoo als "krop-

pen, latouwe, krul-salade, vette ofte koorn-salaet, uytspruytsels van de paerdeblommen, wilde cichoraye, uytspruytsels van cichoray-wortelen, salaet van sellery, artisocken, endivie, roode en witte kool, komkommers", "die met goeden olie van olijven of gesmolten boter, azijn en zout, kars, nepte, porseleyn, pimpernel, raket, dragon, boteris, of wel met de bloemen van buglos, bernagie, rozen of goudsbloemen" werden gereed gemaakt. Volgens oude keukenrekeningen behoorden ook warmoes (uit kool, melk en spek zamengesteld), regte "kermiskost", "koecken van eijeren en poffenbroodt, appel-, peer-, kervel-, kerssen-, doornepen-, appel-, merg-, succade- en citroen-taarten", "taarten van kalfsvoeten en kalfstongen, schoenmakers- en vleesch-taarten, spinazie-taart, groen van coleur, kaes-taert tot het derde geregt; doch ook deze, gelijk ook venesoen-, hoender-, kiecken-, vincken- en pot-pasteyen kwamen op geen burgerlui's tafel.

Na het gebruik der spijzen stonden de huisgenooten op, ontblootten de hoofden en wederom ging de huisvader voor in het dankgebed, dat dus luidde:

"*Almachtige Godt, wij loven en dancken Uwen heylighen naam voor Uwe groote goedertierentheyt; dat het uwe goedigheyt gelyeft heeft ons te voeden en te verquicken met Uwe aerdsche gaven. Mogten wy door Uwe groote genade worden versterkt in onse voornemens, heylighlijk te wandelen voor Uw heyligh aengesicht. Dat het lyeflycke broot des H. Evangeliums ons nooit gebreken ende wij meer worden versterkt in den geloove aan Uwen lieven Zoon onzen Heer, die worde toegebracht de kracht ende heerlyckheit. Amen.*" "Amen", herhaalden wederom allen, riepen elkander het "God geeft", "Gods wils" of "saluyt" toe, en keerden naar hunne bezigheden terug. In vele gezinnen las men, voor men zich verwijderde, nog een kapittel uit de H. S. en eenige bladzijden uit "Ridderi Huysoefeninghen", "Lydii Bruyloftsbancquet", ook wel uit den "Lusthof des ghemoeds" de "Reys van Bethel", of uit 't een of ander stichtelijk werkje van Drelincourt, Moulyn, Udemans, Borstius,

en zong men een psalm van Datheen of wel uit het een of ander geestelijk liedeboek.

Een paar uren na het noenmaal, doorgaans om twee uren of half drie, vereenigden zich de huisgenooten op nieuw om het middagbrood of het stik, door den huisvader gesneden, met een dronk koud of warm bier met water te nuttigen. Nu en dan ging men tegen dien tijd op bezoek of ontving men vrienden, die men op koud vleesch, gebakken visch en eenige snoeperijen onthaalde. Bij Agnietjes moeder bragten de gasten den tijd tusschen het noenmaal en het middagstick met een "eerlyck lankeluytje" door en tegen twee uren werd het gezelschap weder verzocht in 't eetkamertje te treden, "daar de tafel bedekt was met de koude ribbe, een banket-hammetje, een slaatje met een ijbokkentje, borden met kaas, amandelen en rosijnen, alles vrij wel in order geschikt." Mr. Johan van Someren, griffier van Nijmegen, en pensionaris der chambre-mi-partie, noodigde zijne vriendin Jacoba Spronssen, gezegd Rijswijck, met het volgende gedichtje tot zulk eene namiddag bijeenkomst:

"Mevrouw, ick sendt u mijn knecht,
"Niet al te lomp, niet al te slecht,
"Die noyt u op een kleyn bancket,
"Dat haestryk sal syn opgeset,
"Ick nood er ook uw dochter bij,
"Met haeren Willem aen haer zij,
"En dan haer kind'ren bij de meyt,
"Ten half dry is het geseydt;
"Dan sal een' zuyckre Wafel-beet,
"Voor dat geselschap staen gereet,
"En schickt mijn keucken-meyt een taert,
"Die ist, die d' eer aldaer bewaert.
"Voor ons soo is het avond-mael...."

Deftige burgers begaven zich ook wel, na het noenmaal naar den tuin, en gebruikten daar het stik met vruchten of zetten zich, vooral

na het invoeren van de thee, iets later en bij goed weder, op een der bankjes onder de luifel, waar de vader, onder een pijpje, op zijn gemak de nieuwstijdingen, mercuriussen, later de couranten las of met buurman over politiek en den handel sprak, terwijl moeder en dochter met de buurvrouwen het huishouden, de schoonmaak en de wasch verhandelden.

Zoolang weêr en licht het gedoogden hield men daarmede vol. Schier de gansche stad, arm en rijk, oud en jong, zaten of stonden dan voor de deur, de mannen met de calot en in den nachttabberd, later met de pluim- of slaapmuts en in de japon, de vrouw in de huik of vlieger, later in de pelise, beide met stillegangers of muilen aan de voeten, terwijl de kinderen op straat speelden.

De winteravonden bragt men te huis aan den vrolijken haard door. Allen zaten dan rondom de tafel; de huisvrouw, dochters en maagd hielden zich bezig met spinnen, handwerken, naaijen of breijen, de jongens sneden in hout of breiden vischnetten, terwijl de huisvader uit de H. Schrift, Flavius Josephus, Beverwijck, Cats, de reis van Schouten of eenig ander werk voorlas. Nu en dan hief men een geestelijk lied aan of men maakte muziek, gelijk ten huize van burgemeester Brandwijck te Dordrecht.

"De heer Pieter Brandwijck (verhaalt Beverwyck), heere van Blocklandt ende in 't burgemeesterschap van 's heeren wegen, (navolger van mijn grootevader ende overgrootvader Dirck ende Philips Poelenburgh van Beverwijck,) kon onder syne kinderen de vier stemmen in 't musyck uytmaecken, de bas werd van den soon gesongen ende den superius van d' oudste dochter, Joffer Anna van Blocklandt, weerde huysvrou van den heer "Mr. Cornelis Boy". Soms bragt deze of gene vriend met een lantaren in de hand of op de donkere straten voorgelicht door een dienaar, een bezoek. Was het geen "dominés huis", en het hoofd des huizes geen lid van den kerkeraad, dan werd er wel eens gelanterfand, gelansquenecht, een pasdisje gespeeld, of kwam het uilen- of ganzenbord, het lotto- of loterijspel op tafel, doch op klokslag van negen uren — onze vaderen hielden van orde — kwam de

maagd de tafel aanregten. Het avondmaal was doorgaans zeer eenvoudig en bestond bij velen alleen uit brood, boter en kaas, doch er waren er ook die des avonds van een "gekookten pot" hielden, en gelijk 's middags driemaal lieten opdisschen.

Het eerste geregt bestond uit "garst met pruimen en kaneel, wittebroodsop, rijst in zoete melk gezoden", of wel uit "salade van verschillend groen of beetwortelen." Ook dischte men "knollekens met boter begoten, een pannekebrood met vet gestoofd of paauwenbout" op. Het tweede geregt bestond uit het overschot van vleesch of visch, "op nieuw gebraden, gebakken of gebrand, met boter en melk overgoten en met appelpens of pent omlegd", "gehakt van kalfs- en schapenvleesch met rozijnen of appelen" of andere ligte spijzen die in de kookboeken van dien tijd voorkomen.

Gelijk bij het ontbijt en het noenmaal, soms ook bij het "stick", werd er voor en na het avondmaal gebeden en gedankt. Te tien uren luidden het "kloksken ruim" of "de ruimklok"; dan werden de tavernen en poorten gesloten en was de ouderwetsche burger gewoon, vuur en licht uit te dooven en naar bed te gaan. Vooraf echter ontvingen de kinderen vaders en moeders zegen, en een hartelijken kus, ook broeders en zusters kusten elkander, op de slaapkamer boog een ieder, jong en oud, de knieën, stortte zijn avondgebed uit en begaf zich dan ter ruste.

Zoo leefde de burgerstand in de eerste helft der XVII[e] eeuw. Eerst later drongen de fransche zeden en het gebruik van koffij en thee tot hen door, en van dien tijd af dagteekent de uithuizigheid van mannen en vrouwen. De eerste de laatste bij hunne tehuiskomst niet vindende, gingen naar tabagien en herbergen, later naar collegien en koffijhuizen. De kinderen volgden welhaast de ouders, en het was gedaan met het genoegelijke huiselijke leven, "de oude eenvoudigheid week voor hovaardij, de hovaardij huwde met spilzucht, de standen begonnen zich te vermengen, daar 't geld tegen hoogheid werd opgewogen, de religie verslapte, de gehoorsaemheyt der kinderen aan Godes gebot en de eerbiet voor de ouders en kerkelijke en wereldlijke regenten nam meer en meer af."

"Wat heeft het al niet afgezet,
"De koffij-, pronck- en thee-bancquet,
"Het droncken drincken aen taback,
"Het draghen van het franse pak;
"Toen werd de borse wonder smal,
"Verving Gods woord een dwaes gekal,
"En al wat deftigh heeten mogt
"Werd uyt het eerbaer huys gebrogt,
"En hoovaerdy en ydele pronk,
"En franse swier en dertle lonck,
"En al wat tot de helle leydt,
"En al wat om den satan vrijt,
"En vuyl gejach en vuyl gewin,
"Tradt er niet loom of vadsigh in.

HOOFDSTUK XX.

TUINEN.

Onze vaderen beminden de vrije lucht. Zoodra bezigheden en weêr het gedoogden ging men op stoep, op straat, in 't hofke of naar den tuin, en de aanzienlijken bragten doorgaans den geheelen zomer op hunne hofsteden door. Weinig woningen die geen binnen- of achterhofke, al ware het slechts van een paar ellen in 't vierkant, met een paar bloembedden en een weesje hadden. Men ziet ze afgebeeld op de platen bij Hofferus, Cats en in de Almanakken der XVII[e] eeuw, met hunne stijve langwerpige of vierkante bloembedden, met allerlei soort van tulpen bezet of

"Met kruytjens velerhand, gespeckt met matelieven",

en door smalle, stijve paden van elkander gescheiden of in een bloem-, hof en bleekveld verdeeld en door een houten hekwerk omgeven.

In den aanvang der XVII[e] eeuw waren die hofkens en tuinen nog door geen beeldwerk versierd, maar hadden, in plaats van heggen, zoogenaamde lauwerhoven of berceaux, waaronder men wandelde en soms spijsde.

De tuinen vond men in den omtrek der steden.

"Dit is een groote vreught (sprak een oud man bij Bredero)
voor mijn genegentheyt,

"Dat mijn bogaert so dicht by stadt gelegen leyt.
"Verdrietet my in huis, ick wandel buyten steê,
"Na 't Reeg'liers hofjen toe, kyckt dus van lieverlee,
"Op mijn muyltjes . . . . . ."

De meeste bestonden uit vier stijve, vierkante perken met moes, vruchten en bloemen beplant en hadden allen een houten, later een steenen koepel met rieten dak. Meestal werd de tuin in den nanoen bezocht, en het was "of de zuinige Hollander van aert veranderde, zoodra hy zijn stads woning verliet, en of de miltheyt der natuere miltheyts wecker was." Tuinen waren "kostelycke houpaerden."

"'t Beste dat de keuken baert en de kelder heeft,
"Worde in 't tuynhuys opgedischt, men aen vrinden geeft",

beval Eelhart, en Niesje vertelde haar nicht:

"Hy (haar overleden man) had een eygentuyn, omtrent het groene paedtje,
"Daer bracht hy my dick in en tapte uyt het vaetje
"Versien met lecker wyn. Hoe heb ick doen gesmuld,
"Gebanckt, geschransd, gesmeerd myn buyckje opgevuld
"Met room en soete wey; daer heeft hy opgesmeten
"Veel suycker en caneel. O! 't was een deftigh eten!
"En hy heeft bovendien noch op den disch gereyckt
"Aertbesien, root en ryp, in suycker-wyn geweyckt."

Een ander zong:

"Die een tuyn heeft aen de poort,
"Heeft om sen hals edraeyt een dick koort.
"Wat in 't stadhuys wort bewaert
"Voor het tuynhuys wordt bespaert,
"Al is de hof een paradys,
"Het naer Viaan en Cuilenborgh wys."

Zij, die over het hofsteêleven schreven, klaagden soms jammerlijk over "druk bezoek", "gedwongen feesten" en vooral over het plunderen der boomen; "in één uur werden de vruchten afge-

plukt, die men een half jaar had bezorgd en waaraan men zelf den mond niet had durven steken."

In de XVIe en den aanvang der XVIIe eeuw ontving men de gasten nog in een "houten kluysken met een rieten dack tot hoedt", doch alengskens werden zij door steenen gebouwen vervangen, die men even als de oude sloten door grachten omringde.

"'t Huys (zong Huygens) moest in 't water staen en slots-gewys staen proncken,
"Gelyk een steenen flesch in 't koel-vat werdt gesoncken.
"Het riet-dak was weleer des weuninghs besten hoet,
"Doe mosten 't pannen zyn, dat 's nu te kleene voet,
"Het leitje moest er op, dat staet beknopt en abel.
" . . . .
" . . . .
"En als ghy binnen gaet, wat meent ghy daer te vinden?
"Een opper camertjen tot onderhout van vrinden,
"Als in den gulden tijd van 't Hollands slecht en recht?
"Neen seker, cameren op 't cierlext afgerecht,
"Als stondt ghy binnen Delfts gemarmelde saletten,
"En van dien nieuwen snof, hoe noemt men 't? camenetten.
"Pronckcellen voor een prins, met borden en met leer
"Op 't staetelyxt versien . . . . ."

Zulk een "cammenet" vond men ook op Rozendaal. D'Outrein bezong het dus:

"Dog hier vertoont sig nog wat schoons om op te letten,
"Men doet my open 't puik van alle cabinetten,
"Dat immer ooge sag. 't Is weergaloos en schoonst,
"Terwyl natuer en konst om stryd sig hier vertoont.
"'t Is rondom opgepronckt met porceleine vaten,
"Die, naer de plaats gepast, heeft fatsoeneeren laten
"De groote koningin Maria, eer zy ging
"Na Groot-Brittanje en daar staf en kroon ontfing.

"Al wat men by en op een tafel heeft te setten
"Is hier van porcelein: een koelbak en lampetten,
"Veel schotels, groot en klein, vier arremkandelaers,
"En andre, die men set op tafel met een kaars,
"Sout-, suyker-, peper-vat, geen lepels uitgesondert,
"En wat den huys-raet eyscht; soo dat sig elk verwondert
"Der fraaye vinding meer dan om de Delftsche konst,
"Die in dit proefstuk blykt van koninginne gonst.
"Ik zie het overal, van boven en ter zyen,
"Tot deur en wanden toe, met fyne schilderyen
"Heel cierlyk opgepronkt. Van boven toont sig lucht,
"Waar door 't gevogelte sig opheft door syn vlugt,
"Rondom vertoont my sig de Rosendaal in 't kleine
"Met syne hoven en plantaagien en fonteinen.
"Daar toont sig een uitheemsch gevogelt en geboomt;
"Een indiaansche knaap, die met een schotel koomt
"Van 't allereêlste fruit. Van binnen in d' alkove
"Is 't rondom cierelyk. De roos beslaat het boven,
"Dit leert u, wat men hier in vryheid spreekt of doet,
"(Mits het betaam'lyk zy) dat men het zwygen moet.
"De wand vertoont een Turk, gevoegd by een Heydinne,
"Dog die niet min dan Turks en Heydens syn van binnen.
"'t Syn Christen kinderen en uit hoog edel bloed
"Gesproten. . . . .
"Het sagte rustbed is bequaam om op te sitten,
"Wanneer de sonnebrand van buiten mogt verhitten;
"Hoe heet het rondsom is, hier binnen is 't zoo koel,
"Dat ik geen hitte zelfs van 't middag ligt gevoel.
". . . . . Ik sla met lust myn oogen
"Op 't eynd van 't kabinet, daar my houwd opgetogen
"Het borr'lend water, als een ongestuime zee,
"Die steeds syn golven roert en nimmer is in vreê:

"Men kan naauw hooren als het water is aan 't rasen.
"Het middelst is vercierd met heldre spiegelglasen,
"Waar in sig 't kabinet ten tweedemaal vertoont.
"'t Is alles konstig en van weergaloose schoont.
"Seltsaame horentjes vercieren al de kanten,
"En rondsom glinstert het, als of 't met diamanten
"Bestrooid was; wedersyds toont sig een gouwde beeld,
"Waar in voorsigtigheyd en godsdienst levend speelt.
"De hoeken syn vercierd met kleine watervallen,
"Die lieflyk ruischen en met haar cieraaden brallen.
"Maar welk is 't vrouwenbeeld, dat sig omhoog vertoont?
"'t Is koningin Mary, soo weergaloos [1] in schoont
"Als in verstand en deugd en koninglijken luister.
" . . . .
"Van buiten 't kabinet vond ik een lustpriëel
"Van latwerk opgemaakt, van boven is het heel
"Met beukenloof begroeit, soo dat geen sonnestralen
"Nog regendropp'len daar door neder komen dalen.
"Hier vond ik wederom een springende fontein
"En watervallen, die zeer aardig syn en klein,
"Dog waardig dat men daar in scheppe een groot behagen.
"Het kabinetje mag met regt het opschrift dragen
"Van *Non quam late, sed quam laete*, klein en rein,
"(Want dus luidt deze spreuk op Nederduitschen trein)."

Doch het waren noch de prachtige kabinetten, noch de sierlijke tuinhuizen of lommerrijke priëelen, die reeds in de eerste helft onzer eeuw de grootste sieraden van onze hollandsche hoven uitmaakten, maar de menigte uitheemsche gewassen, uit Oost en West aangevoerd, die vreemde geleerden bewogen naar Holland te reizen. Zoo kwamen zij den Mouffeschans van Hondius, het Teylingen van Beverninck, de hoven van

---

[1] *L'incomparable* staat er onder.

Clutius en Westerbaen bezoeken; ja vele der zeldzaamste voortbrengselen der natuur, die men in Versailles bewonderde, waren uit Holland derwaarts gevoerd.

Wereldberoemd waren onze bloemen, meest alle buiten Haarlem gekweekt en van daar door gansch Europa verspreid. Hoe gaarne bewandelden wij met Abraham Muntting's "Naauwkeurige beschrijving der aardgewassen," of met een ander diergelijk werk uit die tijden in de hand een dier tallooze lustplaatsen, die Holland, gelijk de dichters zongen, "in één tuin herschiepen", en stonden wij stil bij die soorten van tulpen, welke vooral van 1634—1637, zoo als Rabus schreef, "schier Hollands rijkdom tot Hollands armoede maakten", tulpen "die hooger dan goud, kostelijker dan paarlen, dierbaarder dan edelgesteenten werden geacht!" Men gaf toen *f* 4400 voor een "admiraal Liefkens", *f* 5500 voor een "Semper Augustus" en verkocht in drie jaren in ééne stad voor meer dan tien miljoenen aan tulpen. Betere pennen hebben ook in onze dagen het begin, den voortgang en het einde van dien "wonderlijken, zinneloozen en ongelooflijken handel" geschetst. Wel mogt hij ook "de narrenhandel" genoemd worden, een handel, "die wevers en schoorsteenvegers tot vorsten verhief en vorsten tot wevers en schoorsteenveegers maakte".

In die dagen werden de "kostbaarste boomgaarden en fraaijste plantsoenen in bloem- en tulpenbedden herschapen, en zelfs dreigden honger en kommer den arbeidsman, wijl hij den hof, die hem en zijn gezin het dagelijksch brood verschafte, op hope van onzekere winst, in een bloemhof verkeerde."

Doch gelukkig bemoeiden de Staten zich met dien handel en zoo plotseling (schreef dezelfde Rabus) geraakte die ongehoorde koophandel ten val, dat men voor een bol 15 guldens gaf, die weinige weken te voren *f* 5000 gekost had. Men weet, "dat die dwaasheid, die, gelijk een besmettelijke lucht onze landgenooten trof," uit Frankrijk is overgewaaid. "Onze oude Hollanders, (dus vervolgt Rabus) volg-

den in dezen mallen bloemhandel het pad van die pestige aartsdwingelandin, de Fransche Mode (met zulk een krom woord word dat groot gedrogt van vier letteren genaamd) en leerden met schade en schande hoe weinig de ligtvaardigheid hen pastte, want een wijltje te voren, eer de bloem-razernij in Holland doordrong, gaven de Fransche snoeshanen, inzonderheid te Parijs, honderden, ja duizenden guldens voor eene ligtverwelkelijken tulp. Ze vereerden die aan hunne juffers, die ze met veel stuipen en nijgen aannamen, en aan de linkerzijde van hare boezems (quansuis de plaats van het hart) vastmaakten, en daarmede gingen pronken hoovaardiger dan paauwen met hunne staartvederen. Maar als de Franschen van den afslag der tulpen in Holland hoorden, was hunne hoogachting voor die bloemen zoo kort van duur, als hare schoonheid is."

Onze dichters, die tuinen en hofsteden bezaten, leidden er hunne vrienden in rond. Dit deed ook Huygens, die ze op zijne schoone en smakelijke vruchten wees:

"Siet ghy die peersche pruym,
"Die ongefoolde maeght van vinger en van duym?
"Dien appel, gout op groen, die wonderlicke bessen,
"Die kerssen uyterlyck als roode wijn in flesschen,
"Noch beter in haar lijf? die peer met haar geslacht,
"Door menigh overspel tot sooveel keurs gebracht?
"Mijn kruythoff hoort er toe, en heb ick wel gekosen,
"Het is mijn persen-perck, mijn queck van abricosen,
"Een houte warme doos met plancken wel bestaeckt,
"Die confituren berght in 't sonnevier geraeckt."

Toen waren reeds de beijerlandsche krieken, de "zwolsche en bergsche perzen", de rijnlandsche tijdspeer en amstellandsche bergamot beroemd.

"De tijdpeer enkel-sop, (zong Spieghel) wijn-rijker keyzerinnen,
"Borfeer en kaniewiel, de peer-oegst eerst beginnen,
"Voert langhals, barghemot, de smout en butterpeer,
"Maar 't basterdzoete kermispeerken maekt den Heer."

De hoveniers gewaagden ook van "sassens of verde, longe d'hyvers, de buré-, oirgoulé-, bergamot-muské-, ambre-, épine d'hyver-, Louise-maeghdepeeren, poir de dames, sopperde groentjes, lange luiten, speckpeeren; en van calvyne, frase appeltjes, reinettes, ijzerlingen, lantaarntjes, juffvrouwtjes, peperappels, roode teenen, zoete ollefen, zoete ribblingen, sint-jans-appels, rabaauwen, kruiyelingen, schijf-appelen, goe-zoeten, ermgaerden, emmerappels, queeën, guldelingen, paradijs-appels, gekloofde nonnen."

Meloenen en druiven werden even als "perzen gaer gestooft in houten huiskens."

Ook Westerbaen leidde zijne vrienden door zijn Ockenburgh en toonde zijn heerlijk fruit, zijn "abrikoosboom, die so wit gelijck een laecken staet of 't bloemen had gesneeuwt", zijne "bloeysemende perssiken, door Aurora des morgens met koelen dauw ververscht", zijn "heyningen in 't karmezijn gekleed, als waeren zij langs heen behangen met satijn," zijn peer- en appelboomen, "die haer bolle knoppen in schoone bloeysemen veranderen":

"Wie spreekt (zingt hij) van ruyckers, van tuyltjes en bouquetten,
"Tot fraeyheyd en cieraed van haerden en buffetten,
"Van potten in de schouw, van fleschjes aen de wand,
"Van Indisch aerdewerck met bloempjes velerhand
"Op 't aerdighst opgeschickt, geschraept van alle wegen,
"Door bedelen, door geld ontschaemelt of verkregen?
"Wat hebben sy by 't schoon van mijne tuynsalet,
"Daer d'aerde bloempot is en elke bloem bouquet."

Toen Nicolaes Vijgh, burgemeester van Nijmegen, met van Someren over zijn bekoorlijk landgoed Ubberge wandelde, wees hij hem op zijn heerlijk ooft:

"Geen pruim, hoe aengenaem, geen Zwols geen Bergsche pers,
"Is hier te land bekent, of 'k heb ze fris en vers,
"Dat goed, dat sou so wel, als peer of appel duuren,
"Ist niet met aerdigh was, het werden confituren.

"Wat schade doet ons dat, wanneer haer jeught vergaet,
"De juffer neemt terstont de pleyster-pot te baet.
"Siet ginder heb ick staen mijn jongh meloene planten,
"Het goedje dat werd groot en groeyt aan alle kanten;
"Krijgh ik de vruchten rijp, ey wees gestaeg mijn gast,
"Doch op dees leckerny dient niet te zijn verbrast,
"Ik en soeck niet dat wij staen in 't boek der Apotheken".

Ook teelde hij in zijne "broeijery de ananas van brasilaenschen stam," waarvan de plant reeds in de XVIe eeuw in den tuin van Bernardus Paludanus te Enkhuizen gevonden werd, terwijl Mr. Pieter de Court op zijn landgoed Meerburg nabij Leiderdorp de eerste rijpe had gekweekt en ze sedert algemeen zag worden.

De hollandsche keurigheid en netheid verloochenden zich ook in de tuinen en hofsteden niet.

"Soo moet ('t zijn de woorden van Huygens) daer alles staen in 't loot en op de ry,
"Soo puntigh is m', als kacks: men waer schier ongeboren,
"Veel liever dan een haegh te lijden ongeschoren.
"Of 't God belieft of niet, de paden moeten bruyn
"En kaeler zijn van gras als 't hoogste van een duyn;
"De schoffel heeft geen rust, daer is een eeuwigh leven
"Van wiejen dat men beurt. De tuynman mag wel beven
"Soo 't oneruydt meester werdt door weelde van nat weer,
"Door overval van werck en door versuym noch meer.
"De joffers in den Haegh met al heur malle krullen,
"En hebben niet meer spels, men soud' er dry verhullen,
"Al noemden ick er meer, 'k wouw dat ick 't hadt gewedt,
"Eer hier een boogaert-pad geklouwt is en gewedt,
"En om Godts lijdtzaemheit met alle macht te tergen,
"Alsof 'er werk gebrack, van vlackte maeckt men bergen,
"'t Land wordt tot vijvertjes versnippert en gekerft,
"En 't is de braefste man die 't konstelixt bederft."

In de tweede helft der XVIIe eeuw ondergingen hoven en tuinen eene groote verandering, vooral sedert Europa overstroomd werd door de leerlingen van le Notre, den aanlegger der tuinen van Versailles (die 200 millioenen francs kostten), Trianon, Meudon, St. Cloud, Sceaux, Chastilly, de Tuillerien, Gagny, Cligny, Issy, Marly, de elyseesche velden, de terrassen van St. Germain, door Lodewijk XIV tot baron en ridder van St. Michiel verheven. Tot die leerlingen behoorden Dr. P. Nijlant, de schrijver van "De nieuwe verstandige hovenier," "De ervaren huyshouder" en andere werken van dien aard, J. van der Groen, hovenier van den prins van Oranje "het "orakel der tuyniers en hoveniers", "wiens const vermaerd (was) door gansch het lant," wiens "Nederlandschen Hovenier" te Amsterdam in 1668 en twee jaren later, "met noch omtrent 200 modellen van bloempercken, parterres, doolhoven, prieelen, latwercken en zonnewijzers" het licht zag. Onder hun toezigt werden nieuwe tuinen en hoven aangelegd, andere naar de nieuwe mode der Franschen (naar den nieuwen snof, zeiden de burgerlui) veranderd, de vierhouten heggen verdwenen en werden door tot allerlei soort van dieren, aan de fabelen ontleende gedrochten, en andere voorwerpen geschoren of geknipte palmenheggen vervangen; volkomen aan elkaar gelijkende, "door de wisconst zelve gemetene" vierkante, ronde, langwerpige, met lofwerk omgeven of tot lofwerk gevormde bloemperken aangelegd. Lange, stijve voetpaden of lanen scheidden ze van elkander, zoodat ze "het figuur hadden van een fraai dam- of schaekbort."

"Chaque allée a sa soeur, chaque berçeau son frère.
"Tout s'aligne .... Partout en deux rangs étalées,
"s'Allongèrent sans fin d'éternelles allées."

In het midden en aan de hoeken dezer perken en lanen en laantjes, onder het loof der boomen en boschjes verscholen, aan vijvers en beekjes stonden goden en godinnen, nymphen, faunen, dryaden, najaden, allerlei uit marmer, steen, verguld hout gehouwen, mythologische groepen.

"Tout bosquet est un temple et tout marbre est un Dieu."

Het wemelde op de hofsteden van kluisjes, tentjes, huisjes, prieëltjes, weesjes, berceaux, bergjes, eilandjes, tempeltjes, rotsen, grotten, fonteinen van marmer, graauw of blaauw arduin of van sierlijk beschilderd koper of hout in den vorm van allerlei beelden van goden, menschen, dieren, zonnen, omgekeerde wijnglazen, zoo als men ze op platen van dien tijd ziet afgebeeld.

Sommige hoven moesten arcadische landschappen, naar de schepping der poëten, of de betooverde tuinen van Armida voorstellen. De idyllen van vroegere en latere dichters werden in het leven geroepen, heeren en dames kleedden zich als herders en herderinnen, Tityrs en Galathés met houlettes in de hand, doch met gekapte hoofden en in vertigudalen gehuld.

In deze kleeding liet men zich afbeelden met een hond naast zich en een schaapje aan een lint op den schoot, en een sentimenteele herdersklagt of een porseleinen snuifdoosje in de hand. De Arcadia's kwamen weder in den smaak, geboortedichten, bruiloftszangen verschenen in den vorm van idyllen. Er ontstond een nieuw genre van poezy, onder den naam van hof-, tuin-, veld-, stroom- en duinzangen. Tafereelen uit het herdersleven werden op doek en porselein afgemaald; zelfs de schoolknapen kregen "herdersprenten" tot belooning van vlijt, met het opschrift:

"De herders en herderinnen hier
"Verstrekken u tot groot pleyzier."

en zoo maakten de kleinen reeds vroeg kennis met "het zoete herderskind Philida", en "Flora, die op het geluyt van het bly geschal van Thyrsis met een groenen lauwer spruyt uyt komt", en met "Laura en Cloris", "Amarilla en Grisella" en vele andere. — Doch keeren wij tot de hofsteden terug. Alles was er keurig en netjes en kostelijk, zelfs het zand onder de voeten glinsterde, doch één ding ontbrak: natuur! ja....

"Verwrongen was natuer tot ondingh, misgeboorte."

"Der Garten (zong Weizse bij de aanschouwing van zulk een hof)
ist sehr schön geschmuckt,

"Hier Statuen und dort Cascaden;
"Die ganze Götter zanft, hier Faunen dort Najaden
"Und schöne Nimphen, die sich baden,
"Und Gold vom Ganges hergeschickt,
"Und Muschelwerk, und goldne Basen,
"Und Porsellan auf aus geschnittnen Rasen,
"Und buntes Gitterwerk — eines such ich nur —
"Is 't möchlich, das was fehlt? — Nichs weiter — die Natur."

Zoo waren honderden hoven aan de boorden van Rijn en Waal, Maas en Merwe, Spaarne en Amstel, in 't West- en Gooi-, in Rijn- en Delftland, in Betuwe en Veluwe, over alle provincien van ons vaderland verspreid, waar onze staats- en krijgslieden, geleerden en kooplui, onze de Witten, van Beverens, van Beuningens, Beverwycks, Tromps, de Liefdes, van Galens, Dousas, Franciussen, Broeckhuisens, van Somerens, Cats, Huygens, Westerbaen en wie kan ze allen noemen,

"'t Aerdsch vergaten in het hemelsch van natuer."

of gelijk Hoogvliet zong:

"Daer wandelde d' eed'le deugt door de geschoren dreven."

Schatten werden aan die hofsteden ten koste gelegd en de bloei van schilder- en beeldhouw-, bouw- en teekenkunst er niet weinig door bevorderd, ofschoon het niet te loochenen is dat ook die fransche mode even schadelijk was voor de ontwikkeling van het genie als voordeelig voor de beurs van den kunstenaar.

Tot de schoonste hofsteden behoorden de prinselijke buitenverblijven te Honsholredijk, Rijswijk, 't Loo, het princessenhuis in 't Bosch. Hierop volgde Rosendaal, "het Tempe, het pronckcieraet" der hoven, "vol heerlyckheyt, waerdigh door Vondel en Antonides bezongen te worden", met zijn boschjes, bergjes en loverbosschen, grot- en beeldwerk, plantagien, lanen, moes-, fruit- en bloemhoven, standbeelden, vazen, groepen, beeldjes, fonteinen "met groene monstering omboord" "en door zonnebloemen en geschoren pyramiden van groene Taxis

omringde vijvers", lusthuizen, lustpriëelen, verrassende uitzigten, doolhoven, hofkabinetten en de vermaarde provintieboom. Waarlijk, dat "betooverent oordt voor vorstelyck oir geschapen", had een beteren zanger dan vader d'Outrein, grooter godgeleerde dan dichter, verdiend. Meermalen werd het, gelijk de meeste lustverblijven, door kunstigen aanleg, verrukkelijke gezigten, uitheemsche gewassen, zeldzame bloemen, keurig ooft, kostbaar beeld- en grotwerk vermaard, door penseel en teekenpen afgemaald en door de graveernaald in 't koper gebragt.

Op Rozendaal volgden een reeks van lusthoven, waarvan elk zijn eigenaardige schoonheid had. Meest alle zijn door de Rademakers afgebeeld en door verschillende dichters bezongen. Sommigen beschreven in latijnsche of hollandsche verzen hunne eigene lustplaatsen, zoo als Hondius zijn Mouffeschans, Cats zijn Sorgvliet, Huygens zijn Hofwijck, van Someren, Westerbaen, Rotgans hun Groepenstein, Ockenburgh, Kromwijck, later Burman zijn Batestein, van der Pot zijn Endeldijk, Pypers zijn Puntenburg, van Lennep het Manpad. Anderen verheerlijkten de lusthoven hunner maecenassen en vrienden, zoo als Douza de tuinen van Lipsius en Ranzovius; Grotius, Oud Teylingen; Vondel en Barlaeus, Scheijbeek; van Someren, Ubbergen, Beeck, Broeebergen en Nederhoven; Godewijck, Dubbelstein en Develstein; Rotgans, Goudenstein en Heemskerck; de Bruin, Soelen; Soet, den Princessentuin; Smids, Oudenhoek; Francius, Maarseveen (ook door Hoogstraten en Broekhuysen bezongen) en Heemstede, later Haverkorn, Hilverbeek; Hoogvliet, Zijdebalen; Willink, Groot Heerema; Poot de lustplaats van Groenewegen, terwijl Westerhovius en van Gysen "het vermaaklijk Buitenleven" hunne zangen wijdden, anderen het hofsteêleven voor het tooneel bearbeidden.

Dat het buitenleven der aristocraten overeenkomstig de pracht hunner lusthoven was, bewijzen de kostbare equipagiën en rijkgekleede figuren op de platen van Specht en Rochman, en de brieven uit de XVIIe eeuw in familie-archieven bewaard. Deze laatste gewagen van ban-

quetten en gastmalen, waaraan een Apicius en Lucullus zich zouden vergast hebben, gastmalen door vreemde gezanten en de hoogstgeplaatste regenten bijgewoond; van konstrijke vuurwerken door fransche" vierwerckmaeckers" vervaardigd, van ballen en masken, door parijsche comedianten aangeregt. Hier werden door de laatsten, daartoe uit Frankrijk ontboden, tooneelvertooningen gegeven, daar jagten gehouden waaraan de prinsen en prinsessen van Oranje en het hof van den koning en de koningin van Bohemen deel namen. Op de eene hofstede gaf de eigenaar feest op feest aan den hoogen adel, op de andere omringde de gastheer zich van geleerden en dichters. Soms klaagde men over het eentoonige van het buitenleven, over het gebrek van lectuur en bezigheid, dan weder dat "met de aanbrekende herfst oock het eynde van het lieffelijck buitenleven was aengebroocken." Burman schreef: "Ick hebbe hier geen genoegsaem getal boeken en voel 't gemis er van alle daegh"; de vrou van Ammerzode: "is hier doorgaens zeer ennuieyeux, en heb volstrekt geen conversatie met die bewolckte dagen;" eene jonkvrou van Beveren: "Het spijt my dat wy alweer nae stat gaen, wy souden anders veel wils connen hebben van de vele vrinden die pa geinviteert heeft."

HOOFDSTUK XXI.

WINTERVERMAAK.

Doch ook de winter had zijne eigenaardige genoegens, die het rustige en doorgaans eentoonige huiselijke leven afwisselden. Van comediën, concerten, in één woord van de meeste uitspanningen die thans het stadsleven in den winter vervrolijken, was toen wel geen sprake, maar de tot ijs gestolde rivieren, meeren en sloten boden magen en vrienden gelegenheid aan elkander te bezoeken, en de mindere bedrijvigheid op kantoor en in pakhuis en de stilstand van den akkerbouw veroorloofden de leden van het gezin ook een groot deel van den dag aan de steeds welkome gasten — gastvrij waren de Hollanders in den vollen zin des woords — te wijden. Straten en grachten, vijvers en rivieren wemelden van narren-, bak- en priksleden, de eerste van allerlei, ook de zonderlingste vormen, zelfs van schelpen, dieren, ja monsters uit de fabelkunde, soms met kunstig beeldhouw- en met goud schilderwerk overladen. Jong en oud, arm en rijk, leek en geestelijke, allen waren op het ijs, en zelfs de koning en koningin van Bohemen en hun talrijk gezin, de prinsen en prinsessen van Oranje namen deel aan dit regt nationaal vermaak, door Boxhorn "het solemniel en seer vermaerd spel der hollandsche jonckheid" genoemd, zoo vaak

door buitenlanders beschreven en met verbazing op Seine en Theems beschouwd, en door vaderlandsche dichters, en onder dezen door een Hadranus Marius en Grotius in de taal van Latium bezongen. "Als de graften toe zijn (schreef de Parival) en alle wateren bevroren, loopt men er met schaetsen over heen, van hout gemaeckt, met een langh effen en nauw yser, vooraen krom gebogen. Die wel daermede weten om te gaen en daer op te loopen, gaen niet, maer vlieghen er over heen als windt-meulens, soo snel en licht dat men se naeuw met de oogen volgen kan, de voeten van binnen drayende, opdat het yser dies te beter het ys vatten meughe. De wyven selfs loopen er mede. Sommighe lieten hare gaeuwigheidt hier uytblycken, andere vergenoegden haer alleen om haeren wegh te vorderen. Op sondaghen, nae de predicatien vooral, siet men ongelooffelyck veel menschen van allerley slagh en ouderdom op het ys."

"Wij moeten (schreef Grotius) insgelijks met geen stilzwijgen de houten schaatsen voorbijgaan, die van onderen van een dun ijzer, een vinger breed en zoo lang als de voetzool zelve, voorzien zijn. Op deze gaan wij gemeenlijk over het gladde ijs met een snelheid welke door die der paarden niet overtroffen wordt. Wie verwondert zich, zoo veel hij moest, over onze schranderheid! Op plaatsen, daar men bijna geen vasten tred kan zetten, op zoo smal een streep, met zoo vreeselijken spoed, vallen wij meer dan wij treden; maken van de vorst onzen wellust en ons spel, en zelve als aan de lucht hangende, houden wij de toeschouwers als in een gestadigen angst over ons lot. En men verstout zich daartoe niet slechts een enkele reis, gelijk het de vermetelheid niet is van weinige bijzondere lieden; maar het is een landszede, die ook door kinderen en de vreesachtigere kunne gevolgd wordt. Men bedient er zich sterk van tot reizen, ja zelfs tot den oorlog; want er zijn eens spaansche benden geslagen door de onverwachte aankomst onzer krijgslieden, die op zulke cothurnen tredende, hier een ware tragoedie vertoonden."

Godewijck en Bredero schetsten het ijsvermaak van hunnen,

gelijk Berkhey en Tollens dat van lateren tijd. Bredero verplaatst ons te Amsterdam onder oude "vlasters, kemsters en vesjesvolk," Godewijck te Dordrecht onder de "deftige" standen. "Het kieremierde van heerenzonen en dochters, gemengd onder burgers en armen, en 't was op 't ijs niet anders dan als of 't kermis waer," — en een kermis in de XVII^de^ was heel wat anders dan een in de XIX^de^ eeuw.

Gelijk van de meeste voorwerpen tot dagelijksch gebruik ligt ook de oorsprong der schaatsen, schoverlingen, schaverdijnen, hollandsche muilen, klompentelders, of hoe ze genoemd werden, in het duister. Velen meenen dat ze door de Nooren en Deenen zijn uitgevonden, en ze door dezen, die op lange houten schaatsen over de sneeuw gleden, hier te lande zijn ingevoerd. De oudste waren van been. Men verhaalt dat de Engelschen, onder koning Hendrik III (1207—1272), zich bij vriezend weêr vermaakten met schaatsen rijden; "de beenderen van dieren aan hunne voeten bevestigden, met behulp waarvan zij, voortgestuwd door met ijzer gepunte stokken, zich met groote snelheid voortbewogen." Onze oude landzaten maakten ze zeer lang tot aan de voorste einden met hout bekleed, later werden ze korter en het ijzer slechts in zoo ver met hout bekleed als de voetzool zich uitstrekt: men noemde deze "halve houten." Ook had men ze met koperen of ijzeren zoolplaten, en sommigen lieten er lederen schoenen om maken. De een schroefde de schaatsen aan den schoen, andere bonden ze met lederen riemen en gespen of banden aan den voet. Algemeen achtte men onder de hollandsche schaatsen de vuilendamsche de beste. Even verschillend als de soort van schaatsen, was ook de wijs van rijden. De Hollanders, vooral de Water-, Rijn- en Delflanders en de Katwijksche zeelui muntten uit in het buiten overrijden, het sierlijk en kunstig zwaaijen en draaijen en het trekken van allerlei figuren en krullen. Er waren er die op elken slag drie, vier of meer roeden konden overzwaaijen, ja met de schaats een geheel alphabeth op het ijs teekenen; anderen maakten hun werk om met de schaatsen verkeerd of achteruit voort te rijden. De Friesen hielden minder van deze en diergelijke kunsten

doch reden daarentegen meer regt vooruit en zooals men zeide buitensbeens, waardoor zij bij weddingschappen het in hard en spoedig rijden en vaststaan wonnen. Bij harden vorst hadden er jaarlijks zulke wedstrijden plaats. Ook de vrouwen namen er deel aan. Van heinde en verre reed men naar de kampplaats, waar alles was voorbereid tot een goede ontvangst. De palm der overwinning bestond uit zilveren en tinnen bokalen, borden en lepels, zoo als bij de rederijkers. Er zijn voorbeelden dat men meer dan een uur in een kwartier afreed, ja dat men in zestien uren twaalf steden bezocht.

"Ik heb," verhaalt de Parival, "een jongen quant van negentien jaren gekend, die zich beroemde zes mijlen in één uur op schaatsen geloopen te hebben, en dezelfde had met een boer gewed, dat hij eerder drie mijlen op schaatsen zou loopen als de andere anderhalf op een zijner beste paarden. Maar deze durfde de weddingschap niet aangaan en betaalde het gelagh. "Dit (dus eindigt hij) is mij van de boeren te Alphen voor de waarheid verhaald. De beste loopers liepen gewoonlijk van Leijden naar Amsterdam, die niet meer als zes mijlen van elkander zijn, in "vijf quartier uurs, op effen ijs." De namen van sommige beroemde schaatsenrijders en rijdsters, zoo als die van Maria Scholtus, Judith Johannes, en in later tijd Cornelis le Fleur, waarnaar het buitenbeens rijden te Leijden nog lang daarna "fleuren" werd genoemd, zijn tot het nageslacht overgebragt.

Bekend is het dat de kennismaking der jongelieden niet zelden op het ijs werd gemaakt en voortgezet, en de oude nieuwstijdingen bewijzen dat het getal slachtoffers "dat die grouwelijke Spinx niet van éëne stat maar van 't gantsche lant" vorderde, niet geringer was dan thans.

"Het ijs vraagt zijn tribuyt, maar eischt slechts willig offers".

Tot die offers behoorden Cornelia, de even geleerde als kunstrijke dochter van den beroemden amsterdamschen hoogleeraar Gerardus Johannesz Vossius. Menig beroemd geschiedschrijver en dichter hebben haar treurig levenseind beschreven en bezongen.

Wel hebben geen nederlandsche, gelijk de fransche geleerden, over

de kunst van schaatsenrijden geschreven, maar er bestaat toch meer dan een geschrift in onze taal, waarin tafereeltjes van dit oudhollandsche vermaak voorkomen, terwijl "Het ysvermaeck", "Het vrolijcke ysvermaeck", en andere liedeboekjes, menig lied bevatten, dat onder het rijden en in de tent, en later in de taverne of aan den huiselijken haard door de vrolijke schaatsrijders werd aangeheven.

Vermaakte zich de Hollander des daags op sneeuw en ijs, des avonds had hij nu en dan een vrolijke bijeenkomst in zijn woning. Vooral werd de slagt- of worsten-broodsavond regt genoegelijk doorgebragt. Geen burger, die het eenigzins stellen kon, of hij kocht op beesten- en varkensmarkt een koe en een varken, en zoo zijn gezin te klein of zijn beurs te smal was gezamenlijk met een of meer zijner buren. Op beestenmarktdag vooral was er veel beweging in de stad en de woningen. Reeds des morgens vroeg, bij het openen der poorten, dreven de boeren hun vee de stad in, en op sommige plaatsen hadden de jongens, die voor dezen dag van den meester oirlof ontvingen, het regt om, met zoogenoemde beestenmarkt-stokken gewapend, het vee naar de markt, waar dan tafels met ververschingen waren aangeregt, en een soort van kermis werd gehouden, te drijven. Eenige uren later kwamen de burgers, zoowel gegoeden als minder gegoeden, de eerste met een meester slagter bij zich, naar het vee zien en zich een vetten os, en een zwaar varken aanschaffen. 't Gekochte vee werd dan naar de woning van den kooper gebragt, aan een paal voor zijn woning vastgehecht, en door de buren geprezen. Het spreekt van zelf dat hierbij het glas dapper rondging. Dit was ook het geval wanneer op een der volgende dagen in het voorhuis of de binnenplaats het beest geslagt en opgehangen werd; dan waren beide met vrienden en buren gevuld, en nam de huisheer daar de honneurs waar, maar in de keuken presideerde de huismoeder: zij zat daar, omringd door buurvrouwen en naaste bloedverwanten, worst te stoppen, hoofdvleesch en rolpens te vervaardigen, terwijl de maagd en bijhulp en schoonmaakster en het geheele personeel, dat dagelijks of wekelijks in dienst was, bezig waren aan den haard

met "opkoken, losmaken, schrapen, opdisschen." Des middags werd aan geen middagmaal gedacht, een slok bier en een stuk brood in haast gebruikt, doch des avonds was het worstenavond; dan schaarden zich allen, die aan den slagt deel hadden genomen, rondom den rijk met worst en bloedbeuling en karbonaden bezetten disch, en ging de beker met mee of most rond. Voor zulke avonden werden soms groote toebereidselen gemaakt, en niet alleen in burger, maar ook in aanzienlijke woningen werd dit feest gevierd; het behoorde tot de nationale feesten. "Ick en can dese avent nyet comen," schreef Dr. van Beverwijck aan zijnen vriend Cornelis van Someren, "want 't is slachtmaal." "Er is te groote druckte in huis en can over geen saken discoureren, want hebbe de slacht," en hoe dikwerf zelfs een Beverningh, de Witt en andere staatslieden door huishoudelijke drukten van dien aard van ernstige bezigheden werden afgetrokken, bewijzen hunne brieven.

Toen de hervormde de roomsch-katholijke kerk had verdrongen, werden, op weinige na, alle kerkelijke feesten afgeschaft, doch het volk was zoo gewoon op die dagen zijn huiselijke bezigheden te staken, dat het zulks ook nu bleef doen, en wel niet meer mis of vesper ging bijwonen, maar in de herberg of te huis feest vierde. Was aan de afgeschafte kerkelijke feesten het gebruik van bijzondere spijzen of een maaltijd verbonden, zoo werd die spijs genuttigd en die maaltijd aangeregt, in weêrwil van alle synodale, classicale en consistoriale besluiten, zoodat telken jare moest worden afgelezen, "dat men zich had te onthouden van alle paepse formaliteiten en feesten, soo als van Sinte Martijn, dryconinghen, onnosele kynderkens, vastelavent ende andersins," en den kinderen op de scholen het "dryconinghen kaersjespringhen, opsluyten van den meester, aensteecken van St. Jansvuren en de paeschvuren strengelijk werden verboden. Vooral ijverde men tegen het vieren van St. Maartens-avond.

HOOFDSTUK XXII.

SINT MAARTENSAVOND.

St. Maarten, reeds zoo hoog geroemd bij zijn leven, met profeten, apostelen, evangelisten en engelen gelijk, ja boven de laatsten gesteld, werd na zijn afsterven met een godsdienstijver vereerd, waarvan wij in de kerkelijke geschiedenis schaars de wedergade vinden. Sommigen achtten zijn dood zulk eene merkwaardige gebeurtenis, dat zij sedert een nieuwe tijdrekening begonnen. Waar het Christendom gepredikt werd hoorde men ook zijn naam verkondigen, en in elken nieuwen belijder van Christus vond Martijn een nieuwen vereerder. Schier talloos is de menigte kloosters, kerken, godshuizen, kapellen, altaren, klokken, dorpen, ook in ons vaderland naar hem genoemd. Men droeg zich aan hem op, en verbond zich een jaarlijksche schatting aan zijn kerk te brengen, ja liet zich bij de plegtigheid der toewijding voor altijd een keten om den hals smeden; op zijne overblijfselen deed men den eed; men zwoer bij St. Martijn, gelijk men zulks bij de ziel van zijn vader, de lans van St. Jacob, bij het hoofd des keizers, bij Gods trouw, kerk, haar, beelden, glans, baard, tanden deed. De ridders wapenden zich voor zijne altaren en men beschonk ze met goud, zilver

en landerijen, stichtte broederschappen tot zijn eer, versierde klooster- en kerkwanden, torenspitsen met zijn beeld, plaatste het onder een dais aan de hoeken der straten, droeg het in processie rond. Het bisdom, de stad en burgerij van Utrecht stonden onder zijne bescherming en de burgers werden St. Maartens dienstmannen, welgeboren St. Maartensmannen genoemd; vielen de Hollanders de Stichtenaars, onder het krijgsgeroep: Holland! Holland! aan, de laatste beantwoordden het met de kreet: Sint Martijn! Sint Martijn!

"Martijn was een mogend Sint, hij had magt over goed en kwaad weêr, over vruchtbaarheid en het voortbrengen van vruchten." "Die onder protectie van St. Maarten stond was veilig en wel bewaard."

Onzeker is het echter wanneer men den sterfdag van St. Martijn kerkelijk is beginnen te vieren; zeker, dat hij reeds in de zesde eeuw gevierd werd, en wel op zulk een losbandige en dartele wijze, dat conciliën en bisschoppen er over klaagden en zulk een viering verboden. Doch te vergeefs; in de middeneeuwen bleef men zijn gedenkdag in brasserij en dronkenschap doorbrengen, en Johannes Pontanus, in 1505 gestorven, doet in een zijner dialogen, Charon genoemd, Mercurius zeggen: "dat de Franschen, Spanjaarden, Duitschers en Italianen St. Maarten zoo eerden, dat het een schande was, zoo ze op zijn feestdag niet dronken waren; geen dag werd meer in dartelheid doorgebragt dan die van zijnen dood." Hij had er gerust bij kunnen voegen "ook de Engelschen en Nederlanders." Hoe dartel dat men in ons vaderland den avond van den 11den November doorbragt, kunnen stedelijke rekeningen, keur- en klepboeken getuigen, die jaarlijks van exorbitantiën en extravagantiën, op dien dag en avond door de goede poorters en de jonge jeugd gepleegd, gewagen. Menig geschiedschrijver heeft zulks bevestigd en zich verdiept in de redenen dezer losbandige feestviering op te sporen. Volgens ons oordeel is dit feest de plaatsvervanger van een romeinsch of grieksch feest, dat op dien dag of omstreeks dien tijd werd gevierd en zijn de plegtigheden aan dit heidensche feest verbonden, min of meer gewijzigd, die van het onze

geworden; 't geen de kerk in de eerste eeuwen oogluikend toeliet of ook wel toestond, kon zij later niet meer uitroeijen.

Niet ligt zou een goed christen, hoe onbevreesd hij anders zijn mogt, het gewaagd hebben des avonds van den 11den November in de nabijheid van een eenzamen kruisweg te vertoeven. Vreeselijke dingen pleeg men er dan te zien of te hooren, en overal was het of de hel hare bewoners had losgelaten om hunnen sabbath op aarde te vieren. Booze geesten waarden er rond in het gezelschap van hen die hunne ziel aan Satan voor geld of andere gaven verkocht hadden, onder voorwaarde van op St. Jan of St. Martijn het weêrwolfshemd (*vairavulfshamr*) aantetrekken; van kruisvossen (zielen van afvallige priesters), tovenaars, heksen, dwaallichten en andere spooksels of helsch gespuis. Dan klonk het horengeschal en het paardengetrappel der wilde jagers, die met snelle vaart de lucht doorkliefden of het woest getier van den helschen stoet der oude Holda of Brechtha, eerst een goede maar sedert de invoering van het christendom een kwade geest.

"*Dat ist des wilden Heeres Jagd,*
"*Die bis zum jüngsten Tage währt,*
"*Und oft dem Wüstling noch bey Nacht*
"*Zu Schreck und Graus vorüber fährt.*"

Beter was het op dien avond in de vrolijke werkplaats van den nijveren daglooner, waar thans voor het eerst bij het winterlicht gearbeid werd, of in den helder verlichten en goed verwarmden beijert der St. Maartensbroeders, die thans hunne eerste wintervergadering hielden. Geen klooster zoo streng, geen hutje zoo arm waarin het geen feest was. Zoo was het in de middeleeuwen, zoo nog in de XVIIde eeuw in Duitschland en in ons vaderland. Werden in Duitschland de St. Maartens torentjes opgedischt, in Nederland de op elk feest zoo onontbeerlijke pannekoeken. Een tweede geregt was de schotel met mispelen.

"Heere, Sinte Maerten! heilig sant!
"Goede platte mispelen wassen in uw land."

Mispelen waren echter de hoofdschotel op den St Maartensdisch niet. Deze was de wereldberoemde St. Maartensgans, die niet alleen

onder de geleerden vele lofredenaars in proza en poëzy heeft gehad, maar ook tot onderwerp voor den tooneelschrijver verstrekte en in de levensgeschiedenis van menig vermaard man een rol speelde. Die geen gans had gegeten, had geen feest gevierd, en hij ontbrak evenmin op het prachtig banket van den aristocraat als op den schaarsch verlichten disch van den arbeider. Door lichten omkranst praalde hij in het midden van elken disch, en had men zich aan het lekkere gebraad vergast dan (met de heidensche plegtigheden waren ook de heidensche bijgeloovigheden behouden) onderzocht men soms zijn borstbeen, dat een harden of zachten winter, en of men al of geen sneeuw te wachten had aankondigde. Liet de aard en strekking van dit werk het toe, dan hadden wij thans een goede gelegenheid het een en ander over den oorsprong van dit ganzeneten in het midden te brengen. Vroegere en latere geleerden hebben hierover uitgebreide verhandelingen geschreven, doch het meest aannemelijk gevoelen schijnt ons toe dat St. Maarten, als de waarschijnlijke plaatsvervanger van Ullr (wol), die ook te Utrecht (de zetel van St. Maarten) vereerd werd, en aan wien mogelijk de gans gewijd was, ook die vogel bleef toegeheiligd, waaruit zich dan de legende aangaande de profetiesche gaaf van dien vogel laat verklaren.

Bij de ganzen behoorde de most, die des avonds van den 11den November aan tafel gedronken werd, onder het zingen van

"Sint Martijn! St. Martijn!
"Heden most, morgen wijn!"

Even als in Duitschland werden er in ons vaderland door de rectoren liederen, onder den naam van carmina martiniana bekend, in de latijnsche taal vervaardigd, om door de schooljeugd gezongen te worden, waarvan er nog eenige voorhanden zijn. Als tegen al wat aan de oude roomsche kerk herinnerde, ijverden de consistoriën tegen de extravagantiën op St. Martijn, en de beroemde Gijsbert Voet schreef eene geleerde theologische verhandeling over het al of niet geoorloofde van het eten van St. Maartens-ganzen; op de catechisatien werd den kinderen het vieren van dergelijke feesten als strijdig met Gods Woord

voorgehouden en in het veel gebruikte voetiaansche catechisatieboek van Pouderoyen de vraag gedaan:

"*Behooren alle vrome ende Godtsalige christenen haer selven van zoodanige feesten der papisten te onthoúden*, waarop geantwoord werd *ja* met beroep op 1 Cor. X: 5 enz. Hos. XI: 17. 1 Thess. V: 22.

In de XVIe eeuw werd het feest van St. Maarten niet alleen zeer plegtig kerkelijk gevierd, maar hield men processiën ter zijner eere langs de met bloemen en groen bestrooide straten en de met festoenen en tapijten behangen woningen, speelde de schooljeugd en later de retrozijnen spelen van sinne en battementen, gaven de stedelijke besturen stads kannen, heele en halve mengelen taak wijn aan de stads beambten, geestelijken en schoolmeesters, beschonken de parochianen hunnen prochiepaep met hoenderen en ander gevogelte en gaven de armen en gevangenen brood en andere spijzen, een gebruik dat nog in den aanvang der XVIIe eeuw in zwang was.

Terwijl vrienden en buren, armen en gevangenen goede cier maakten, liep de jeugd langs de straten met een rommelpot of met een papieren lantaren bij de gegoeden rond, om onder het zingen van het een of ander liedeke, geld of brandstof voor het St. Maartens vuur, dat dien avond ontstoken zou worden, op te zamelen. In sommige plaatsen hoorde men, gelijk nog in de Barony en Meyerij:

"Sinte Maerten! Sinte Maerten!
"De koeijen hebben staerten,
"De ossen hebben horens,
"De kerken dragen torens."

en elders:

"Van daeg is 't Sinte Maerten,
"En morgen sinte kruk,
"Wij komen uit goeder harten,
"En hadden gaarne een stuk,
"Een turf of een houtjen,
"In sinte Maertens korfje

"En wij zullen van hier niet gaan,
"Of wij hebben wat opgedaan."

"Werd men afgewezen, dan riep men:

"Een bosje swevel,
"Een bosje kruit,
"Hier hangt de gierige duivel uit."

Des avonds werden dan, even als op St. Nieuwjaarsdag, St. Jan en Paschen, op de straten, markten en pleinen, vuren ontstoken, St. Maartensvuren genoemd, terwijl de dag, waarop zulks geschiedde, den naam droeg van Sinte Martijns Schuddekorfsdag, een naam die reeds in 1276 voorkomt.

Hij is ontleend aan het gebruik der kinderen om in het St Maartensvuur een korf met kastanjes, noten, prikken of mispelen gevuld, onder het schudden langzaam te laten verbranden, en de uitgeschudde lekkernijen grabbelende optezamelen. Dat deze gewoonte nog in de XVIIe eeuw in ons vaderland plaats had, blijkt uit menig lied o. a. uit dat van J. Beets "Geuze korfje, gebrand op St. Maertens avond 1639." Ook deze vuren werden herhaalde malen verboden. Nog in 1620 kondigde men te Dordrecht af "geen St. Maartenvuren te ontsteken"; ja dat gebruik had even als de viering van St. Nicolaas, Drie Koningen, Vastenavond enz. zulke diepe wortelen geschoten, dat men nog, ook ter voorkoming van ongelukken, te dier plaatse in het laatst der vorige eeuw nog het stoken er van jaarlijks bij klokslag moest verbieden. Voorbeelden van dergelijk verbod vindt men in de plakaat-, klep-, en keurboeken van andere besturen. Nog in 1775 interdiceerden de Staten van Overijssel, benevens andere misbruiken, het branden van Paasch-, St. Maartens- en andere vuren.

Ook omtrent den oorsprong van die vuren is verschil. Sommigen willen dat het aansteken van kaarsen en het aanlegen van vuren op dien avond, onder het gezang:

"Stookt vyer, maakt vyer,
"Sinte Maerten komt hyer
"Met zijn bloot ermen
"Hij zoude hem geerne wermen,"

geschiedt ter gedachtenis dat de Heilige zijn rok aan een arme gegeven en zelf een slechte pij aangetrokken heeft. Anderen beweren en met meer grond, dat het St. Maartensvuur een overblijfsel van het reinigingsvuur der oude volkeren is, en dat het winterlicht en de lichtgans van dezelfde herkomst zijn. Het is echter vermoedelijk dat men later aan geen reiniging meer dacht, men wilde slechts vuren ontsteken voor Heiligen, gelijk zulks nog in het laatst der XVIIe eeuw de krijgsknechten te Straatsburg, ter eere van St. Barbara, de patrones der infanteristen, deden. Even als in Frankrijk en Engeland, plagt men ook hier te lande op St. Maarten de cijnsen te voldoen en de cijnsmalen te houden. Daartoe werd een kamer, die buitengemeen groot was, in den stal der hoeve bestemd. "Tot spijzen werden aan de opgekomene gasten groenten, vleesch, witte boonen met krenten, rijste-pap, kaas, brood en bier, voorgezet. De paarden in dien stal aan de eene en de koeijen daarin aan de andere zijde geplaatst zijnde, moest alsdan een der gasten zitten achter een koe en aldaar eten met den staart er van om den hals, terwijl een tweede met een langen hond nevens hem moest zitten te eten op een aschhoop, en een derde eten moest met een bril op den neus en bij zich hebben staan twee brandende kaarsen, en alsdan zeggende niet genoeg te kunnen zien, had hij het regt om den wand of den muur van den stal in te slaan." Dit cijnsmaal en de St. Maartens-cijnsen werden na 1805 afgeschaft. Op enkele plaatsen werd ook op dit feest naar den papegaai geschoten, gelijk te St. Maarten, waar in 1519 "het gayschot geordonneerd en ingesteld werd ter eere ende love Gods ende den milden broeder den eerwaardigen en heiligen St. Maarten."

Hoe vrolijk echter ook St. Martijns-avond door onze voorouders werd doorgebragt, veel grooter genoegen smaakte men op den avond van Driekoningen. Sint Maarten werd ook niet in alle gezinnen gevierd; maar geen gezin waarin op den avond van dezen dag de vergulde boonkoek niet op de tafel prijkte, en de kinderen geen kaarsje sprongen.

HOOFDSTUK XXIII.

DRIEKONINGEN-AVOND.

Het is thans mijne taak niet, na te sporen wanneer men dezen dag in de Christelijke kerk begon te vieren, of er meer dan drie personagiën, of zij zwart of wit, koningen of wijzen geweest zijn, noch mededeelingen te doen nopens hunne lotgevallen, mirakelen enz., maar alleen te gewagen van de wijze waarop dit feest door onze vaderen werd gevierd. Waarschijnlijk is het met het christendom in ons vaderland ingevoerd, zeker komt het in de oudste gedrukte en ongedrukte almanakken met een roode letter, ten bewijze van bijzondere heiligheid, voor en vindt men in de stedelijke rekeningen uit de XIV^de^ eeuw posten, waaruit blijkt dat de wijze waarop het toen gevierd werd, niet of weinig met de tegenwoordige verschilt. Hierin toch wordt reeds van "den dry coninx feeste," "den hoochtijt van drye coninxkens van oosten," van den "vroed coninc," gewag gemaakt. Deze "vroed coninc," ook wel "de prince Belsesar" genoemd, werd op den vroegen morgen van den 6 Januarij door de kloosterlingen gekozen, in praalgewaad door de stad gevoerd, en vervolgens aan het hoofd der tafel, in den reventer aangeregt, geplaatst, waaraan hij dan, op zijne kosten, de broeders, de geestelijkheid en de wet der stad, onthaalde.

Sommigen vermaakten preuven aan kloosters en andere gestichten om op dien dag te "bellechieren."

De "kyers" of "scoelners" ontvingen van de meesters "oirlof," en benoemden een "coninck", met welken zij de huizen afliepen om "coninxcegelt." Enkele steden schonken aan kloosters, ambtenaren, (stads officieren) priesters, kosters, den magistraat en aanzienlijke vreemdelingen, die zich binnen hare muren ophielden, het "coninckxbroot".

Dit brood plaatste men op het "noenmaal", soms reeds "by den onbite", de voorsnyder" gaf "elck syn snede", en hij, die in zijn deel de „coninckxbone" had, was koning. Ook wierp men het lot, wie koning zou zijn. Zulks geschiedde doorgaans met boonen, en hij die het hoogste lot had, was koning. Ook ging er een "busje" rond, en die "de heilige bone" of "die coninckxbone" trok, kreeg kroon en schepter. Soms bakte men drie stukken geld in den koek, en hij die in zijn gedeelte het "cruustic" d. i. het stuk waarop een kruis stond, vond, mogt regeren. Later bragt men den pot op tafel, wierp er dertien, soms meer boonen in en liet rondtrekken. Zulks geschiedde nog in de XVII[e] eeuw. "Men verhaalt" (schrijft de Holl. Mercurius 1662) dat de jonge prince van Oranje (Willem III) in den Hagezynde, op drie koniningen dach, in presentie van syne grootmoeder, de princesse douairiere van Orangiën, prins Willem, stadholder van Vrieslant, en meer andere illustre personagien, in het treeken den hooggemelden prince het lot van coning te syn is toeghekomen, waerop oock een heerlyeke donatie sou syn gevolgt."

In sommige steden vernieuwde men ook op driekoningen avond de wet door het lot. Zulks geschiedde onder anderen te Amersfoort. Omtrent 50 der deftigste burgers begaven zich naar het raadhuis "te loot". Zij vonden daar "sooveel kleyne klootgens ofte ballen, als daar persoenen (tegenwoordig) waeren, onder welke kloetgens waeren verborgen derthien ijsere teerlingen. "Zij, die de ballen met de teerlingen trokken, bleven bij elkander en verlieten het stadhuis niet, dan na uit de overigen, die zich na het trekken verwijderd hadden, een

nieuwe wet gekozen te hebben. Van onzen Jan Steen bestaat een meesterlijk uitgevoerd avondfeest van den heiligen driekoningen dag. De boonenkoek versiert den disch, is reeds opengesneden en nog in kleine overblijfselen aanwezig. Een der beleefde gasten biedt de boon der koningin aan, die aan de zijde des konings gezeten met een sierlijke kroon gekroond is. Reeds zijn twee der gasten opgestaan en wachten met groot verlangen naar het oogenblik dat de dans bij de vedel zal geopend worden.

Reeds in de XVe eeuw was er sprake van "konings kaersen", "vroede, gebenedyde, heylige kaerskens." De "keersenmaeckers" begaven zich ter misse en lieten na het eindigen van den dienst ze "natten", met wijwater besprengen, waarna zij ze verkochten. De kinderen plaatsten ze in den grond en sprongen er zingende overheen. Later vereerden de kaarsemakers ze aan hunne klanten, die ze even als de kinderen op kleine blakers of in den grond plaatsten om er overheen te springen, of wel in potaarde "tot devotie" voor de beelden der drie koningen. Velen bewaarden die kaarsjes en lieten ze gedurende hun doodsstrijd branden. Zij moesten drie in getal zijn: de middelste of grootste was zwart geverwd en heette het "moorke" of "melkert, een verbastering van Melchior, volgens de traditie koning van Kranganor, uit het geslacht der Brachmannen. Het kaarsjespringen gaf niet zeldzaam oorzaak tot brand en andere ongelukken, zoodat de stedelijke regeringen der XVIe, XVIIe en XVIIIe eeuw, b. v. te Amsterdam en te Dordrecht, het moesten verbieden. Meermalen verzochten ook de kerkeraden de regering ernstig en dringend om "die goddeloosheden en paepsche superstitiën, die tot schande der jonckheid waren," te verbieden en die er zich aan schuldig maakten te "achterhalen", en de regering deed zulks niet alleen bij klokgeklep, maar verbood, gelijk nog in 1661 te Dort, "de keersenmakers superistitueuse keersen te maken en uit te deelen". Terwijl de kinderen zich met het springen over de kaarsjes op straten en pleinen vermaakten en de bedrijvige huismoeder zich te huis met het bereiden van den koningskoek, waarop ook de naaste vrienden genoodigd waren, onledig hield, genoten meer gevor-

derden in jaren een ander vermaak. Zij kozen drie koningen, kleedden er twee van in het wit en een in het zwart, en besmeerden aangezigt en handen van den laatste met roet, gaven ieder een papieren ster met een brandende kaars er achter in de hand, en begeleidden dit driemanschap onder het zingen van eenige liederen langs de straten tot in de een of andere herberg, waar zij elkander op bier met suiker en oliekoeken onthaalden. Mauricius gewaagt nog in zijn "Heilig jubeljaar" (1700) van dit gebruik, en in eenige klep- en kerkelijke-acteboeken worden er nog later sporen van gevonden. Eenige dezer liederen zijn tot ons gekomen: zeer oud schijnt vooral dat, hetwelk op dien dag hier en daar nog wordt aangeheven door de drie koningen, die langs de straten omgaan. De middelste koning is, gelijk gewoonlijk, een moor. Hij draagt een stang waarop de star is geplaatst; hoog in de lucht zwiert zij, van binnen verlicht, terwijl iets lager aan dezelfde stang zich een met goud en groen rijkelijk versierd huis vertoont: het stelt het paleis van koning Herodes voor en is met een groot venster voorzien, waaraan Herodes zelf, zoodra het lied zulks vereischt, verschijnt. Aan de eene zijde van dit huis staan drie miniatuur koningen, nog in een prieeltje van groenend eiloof of taksis verborgen; aan de andere zijde is de stal, waarin het kind in de kribbe, Jozef en Maria zich vertoonen, alles aan dezelfde stang vastgehecht. Al deze personen zijn, hoe klein ook, beweegbaar, en komen, elk op zijn tijd, als op een klein tooneel te voorschijn. De drie koningen beginnen hun gezang dus:

"Wij komen getreden met onze starre;
"Lauwerier de Cransio.
"Wij zoeken den heer Jezus, wij hadden hem gaarne;
Lauwerier de knier.
"Zijn Karel konings-kinderen,
"Pater bonne Franselijn Jeremie.

Tot op dezen oogenblik zijn de figuren in rust, doch onder het zingen van

"Wij kwamen al voor Herodes zijn deur;
"Lauwerier de Cransio.

begeven zich de drie koninkjes uit het prieeltje tot voor het paleis van Herodes. De zangers vervolgen:

"Herodes de koning kwam zelver veur;
Lauwerier de knier enz.

Bij deze woorden opent zich het venster in het paleis, en Herodes met een rood bruin gezigt en een rosharige pruik (om zijn listigheid en boosheid aan te duiden), kijkt er uit, terwijl hij door steeds herhaalde buigingen van het hoofd de drie koningen schijnt te groeten, terwijl twee der zangers aanheffen:

"Herodes die sprak met een valsch hart;
"Lauwerier de Cransio.
"Hoe ziet er de jongste van dryën zoo zwart,
Lauwerier de knier."

Zij antwoorden hierop:

"Al is hij wat zwart, hij is wel bekend,
"Lauwerier de Cransio.
"Hij is de Koning uit het oriënt,
"Lauwerier de knier."

Onder het zingen:

"Wij kwamen den hoogen berg opgegaan,
"Lauwerier enz.
"Daar zag men de star zoo stille staan,
"Lauwerier enz."

wordt de star niet meer rondgedraaid, maar staat stil, tot zij het volgende vers aanheffen:

"O starre! je moet er zoo stille niet staan,
"Lauwerier enz.
"Je moet er met ons naar Bethlehem gaan,
"Lauwerier enz."

De star wordt nu sterker en sterker bewogen, en de kleine drie koningen begeven zich van Herodes naar de andere zijde, waar zich de stal bevindt, terwijl de jongelingen zingen:

"Te Bethlehem in die schoone stad,
"Lauwerier enz.
"Waar Maria met haar klein kindeke zat,
"Lauwerier enz."

Nu gaan de koninkjes in den stal om te aanbidden, en het lied eindigt met deze woorden:

"Hoe kleiner kind, hoe grooter God,
"Lauwerier enz."

Op verschillende schoolprenten, jongensspelen voorstellende uit de XVI^de^ eeuw, zijn de koningen steeds met kroonen, de middelste daarenboven met een ster op het hoofd, afgebeeld, met dit onderschrift:

"De star wijst aan Messias woning,
"De Wijzen hulden Zions Koning."

Niet weinig werd er in de XV^de^ en XVI^de^ eeuw op dezen dag door de steden, kapittels en aanzienlijken aan de behoeftigen en minder gegoeden uitgereikt. Zoo gaf de stad Dordrecht aan de kloosters "wijn tot hunnen hoochtijt van drie coninghen", en de kapittelheeren der groote kerk bier en brood "voor hun coninx avond." Uit Noordwijk, Noordwijkerhout en Voorhout trokken behoeftige jongelieden en meisjes met een linnen zak bekleed naar de abdij van Rijnsburg en ontvingen brood, schoeisel en andere weldaden van de abdis. In vele gods- en gasthuizen werd nog in den aanvang der XVIII^de^ eeuw op dien dag een buitengewone preuve gegeven of een duivekater gebakken. Zulk een duivekater ontving de oude Geertrui "alle drie koningen" van Fijtje Floris. "Ook buiten ons vaderland, b. v. in Normandië, werd op drie-koningen-dag een bijzondere koek gebakken, "de koek der koningen" geheeten, van welke een stuk ("la part de Dieu") voor de armen bestemd werd.

In de XIVe en XVe eeuw hadden de rederijkers op dezen dag de

gewoonte een wagenspel te vertoonen. Men plaatste dan op stadswagens eenige aangekleede en opgeschikte poppen, die b. v. de drie koningen, de twaalf apostelen, den reus Goliath enz., voorstelden. Een aantal voetgangers met brandende kaarsen en bloote voeten volgden dien stoet, en offerden de koningen goud, zilver en wierook. Ook werden er door de priesters zelve tooneelvoorstellingen, zoo in de kerk als op de markt, gegeven, of de "retrosijns" uitgenoodigd "om met het dry conings spul in hunne kerck te comen en te laten sien". Naderhand vervaardigden dezen "spelen van sinnen en sotte cluyten", om op dien dag, hetzij op de markt, hetzij in hunne vergaderplaatsen, te vertoonen. De eerste waren aan de Heilige Schrift en de legenden der Heiligen ontleend, en de tweede niet zelden een parodie er op. Na de hervorming bleven de rederijkers dien dag met spel en zang vieren, en er is nog menig stuk voorhanden, dat in de XVIIe en het begin der XVIIIe eeuw alsdan werd opgevoerd. Over de gebruiken van driekoningen-dag bij andere volken, gedoogt mijn bestek niet thans uit te wijden. Alleen wil ik de volgende plegtigheid, nog in de XVIIe eeuw in Engeland in zwang, niet onvermeld laten. De bisschop van Londen ging dan voor het altaar staan en hield den koning, die met den hertog van York achter hem geknield lag, een zilver vergulden schotel voor, waarop hij drie kleine beurzen, hem door den hertog van York overhandigd, legde. In de eerste was goud, in de tweede wierook, en in de derde myrrhe, ter gedachtenis van de geschenken, die de drie koningen aan het kindeke Jezus gegeven hadden.

Ook werd daar die dag kerkelijk gevierd en hadden er des avonds tooneelvertooningen plaats. Zoo teekende Samuel Pepijs in zijn "Diary" op den 6^den^ Januarij 1662 aan:

"To the Duke 's house, and there saw Twelf-Night acted well, though it be but a silly play, and not relating at all to the name or day."

HOOFDSTUK XXIV.

VASTENAVOND.

Toen de meerdere verlichting der natie en de kracht der openbare meening de engelsche kerk verpligtte, verscheidene roomsche kerkgebruiken te laten varen, schijnt zij van elke plegtigheid met groot leedwezen te hebben afgezien, en bladert men haar gewoon gebedeboek aandachtig door, dan zal men duidelijk bemerken hoe weinig er wezentlijk veranderd is. In de nederlandsche kerk had het tegenovergestelde plaats. Zij brak geheel met Rome, al wat naar roomsche gebruiken en plegtigheden zweemde werd afgeschaft, en zelfs poogde de geestelijkheid de laatste sporen er van, die nog onder het volk bestonden, te vernietigen, waartoe zij nu de strengheid der banbliksems, dan den scherpen geesel der satyre bezigde. Het gelukte häar niet volkomen: de adel bleef, ofschoon ook binnen de wanden zijner paleizen, zijn carneval, de burgers en de armen hunnen vastenavond vieren.

Ook de vastenavond is, gelijk zoo vele andere Christelijke feesten en plegtigheden, een teelt van heidenschen bodem en de plaatsvervanger der losbandige lupercalia, later onder den naam van spurcalia in Februario, door de concilen verboden. Het zou niet

moeijelijk zijn een reeks van getuigen op te roepen, tot bevestiging van hetgeen latere schrijvers over de verregaande brooddronkenheid en dartelheid, waarmede die avond gevierd werd, in het midden brengen. De meesten dezer zijn kerkleeraars, die soms, zoo als een geestig schrijver zich uitdrukte, "het volk door de ongeregtigheden te veroordeelen, nog dieper in de geheimenissen er van inwijdden." Eigentlijk was een gansche week aan de vreugde toegewijd. Van "pape vastelavont tot groote vastelavont" (inter duo carnisprivia, zeggen de middeleeuwsche schrijvers) was het geoorloofd "vreugde te hantieren", en zelfs de meestersknapen en gezellen der munt te Dordrecht mogten, 't geen hun anders op zware boete verboden was, in die week "met de teerlingen, de quaert spelen en cruysmunten." Onze graven en hertogen ontvingen dan speelgeld van hunne onderdanen, hun gevolg verscheen in nieuwe kleederen, en de burgemeesters in hunne kostbare met zilver doorwerkte kovels; men gaf elkander min of meer kostbare geschenken, en de steden rigtten maaltijden aan voor hunne magistraatspersonen; de ridders en burgers noodigden hunne wapenbroeders en bloedvrienden te gast. De groote vastelavond was de vrolijkste avond van het jaar; "het was of men dan alles wilde genieten voor men stierf;" "men achtte het niet, of de zwarte zondenlijst eenige artikelen min of meer bevatte, daar toch de absolutie volgde; "aan het slempen en zuipen en hoereeren en het plegen van alle dartelheden was geen einde;" ja "stelen, rooven en moorden was algemeen." Reeds in de XIVe eeuw wordt van mommerijen en vastenavond-spullen melding gemaakt; ook de rederijkers der XVe en XVIe eeuw hebben er vervaardigd, deels in het licht verschenen, deels nog in handschrift aanwezig. Nog in de XVIIe eeuw werden ze gerijmd en vertoond, doch niet overal; meest liep men dien avond vermomd over de straten, pleegde men vele ongeregeldheden en vereenigde men zich later aan een soms zeer kostbaren maaltijd. De maagd Lidewij van Schiedam hoorde, terwijl zij omstreeks het jaar 1400 krank te bed lag, "bezijden haar kamer veel men-

schen wildelycker spelen als dat gewoonlyck is." "De Nederlanders (schreef Guicciardijn) gaen somtijds over de ghemeyne schreve, als op hooghe feestdaghen, patroondaghen, oft daghen der heylighen, daer zy een naem na hebben, op vastelavonden, ende andere, ende bereyden groote banckctten, nooden magen ende vrienden, maecken veel overvloedichlyck goede ciere; want zij zijn naturelyck gheneycht tot vreucht, feeste ende blijtschap, noch en maecken gheen swaricheyt van te reysen vijf-en-twintich, dertich oft veertich mijlen, jae oock verder om ter feesten te wesen."

Hoe het in de XVIIe eeuw op vastenavond toeging, blijkt o. a. uit een nummer van den nieuwsbode van 1669. "De vastenavond-dagen (lezen wij aldaar), de vastenavond-dagen syn dit jaer te Weenen, Roomen en Parys met sooveel overdadigheyt toegebracht, dat daeruyt verscheyde dootslagen in Duytslant, hoerestukken in Italien en groote lichtveerdigheid in Vranckryck, als daghen van deese weerelt, syn gepleecht, welcks verhael wel een boeck alleen soude behoeven."

Toen koningin Christina zich in 1667 te Hamburg bevond, wijdde de Mercurius in het breede uit over de wijze, waarop zij den vastenavond aldaar vierde. Op haar bevel werd een koninklijke maaltijd aangeregt, waarop allerlei gevogelte en wildbraad op schotelen, die een man naauwelijks kon torschen, werden opgedischt. Hierop volgde een "werpspel van avonturen", en eindelijk een gemaskerde dans, de het betooverde paleis van Armida moest voorstellen.

"Te Parijs," las men in den Mercurius van Febr. 1675, "rechte men met den vastenavont-tijt veelerhande speelen aan, waerin den bisschop van Straatsburgh sich gemeenlijck liet vinden, en verre boven anderen uitstack, vermits hij op verscheijde kostelijcke banquetten, die hij had laten aenrichten, de grootste heeren en joffers deftigh onthaelde." "Met de de vastenavond-dagen (lezen wij in dien van 1676) geschieden te Roomen vele ongelucken, soo van moorden als anderssins. Verscheijde vermomde persoonen randen degeen aen, daer zij eenige vrok op hadden, en 't was dan vaek een

geluck voor haer, als sij met de huijt vol slagen daer afquamen."

In ons vaderland zorgde regering en kerkeraad wel dat er, uitgenomen de spelen der rederijkers, die ze niet konden verhinderen, geen vermommingen, of andere publieke vermakelijkheden plaats hadden; slechts aan het stadhouderlijk hof en bij enkele edelen werden er "maskers" binnen 's huis gegeven. De burgerstand vierde dien avond in de herbergen en in de woningen: in de laatste bakte men panne- en vooral eijerkoeken, in de eerste werd gedobbeld, gerijfeld en gedronken. "In de oude kluchtspelen vindt men sporen van beide.

In Brederode's "Moortje" zegt er een:

"Ick geloòft
"Hij moet de vastelavondt wel dapper hebben in syn hooft;"

en zong een ander:

"Geeft my een panck-koeck uyt de pan,
"De vastelavondt die komt an."

In de "Vastelavent vreught," ghespeelt 25 Febr. 1625 te Rijnsburg, vindt men walgelijke tooneelen vóór de schotel met pannekoecken en de pot met rijstenbrij op tafel kwam. In sommige plaatsen werden de panck-koecken, plaetkoecken genoemd; ook at men "geclove waafels en gecrolde steerten"; elders, b. v. te Dordrecht, werden bijzondere dansen uitgevoerd. Men vervaardigde vastenavond liederen, die de grenzen der betamelijkheid verre overschreden, en de "taveernen weergalmden van 't gevloek en getier." "De leeraren achtten dit feest "uyt der Heidenen smeerwinkel geleert" en bedreigden hen "die gedurigh in de smulkeukens t' huys lagen, en als een os geen melk of water, maar wijn en bier dronken, dat hun gebeuren kon 't geen de overste van 't heyrleger des konincks Jabins gebeurde van Jail, dat de duyvel hen een doodelicke nagel door het hooft zou boren; in de taveernen was de dood in de pot." "Hier siet men (dus liet zich een hunner hooren) op dien avond de helden om sware bieren ende wijn te suypen, ende krijgers om met volle roemers uyt te drincken, of daer prijs mede waere te winnen geweest." In de meeste ascetische werken en predicatiën van dien

tijd treft men hevige uitvallen tegen den vastenavond aan, en Borstius schreef in zijne bekende predicatie over 't lange hair, "dat vloecken en sweeren, sabbathschenden ende dobbelen, vastelavonden en kermissen de gewoonte was van 't geheele land;" die gewoonte noemt hij een "voorvechter des satans en een konstigh vogelvanger van de hel, die de werelt-kinderen verleyt, ghelijck de sirenen de schippers op een klip of droogte brengen door haer soet gequeel." "Als de quade ghewoonte (dus vervolgt hij) slechts een wenck geeft, en op de fluyte speelt, soo sijn alle lichtveerdigen gereedt te danssen en passen daer op als de quartel op het beentje: en soo is de quade gewoonte niet beter als een trompetter of trommelslager van den oversten der duyvelen om veel sielen onder syn gebiedt te brenghen."

Zoo spraken en schreven vele predikanten van dien tijd; zelfs gaf Udemans een afzonderlijk geschrift tegen de viering van den vastenavond in het licht; Scriverius wijdde der vastenavond-vreugd een zijner latijnsche zangen.

HOOFDSTUK XXV.

HET THEESALET.

Wanneer wij de voortbrengselen onzer vaderlandsche schilderkunst beschouwen of de portefeuilles met vaderlandsche portretten doorbladeren, dan treft ons gewis het verschil tusschen het voorkomen van het voormalig en tegenwoordig geslacht, en wij vragen onwillekeurig: van waar dit verschil? Wat mag toch wel de reden zijn dat in het algemeen onze oudvaders en oudmoeders er zoo veel sterker en krachtiger uitzagen dan hunne naneven? Er is meer dan eene reden; doch een van deze is gewis, dat zij gezonder dranken gebruikten. Warme en zenuwverslappende dranken, die wij drie-, vier-vijfmaal daags genieten, kenden zij niet. Geen koffij, thee en chocolaad, maar hartig, krachtig, voedend, versterkend bier of een dronk sterke meede werd bij 't ontbijt, 't noenmaal en 't stik op tafel gebragt; en die niet rijkelijk, of in het geheel niet met aardsche goederen bedeeld was, vergenoegde zich met "dun of scharp bier," en alleen op zon- en feestdagen werd er een pot hamburger, dortsch, delftsch of bredaasch getapt. Op de inventarissen in de eerste helft der XVIIe eeuw

en vroeger is slechts sprake van "kannen, kannekens, tuiten, tuitkannekens, flappen, flapkannekens, pottekens, kroesen, pimpels;" eerst in het laatst dier eeuw leest men van thee-, vinke-, saffraanpotten, geribte en ongeribte, groote, kleine, vierkante, ovale, ronde, lange koppen; van koppen met en zonder deksels, gekarrelde en ongekarrelde, gemerkte en ongemerkte koppen en koppetassen, bakjes en confituurschaaltjes, en van al wat er tot een deftig theeservies behoorde. Wij zullen later over de waarde en het gebruik dier voorwerpen handelen, doch moeten, voor wij den lezer, vooral de lezeres, in het theesalet dier dagen introduceeren, iets over de herkomst, de invoering en de literatuur van de thee in het midden brengen.

Alle geleerden, die wij konden raadplegen, stemmen er in overeen, dat China het vaderland van de thee is, doch zijn het op verre niet eens over den tijd, waarin men haar aldaar begon te gebruiken. Sommigen beweerden dat zulks in het laatst der XVIe eeuw nog niet geschiedde, wijl de reizigers die China bezochten van den drank niet gewaagden en de Chinezen zelve geen oud schrijfkarakter voor de thee hadden; anderen daarentegen meenden dat deze sedert onheugelijke jaren thee hebben gedronken. De Chinezen zelve verhalen dat een hunner heiligen, met name Darma, omtrent 500 jaren vóór Christus, uit het westen naar China kwam, om er zich in de zedekunde en godgeleerdheid te oefenen. Zijne groote ingetogenheid, matigheid en zelfbeheersching boezemden eerbied in. Immer was hij in diepe overpeinzing en bespiegelingen verzonken, trachtte zich met het hoogste goed in het innigste rapport te stellen, zich er mede te identificeeren. Dag en nacht hield hij zich met het zoeken naar dat hoogste goed bezig; ja hij legde zelfs de gelofte af niet meer te zullen slapen voor hij het had gevonden. Doch eens verraste de slaap den door waken en vasten afgematten dweeper; met schrik ontwaakte hij, sneed zijne oogleden af, en wierp ze met verontwaardiging van zich.

Den volgenden dag keerde hij naar die plaats terug, en ziet, daar waren twee schoone theeboomen uit zijne oogleden voortgesproten. Terstond plukt

hij eenige bladen, nuttigt ze, voelt zich verkwikt, en sedert gevoelde hij zich meer dan ooit gestemd om zich aan zijne bespiegelingen en mijmeringen over te geven. Uit deze sage (merkt dr. Stort op,) blijkt ten minste dat in China de thee lang in gebruik en in hooge achting is geweest, dat zij voor sommige oogziekten dienstig en van groote kracht tegen loomheid en slaperigheid is. Ook meldt het oude verhaal dat de Japanners, die in 1505 paus Gregorius bezochten, thee dronken.

Het waren de oude reis- en landbeschrijvers, en vooral de Jesuïten, die voor drie eeuwen in China het Christendom trachtten in te voeren, welke de thee voor het eerst in Europa bekend maakten, hoogelijk prezen en hare deugden breed uitmaten; doch volgens eenstemmig getuigenis van alle volkeren, waren het de Hollanders, die er het eerst handel in dreven. Men wil dat zij op hunne tweede reis naar China een grooten voorraad gedroogde salie met zich voerden, dit inlandsch product buitengewone eigenschappen en krachten toeschreven, en tegen thee verruilden.

In den aanvang der XVII[e] eeuw kenden wij de thee echter slechts uit de reizen van Linschoten en de werken van Bontius. Beverwijck, die op de hoogte der botanische wetenschap stond, maakte er in zijn werken, tusschen 1630 en 1640 opgesteld, geen melding van, en eerst tegen het midden dier eeuw kwam zij in de apotheek, schreven sommige geneesheeren haar tegen verschillende kwalen, vooral tegen kramp en koorts voor, en prezen haar aftreksel aan als een gezonden en verfrisschenden morgendrank. Zij vond vooral een groot voorstander in den bekenden philosoof Johannes Baptista van Helmont. Deze hield het aderlaten voor zonde, wijl God verboden had menschenbloed te vergieten, en zijne leerlingen schreven hunne zieken zelfs geen purgeermiddelen meer voor, wijl deze het bloed verminderen. "Wat purgatie of aderlaten uitwerkt, (zeiden zij) werkt ook de thee uit." "Deze drank verdunt het bloed, bevordert het zweeten en de afscheiding der vochten, ontbindt de scherpe, zoute sappen en de steenachtige verhardingen, opent

de verstoppingen van alle ingewanden, helpt de spijs verteren, geneest de scorbut, heelt jicht en podegra, verkoelt de hitte in alle ziekten en is een zeker middel tegen de koorts."

De vermaarde amsterdamsche arts Nicolaas Tulp verzekerde, dat er geen kruid ter wereld was, bij welks gebruik men ouder wordt; dat het van de kramp bevrijdt en de kracht bezit om den mensch uit slaap te houden. Zoo dachten en schreven ook Blankaart, Bontekoe, le Bort, Sylvius, Antonius van der Hijde, van Duverden, Muis, Bidloo en andere beroemde geneesheeren van dien tijd. "Thee was een geestige drank, zoo als onze voorouders er geen hadden gekend, een secreet voor alle ziekten en krankheden, boven alles te achten wat de apotheek bevat." "Kruidthee was de parel der kruiden; men kon al de medicijnen wel wegschrappen uit de boeken en er alleen de thee voor in plaats stellen;" "thee was voor alles goed."

"Thee, ja thee, die moet men roemen,
"Ligchaams beste dokter noemen,
"Want die medicijnethee
"Komt ons alle daag ter snee.
"Thee maakt ons heel graag in 't eeten,
"Thee verkoelt en thee doet zweeten,
"Thee dat zuivert hals en mont,
"Thee lest ook den dorst terstont;
"Thee maakt nugter dronke gapers,
"Thee doet waaken logge slaapers,
"Thee maakt ons een vast gebit,
"Thee maakt zwarte tanden wit;
"Thee kan ook de buikloop stuiten,
"Thee doet man en vrouw wel fluiten,
"Thee is voor de scheurbuik goet,
"Daar ze 't slijm verteeren doet,
"Thee verdrijft de kwaade maagen,
"Thee kan ook kolijk verjaagen,

"Thee herstelt hoest, roos en gal,
"Thee staat voor de klieren pal;
"Thee ontsluit de spijs van binnen,
"Thee doet ons ook melk aanwinnen,
"Thee helpt hooft en herte pijn,
"Thee is druslings medecijn.
"Thee kan ook graveel afdrijven,
"Thee is goet voor die veel schrijven,
"Thee maakt jong dat ouwlijk is,
"Thee herstelt de koude pis,
"Thee verdrijft verwarde winden,
"Afgang zal men tijdig vinden,
"Thee verheldert ons gezigt,
"Daer 't verstant en al verligt.
"Komt dan, o! gij drooge zielen,
"Komt rondom de theepot knielen,
"Zwelgt er ongeregelt graag,
"Jaagt er thee door strot en maag."

Geen ijveriger leerling van dr. Helmont, geen grooter voorstander der thee dan dr. Cornelis Decker van Alkmaar, naar zijns vaders uithangbord, een koe voorstellende, Bontekoe genaamd, lijfmedicus van den keurvorst van Brandenburg op de aanzienlijke jaarwedde van 1052 Rhlr, in 1685 nog geen veertig jaren oud door een val van de trappen in 't keurvorstelijk slot te Berlijn, gestorven; een man door de voorstanders van het warme water, de Sangradoos hunner eeuw, "het wonder der aarde", "de grootste zonnezoon," der artsen vorst die al de warelt in artzenij verstomt maekte," genoemd, wiens schriften dr. Smids "als heilig eerde", van wiens dood, volgens dr. Sylvius, "heel Europa gewaagde," "met wien al de artzenij was neêrgestort," doch door de voorstanders van aderlaten en purgeren voor "een snorker, weetniet, lijfdooder, plattert, windblazer" gescholden. "Die thee" (schreef deze zoon van Aesculaap)

"reinige das Blut und das Leib besser als das mordhafte Aderlassen, das auszmerglende purgieren, das faule clystieren, das einschwelgen gantzen Kessel vol Aposematum, und anderer mützen Sachen; welche in der Apothek, als in einen todlichen Wafferhausz parat stehen" er in zijn berucht "Tractaat van het Exelenste Cruyt Thee" (waarvoor hij, volgens de traditie, van de O. I. Compagnie, die er veel thee door verkocht, een duchtige som verkreeg); "de thee verdrijft zware droomen, verligt de hersenen van zware dampen, verligt en geneest alle duizelingen en pijnen des hoofds, is zeer goed voor de waterzucht, verdroogt de vochtige catarren van het hoofd, verteert alle raauwe vochtigheid, neemt weg alle verstoptheid, maakt het gezigt klaar, zuivert de verbrande humeuren en hitte der lever, geneest alle gebreken der blazen, verzacht de grove milt, verdrijft overtollige slaap, verjaagt de dommigheid, maakt gaauw en wakker, courageert het harte, doet de vrees wijken, verdrijft alle pijnen der colijks, dat van winden zijn oorsprong heeft; is goed tegen de inwendige gebreken der lijfmoeder, versterkt alle inwendige deelen en verterende krachten, scherpt het vernuft, versterkt de memorie, verwakkert het verstand, purgeert zachtelijk de galle en lescht den dorst." — "Hoe veel thee wij drinken, zulx ons noyt qualyck bekomt; — een iegelyck soo veel thee mag drincken als hem belieft;" — "hoe dickmals dat ze op een dach oock genomen wordt, sy noyt iemand schade doet." Het minste gebruik bepaalde hij op 8 of 10 kopjes daags. Hij vond echter geen zwarigheid om aan te raden dat men 50 of 100 of 200 kopjes achtereen moest drinken, gelijk hij zelf op een voor- en namiddag deed, "waardoor zijne balsemieke sappen zoo verdroogden, dat zijne gewrichten schenen te rammelen als castagnetten, wanneer hij voor den wind naar iemand toekwam."

Doch niet alleen in ons vaderland, maar ook in den vreemde vond de thee ware verdedigers. Tot dezen behoorde in Frankrijk de kanselier Séguier, die haren lof uitbazuinde en bewerkte dat zij in de hooge kringen werd ingevoerd; Morisset, die bij gelegenheid zijner bevordering tot doctor in de geneeskunde (1648) openlijk de stelling

verdedigde, dat zij den geest opscherpt; de beroemde geneesheeren Petrus Petitus en Petrus Daniël Huet, die beiden in latijnsche verzen haren lof bezongen; de geneesheer Denis Joucquet, die haar een goddelijk kruid noemde; Joseph Pilton Tournefort, Pierre Magnol, Jacques Spon, de Blegny en een reeks van andere geleerde en beroemde mannen. In Duitschland schreef Feltman haar als geneesmiddel tegen de pest voor; oordeelde Weberus dat zij de maag versterkt, 't leven verlengt, kracht bezit ons hoofdsmerten te stillen, de in de hersenen opklimmende dampen te verdeelen, den onnoodigen slaap te verdrijven, zoo dat iemand een glas vol van dezen drank innemende vele nachten na elkander zonder eenige schade voor zijne gezondheid kon waken. "De hoogmogende en groote heeren (schreef de marburger hoogleeraar Waldschmid), die zich honderd duizend ponden zorg over den verwarden toestand van Europa op den hals halen, gelieven tot onderhoud van hunne gezondheid warm theewater te drinken. Drinkt thee, gij heeren staatkundigen, die het vaderland met raad en daad bestiert en behartigt! Drinkt thee, gij heeren geestelijken, die uw ligchaam met prediken afmat! Drinkt thee, gij geneesheeren, opdat in u niet waar worde, terwijl wij anderen dienen, verteren wij zelve en ijlen wij ten grave! Drinkt thee, gij heeren philosophen, dat u de tweede kenningen en spitsvindige onderscheidingen geen gevaarlijke wind- en opblazing veroorzaken! Drinkt thee, gij krijgsoversten, opdat gij vaardig zijt den onverwacht aanvallenden vijand dapper en kloekmoedig onder de oogen te zien! Drinkt thee, gij heeren studenten, more palatino, opdat u de bolworm niet in 't oor kruipe! Drinkt thee al die dorst lijdt! Een ieder die lust heeft drinke maar thee, opdat hij in zijn staat, volgens zijn beroep, zijn ambt wel moge verrigten! *Thea domûs militiaeque valetudinis custos!*"

Van de engelsche geleerden, die de thee groote krachten toeschreven en hoogen lof toezwaaiden, noemen wij alleen Thomas Short. Doch ook in Brittanje gelijk elders had zij hevige tegenstanders. Zoo schreef lord Bristol de zwakke en teêre gezondheid van lord Hervey,

zijn zoon, aan "die afschuwelijke en giftige plant", thee genoemd, toe. Dr. Duncan en dr. Lettrom schreven tegen haar, en nog lang duurde het eer men van de engelsche dames kon schrijven: "La tasse de thé, la soirée avec des petits gateaux, voilà un idéal du paradis pour les Anglaises." In 1661 was zij te Londen nog zeer zeldzaam, en Pepys verhaalt in zijn *Diary*, als een bijzonderheid, dat bij zijne te huis komst zijne vrouw bezig was met thee te zetten, een drank, volgens het zeggen van Mr. Pelling, den apotheker, goed voor hare verkoudheid en zinkingen. Ook in Duitschland had de thee krachtige tegenstanders, en onder dezen de jesuït Martinus Martinius, die beweerde "dat de Chinezen door de thee zoo uitgedroogd werden, dat ze kwalijk konden spuwen," en uitriep: "Weg met de thee, zendt ze terug naar de Garamenten en naar de Sauromaten!" een Franck, die de veronica in hare plaats wilde ingevoerd hebben; een Cohausen, die haar door het een of ander duitsch kruid wenschte vervangen te zien. Anderen verlangden "dat de geneesheeren geen uitlandsche geneesmiddelen meer mogten voorschrijven en dat de thee bij openlijk edikt verboden mogt worden." Menig arts wenschte zulks ook in Frankrijk en Nederland; want vond de thee in beide landen lofredenaars, zij vond er ook velen die haar met schimp en hoon bejegenden en den edelen drank "gort- en schotelwater, laf en walgelijk vocht" noemden.

In Frankrijk bragt Morissets dissertatie, waarin van de thee als van een panacée werd gesproken, de geheele medische faculteit in oproer. Zij sprak het banvonnis over haar uit en doemde haar ten vure. Zelfs de beroemde Guy Patin noemde haar "l'impertinente nouveauté du siècle." Negen jaren lang waagde het niemand den handschoen voor haar op te nemen; eindelijk trad Cressé op; vier uren lang verdedigde hij de thee in tegenwoordigheid eener aanzienlijke schare, waaronder men den maarschalk l'Hôpital, de rekestmeesters, voorzitters en raadsheeren van het parlement opmerkte. De faculteit gaf het den jeugdigen geneesheer gewonnen, en van dien stond af werd de thee niet slechts algemeen gedronken, maar zelfs als tabak gerookt.

Die overwinning was ook haar zegepraal in Nederland, sedert lang de slaaf van fransche zeden en gewoonten. Hoe ook enkelen nog bleven ijveren en het volk waarschuwen tegen het "bedriegelijck cruyt," "zijn kwade en verslappende qualiteiten," en tegen de "pisdokters": even als in Frankrijk en Engeland begon men haar te drinken en te spreken van "'t excellente cruydt thée, 't godje van China," „'t proefcruydt voor lekkere monden." Zij ging uit de apotheek naar de komenijs, en eindelijk werden er winkels geopend, waarin alleen het "cruydt thee" werd verkocht. Dat de apothekers toen thee, even als suiker, gember en specerijen verkochten, blijkt uit de oude kluchten. Hier leest men "ga naar d'apteek en haalt het nyewe cruyt," daarvan "cruydt thee in d'apteek te coop." In de "Echtscheiding van Saartje Jans" wordt melding gemaakt van "doctoren die in twee strijdende factien syn verdeeld, namelijk die er onder of er over speelen, kleine poeijertjes en geen groote plassen ordonneren, terwijl de galleensche wat gematigder zijn en de lui wat meer tijd geven zich tot sterven te prepareren." Toen later de theewinkels waren geopend, vertrouwden de vrouwen het koopen van thee niet toe aan hare dienstmaagden, evenmin als de mannen het koopen van tabak aan hunne dienaren overlieten. Zij gingen zelve winkelwaarts, lieten de verschillende theesoorten in de proefpotjes zetten, keurden ze, stelden er glory in "een fijne tong" te hebben en gaven van *f* 10 tot *f* 100 voor een pond.

Het juiste jaar, wanneer men in de hoogere standen te 's Hage de thee begon te drinken, is moeijelijk te bepalen. Zeker is het echter, dat zulks tusschen 1640 en 1650 moet zijn geschied, doch eer vroeger dan later. Tusschen 1660 en 1680 werd het bestendig gebruik er van eerst in de heeren-, later in de burgerhuizen algemeen. Men begon een kamer van het huis voor theesalet in te rigten; de burgers hadden hun theecomptoorke of dronken ze in het voorhuis, doch altijd waren de bijeenkomsten aan de straat.

Op Develstein was het theesalet "aan den torenhoek, ziende op den Devel of wel aan den landweg." In het kluchtspel "de Mei-avond" leest men:

"Hoe dat je met mekaer in 't voorhuys op een theetje,
"Of in 't salet daer naest en steeds door de glaesen siet,
"En ginnegaept of lacht met andermans verdriet,
"En oock bij 't gat ophaelt....."

In dit theesalet of theecomptoir stond het theebufet en de theetafel; overigens was het deftig gemeubeld en geheel ingerigt voor gasten te ontvangen. Op den "inventaris van Develstein" lezen wij:

"In thee camerke ofte saletie aan den Devel:
"Een groote vierçante sacredanen houte tafel ingeleid met ivoor.
"Twaelf stoelen met groen uyters fluwiel.
"Een hoeck theebuffet van costelijc hout.
"Een cristallijne spieghel van venetisch glaswerck lange.
"Een los behanck of tapiet van de jaergetiden.
"Schilderijen in ebbenhouten lijsten.
"12 japanse pullen groot van stuk, op 't buffet en onder den schoorsteen."

Andere inventarissen maken gewag van "proper ingelegde, chineesch verlakte, met zilver en perle d'amour ingelegde theetafels", ook van "vuurhouten en eiken tafels, tafels met kleppen."

Op de theetafel stond het porselein met goud of zilver beslagen, blaauw chineesch of gekleurd japansch theeservies van de wafeltjes, van de zes merken, van de lange lijsen, van den koekoek uit en den koekoek in het huisko, en allerlei soorten van rood en goud en blaauw en groen en rood en gekrispeld of ongekrispeld porselein.

Tot een compleet servies behoorden ook saffraan-, vinke of proef- en grootere theepotten, groote en kleine overdekte en niet overdekte koppen, koppetassen en schoteltjes, suikerdoozen, confituurbakjes met een goud vorkje.

De potten en potjes waren van verschillende vormen: men had zelfs dubbele trekpotten; aan de eene zijde werd het gefiltereerde vocht in, en aan de andere zijde uitgeschonken. Sommige potten hadden den vorm van bijenkorven, vogels met snavels; op andere stonden letters, spreuken en wapens geteekend; op het knopje van het deksel prijkten

haantjes, koekoeken of andere voorwerpen. Zeer kostbaar waren vooral de vierkante potten met zoogenoemd goudschilderwerk.

Was het aantal vormen der theepotten en hunne bakjes groot, niet minder die der koppen en koppetassen. Op de tentoonstelling te Delft waren vele, maar niet alle soorten vertegenwoordigd, in een groep van dertig verschillende porseleinen kopjes en schoteltjes. Op deze tentoonstelling kwam zoowel het eenvoudige kopje van keulsch aardewerk, waaruit de thee bij hare eerste invoering gedronken werd, als het chineesch opengewerkt theekopje voor.... Doch verplaatsen wij ons voor eenige oogenblikken in een theesalet uit dien tijd, zoo als wij het op het tooneel, op doek en in geschrift voorgesteld vinden.

Wij treden in gedachten het salet binnen, dat het uitzigt heeft op de straat. Het meublement is, naar stand en vermogen, min of meer kostbaar, doch altijd uiterst zindelijk. Natuurlijk, tapijten liggen er niet op den grond, maar wel "glimgladde" uiterst fijne matten; karpetten zijn nog onbekend; de muren zijn hagelwit gekalkt of bezet met gekleurde en beschilderde tegels, en doorgaans behangen met min of meer kostbare schilderijen; de stoelen van sacredaan hout hebben kussens van utrechtsch fluweel; de ronde tafel is van hetzelfde hout; aan weerskanten van den schoorsteen, wiens rand met chineesche snuisterijen bedekt is, staan twee met ebbenhout ingelegde kasten; tegenover den schoorsteen praalt de porseleinkast met hare broze schatten. Deze is de "afgod der vrouw", het voorwerp harer teederste zorgen. In geen deftig gezin wordt zij gemist, en zij versiert zoowel de nederige pastorij als het prachtige heerenhuis.

Toen Arnold Moonen gevraagd werd wat hij voor zijne uitgave der *Epistolae ad familiares* van Cicero begeerde, was zijn antwoord:

Mijnheer!

"Ik mij in geenen staet bevindende om iet voor mijnen arbeit te kunnen eischen, als diergelijken handel ongewoon, zal enelijk van

UEd. verzoeke te voldoen, de raet van die vrouwe volgen, die de Heer mij tot een hulpe gegeven heeft. Deze eischt van mij een nooteboomen kabinet met een stelsel in porselein, als zijn toebehooren, om daarop te setten, zoo als de vrinden kunnen goetvinden."

Ik weet niet dat de leeraren dier dagen eenige aanmerkingen maakten op het fraaije porselein, schoon het zeer duur was, en voor een servies alleen tot 300 dubbele ducatons betaald werd, maar wel op "kostelyck huisraet, kleederen, nieuwe snoffen en fatsoenen," die een predikantsvrouw niet kon dragen.

De gasten kwamen te twee, later te drie ure na den noen, werden met vele complimenten en buigingen ontvangen, die even stijf en statig werden beantwoord. Men droeg, tenzij het regende den vlieger, geen overkleed; dus kon men zich terstond op de gereedstaande stoelen en de voeten op de gloeijende stoven — want die werden zoowel des zomers als des winters gebezigd — plaatsen. Nu nam de gastvrouw eenige kleine porseleinen, keurig beschilderde, zilveren gedrevene of filegrainen theebusjes, met verschillende soorten van thee gevuld, schudde deze in de kleine porseleinen theepotjes met zilveren zeefjes uit, en vulde met de getrokken thee de kleine kopjes, opdat "de vrinden keuren mogten, welk soort ze begeerden." Nadat "het theetje in 't rond was gedronken en gekeurd", prefereerde de een deze, gene een andere soort; meestal echter liet men de keus aan de gastvrouw over. Nu nam ze, naarmate het getal der gasten was, een enkelen of dubbelden theepot, schudde er uit een grootere bus de gekozene thee in, en terwijl deze op het porseleinen stoofje trok, deed zij de saffraan in een klein rood potje, en bood vervolgens de thee met saffraan gemengd in een grootere, met een deksel voorziene kop, opdat de geur niet mogt vervliegen, de vrienden aan. Natuurlijk werd de thee uit de suikerpot gezoet, doch melk werd niet gebruikt. Eerst in 1680 verscheen deze op het porseleinen of nooteboomen houten theeblad, in navolging der Franschen, die de uitvinding van melk in de thee te gebruiken, aan de markiezin de la Sablière verschuldigd waren. In het

voorjaar werd de saffraan soms door kleine perziken-blaadjes vervangen. Het gesprek liep nu over de thee. Geurden de gasten op, dan was zij goed, "een lekker theetje," "een costelijc setsel," "een geurig orientaaltje," "de gastvrouw had er eer af." Men noemde deze "opgeuringen" "haegsche theecomplimenten." Het opgeuren was toen evenmin als het voortbrengen van andere geluiden onfatsoenlijk; integendeel, verhief zich een der gasten tot dat einde even van haar stoel, men haastte zich haar "bon proufaes", "God zegen" toe te roepen; alleen vorderde de beleefdheid dat de vriendin, die aan deze behoefte wilde voldoen, zulks aankondigde door "met je permissie," "permitteer." Soms verwijderde zij zich even om, zoo als zij zeide, "een theebriefje te bestellen." Natuurlijk werd de thee niet uit het kopje, maar uit het bakje of schoteltje gedronken, en onder het gebruik werden drooge confituren rondgediend en met een goud vorkje op de kleine vier- en achtkantige ronde of langwerpige schoteltjes gelegd. Mindere klassen gebruikten, in plaats der kostbare fransche confituren, theekoek, theelettertjes of wel stukjes marsepain.

"Die had twee theelettertjes en een vingerhoed vol meuzekeuteltjes," lezen wij in het kluchtspel "de Mei-avond"; en in de "Valsche Diamant" wordt van "mooije, gladde suiker en marsepain van twee sesjes" melding gemaakt. In later tijd bood men ook ulevellen en hopjes aan. De eerste, hetzij dan naar de uilevellen, hetzij naar 't italiaansche ulivella genaamd, waren van de fijnste suiker en met een olijfje er in. De suiker is gebleven, maar het olijfje door een citroenschilletje vervangen, en de voormalige ulevel nog onder den naam van dominés klontje bekend. In 't algemeen werd het delicaatste en fijnste wat winkel, keuken en kelder bezat, steeds voor den leeraar bestemd; de fijnste wijn, de geurigste thee, de beste tabak (domineespijpje) werd voor hem bewaard ..... Doch keeren wij naar het theesalet terug.

Na een tien, — of twintig, — sommigen gewagen van veertig, ja een vijftigtal kopjes ingeslurpt, en een genoegzame hoeveelheid confituren of banket er bij genuttigd te hebben, verscheen de brandewijn-

kom met rozijnen, "het zoogenaamde afzakkertje," en begon men den gesuikerden brandewijn te lepperen. "En toen kwam de waert en braght de afzakkers binnen en de wijfjes begonnen vrolijk te worden;" "een brandewijntje verdrijft de vapeuren;" "een theetje mondt wel, maar het afzakkertje meer"; — "een glaasje sampa kroont het werk."

"Hier heb ick (zong Starter) brandewijn met suycker en muscaet,
"Cupido! dat 's een dranck die zich wel drincken laet.
"De brandewijn is warm, die gloeit in onze borst."

Aanzienlijken schonken, volgens den "verloren Diamantring," soms rijnwijn:

"Ook sal men rinsewijn ontbieden;
"Want dat is thans bij rijke lieden
"De meeste mode, en 't banket
"Wordt naer een theetje opgeset."

Dit banket, theebanket, bestond uit marsepein, wafels, beschuit, koek of krakelingen.

Werden de vrouwtjes onder het genot van den brandewijn of den rijnwijn vrolijk, dan begon men te klinken.

"Wij sweeren u met glasen
"Ghevuld met rijnsche tijd,
"Die wij graegh alle daeghen,
"Utblasen,
"Dat ghij ons welkom sijt."

Soms dronk men na de thee een "sekje, vervolgens een anijsje en eindelijk een zuiver brandewijntje."

Later kwam bij den brandewijn en het banket de pijp. Vrouwen rookten zoowel als mannen, en niet alleen vrouwen van den geringeren stand, maar ook van den deftigen. In "het Bedorven huishouden" zitten de vrouwen met elkander "te snappen onder een pijpje tabak en een glaasje sjampa." Saint Simon schrijft in zijne Mémoires:

"Monseigneur passa tard dans le salon, et se retirant chez lui, il

monta chez les princesses et les trouva qui fumaient avec des pipes, qu'elles avoient envoyé chercher au corps de garde."

Deze theesaletten waren soms zeer kostbaar en gaven, vooral toen zij ook door den burgerstand werden gehouden, aanleiding tot grove misbruiken. "De huishoudens raekten in de war, want de man van 't comptoir komende, geen wijf of spinnewiel vindende, gingh naer de taverne." — "Niet minder raekte men door porselein en thee als door tulpen en acties in lij." — "Honderden begonnen in te teeren en menig burgerman raekte in de vaert." — "De smaek van de thee raekte yder bekent." — "In Holland moesten alle heeren en juffrouwen dagelijks een of tweemael daegs hun theetje hebben." — "Ook de gemeene man kon haar niet ontbeeren, ofschoon hij er zoo uitzag dat de vreemde figuren, die hij met oogen en mond maakte, genoegzaam uitwezen dat dit kruid niet voor hem in de wereld was gekomen, en dat de thee zich scheen te belgen, dat ze van zulke lompe schepsels gedronken werd." — "Thee kwam nooit ten onpas, hetzij nuchteren, voor of na den noen, des avonds, of wanneer ook, gebruikt." — "Zij was nooit kwaad, altijd goed, des zomers dienstig om te verkoelen, des winters om te verwarmen." — "Thee is een groote bevordering der gezondheid." — "Enkele ouwerwetsche burgers konden het met de thee niet kroppen;" "wilden zij tabackigh water drinken, zoo behoefde daertoe soo een grooten omslag niet gemaekt te worden." — "Theedrinken (was) een dertelheid, tijd en geldkwisting, die nooit met zoo vele andere vremdigheden in het land moest zijn gekomen." — "Theedrinken was goddeloos, nutteloos, de thee onwaard dat ze uit verre landen gebragt werd en dat de gekken er zoo veel voor uitgaven." — "Zij hielden het met de meepot; want thee droogt 't menschenlijf uit en maakt rimpelig en oud, wat of anderen er van zeggen mogten dat ze lang doet leven." Terwijl de geneesheeren streden over het nut of onnut van het cruydt thee en elkander in geleerde werken de hevigste scheldwoorden naar het hoofd wierpen, bezongen latijnsche en nederlandsche dichters haren lof of "hare schadelijkheid en ramp-

spoedigheid." Sommigen stelden de porselein- en theemanie in kluchtspelen ten toon, zoo als in de "Belagchelijke Jonkers," „de Theesieke Juffers," "de Verloren Diamantring of de Ontmaskerde Theedrinkers," "het Theegezelschap gehouden tusschen eenige juffers", of vermeldden "de aardige voorvallen, die zich te Amsterdam, Rotterdam, den Haag, Utrecht en elders op de koffij- en theegezelschappen, zoo onder gehuwden als ongehuwden, hadden toegedragen, met al de debauches en ongeregeldheden, die onder het nuttigen dezer laffe dranken gepleegd werden"; of berekenden de "jaarlijksche schade, die door porselein en al de verdere poppenkraam, daartoe behoorende, werd veroorzaakt."

Anderen schreven theepraatjes over allerlei onderwerpen, vooral over de politiek en de kerk. Men gaf de jeugd prenten in handen, waarop nieuwmodische theesaletten, ja zelfs "de Verloren Zoon, het ouderlijke huis, na het gebruik van een kopje thee, verlatende, op een paard, met een glas canari-sek in de hand, afscheid nemende, zijn geld met het à la bassettespel doorbrengende en in het ouderlijk huis met oomes en meutjes aan een deftigen maaltijd zittende", voorgesteld was.

De invoering der thee bragt een groote omwenteling in de huishoudens te weeg, gaf de eerste aanleiding tot uithuizigheid en was oorzaak dat de zucht naar het leven boven stand en vermogen zich bij den burger ontwikkelde, dat huisgezinnen te gronde gingen, dat er een heirleger van kwalen ontstond die vroeger onbekend waren. "De vrouw gingh van huis als een pauwin en liet de menage aan den maert;" "de man 't wijf van hone en 't spinnewiel leeg vindende, droop af naer de tabagies"; "de theedorst nam wonderlijck toe en verswelghde de ducatons"; "de carolussen vlugten uit 't comptoir in de theebaecken;" "de thee is een pestilentie voor de borst en 't lijf," "een desperatie voor 't vrouwvolck," "een ondergang van 't lant." Zóó klaagden sommige onzer vaderen; van diergelijke woorden weergalmden niet zelden de schouwburgen.

De thee werd echter niet aan de ontbijttafel gedronken; daartoe

was de koffij bestemd, die aan het einde der XVIIe eeuw aan het hof in gebruik was.

Belangrijke schriften over de thee levert de XVIIe eeuw niet op. Indien men hetgeen hier en daar in medische en botanische werken er over verspreid is; een enkele verhandeling, waarin, na een naauwkeurig onderzoek, gevestigd op de genees- en heelkunde, de ware werking van dat kruid wordt aangewezen; de mededeelingen van de Vries en Nieuwhoff over den theeboom, en eenige onbeduidende traktaten uitzondert, is er niets dat de vermelding verdient. De theehandel werd bij uitsluiting door de O.-I. Compagnie, daar zij onder haar octrooi begrepen was, gedreven; zijne uitgebreidheid was zeer beperkt, wijl het grootste gedeelte van den aanvoer voor eigene consumtie moest worden bestemd; want de engelsche, zweedsche en deensche compagniën waren, behalve hare voorziening in eigen behoeften, overal onze mededingsters op de weinige markten, waarop dit blad eenigen aftrek vond. Later, toen de Amerikanen ook dit vaarwater met hunne menigte kielen bedekten, en soms hieraan een voordeeligen ruilhandel leerden verbinden, werd het uitheemsch vertier bijna niet noemenswaardig meer.

HOOFDSTUK XXVI.

HET SNUIVEN.

Men houdt het er algemeen voor dat de Spanjaarden de overige Europeanen zijn voorgegaan in het snuiven. Wanneer zij echter het eerst gebruik van den tabak begonnen te maken is even onbekend als wie de eerste tabaquèra heeft vervaardigd. Zeker is het dat de spaansche geestelijken in de eerste helft der XVIIe eeuw hartstogtelijke snuivers waren, zoodat zij zelfs bij het vieren der mis zich er niet van konden onthouden, 't geen paus Urbanus VIII noodzaakte den ban over een iegelijk uit te spreken, die in de kerk snoof. Of deze bedreiging hunne snuifwoede matigde, is mij niet gebleken. Wij weten alleen dat er in de XVIIe en XVIIIe eeuw in Spanje belangrijke sommen aan de tabaco de polvo besteed werden, de spaansche snuif voor de kostbaarste gehouden en met twee dukaten het pond betaald werd. Slechts de namen van weinige spaansche schrijvers over de snuif zijn tot ons gekomen: eershalven vermelden wij dien van den dichter Thomas Alvarez.

In Frankrijk was de eeuw van Lodewijk XIV ook die, waarin het tabakrooken en snuiven eerst aan het hof en vervolgens onder de lagere standen in gebruik kwam.

"La perruque dans ce temps ci, (zong men in het laatst der XVII[e] eeuw)
"Qu'on ôte dès qu'elle incommode,
"Et le tabac que Dieu merci
"Est devenu fort à la mode,
"Font qu'ils se montrent sans cheveux
"Et barbouillés jusques aux yeux."

De tabatière was een der onmisbaarste en kostbaarste voorwerpen van het toilet. Geene vrouw van aanzien ontmoette men zonder haar: zij liet zich, gelijk vroeger met een valk en later met een papegaai, bloem, bologneesch hondje, mop, waajer, vederbosch of spiegel voor den buik, met de tabatière in de hand, afbeelden. Het wèl hanteren der doos en het bevallig aanbieden van een snuifje, achtte men een gewigtig punt der educatie, en men berekende niet zelden het fatsoen van den man en van de vrouw naar de wijze, waarop men met dat speeltuig omging. Het was een aangenaam compliment in den mond der schoonen van die dagen: "nimmer zag ik iemand beter met de snuiftabaksdoos omgaan dan u;" ja men gaf zelfs "Voorschriften der edele handeling van de snuiftabaksdoos" in het licht.

"Vat (dus luiden zij naar eene oude overzetting) de doos met de regterhand.
"Breng de doos over in de linkerhand.
"Sluit de doos.
"Open de doos.
"Bied de doos aan 't bijzijnd gezelschap.
"Haal de doos weer naar u.
"Houd de doos open.
"Verzamel den snuiftabak in de doos en sla tegen de zijde van de doos.
"Nijp den snuiftabak zeer beknopt met de regterhand.
"Houd de snuiftabak een wijltje tusschen de vingeren, eer dat gij hem aan den neus brengt.
"Breng den tabak aan den neus.

"Snuif behoorlijk met beide de neusgaten, zonder grimassen.

"Nies, kuch, rogchel.

"Sluit de doos."

Ouder nog is het volgende voorschrift "tot eene loffelijke en hoofsche manier van snuiven":

"Buig met staatsie.
"Twee voet achteruit in spatie,
"Weêr vooruit met gratie.
"Buig nu zonder blamatie,
"Naar de manier der Fransche natie,
"Haal uit uw zakcamisool,
"Als of gij het deed op het parool,
"Dat u geleerd werd in de fransche school,
"Uw snuifdoos klein, groot of mignool,
"Klop er op met manieren,
"Snuif met edeler swieren,
"Open hem gezwind,
"Bied hem aan uw vrind."

Inderdaad, indien het waar is dat er drie geslachten moeten voorbijgaan alleen om zich met den manteau de cour, den 1 Januarij in de Tuilleriën te vertoonen, dan moet er niet minder tijd zijn gevorderd om naar den eisch een snuifje te kunnen aanbieden.

Wij lezen van "graticuse snuifjes," "soete snuifjes, die het aangezicht verwen," "snuifjes à la mode de France." Weldra was er geen stand, geen kunne, die niet snoof. Geestelijken, raadslieden, officieren en soldaten droegen snuifdoozen van allerlei vormen en grootte in den zak. "O quel mérite (riep Gerhard uit) à sçavoir remplacer par d'amples sillons de tabac d'Espagne la moustache que la nature prudente leur a refusée." Molière was een der eersten, die in zijne comédies deze dwaasheid zijner eeuw aan de bespotting van het publiek prijs gaf.

"Quoique puisse dire (hooren wij Sganarelle in het "Festin de Pierre van Molière zeggen) Aristote et toute la philosophie, il n'est rien

d'égal au tabac. C'est la passion des honnêtes gens, et qui vit sans tabac n'est plus digne de vivre; non seulement il réjouit et purge les cerveaux humains, mais encore il instruit les âmes à la vertu et les apprend avec lui à demeurer honnête homme. Ne voyez vous pas bien, dès qu'on en prend, de quelle manière obligeante on en use avec le monde et comme on est ravi d'en donner à droit et à gauche, partout où l'on se trouve? On n'attend pas même qu'on en demande, et l'on court au devant du souhait des gens. Encore il est vray que le tabac inspire des sentimens d'honneur et de vertu à tout ceux qui en prennent."

Onder Lodewijk XIV bleef de tabatière haren rang onder de kleinodiën der beschaafde wereld handhaven. Beroemde schilders en beeldhouwers besteedden er al hun tijd aan. Nog heden vindt men ze als juweeltjes op de étagères: vooral verdienen de vierkante, soms zonderling gevormde doosjes, waarop een herderinnetje met een schaapje aan een lintje in de eene, en een klein allerliefst doosje met een wolfje er op, in de andere hand, zijn afgebeeld, onze aandacht. Soms waren er voorstellingen op afgemaald uit burgerlijke en militaire tafereeltjes, doch meestal uit het herdersleven aan Theocritus, Virgilius of aan de poëzij van Florian en Deshoulières ontleend. Rijk is vooral ook deze eeuw aan geschriften over de snuif, die, ofschoon zij even als de tabak hare vrienden en vijanden had, ook vele beroemde dichters en lofredenaars vond.

Zelfs gaf zij stoffe tot romans, blijkens Thorillon's "Histoire merveillieuse de la plus merveillieuse prise de tabac." Ook komt den Franschen de eer toe de geurigste snuifsoorten, gelijk die à la marquise, à la pompadour, en die ontzachelijke zwaar vergulde doozen van papier mâché, waaruit men rappé snoof, uitgevonden te hebben. Men nam de rappé ook uit eenigzins bolronde, met een buis door een stop hermetisch geslotene doozen. De aanbieder verzocht om de hand van den snuiver; deze kneep de vingeren zamen, en nu stootte de vriendelijke gever eene kleine dosis op de bovenzijde van des aannemers

hand, die haar aan den neus bragt en oogenblikkelijk al den wellust genoot, welke het edel kruid zijnen ingewijden schenkt. Sommigen hielden er een raspje, een karotje en een bijdoos op na, om versche rappé te hebben. De dames gaven echter doorgaans de voorkeur aan eene prise d'Espagne, uit die lieve, kleine porseleinen tabatières met charmante deviesen (b. v. mixtus odore decor, schoonheid vermengd met reuk), die nog als rariteiten in sommige kabinetten bewaard worden. Naarmate het rooken afnam, nam het snuiven toe. Alle koningen van Frankrijk, van Lodewijk XIV af, snoven, en keizer Napoleon I muntte ook als snuiver uit.

Er is geen onderscheid tusschen de geschiedenis der snuif in Frankrijk en in de overige landen van Europa. Overal snoof men op dezelfde wijze en gebruikte dezelfde soort van snuiftabak. En geen wonder; de "snuifkunst" werd door de Franschen aan alle volkeren geleerd, en zoowel hunne snuifdoozen als de wijze "waarop zij snoven," algemeen aangenomen: "de Fransche mode zwaaide overal haren schepter, en hare wetten werden overal geëerbiedigd." Ook in Holland waren zij sedert den aanvang der XVIIe eeuw van kracht. "Wat gij doet," sprak een christelijke Cato uit die eeuw, "doet gij op zijn françois; zelfs de snof-tabacksdoozen en de quylpotten zijn van onze naburen, onze formele vijanden."

Gelukkig bande de snuif den tabak uit keuken en achterkamer. In navolging der aanzienlijken begonnen de burgervrouwen te snuiven, en welhaast werd het zóó algemeen, dat in het laatst der XVIIe en vooral in den aanvang der XVIIIe eeuw het een zeldzaamheid was iemand zonder snuif-tabacx-doosje te ontmoeten. Soms zag men den bedelaar zonder bonkesje, maar nimmer zonder snuifdoos. "Snuif kon men evenmin als spijs en drank ontberen," en hij werd zonderling genoemd, wiens hals- en snuifdoek niet als met saffraanpoeder bestrooid waren. Dit geweldige snuiven veroorzaakte een neusziekte ("pica nasi," volgens dr. Schutte's overzetting "hijgende zucht van den lustenden neus"), waarover de geleerde Johan Henrik Cohausen eene "dissertatio

27

satyrica physico-medico-moralis schreef. "'t Ware te wenschen, schreef Henr. Joseph Graspar, een paar jaar na de uitgaaf van dit werkje (1719), dat een bekwaam man ons daar eene deugdzame vertaling ten nutte van 't gemeenebest van wilde geven. Ik ben verzekerd dat voornamelijk het vrouwvolk, die het snuiven het nadeeligst is, ziende de kwade gevolgen, die er uit spruiten, zoo sterk hare snuifdoozen zouden verachten, als zij ze nu troetelen." Cohausen's werk werd hevig aangevallen; die aanvallen bestreed hij in een hekelschrift, dat hij *Raptus Eestaticus in montem Parnassum* noemde. Het was ook dezelfde Cohausen, die, in plaats der spaansche snuif, een hoofdsterkend en zuiverend nies- of neuspoeder voorschreef, waarover men bl. 74 van zijn "Neo-Thea of Nieuwe Theetafel" kan lezen.

Herhaalde klagten werden er in de XVIIe en XVIIIe eeuw over het misbruik der snuif aangeheven, en even als op den tabak, op haar pasquillen gemaakt. Onder deze zijn er die in plano gedrukt werden, andere die in liedeboekjes verspreid zijn. Tot de eerste behooren: "Het snuffende en suffende gezelschap;" "De snuffende gezellen;" "Wraak over 't grasseren der snufneuzen;" "Snuffend Aagje." Anderen bezongen de snuif als "een neus- en hersenzuiverend medicijn" en prezen haar den geleerden aan; roemden hare "uitstekende, ja goddelijke deugden." "Die geen tabak kon drinken (wilde hij het leven genieten), moest hem opsnuffen." "'t Is een remedy voor allerley qualen, voor pijnen, ontsteeckingen, vochtige humeuren," "een perfect medicament voor alle pestziekten." "Men snufte de ziekte uit het lijf." "Snuf verdreef het verdriet;" "een druifje volgt een snuifje." Er verschenen "Geheimen der tabak- en snuifpoeders," later eene overzetting van "l'Art de fumer et de priser sans déplaire aux belles." Enoch Krook gaf 1697 een kluchtspel: "De buitensporige Tabaksnuivers of het Huwelijk door Snuiftabak" in het licht. Talrijker en langer werden allengskens de lijsten der verschillende snuifsoorten, — onder welke vooral de vigot- en prins-Eugenius-snuif, van een ducaat het pond, uitmuntten — en de kleine en fraai beschilderde tabatières uit de dagen van

madame de Deshoulières, werden door groote ronde rappédoozen vervangen. Kwam er soms eenige verflaauwing in de snuiflust, het voorbeeld van Frederik den Groote en de prachtige gouden snuifdoozen, ook aan nederlandsche diplomaten vereerd, wakkerden haar weder aan.

Onder de dichters, die snuif bezongen, behoort de zoon van den bekenden schilder en dichter Karel van Mander, hofschilder van Frederik II, koning van Denemarken. Zijn lofdicht op haar is echter zeer zeldzaam, minder de nederduitsche overzetting van dr. Triller's "Klaechdicht over het misbruik van de snuif," dat dus eindigt:

"O Epidemisch neus-koorts, zeg,
"Wanneer gaat uwen dwang eens weg?
"Wanneer gaat al uw roem voorbij
"En worden al uw kranken vrij?
"Gij, o verachtlijk neus-klisteer,
"Hoe lang speelt gij hier nog voor Heer?"

Veroorloofde mijn bestek mij verder dan den aanvang der XVII[de] eeuw te gaan, zoo gewaagde ik van Nolet de Brauwere's gedicht: "de Snuif," van de door Tollens en Potgieter aan haar gewijde zangen, van menigen geleerde en van P. S. Schull's geestige verhandeling over dit onderwerp, van zoo menigen banvloek over "dit onnoosel vermaeck" uitgesproken; banvlocken, waaraan zich de snuivers echter niet stoorden.

"Quoi que en dise Aristote et sa docte cabale,
"Le tabac est divin il n'est rien qui l'égale."

De Duitschers, die wij later als geweldige tabakrookers zullen ontmoeten, leerden wij ook als sterke snuivers kennen. In de XVII[e] eeuw snoven zij spaansche en italiaansche, geparfumeerde en gegranuleerde snuif, later de hoofdsterkende, zinkenverdrijvende kruider- en de zeer fijn gesneden duitsche, maar vooral de in Kopenhagen gefabriceerde snuif. Deze soorten werden, gelijk ook de Sevilla, Rasic de Paris, St. Omer, Façon d'Espagne, Wiener Rapé, Façon St. Omer, Trientiner, Inge di lusso, Carrada di lusso, Scaglia sopratina di lusso,

Gallizier, Sanspareil, Debreer, Schwarzgebeister en andere soorten, blijkens de advertentiën en nieuwspapieren, in ons vaderland bekend en gebruikt.

Weinig belangrijks is er ten aanzien der literatuur van de snuif in Duitschland te vermelden. Eenige geleerden hebben, op het voetspoor der hollandsche — want in de XVIIe eeuw waren het deze, die in de wetenschap gelijk de franschen in de literatuur van smaak het hoogste gezag hadden — het gebruik er van goed-, anderen wederom afgekeurd, en hetgeen over de geschiedenis der snuif door hen is geboekt, werd hoofdzakelijk aan hollandsche schrijvers ontleend. Zulks was vooral in de staten van den grooten keurvorst het geval. Men weet hoe deze met al wat Holland opleverde en in Holland werd uitgevonden, was ingenomen.

In Italië was het rooken nimmer, daarentegen het snuiven, vooral onder de geestelijkheid, zeer algemeen, sedert paus Benedictus XIII, zelf een groot liefhebber, in 1724, den banvloek door Innocentius XI (1690) en Urbanus VIII (1624) tegen het snuiven uitgesproken, plegtig herroepen had.

Volgens de jongste berigten is er de liefhebberij nog niet verminderd. Paus Gregorius XVI was een hartstogtelijk snuiver en gaf aan onze hollandsche snuif, waarvan dr. Wap hem eenige ponden vereerde, de voorkeur. Het ontbrak ook in Italië aan geen wetenschappelijke geschriften en lofdichten op de snuif. Bekend zijn onder de laatsten die van Gerol, de Barufaldi, Fr. Ansi, en vooral van Castor Durentes, geneesheer te Rome.

"'t Is een kostbare tijt, niemant wordt er gevonden
"Of hij roockt en snuift taback met hiele ponden.
"En was het nog maar een Americaantje, 'k zou zwijgen voor de leus,
"Maar men douwt allerley vreemdsoortig reukwerk in zijn neus,
"Men heit saffraan, — blommekens, — roze, — zinkingssnuiven en nog andere soorten,
"'s Menschen voorgevel heeft tegenwoordig veel weg van twee poorten,

"Waarin karren vol vuilnis gaan. Ook hebben ze groote doozen van
gout papier,
"Van albast en ivoor, van goud, zilver, koper naar de fransche zwier,
"Doozen met hystoriën uit oude en nieuwe boeken en rare zaken,
"Klein en groot, zelfs van marmer gaat men ze maken,
"Wat kost dat een gelt! Men zou bijlo wel versuffen,
"Als men zag al die doozen en potten om uit te snuffen."

Dus klaagde een rijmelaar uit den aanvang der vorige eeuw, en inderdaad niet ten onregte. Men gebruikte snuif-tabakdoozen van edelgesteenten, porselein, goud, zilver, ivoor, schildpad, hoorn, koper, tin, leder, hout en papier, vele kunstig beschilderd en geëmailleerd, gedreven, zelfs door de beroemdste meesters van dien tijd. Op inventarissen wordt melding gemaakt van "cristallijnen,- agaten,- smaragden snuifdoozen;" van doosjes "met edelgesteenten omlegd," "met gedreven lofwerk," met "historien uit het Oude en Nieuwe Testament;" van snuifdoozen in email, en in goud gezet en beschilderd, van porselein en verzilverd koper, in den vorm van snakerijen, d. i. koffers, doodkisten, molensteenen, bloemen, dieren, als: apen, honden, varkens, muizen, katten, laarzen, schoenen, sloffen en andere figuren.

Vele dezer doozen worden nog in kabinetten bewaard en zijn in 1857, 1858 en 1863 te Utrecht, Amsterdam en Delft ten toon gesteld. Daar zag men doozen van allerlei stoffen en vorm, van de met edelgesteenten versierde tot de houten en uit soepbeenderen vervaardigde doozen, van agaat met zilver gemonteerd, en van porselein met schilderwerk, gedreven gouden doozen met wapens, groeisteenen deksel en bodem, doozen met kostbaar drijfwerk, van ivoor met een bodem van paarlemoer, van schilpad met paarlemoer en zilver gemonteerd; doozen van zilver met geschiedenissen, wapens, spreuken, opschriften, gedreven en gesneden, met chineesch ivoorwerk op het deksel, met geëmailleerd bloemwerk, van ivoor op schildpad kunstig in elkander gedraaid, van email en koper met goud en zilver gemonteerd, van koper met paarlemoeren-, cornalijnen- en koperen

versieringen, van palmhout, eikenhout, kunstig besneden en met portretten, in het laatst der vorige eeuw met die van Willem V en burgemeester Hooft, of het beeld van een keeshond, het herkenningsteeken der Keezen, van kokos in de gedaante van een schip, met een madonna en open snijwerk, van zwart hoornen en onderscheidene kleuren met goud geëmailleerd en ingelegd, van wit aardewerk in den vorm van een knielend man, met zilver beslag.

"Wat een fraei heerschap komt daer aengetreden,
"'t Is lijcke wel een prins, met fijne hoofse zeden,
"Hij draeght een gouden doos, waarop heel zijn geslacht
"Door eenen konstenaer is konstigh opgebraght.
"Al ben ick niet rijck als de burgemeester van Amsterdam,
'k Heb toch een sulvre doos, sy is nogh nieuw en stram,
"'t Is een erfstick van mijn peetjes over-oud-moetje,
"O by gut ick heb suck een mooi goetje."

Geen soort van snuifdoozen heeft grootere vermaardheid verworven dan de Lorenzo-doozen. Men herinnert zich father Lorenzo uit de Sentimental Journey van Yorick (Sterne). Deze bekende episode trof den duitschen dichter Johan George Jacobi zóó, dat hij op den inval kwam eenige hoornen snuifdoozen voor zijne vrienden te laten vervaardigen, op wier deksels met gouden letters "Pater Lorenzo," en waarin van binnen "Yorick" te lezen stond, opdat de bezitter van zulk een doos, bij het lezen dier namen, tot zachtmoedigheid, tevredenheid, geduld en verschooning der fouten van anderen mogt worden opgewekt. Spoedig begon men deze doozen na te maken; zelfs werden er te Hamburg en Frankfort aan de Main fabrieken gesticht, waarin duizenden van die doozen in allerlei vorm vervaardigd en door Duitschland zelfs naar Engeland, Denemarken en Holland verzonden werden. Toen Jacobi vernam dat zijne doozen een mode-artikel geworden waren en hij ze in aller handen zag, legde hij ze ter zijde. Zij verdienen in de kabinetten van zeldzaamheden eene plaats naast de "Richelieus," wier oorsprong dus wordt verhaald. Bij gelegenheid

van het beruchte proces over het halssieraad, werd de kardinaal de Richelieu gearresteerd en naar de bastille vervoerd. Hij kwam later vrij, met bevel zich naar zijn klooster Chasse-Dieu te begeven. De openbare meening sprak echter den kardinaal niet vrij: men vervaardigde roode tabaksdoozen met een wit punt in het deksel, 't geen moest beduiden dat de roode Eminentie slechts op een enkel punt wit gewasschen was. Men noemde deze tabaksdoozen *Richelieus*.

HOOFDSTUK XXVII.

HET NIEZEN.

Tot de oudste en meest algemeene gebruiken behoort het heil of gezondheid wenschen bij het niezen, waarover verschillende geleerden, zoowel in afzonderlijke verhandelingen als in aanteekeningen op oude auteurs, hebben geschreven. Zoo zeiden de Grieken: Zeus helpe of behoude u! de Romeinen: wees gezond of gegroet! de Duitschers: Helff dir Gott! de Franschen: Dieu vous croisse! de Nederlanders: bon proufaes! gebenedijd! later, God zegene u! of wel mag het u bekomen!

De oude rabbijnen beuzelen dat er in den beginne der wereld eene gevaarlijke ziekte heerschte, die eerst de kinderen, later de volwassenen aantastte, en dat zij die niesden, stierven, tot dat Jacob den Heer bad dat dit onheilspellend voorteeken in een gunstig mogt veranderd worden, waarna men een niezende steeds toeriep: "het geneesmiddel zij u heilzaam of zij het leven voordeelig." Zeker is het, dat de Israëlieten het niezen der kranken voor een goed teeken hielden. Zoo niesde de zoon der sunamietische zeven maal en deed daarna de oogen open. Ook Aristoteles en Hippocrates oordeelden dat het niezen

der zieken een gunstig voorteeken was en wilden dat zij tot niezen moesten opgewekt worden. Zoo zulks niet kon geschieden, was er geen hoop op herstel. Volgens Salmasius zeiden de Franschen in zijn tijd, wanneer zij iemand hoorden niezen, dat hij den geneesheer zijn afscheid gaf, en bekend is het nederlandsche spreekwoord: "als de zieke drie maal niest, moet hij uit het gasthuis."

De Grieken verhalen, dat, toen Prometheus het door hem vervaardigde standbeeld van Zeus een zonnestraal onder den neus hield, het niesde; zij hielden het hoofd — waaruit Pallas geboren werd en waarbij zij zweerden — voor het edelste, het heiligste deel van het menschelijk ligchaam, en het niezen, als een beweging der hersenen, voor heilig, ja voor een god. Zoo verhaalt Xenophon dat, terwijl hij tot de krijgsknechten sprak, een hunner niesde, waarop de overigen op de knieën vielen en den god aanbaden. Zelfs waren er die meenden dat de genius of daemon van Socrates niets anders was dan het niezen. Even als op het geschreeuw der vogelen gaf men acht op het niezen. Reeds bij Homerus komt het als een goed voorteeken voor; want toen Penelope zich bitter had beklaagd over de beleedigingen die de minnaars haar en haar geslacht hadden aangedaan, zeide zij: dat, wanneer Ulysses in het vaderland zou wedergekeerd zijn, hij en zijn zoon terstond die beleedigingen zouden wreken; waarop Telemachus zoo hard niesde dat het weergalmde door het paleis, waarover zij hare blijdschap openbaarde en den gewissen dood der minnaars voorspelde. Een der oude scholiasten op Theocritus schreef: soms is het niezen nuttig, soms schadelijk en gevaarlijk. Het was een goed teeken wanneer men tusschen den middag en middernacht, indien de maan in het teeken van den stier, den leeuw, de weegschaal, den bok en de visschen was, een kwaad teeken, als men tusschen middernacht en den middag, en zoo de maan in het teeken der maagd, van den waterman, de kreeft en den schorpioen was, niesde. Stond men des morgens vroeg op en niesde men voor men zijn schoeisel had aangebonden, dan keerde men terstond naar bed terug; niesde men onder

het afnemen der spijzen en het wegruimen der tafel, dan gebruikte men nog iets van den maaltijd, en liet de tafel wederom op haar plaats brengen, opdat het gastmaal onder geen ongunstig voorteeken zou eindigen. Frontinus verhaalt, dat, toen de atheensche vloot uitliep om de Corycaeërs te bestrijden, een der roeijers niesde, waarop de stuurman van zijn schip terstond een teeken gaf om terug te keeren en de vloot niet zou uitgezeild zijn, zoo Timotheus de Atheners niet bestraft en toegevoegd had: "verwondert het u dat één uit zoo veel duizenden een vochtig hoofd heeft?" Niesde men in den aanvang van het gebed, het was een kwaad, aan het einde er van een goed voorteeken. Gelukkig hij die 's zondags en 's maandags, op den eersten dag der week driemaal, op den tweeden eens niesde: hij kon verzekerd zijn in alles gelukkig te zullen slagen. Ook hij was gelukkig die aan de regterzij hoorde niezen of zelf niesde, terwijl hij, die zulks ter linkerzij hoorde of deed, ongelukkig was. De dichters zongen dat Amor aan de regterzijde eener schoone, bij hare geboorte, had geniesd. Niesde de zieke man eens, dan was het een aankondiging des doods, tweemaal van herstel; doch omgekeerd: niesde eene kranke vrouw tweemaal, dan stierf zij, eens, dan kreeg zij hare gezondheid terug. Een kwaad teeken was het niezen bij de lijken en graven. Van het eenmaal of herhaalde niezen, van het niezen voor, onder of aan het werk, hing geluk of ongeluk af.

Even bijgeloovig als de Grieken waren de Romeinen; even als de eersten waren de laatsten er op gezet dat hun, wanneer zij niesden, geluk werd gewenscht. Zulks zou door een reeks van plaatsen uit de Ouden kunnen bevestigd worden. Wanneer Tiberius in zijn wagen door Rome reed en niesde, wilde hij dat een ieder hem zou geluk wenschen, ten einde zijne reis voorspoedig mogt zijn en alle gevaar worden afgekeerd.

Uit het Heidendom ging het geloof aan de voorbeduiding van het niezen tot het Christendom over; doch zij dwalen die meenen, dat het gelukwenschen eerst bij gelegenheid eener vreeselijke pestziekte onder

Gregorius den Groote is in gebruik gekomen. Reeds Origines en Augustinus waarschuwden tegen dit bijgeloof. Noch hunne waarschuwingen, noch die van latere kerkleeraars konden het echter verbannen: men bleef even als de Heidenen er een goed of kwaad voorteeken aan hechten.

Men hoorde van beelden die niesden, weerde door het maken van een kruis de kwade gevolgen van het niezen aan de linkerzijde af. Alle bijgeloovigheden in de middeneeuwen aan het niezen verbonden, hechtte men er ook in de XVIIe eeuw aan. Even als vroeger door het slaan van een kruis, kon men door een gelukzegging een kwaad tot een goed teeken maken; niesde iemand, ieder die het hoorde galmde het "bon proufaes" uit, en in de schoolordonnantie was den kinderen wel ernstig geboden, zoo de meester niesde, "goed bediet of bon proufaes" te zeggen.

HOOFDSTUK XXIII.

BIJGELOOF.

Algemeen was in die eeuw nog het bijgeloof onder alle gezinten. Weinigen werden door "Balthazar Bekkers' Betoverde Wereld" van de dwaasheid er van overtuigd; in alle standen bleef men aan tooverij gelooven, en nog moesten zij, die van hekserij werden beschuldigd, in de waag te Oudewater gewogen worden. In elke stad, elk dorp of gehucht, had men heksen, en hier en daar heksenmeesters. Storm, hagel, onweder, onvruchtbaarheid, ziekte onder menschen en dieren, schreef men haar toe. De duivel, aan wien de heksen hare zielen verkocht hadden, die haar vleeschelijk had bekend, met wien zij op den Bloksberg feest hielden, gaf ze zalven, waarmede ze menschen en dieren betooverden; die weten wilde of de kranke ziek of betooverd was, had slechts de hoofdkussens op te snijden: vond men dan de veêren in bloemen en andere figuren herschapen, zoo was er geen twijfel aan of hij was door een kwade hand aangeraakt; wilde men haar of hem kennen die het kwaad had bedreven, men behoefde slechts een zwarte kip of een haan levendig in den pot te steken, en die onder het schreeuwen voorbij de deur ging was zeker de heks. Appelen of andere snoeperijen, uit de hand eener heks ontvangen, veranderden in padden; die een klap van een heks ontving

moest terugslaan; die het niet deed was ongetwijfeld betooverd.... Er waren geen turven genoeg in het land om alle heksen die er in woonden, te verbranden. Reeds in hunne prille jeugd leerde men de kinderen in tooverij gelooven.

V. Welck is de tweede hooft-sonde?

A. Tooverije.

V. Staet er oock van tooverije in Gods Woort?

A. Ja.

V. Bewijst dat?

A. Exod. XII: 22; XXII: 18. Deuter. XVIII: 10. Actor. VIII: 9.

V. Zijnder wel menschen die seggen dat er geen tooverije is?

A. Ja.

V. Wie zijn dat?

A. De huydendaegsche nieuwe Sadduceën en de Libertijnen onder de genaemde Christenen, die al wat men van de duyvelen ende derselver werckingen seyt, voor fabulen ofte stercke verbeeldingen der menschen, of voor natuerlicke wercken houden.

V. Waerom hebben de Remonstranten in haer formulier des Nachtmaels ende van haren Cathechismus de tooverije uytgelaten?

A. Dat moet men haar vragen.

V. Wat is tooverije?

A. Tooverije bestaet in 't maken van een verdragh ofte verbondt met den duyvel, het zij opentlick of heimelick, om door hulpe desselfs, het zij menschen ofte vee te betooveren ofte 't onttooveren, te vloecken of te zegenen, oock dingen te doen ofte bestaen die 's menschen verstant, konst ende kracht te boven gaen ende door de ordinaire ende bekende naturelicke middelen niet geschieden (1662).

Even algemeen was het geloof aan spoken en geestverschijningen. Overal had men spookhuizen, en weinigen die geen geesten hadden gezien en geen spookgeschiedenis konden mededeelen, zelfs de geleerdste mannen, namen zelfs nog in de XVIIIe eeuw den handschoen

voor de spoken op en verdedigden hun bestaan tegen ongeloovigen. Kometen, zon- en maan-eclips en vervulden allen met angst en schrik, want zij voorspelden oorlog en andere rampen; aardbevingen en felle donderslagen waren de uitingen van Gods toorn. Overal trof men het "Rad van Avonturen" of de "Geestelijcke Waerzeggher", het "Astrologisch voorzeggend Planeetboek" en de werken van Ludeman aan; geen stad of men vond er waarzeggers en horoskooptrekkers, die, gelijk nog heden, door de aanzienlijksten geraadpleegd werden, kaartlegsters, die ook uit de hand en uit koffijdik de toekomst voorspelden. Men ging niet ligtelijk op vrijdag, vooral niet op goeden vrijdag, op reis; ook begon men op dien dag geen belangrijk werk, zelfs knipte men de nagels niet; geen schip zou dan, evenmin als in St. Jans- of kersnacht uitzeilen; men geloofde dat de bijen in kersnacht in hunne korven kersliederen zongen. Hij moest al veel moed hebben, die des nachts over een kruisweg of een kerkhof ging; haalde men zoden van het laatste en was er bij toeval een doodsbeen onder, men legde het voorzigtig op dezelfde plaats, er mogt op den oordeelsdag naar gezocht worden! Zelfs de beroemde Anthony van Leeuwenhoek twijfelde niet aan de kracht van de haselare-wigchelroede om goud te ontdekken, en verdedigde ze in een reeks van brieven. Andere geleerden schreven, in navolging van den ridder Digby, over de poeder van sympathie, en nog in deze eeuw werd (mogelijk wordt) dit poeder aangewend bij kiespijn, verzweeringen enz. en spreekt men van de pint- en pintjesdokters. Bakers, voedsters en vroedvrouwen vooral waren uiterst bijgeloovig. Zij zorgden wel dat de helm verbrand werd, want een kind met een helm geboren was "beeldwit," kon vooruit zeggen waar iemand zou sterven, zag begrafenissen, moest des middernachts naar buiten, doch hij die den helm bezat was zeker gelukkig. De secundinae werden, volgens Bilderdijk, soms door de moeder in de spijs, door het kind in de pap genuttigd of in suiker gebakken (muizen-keutels).

Men geloofde aan wisselkinderen. Men wilde namelijk dat de booze geesten, onder goddelijke toelating, niet zelden de kleine kinderen uit

de wieg weg namen en andere, doch leelijke en mismaakte, er voor in plaats legden. Luther verhaalt "dat hij zulk een monster te Dessau, 't welk reeds twaalf jaren oud was, met zijn oogen gezien en met zijn handen betast heeft. Het zweemde in alles naar een menschelijk kind, doch vulde zich zoo met spijzen op, dat vier sterke landbouwers er niet tegen op konden. Als het betast werd weende het afschuwelijk, en als in huis iets viel of in wanorde geraakte, lachte het luidruchtig." Hij gaf den vorst van Anhalt den raad om het in de Moldau te werpen, doch deze vond het beter dat men in de kerken de gebeden verdubbelde, ten einde het God behagen mogt dat gedrogtelijk kind door den dood weg te nemen, 't welk ook een jaar daarna gebeurde. Toen hem in 1541 aan een maaltijd gevraagd werd, op wat grond hij aan den vorst van Anhalt geraden had dit wisselkind te doen verdrinken, gaf hij ten antwoord, dat dit kind enkel een klomp vleesch was, zonder ziel, maar dat de booze geest dien klomp bezielde, dus dat men geen mensch verdronk of doodde. De hoogleeraar Voetius beweerde dat de in plaats gelegde kinderen booze geesten zijn, in de gedaante van kinderen.

Niet minder bijgeloovig was de zeeman. Hij kon wind koopen, het fluiten wekte den wind op, de geest der stormen werd door het afrossen van ongelukkige scheepsjongens verzoend, de zielen der verdronken matrozen gingen in sommige vogelen over, die men niet mogt schieten.

Aan den hals hing men spreuken om de koorts kwijt te raken, men schreef met eenige woorden uit den Bijbel de koorts af, of hing den ganschen Bijbel aan den hals, en legde het kruis van den sleutel op zekere bijbelplaats, bond den Bijbel met den sleutel er in kruisgewijze toe, stak den vinger door het oog van den sleutel, zoodat de Bijbel hing, en nu raadpleegde men hem, en naar dat de Bijbel draaide of niet draaide, was het antwoord gunstig of ongunstig. Brakel schreef deze antwoorden aan den duivel toe. Aan tafel zorgde men dat het zoutvat niet werd omgestooten, geen mes van de tafel viel. 't Was ook niet

goed het mes op den rug te leggen; "jae, men behoorde veeleer toe te loopen om sulck een averegts leggend mes anders om te leggen, als naer een kind, 't welk in 't vyer is gevallen." Ook was het niet goed het brood ruggelings of 't onderste boven op tafel te leggen, nog minder met dertien personen aan tafel te zitten; die tegenover of, volgens een andere lezing, onder den spiegel zat, was binnen een jaar een lijk. Ook het breken of naar beneden storten van den spiegel, het springen van een glas, het tikken van een onzigtbaar horlogie, een geweldige slag, het springen van een vioolsnaar, het toeslaan van een deur, het aansteken van drie kaarsen, kondigde een doode aan. De kaars profeteerde ook of er trouw- of rouwbrieven zouden komen, al of geen geesten in de kamer waren. Een drijvend blaadje in de theekop kondigde gezelschap aan; het ten geschenke ontvangen van mes of schaar was een teeken dat er een vredebreuk zou volgen; het annus climactericus of 63ste jaar was gevaarlijk, die dit jaar overleefde, kon zeer oud worden; die zijn schoenen verkeerd voor zijn bed plaatste, behoefde voor geen heksen te vreezen; men sloeg een oud hoefijzer aan de staldeur tot een behoedmiddel voor ziekten, schilderde een vuurrood kruis boven de huisdeur om heksen te weren; suiste het in het regteroor, men sprak goed, in het linkeroor, kwaad. Men hechtte aan droomen en zocht de uitlegging er van in den "Waren Droomuitlegger" en andere werken. Ook de "Nieuwe Vermakelijkheden ofte rare en uytgelesene vonden om iemand te kunnen seggen hoe syn doopnaem is, dat is, hoe hij genaemt is, wat sijn hantteering is, waer dat hij woont, in wat jaer of dag van de maent en week dat iemand gebooren is, alwaer het dat gij hem nooit te voren gezien had"; en "Dat Kleyne Planeetboeck ofte Waersegerkonst", ook "de VII Planeten ende XII Teekenen des Planeets," werden herhaaldelijk geraadpleegd.

Ontmoette men des morgens het eerst een edelman, het was een ongelukkig, zijns gelijken een goed, een boer een allerbest teeken. Men gaf acht op het blaffen der honden, kraaijen der hanen, krassen

der uilen, krassen der raven; de heksen veranderden zich in katten, die, sedert Freia met haren met katten bespannen wagen des nachts over de slagvelden reed om de zielen der gesneuvelde helden naar Walhalla te brengen, een belangrijke rol in de geschiedenis van het bijgeloof vervullen. In schier alle geestelijke en letterkundige geschriften der XVII[de] eeuw vindt men sporen van deze en andere bijgeloovigheden, doch in dit opzigt stonden onze vaderen toen met al de overige volken in Europa gelijk. Het bijgeloof is sedert die eeuw wel verminderd, maar heerscht nogtans in alle standen. Wèl heeft het aan geen verlichte mannen ontbroken, die, op het voetspoor van Heemskerk, Joncktijs, Bekker in de XVII.e eeuw, die krankte hebben trachten te genezen, doch zij vermogten zulks slechts ten deele. Nog heden heeft men bezweerders en tooverdokters, waarzeggers en waarzegsters, worden levendige hanen verbrand en dwingt men oude vrouwen, onder bedreiging van ze in 't vuur te werpen, de door haar betooverden te zegenen: nog zijn er spoken en geesten, kaboutermannen, witte wijven, nikkers en elfen; nog gelooft men aan voorteekenen en duivelskunstenarijen, en in sommige afgelegen oorden heerscht het bijgeloof nog even zoo als toen. Heemskerk schreef: "datter veel bedrogs onder sulke dingen schuilt en datter vele onheilen, met niet al te licht-geloovig daerin te sijn, kunnen voorkomen worden."

HOOFDSTUK XXIX.

DE KOFFIJ.

De geleerden hebben niet alleen getwist over de voor- en nadeelen aan het gebruik van dezen drank verbonden, maar ook over zijnen oorsprong. Volgens den een was de linzen-soep, waarvoor Ezau aan Jacob zijn eerstgeboorte-regt verkocht, een aftreksel van koffij, gaf Abigaïl aan David geen geroost koorn, maar gebrande koffij ten geschenke. Anderen laten Helena bij Homerus hare droefheid door koffij verdrijven, en beweeren dat zij de zwarte soep der Spartanen, of de colocasia door Virgilius in zijne Herderszangen bezongen, wederom anderen dat zij de bune van Avicenna en Razes, arabische geneesheeren uit de XIe eeuw, was. Zeker is het Oosten haar vaderland, waar nog verscheidene sagen over haren oorsprong onder het volk leven. Eens (luidt er eene) zou een arabisch herder, verbaasd dat zijne kudde, in plaats van naar gewoonte te rusten, den geheelen nacht sprong en huppelde, zulks aan twee monniken of den prior van een naburig klooster hebben medegedeeld. Deze schreven de oorzaak hiervan aan het voedsel toe en ontdekten ook werkelijk op de plaats, waar het vee graasde, een klein geboomte, waarvan het gegeten had. Zij plukten eenige

vruchten af, lieten ze in het klooster kooken, werden, na het sap gedronken te hebben, vrolijk, en bragten den nacht slapeloos door. Sedert gaf men de monniken, die des nachts moesten waken, van dit sap, welks overige uitstekende hoedanigheden zich allengskens begonnen te openbaren. Dit trof de aandacht van eenige kooplieden; zij begonnen handel in die vrucht te drijven en bewezen uit dankbaarheid den monniken goddelijke eer. Volgens een andere sage reisden Abouhasan Schazali en Omar in 1257 naar Mekka. Toen zij door het gebergte Zemrud, Ebrek en Hadjin trokken, verzocht de eerste, gevoelende dat hij sterven zou, zijnen vriend hem te beloven dat hij de bevelen van den eersten man, dien hij na zijnen dood zoude ontmoeten, blindelings gehoorzamen zou. Na deze belofte ontvangen te hebben, stierf hij. Tot Omar's groote verbazing verscheen onmiddelijk daarna een man die een put groef, met het daaruit opborrelend water het lijk afwiesch en het daarna ter aarde bestelde. Toen zulks gedaan was en de vreemdeling vertrekken wilde, werd hij door Omar terug gehouden, die tot zijne ontzetting in hem zijnen afgestorven vriend herkende. Deze toonde hem een houten bal, bragt dien in beweging en beval hem dien te volgen tot hij onbewegelijk liggen bleef. Omar gehoorzaamde en volgde den bal tot Sewakin. Op deze reis had hij, onder verschillende andere zieken, ook het geluk eene koningsdochter op wonderbare wijs te genezen, die daarna zóó gehecht aan haren geneesheer bleef dat zij hem overal volgde. De koning en ook het volk waren hierover zoodanig vertoornd, dat zij Omar met eenige anderen verbanden naar een afgelegen gebergte, waar zij geen ander voedsel konden verkrijgen dan de vrucht van den koffijboom, die zij kookten.

Het bleek nu (zoo als het verhaal luidt) aan Omar, dat die vrucht ook geneeskrachtige eigenschappen bezat, daar eenige melaatschen, die in die wildernissen rondzwierven, en met het gezelschap waartoe hij behoorde, van het kooksel genuttigd hadden, genezen werden.

Deze ontdekking kwam spoedig den koning ter oore, die Omar

terugriep, hem in zijne gunst herstelde, met eere overlaadde en met een paleis beschonk.

Eene derde overlevering, vervat in een manuscript der keizerlijke bibliotheek te Parijs, zegt, dat zeker arabisch priester, Gemaleddin Abu Abdallah Muhamed Bensaid Aldhabani, in de XV[e] eeuw uit Azië naar Perzië reizende, aldaar de koffij niet alleen als drank, maar ook als geneesmiddel in gebruik vond. In Arabie wedergekeerd, maakte hij zijne landgenooten met haar bekend, en toen zij eenmaal met gunstig gevolg door eenen kranke genuttigd was, werd zij spoedig algemeen en kwam zij in hooge achting.

Zeker is het dat de koffij in Perzië even als in Opper-Ethiopië sints onheugelijke tijden bekend was, en het is dus niet onwaarschijnlijk dat de arabische priester haar gebruik in Perzië leerde kennen, en het in Aden invoerde.

Eerst bij de verovering van Egypte door Selim (1517—1518) leerden de Turken de koffij kennen; het liep echter nog een geruimen tijd aan eer ze in de staten van den Sultan zoo algemeen werd als zij thans is.

In alle landen en plaatsen vond het invoeren van nieuwigheden steeds tegenstand; ook de koffij was daarvan niet uitgezonderd. Geen land is er waar zij niet met hevige vijanden te worstelen had, en niet het minst dáár, waar zij thans de voornaamste en geliefdste drank is. In Turkije b. v. twistte men, of ze al of niet in den Koran verboden werd. Beurtelings overwonnen de beide partijen elkander, doch eindelijk zegepraalden de voorstanders der koffij volkomen, en zij die het gebruik er van hadden afgeraden, werden wreedaardig gedood. Volgens de overlevering zouden de Turken in 1644 en 1650 de koffij in Frankrijk hebben ingevoerd, ten minste ze te Marseille het eerst gedronken hebben, en zou de beroemde reiziger Thevenot te Parijs, naar turksch gebruik, het eerst koffij na den maaltijd hebben gedronken. Hij vond toen geen navolgers. Zij, die te dien tijde en nog verscheidene jaren later dat rijk bezochten, maakten van de koffij geen melding. Doch in 1669 kwam Soliman Aga, gezant van Muhamed IV,

te Parijs, gaf de door hem medegebragte koffij aan de hovelingen ten geschenke en liet ze door knielende slaven aanbieden. Bekoord door de pracht der gereedschappen, waarin hij ze zag bereiden, de fijnheid en fraaije vormen der kopjes, waarin zij werd voorgediend, besloot de Parijzenaar zich aan het zwarte vocht te gewennen, en van dien tijd af dagteekent het gebruik der koffij in Frankrijk. Reeds in 1671 verscheen het bekende werkje van den lyonschen koopman Sylvestre du Four, "Traitez du Caffé, du Thé et du Chocolate", dat sedert herhaalde malen, ook verbeterd en vermeerderd, herdrukt werd en aan het hoofd staat eener bibliotheek van geschriften over die dranken, die nog jaarlijks vermeerderd wordt.

De Engelschen kenden de koffij lang alleen uit de reisbeschrijvingen hunner landgenooten vóor dat zij bij hen werd ingevoerd, 't geen de meesten omtrent 1656 stellen. Sedert kwam zij allengskens bij hoogere, vervolgens bij mindere standen in gebruik. Zij vond, gelijk overal, ook hier hare voor- en tegenstanders, en er werd ook hier menige felle pennestrijd tusschen de geleerden over hare voor- en nadeelen gevoerd. "We find a continued series of invectives against its adoption, both for medical and domestic purposes," schreef d'Israeli. Een harer grootste vijanden was echter in onze dagen Eduard Smith, die beweerde dat zij werkelijk vergif is. Ook in Engeland bezit de koffij een rijke literatuur, die met Ramsay's "Organon salutis or experiments of the virtue of coffee," in 1657 voor het eerst gedrukt, een aanvang neemt.

In het laatst der XVIe en het grootste gedeelte der XVIIe eeuw was hier te lande de koffij alleen bij de kruidkundigen en reizigers bekend. Waarschijnlijk was Carolus Clusius de eerste Nederlander, die haar in ons vaderland gezien heeft. "Ik zend ook", schreef hem de geneesheer Honorius Bellus in 1596 uit Cydon of Cydonia, eene stad van Candia, "het zaad der buna, waaruit in Egypte de drank cave genoemd, bereid wordt," en negen jaren later ontving dezelfde Clusius de kleine vracht buna of elkave van Alphonsus Pancius, geneesheer

en hoogleeraar te Ferrara, en gaf er in een zijner botanische werken (1601) eene beschrijving van. Omstreeks denzelfden tijd werd de koffij ook bekend aan Bernardus Paludanus te Enkhuizen, een man die de leydsche hoogeschool tot eer zou verstrekt hebben, veel gereisd en een aanzienlijke verzameling van zeldzame planten en gewassen had. Hij zond ze, volgens Olaus Wormius, aan het Museum Wormianum en beschreef ze in eene aanteekening op de "Schipvaert van Huijgen van Linschoten."

In het einde der XVII^de eeuw liet Joh: van Hoorn, directeur-generaal van nederlandsch-Indië, op aandrang van Nicolaas Witsen, burgemeester van Amsterdam en bewindhebber der O.-I. Compagnie, den koffijboom uit Arabië naar Java overbrengen, en zond er eenige uitspruitsels of stekken van aan Witsen, die ze in den door hem gestichten kruidtuin te Amsterdam liet planten. Welhaast kreeg ook de leydsche kruidhof een koffijplant in bezit, en tusschen 1718 en 1720, volgens anderen in 1724, zou de zilversmid Hansbach, of De Neale, een edelman, haar naar Suriname hebben overgebragt. De luitenant-generaal De Resson, een ervaren botanist, bragt de plant het eerst uit Holland naar Frankrijk en gaf ze aan den koninklijken kruidtuin te Parijs ten geschenke. Later werd een tweede uit den amsterdamschen kruidtuin door burgemeester Nicolaas Pancras, of door den franschen gezant (men is het hieromtrent niet eens) naar Parijs gezonden en Lodewijk XIV aangeboden, die haar aan de zorg van Jussieu te Marly toevertrouwde. Dáár werd zij met de uiterste zorg aangekweekt, en in 1720 voerde, op verzoek van den geneesheer Cheirac, de Cieux drie struikjes naar Martinique. Één slechts bleef in leven en werd de moeder van alle koffijplantagiën in de West-Indiën.

Onze vaderen zijn veel later met de koffij dan met de thee bekend geworden. Op den inventaris van het zilverwerk door de weduwe van Frederik Hendrik, in 1675 overleden, nagelaten, vindt men geen koffijgereedschappen. Beverwijck, Dodinaeus, Hondius, de Vries en andere geleerden van dien tijd, gewagen er niet van, en Valentijn

verzekert dat hij (omtrent 1666) te Amsterdam wel thee, maar geen koffij dronk. In 1668 echter begon het gebruik der koffij meer bekend te worden, doch eerst veel later dronk men ze bij het vannen, in plaats van den rijnwijn met suiker en kaneel. Allengskens ontstonden er koffijgezelschappen, die aanleiding gaven tot het schrijven van de "Gedebaucheerde Koffij en Theewereld"; "Een vermakelijke bijeenkomst of het zeltzaame koffijpraatje, waarvan de (zoogenoemde) afgeluisterde gesprekken onzer vrouwen, onder het slorpen der koffij aan het publiek worden prijs gegeven." Het blijkt uit den haagsche Mercurius en andere geschriften van dat soort, dat in het laatst der XVIIe eeuw de koffijgezelschappen reeds in vollen bloei waren. Men leest o. a. in het eerste: "Het coffiwater werd bij de coffi-broers en coffi-susters gehouden voor een seer medicinale dranck, sustinerende dat de kleine adstringerende kragt van dit vogt versterkt de tonique beweeging." Ook gewaagt hij van "'t beminde kakelwater, dat de klappeisters haar huishouden doet verwaarloozen." Men kookte ze in een soort van blikken-, tinnen- of koperen-, van binnen vertinde tuitkannen en dronk ze vervolgens, zoo heet als men ze verdragen kon, met suiker of honig. Soms liet men een pint zoete melk opkooken en goot er dan zooveel "uitgetrokken tinctuur van koffij bij als er melk was," of men wierp de koffij in koud water, liet beide kooken en dronk ze "al slobberende" uit. Rijken mengden nagelen, kaneel, kardamon, of wel suiker met ambergrijs in de koffij. De haagsche hopjes werden het eerst vervaardigd ten genoegen van den thesaurier-generaal Hop, die de koffij wenschte te gebruiken zonder iets met het warme water te doen te hebben. In den aanvang konden zich ouderwetsche, deftige gezinnen niet met de meer en meer insluipende gewoonte om de mede of het bier op de ontbijttafel door de koffij te laten vervangen, vereenigen, en enkelen bleven tot in het midden der XVIIIe eeuw aan het oud-vaderlandsch gebruik getrouw, terwijl op verscheidene dorpen eerst veel later de koffij werd ingevoerd. In het algemeen waren de geneesheeren voorstanders der koffij. Dr. Bontekoe achtte haar een geneesmiddel van scheurbuik,

keelgezwellen, kolyk, podegra, kwade gal, stinkenden adem, roode oogen en andere kwalen. Dr. Blankaert stelde ze boven bier en wijn en hield ze voor den gezondste aller dranken. Hij zelf gebruikte er 12 koppen daags van en schreef ze aan zijne zieken voor. "Drinkt koffij," riep hij, "vrienden, daer heeft men geen ziekte van te wachten. Sij maekt een luchtig verstand en doet de ziele-instrumenten vaerdig wesen. Sij houd ons bloed buiten bederving en uit alle schimmel of scheurbuik. In 't kort, sij heeft een kracht, die geen drank tot nog toe in de wereld, zoo veel bekend is, heeft, want daer is meer kracht in om onse gezondheid te onderhouden als ik met mijne pen kan uiten." Niet minder gunstig was het oordeel van Muis, Cranen, Duverden, Overcamp, Smids, Dekkers, Sylvius, van der Linden en een reeks van andere kundige geneesheeren uit die dagen. De laatste wederlegde het gevoelen van della Valle, dat de koffij de nepenthes van Homerus zou zijn. Leeuwenhoek getuigde dat de gansche apotheek, vooral als hij een goed glas wijn had gedronken, zijn ligchaam zoo veel nut niet kon doen als een kop koffij deed. Latere geleerden begonnen echter het groote nut der koffij, zoo in de geneeskunst als in het dagelijksch leven, te betwijfelen, en, in het midden der XVIIIe eeuw, de ervarenste en schranderste hunner "het geliefde koffijdrinken te desapproberen." "'t Is waarlijk een zaak van groot gewigt," schreef de nederlandsche Spectator, die op dit punt het met zijn voorganger, den hollandschen, niet eens was, "dat onze landgenooten eens onder de oogen wordt gebragt, hoezeer men zich door dat langzaam en op tijd werkend vergif verzwakt, bederft en vernielt. Dat doodelijk en verderfelijk koffij- en theewater sleept er jaarlijks velen ter aarde; de meeste of een groot gedeelte van onze hedendaagsche moedertjes brengen een deel zwakke en krachtelooze schepsels ter wereld, omdat zij haar gestel reeds vroegtijdig verdorven hebben door het ordinair vergif, en hoe meer die verderfelijke gewoonte de overhand krijgt, hoe ongelukkiger immers. Onze voorgaande eeuw heeft zeker in ons vaderland sterker menschen uitgeleverd als de tegenwoordige, en om daarvan

overtuigd te zijn, beschouw maar eens die uitmuntende en veelvuldige afbeeldsels van onze voorvaderen, zoo als de meeste doelzalen der hollandsche steden dezelve representeeren.

Wat ziet gij daar mannen met ruggen en wat hebben zij koppen! Wat kleur ligt er op die bollen! Hoe fors zijn armen en beenen gespierd! 't Zijn Herculessen bij onze hedendaagsche saletloopertjes, en waar van daan dit verval? Alleen door het misbruik van die geliefde "coffij en thee". In dien geest hebben velen in vroeger en later tijd geschreven. Het zou mij niet moeijelijk zijn een reeks van gevoelens over de koffij aan de werken onzer vaderlandsche geneeskundigen te ontleenen, en een breede lijst te geven van hen, die min of meer uitvoerig over deze vrucht schreven; doch de taak om de geschriften van Boerhaave, de Vries, de Burmannussen, Reland, van Rheede van Drakesteijn, en zoo vele anderen tot dit doel te doorbladeren, viel mij te zwaar. Letterkundige bijzonderheden vermeldden Valentijn, Le Francq van Berkhey, Scheltema, van der Trappen en een reeks van woordenboeken en verhandelingen. Ook eenige nederlandsche dichters hebben de koffij bezongen. Croysé prees haar in de taal van Latium; Rusting en Smids, en later Schenk schreven puntdichten op de koffij- en theedrinkers en tabakrookers. Jonkers zong:

"Koffij, zuster van de thee,
"Koffij, koffij gelt hier mee,
"Koffij is een eêle drank,
"Koffij maakt geen hersens krank;
"Koffij maakt een ronde baan,
"Koffij lokt geselschap aan,
"Koffij warmt en koffij koelt,
"Koffij reinigt, koffij spoelt,
"Koffij maakt den dronkaart fris,
"Koffij wakers noodig is,
"Koffij is voor zieken goet,
"Koffij zuivert maag en bloet,

"Koffij maakt ons appetijt,
"Koffij maakt ons 't water kwijt,
"Koffij smaakt op zoet en zuur,
"Koffij drinkt men op den duur,
"Koffij drinkt men zonder maat,
"Koffij ongepegelt staat".

En zoo gaat de dichter voort. Doch nog grooteren lof zwaait Samuel Sylvius haar toe in een uitvoerig geheel aan haar gewijd gedicht. Na dezen ontmoet men, voor zoo ver mij bekend is, in dit tijdperk geen dichters die de koffij bezongen: slechts in sommige liedeboekjes vindt men min of meer uitvoerige gezelschapszangen "Tot lof van

"'t Swarte watervogt, dat alle kracht besit,
"Om 't sieckelijcke lijf gezondheid wêer te geven,
"Dat elcke kwael verdrijft, het koude bloed verhit,
"En 't dichterlijke brein vervult met jeugdig leven."

Koffij was toen de drank van den staatsman:

"Zij schonck hem nieuwe kracht, om 't roer van staet te stieren".

Koffij verhelderde den geest van den geleerde:

"Zij riep voor zijnen geest de langh vervlogen eeuwen".

Koffij boezemde den zanger lust tot zingen in; ja

"Om hemelhoogh te vliên tot parnas trotsche kruinen".

Koffij was de troost van kranken en bedroefden:

"Is d' siele kranck,
"Koffij, eele drank,
"Gij schept vreugd en leven"!

Op de kransjes der burgers moest de theepot voor de koffijkan wijken; gelijk de pijp en het glas, bragt men elkander de koffijkop toe, en onder het klinken weergalmde de stove van het:

"Juffrouw, juffrouw fijn,
"Dit moet uw gezontheid sijn".

Arme lieden zetten des morgens een half lood koffij en dit noemden zij "jurkenfluit", goten op het afgetrokken vocht eenige uren later

op nieuw water en dronken dan "schuddekul", en noemden het derde aftreksel, dat zij des avonds gebruikten, "kwansel". Koffij wordt nog "de troost der armen" geheeten, en men spreekt van "een kopje troost".

De Hollander maakte het eerst de koffij in Duitschland bekend, en voerde te Leipzig de gebrande boonen in. In 1680 gebruikte men ze aan het hof van den keurvorst van Brandenburg en vergiftigde zijne vrouw den kroonprins, haar stiefzoon, met een kop koffij. Koning Frederik I liet zich door zijn eersten kamerdienaar de koffij op een gouden bord aanbieden. In Saksen was in 1720 de koffij nog zeer zeldzaam, en in 1780 werd in Hannover den boeren bij een kabinets-orde de koffij verboden. Groot is ook in Duitschland de rij van geleerde mannen, die over haar voor- en nadeelen schreven, minder groot dat van hen, die in het noorden van Europa haar hunne pen hebben gewijd.

Thans is er geen beschaafd land ter wereld, of de koffij is er de algemeene drank, en alzoo de profecy van Sylvius vervuld geworden:

"De dag breekt weldra aan dat al wat adem heeft
"Van alle dranken haar de hoogste eere geeft,
"En oud en jong en arm en rijk, en wie hij moge zijn,
"Haar drinkt met grooter vreugt dan ouden rijnschen wijn".

HOOFDSTUK XXX.

DE CHOCOLADE.

Men zou haast zeggen: zoo veel geleerden als er over de chocolade schreven, zoo vele gevoelens zijn er over den oorsprong van den naam. Dezen willen dat hij zamengesteld zou zijn uit choco, de klank die het werktuig, waarmede men de chocolade stampt, veroorzaakt, en ate of atte, een mexikaansch woord, dat water beteekent; genen, dat choco bij de Amerikanen geluid beteekent en chocolade dus ruischend, geluidmakend water (atte); anderen wederom leiden het van cacao en ate af. De een schrijft chocolate, een ander cycolate, sommigen cacaoate, succulade..... Doch genoeg. Stellig weet men dat de Spanjaarden de cacao uit Mexico in Spanje hebben overgebragt en de chocolade het eerst aan het hof te Madrid werd gebruikt. Van daar werd zij in Frankrijk ingevoerd en het eerst door Alphonse, aartsbisschop van Lyon, broeder van den kardinaal de Richelieu, als geneesmiddel gebruikt. "Les Espagnols lui avaient vendu ce secret pour guérir ou moderer les vapeurs de la tête". Maria Theresia, de vrouw van Louis XIV, leerde haar als drank aan hare onderdanen kennen, en op de nachttafel van den koning haar gemaal vond men verschillende

soorten van chocolade, de een pepersterk, de andere met muskus doortrokken, een derde met specerijen gemengd, en zoo tot veertig toe. Even als over de koffij en thee werd er hevig tusschen de geleerden over de voor- en nadeelen der chocolade, ook of zij den vasten al of niet verbreekt, getwist. Gelijk aan alle hoven, dronk men ook aan het onze, in de laatste helft der XVIIe eeuw, dezen drank, en bij hen die koffij en thee verkochten, kon men ze ook, doch voor een aanzienlijken prijs, bekomen. Waarschijnlijk trof men ze om die reden toen nog in geen burgerhuisgezin aan, doch in de eerste helft der volgende werd zij, doch zeer spaarzaam en bij sommige gelegenheden, er in gedronken. Op inventarissen uit de XVIIe en de eerste helft der XVIIIe eeuw komen chocolaadkannen zeldzaam voor, doch in de kluchtspelen van dien tijd wordt geen spoor van den drank zelven gevonden. Eerst na het midden der vorige eeuw begon zij meer algemeen, en doorgaans des zaturdags- of wel des zondagsavonds, in plaats van den gewonen pot, gebruikt te worden. De stijve Voetianen dronken ze echter des zondagsavonds niet; want niet alleen mogten deze op den sabbath niets kooken, maar men at zelfs geen brood dat des zaturdags, na zonnenondergang, wanneer de sabbath begon, gebakken werd. Van dien oogenblik af heerschte er een doodelijke stilte in de anders vaak woelige woning. Men rustte dan van den arbeid, alle huiselijke bezigheden stonden stil, er werd slechts gelezen en gebeden; ja soms verliet men den geheelen sabbath de kerk niet en vergenoegde men zich met een stuk brood en een dronk bier of water. Anijs-, salie-, saffraan-, moppenmelk wisselden de chocolade af, die nimmer met water gebruikt werd.

HOOFDSTUK XXXI.

DE FOOI.

Het woord fooi is hetzelfde als het fransche voye, weg. Vroeger was men gewoon, wanneer men zijn woning of vrienden verliet, een afscheidsmaal (voye) aan te regten. Van hier "zijn voye-, foye-, fooi-, afscheid of taart geven". Nog heden wordt het onthaal, dat men in sommige dorpen in October, wanneer de oogst binnen is, aan de arbeiders geeft, en dat uit oliekoeken of rijstepap bestaat, de fooi of taart genoemd. Hetgeen men later een fooi noemde heette in de XIVe eeuw, en welligt vroeger, een "waerdecors". Men gaf dit drinkgeld wanneer men te gast of geherbergd was geweest, en wel, gelijk weleer in Engeland, aan elken bediende afzonderlijk. Zoo gaf Jan van Blois in 1363 te Soison "aan Alexander den meestersknaap tot een waerdecors 4 mott, aan Norves den kock 2 mott, aan Janne den bottelier, Goossen den pencier, den hertoge van Gelre en Pieter van Orler elk 3 s. g., aan Tigghen Gielet van den honden camerlingh, Gobijn den forier, Fileprecht den maerscalc, Colaert den valckenier elk een mott; den knecht in die bottelrie, den knecht in die pencherie, den knecht in die coken en Hannine van Floyon elk 12 grt.

en den tortys (toorts) dragher 6 grt". Ook bij andere gelegenheden, b. v. aan het wijf dat gras in zijn kamer bragt (om het ongedierte er op te lokken, ten einde 's nachts er niet door gekweld te worden), aan de valkeniers die met hem jaagden, aan het volk dat in het veld of aan den weg werkte en hem omringde (ving) enz. gaf hij fooijen. Ook in rekeningen uit de beide volgende eeuwen vindt men verschillende posten aan fooijen, die de grooten aan bedienden door hunne hofmeesters lieten uitreiken of zelve gaven. Zij bestonden niet altijd in geld, maar ook in wijn, bier en geschenken van edel metaal, kleederen en pelterijen. Ook in de XVIIe eeuw werden aan verschillende bedienden fooijen gegeven. Zoo gaven de gezanten der Staten, die hen bij den doop vertegenwoordigden, behalve de pille-gift, aan binnemoeder, baker, wijze vrouw, minne, voedster- en kamerjuffers elk, naar mate van haar aanzien, in de kraamkamer een fooi. Cornelis van Beveren schonk, bij gelegenheid dat hij te Amsterdam eenige dagen bij een zijner verwanten doorbragt,

"aan den binneknecht een pont,
"aan den buyteknecht een half pont,
"aan de maert twee schellingen,
"aan den koetsier een schelling,
"aan den palfrenier een halve schelling,
"aan de meyssens elk twee groot".

Juffrouw van Beveren gaf "aen elcke maert en Janne, de knecht van de Witt, elc een groot vlaems tot een voye". Somtijds beliep de som aan fooijen gegeven een derde van de geheele reis. Men huurde knechts en meiden op de fooi, en deze hadden de onbeschaamdheid ze als een hun verschuldigd tribuut te eischen. Niemand echter verzette zich toen tegen dit gebruik, en toen reeds lang in Engeland het geven van fooijen afgeschaft was, verliet in ons vaderland niemand de woning van vriend of maag zonder "dit offer der wellevendheid" gebragt te hebben. Van Effen ijverde er met kracht tegen, noemde het "een laaghartig gebruik", "het rijkelijk betalen der vertering". "Wat kan er" (schreef hij) "schandelijker bedagt worden, als dat, zoodra men van den onthaler

afscheid heeft genomen, men aan de voordeur een knecht of meid ontmoet, die met een open hand gereed staat, met eene begeerlijke tronie van ieder der gasten contributie af te vorderen, en aan welkers gedurig veranderend gelaat, zonder moeite te zien is, tot wat trap hij over het gewigt van de verscheiden giften voldaan mag zijn". Zijn stem was die van een roepende in de woestijn: het vragen en geven van fooijen bleef in gebruik. In Italië was het nog erger. Björnstähl meldt dat men te Napels naauwelijks bij een heer een bezoek had afgelegd, of men had aanstonds de eer zijn bediende bij zich te zien, die rondborstig om een drinkgeld "manccio" vroeg. — "Was men te Rome bij iemand ten eeten genoodigd, dan kwamen 's anderen daags de bedienden en begeerden betaling." Doch keeren wij tot Holland terug. Nog niet zeer lang geleden schreef Bowring: "De ellendige gewoonte om fooijen te geven, bestaat hier (te 's Hage) nog, en men doet dit naar gelang der meerdere of mindere deftigheid van het onthaal. Ik begrijp niet hoe meesters en hoofden van huisgezinnen gerust kunnen aanzien, dat menschen, die in hunne huizen beleefdheden ontvangen, door de dienstboden beroofd worden. De loonen der bedienden behoorden niet door de gasten betaald te worden, maar door hen die ze gehuurd hebben. Eene uitnoodiging tot den maaltijd beteekent hier met andere woorden: Kom, en laat mijn bediende u een gulden uit den zak halen. Doch zoo groot is de kracht der gewoonte, die zoo vele misbruiken wettigt, "dat er meer dan menschelijke moed gevorderd wordt om zich te verzetten tegen een gebruik dat niemand goedkeurt, maar ieder als een plaag en misbruik beschouwt."

AANTEEKENINGEN.

Bladz. 2. GODEWIJCK. Pieter van Godewijck, conrector te Dordrecht, niet minder beroemd dan zijne dochter Margaretha. J. Schouten bezat een aanzienlijke verzameling gedichten van dezen dordtschen dichter, die weleer het eigendom waren van P. de la Rue, den bekenden schrijver van *Geletterd, Staatkundig en Heldhaftig Zeeland*. Elders (zie: van der Aa. *Biogr. Woordenb. der Nederlanden*) worden zijne gedichten vermeld; doch geen verdient meer der vergetelheid ontrukt te worden dan zijne *Wittebroots-kinderen of Bedorven Jongelingen*, Dordrecht 1611, waarvan een exemplaar berust in de Stedelijke Bibliotheek te Haarlem.

Bladz. 3. ASSELIJN. Een der hoofdbronnen van dit werk zijn de Tooneel- en vooral Kluchtspelen uit de XVIIe eeuw, van welke eene allerbelangrijkste collectie in bezit is der Maatsch. van Ned. Letterkunde te Leyden. Wij zullen later, als wij over de Letterkunde dezer eeuw handelen, een overzigt over dezen tak onzer litteratuur geven.

Bladz. 5. Deze en andere voorbeelden zijn ontleend aan de reisbeschrijvingen door ons vaderland en de getuigenissen van een menigte reizigers, die zich korter of langer tijd er in ophielden en er over schreven. Ook maakten wij gebruik van het opstel van dr. Halbertsma: *De frissche lucht*, en van dat van prof. Fruin: *De Nederlanders der zeventiende eeuw, door Engelschen geschetst* in den *Volks-Almanak* van het jaar 1861 der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Merkwaardig is ook hetgeen J. Brickman in zijn *Oprechte Beschrijvingh, waer in alle de Nederlanders, voornamentlijck de Hollanders haer aert, manieren en leven, als mede haer policy naecktelyck is ontledet*, nopens onze huizen heeft opgeteekend.

Bladz. 6. De namen dier huizen zijn meest alle ontleend aan Balen, *Beschrijv. v. Dordrecht.* Dl. 1, blz. 65 en volgg. — Het huis Blijenborg komt ook voor in S. v. Hoogstraten's *Dierijk en Dorothé, of de Verlossing van Dordrecht* (uitg. van Schull) blz. 57. Onder de papieren van de familie van den Mijle vonden wij een inventaris van 't meublement van dit huis, waarvan wij ons bediend hebben.

Bladz. 9. GOUDLEDER. Zie mijne *Geschied-, Letter- en Oudheidkundige Uitsp.* blz. 81.

Bladz. 9. GLAZEN. Zie over diergelijke glazen: *Kunst- en Letterb.* 1839, Dl. I, No. 57. Men vindt uitstekend beschilderde glazen in de kabinetten van den baron van Heemstra en van den heer architekt van der Pauw te Leyden.

Bladz. 11. STOVEN. Niet alleen de Hollanders, maar ook de Italianen gebruiken stoven. Lady Morgan schrijft (*Italie en de Italianen*, Dl. II, blz. 411): "Nooit gaan de vrouwen van Toscanen, van welken stand zij zijn mogen, uit, zonder hare *caldanini* (stoven), welke zij onder hare armen dragen en, wanneer zij zich nederzetten, onder hare voeten plaatsen". *Holl. Merc.* 1671, blz. 91.

Bladz. 11. COETS, slaapstede. Zie *Geschied-, Letter- en Oudheidkundige Uitsp.* blz. 47.

Bladz. 11. SCABEL, Voetbankje. Ald. blz. 47.

„ 13. 'T IS SAID. Lord Byron, Two Foscari.

„ 15. GESCHIEDSCHRIJVER. Prof. R. Fruin.

„ 18. Lidia, dochter van mr. Jacob van Beveren, burgemeester van Dordrecht, en Johanna de Witt, werd 26 Oct. 1647 te Dordrecht geboren, huwde 9 Junij 1665 mr. Nic. van der Dussen; zij werd 1 Junij 1639 moeder van Ewout, 15 Maart 1671 van Jacob, 13 April 1673 van Pieter, 12 Oct. 1675 van Johanna van der Dussen.

Bladz. 19. REEPMAKER. Zie: *Geschied-, Letter- en Oudheidk. Avondst.* bl. 110.

„ „ BAKERMAT, werd ook gebruikt om zieken weg te brengen. *Lichte Wigger.*

Bladz. 19. LUERCORF. Zie *G. L. O. Uitsp.*, bladz. 110. De stad Parijs schonk een gouden wieg aan den koning van Rome. Zij was van paarlemoer

met goud ingelegd, met wit dons gevoerd en de matrassen waren van wit satijn. Zij behoorde tot het toilet-kabinet van Maria Louisa, dat zich vroeger te Parma bevond. Volgens *Snappende Sytge* behoorde tot een luurmand: "flepjes, hulletjes, mutsjes, borstrokjes, hemden, veytelen en lueren".

Bladz. 19. BAKER. Niet alleen in Holland, maar ook in Engeland, Frankrijk en Italië werden de kinderen gebakerd. Lady Morgan verhaalt dat de ouderwetsche adellijke Florentijners van beide geslachten het leven beginnen in de gedaante van een *bambino farciato* (gebakerd kind), dat vrij wel naar een Egyptischen mumie gelijkt, terwijl de teedere leden tot aan de kin in stijve luren geperst zijn, en de knellende windsels, die al het bloed naar het hoofd dringen, het gezigtje bont en paarsch doen worden en den grond tot verscheidene ziekten leggen. Later werd dat gebruik afgeschaft, schoon de priesters zich wakker tegen deze nieuwigheid verzetten. T. a. p., blz. 375.

Bladz. 19. Over de loopwagens en valhoeden, zie: Le Francq van Berkhey, *Nat. Hist. van Holl.* Dl. III, St. IV.

Bladz. 21. WAS. Woorden van Asselijn.

" " HANSJE. Over deze en andere dronken, zie Alkemade: *Dischplegtigheden*, en Le Francq van Berkhey, *Oud Holl. Vriends.*

Bladz. 23. VAN BEVEREN enz. Men vindt daar voorbeelden van in de *Dordtsche Thesauriersrekeningen.*

Bladz. 24. KRAEMWAERSTER.

"Zo haest Gryane was van 't kindeken ontslaghen,
"Gaft haar wachtvrouwe weg, om 't heim'lyc weeh te draghen.
Bredero, *Griane.*

"En so sy niemandt dan haar wachtvrouw by haar hadt. T. a. p.
De bakers waren ook zeer bevreesd voor het booze oog (*fascinus*). Zie de verhandeling over 't booze oog in Eberts, *Überlief. zur Geschichte* (Dresd. 1826). 1 B., 2 St., S. 59, ff.

Bladz. 24. EEN DEFTIGH. Woorden van Godewijck.

" 25. MINNE.

"Maer as je immer byslapen wilt, so neemt een gezont knecht,
"Die jou straks .... maekt, zo meugje ergens by de ryke luy veur min woonen,
"Want die syn te gequalificeert om zelfs heur kinderen te zuygen.
De Quae Grieten.

Bladz. 28. Zie Alkemade t. a. p. Le Francq van Berkhey, *Nat. Hist. v. Holl.* t. a. p.

Bladz. 29. KINDERMAANDSTIK. Zie Alkemade t. a. p. Dl. 1, blz. 245; *Boekz.* Aug. 1773. Schotel, *Oude Zeden en Gebruiken*, blz. 30.

Bladz. 31. KLOPPERTJE. Le Francq van Berkhey t. a. p., blz. 1262 met een afbeelding. V. d. Bos, *Dord. Arcadia.*, blz. 17. Erasmi *Colloquia* p. 10. Meerman, *Vergel. der Gemeeneb. van Grotius*, Dl. III, blz. 262.

Bladz. 34. Over het vannen leze men het aangeh. werkje van de Vrij, *Tien Vermakel. des Huwelijks.* Amst. bij Hieronymus Sweerts, 1678. In één jaar verschenen van dit zeldzaam boekske vijf drukken in pl. In 't *Groot Hoorns-, Enkhuiser-, Alkmaarder- en Purmerender Liedeboek*, Dl. I, blz. 237, komt een lied voor, getiteld: *De mannen vantyd.* De fraaije kraamkamer van G. Dou, door de Czarin van Rusland voor *f* 14.000 uit het kabinet van den heer Braamkamp gekocht, is in 1772 in zee vergaan, met het kraambezoek en de kraamkamer van Metzu, voor *f* 1200 gekocht. Het behoorde eerst aan Jan Jacobsz Hinlòpen, schepen van Amsterdam, en is door J. Vos bezongen.

Bladz. 39. DOOPMAAL. Zie van Alkemade t. a. p. Dl. I, blz. 209 volgg. Le Francq van Berkhey t. a. p., blz. 125. *Repertorium Consistoriale Dordrechtanum* 1572—1690.

Bladz. 44. ARCHIEF VAN DE MYLE. *Rekening van mijn Craem.* De oudste zoon van C. v. d. Myle en Maria van Oldenbarneveld was Arnold, over wien mijn *Geslacht v. d. Myle*, in *Dordrecht*, blz. 26.

Bladz. 58. Sedert het schrijven van dit hoofdstuk kwam mij het volgende boekske in handen: "*May-Gift van verscheyde vogelen aen alle eerbare jongelieden.*" Hier achter is gevoegd: "*Het Kinderspel door Hendrik Albertsz in de Ryp*", bevattende o. a. 't molentje, te paard reyden, sulbaan, hoepen, vliegen, op 't schaatsrijden, blinde noompje, kooten, ellen pink en quinkert. Nopens dit laatste spel zegt de dichter pag. 108:

"De kinders die daer spelen gaen
"Met d' ellen pink of quinkert slaen,
"En speelen nog om knop nog zoen,
"Maar 't is al om een tors te doen.
"Die dan het spel gewonnen heeft,
"Zig snellijk op ter loop begeeft,
"En loopt al rugling agterwaart,
"En d' ander volgt hem met 'er vaart;

"En als hij hem dan heeft gevaan,
"Hij gaat hem op zijn rugge laan
"En torst alzo zijn lastig pak;
"Dog d' ander heeft ook ongemak,
"Want die men loert of die het doet,
"Het valt haar allebeyd' onzoet."

Voorts: op stelten gaan, op 't hoofd staan, 't muschje lokken, poppemaken, 't koordje springen, papegay schieten, de drijftol, pik-oly-graaf. Omtrent dit spel zegt hij:

"Pik-stik te speelen dat is zoet,
"(Ik meen) voor die daar springen moet,
"Maar die daar bokt, het vaak verdriet,
"Zo lang te staan en raden 't niet."

Eindelijk 't muschje aan een touwtje, bobbels blazen.

Bredero vermeldt in zijn blijspelen de volgende spelen. In zijn "*Moortje*":

"Hoe speulden wij suyker-noomptje, slobber op, slobber neer,
"Daer leyt een gouwe penning voor je neer, wij kneppelen de koeckjes,
"Hoe rabsaeckten en hoe stoeyden wij mekaer in de schuyl hoeckjes!
"Hoe moy kon ick singen Aellemoei wat doeje an de schop?
"Hoe quamen jou Nooms kyeren beloken staegh en seyden al op!
"Het was te dubbelt ondieft, se verwongderen heur dieder by saten,
"Sij gavent de hongt, sij stoptent eweeh en vernielde meer alsse aten."

In "*Jerolimo*":

"Aauwe wille wij 't samen klaauwen?
"Jck ra stoof, Aauwe schijt,
"Aauwen is sijn klaauwen quijt.

Joosje. "Wie wil knickeren koopen? wie? wie? ses om een duyje.
Contant. "Schiet op om een paar heb je 't hert, of ick stuytje.
Joosje. "Ick binder me te vreen, kom an, geeft me de vier,
"Komt jonge langt me je hoedt, komt as en man hier.
Contant. "Wat raje, jij kammeraetje, even of oneven?
Joosje. "Even.
Contant. "Een by Joosje, siet daer leggender seven.
Joosje. "Wel an kom, ick ben te vreen, om die hiele acht,
"Houwt daer dan Contant, stuyt recht huyt, hebje de macht,
"Siet daer isser uyt, laet sien, en daer is er vier in,
"O lieve neskebol, scheyter uyt eer ick méer win.
Contant. "Jij bent en onreynigert, ick moet op je handen letten,
"Komt an mannetje mugg, ick speelje bij vijven op te setten.
Joosje. "Geefje mijn ierst? ick geefje ierst in een schoot.
Contant. "Wat brabbelt mijn die ficksert, datser een op sen poot.
Joosje. "O bloet datsen vlacken barck-man, die jonghen die kan schieten.
Contant. "Souw ick altijt verliesen, dat souw de Nicker verdrieten.

Joosje. "Hoeveel hebjer uyt?
Contant. "Een en al de aren.
"Datse veldt en eschoten; o laasjen ick selje dat wel of klaren.
Joosje. "Sieje wel, dat is een span, ick set hem.
Contant. "Ick hou meeta.
"Yget schiet ick je op jou santert, jij hebt er niet een beet na.
Joosje. "Hij is geraeckt.
Contant. "Hij is niet.
Joosje. "Hij is al.
Contant. "Hij is niet.
"Jij selt mijn de knickers weer geven, snappertje! soo siet,
"Lustje wat met drooghe vuisten?
Joosje. "Gans lijden is dat bijten."

"Het volck (op den Nieuwendijk te Amsterdam) is hier goet geefs,
't blijckt an haer karitaten.
"Elck werpt zijn aelmoes wech, want is het niet van 't mal,
"Dat men lieden heeft die 't verkaetsen met de bal,
"Sundaeghs 's morgens voor de poort, of daer yewers buyten!
"Of verdobb'len met rabauwen en met guyten,
"Of ver-even-houtent, of hutselen met mekaer,
"Of in 't kuyltje, of opschieten, of lechtse me daer?"

In "*Stommen Ridder*":
"Ick wed bij mijn Jan Oom dat sij t' samen spelen pick-oli-graef.
(bok-bok sta vast).
"Of Symen de liever de laver de bock,
"Hoeveel hoorens staender achter op."

Op een schoolprent uit de XVIIe eeuw worden o. a. de volgende spelen, ofschoon in slechte houtsneden, voorgesteld: wind-spelen, spelen met kegels, door den ring kolven, schoppen (schommelen), trom spelen, op hoorn schalmay spelen, spelen met rinkers, onder 't hoedje met deuveke, spelen met zuygers, met de messen spelen, messen vangen, met de stok springen, op de handen loopen, bij 't hair trekken, vlieger oplaten, kinkelen, voezelen, kaatsen, spelen met de palet, blindeman, schieten met de boog, met molentjes loopen, schieten met pijlen, in 't kuyltje schieten, door de pijp blazen, na prentjes steken, spelen way, kruis of munt, met kooten, loopende springen (in 't touwtje springen), met de star loopen. Huygens vervaardigde een Sneldicht op *Steentje-beentje*, een soort van kootspel, Sneld. XX. 39. R. (uitg. Bilderdijk.)

Blad. 39. Tot de sprookjes van dien tijd behooren dat van 't varken dat niet school wou gaan, van het erwtje, boontje, strootje en kooltjen-vier. Zie J. Vos, *Klucht van Oene.*

Bladz. 75. Vergelijk met dit hoofdstuk dr. S. S. Coronel, *De Bewaarschool. Haar verleden, tegenwoordige toestand en haar toekomst.* Amst. 1864: H. W. Bloem en J. ter Gouw, *De Tentoonstelling voor Onderwijs in Amsterdam in* 1860. Amst. 1861, en mijne *Illustre-school te Dordrecht.*

Bladz. 75. *Se het* enz. Bredero's *Moortje.*

„ 78. VALCOOGH. De titel van de door ons gebruikte uitgaaf van het werkje is *Een nut ende profijtelijck Boeksken, ghenaemt een Regel der Duytsche Schoolmeesters, die Prochie-Kercken bedienen. Nu eerst uytghegheven ende gepractiseert door D. A. V.* Alckmaer 1607 12°. Er zijn ook drukken van 1597 en 1628. Men heeft ook van hem *Cronycke van Leeuwenhorn, voortyden omtrent den Sypen gelegen in West-Vrieslandt, over veel hondert jaeren verdronken, met nog alle handelingen, bedijckingen ende inundatien, die van a.* 1552 *tot a.* 1598 *geschiet zijn, gepractiseert en eensdeels in rijme gestelt. Gevolgd naar den druk van* 1599 *en verm. met een deel en een Inhoud.* Van Vroonen, Amst. 1790 4°.

Bladz. 79. DIEPPOIS. Gedr. in 1621.

„ 82. SCHONAEUS in zijn *Terentius Christianus*, Godewijck en Valcooch t. a. p. gewagen van de magt die de schoolmeesters hadden, om hunne scholieren en hen, wier namen op de schoolrollen waren ingeschreven, van de galg te bevrijden. Doedyns schrijft in zijn *Haegse Mercurius*, No. 163: "een Robert Carmighaal, schoolmeester te Edenburg, heeft een van zijn scholieren dood geslagen en het hazenpad gekozen". "Ik heb", voegt hij er bij, "onder mijn maagschap een jongman gehad die van zoo een schelm mishandelt wert, dat hij er de morbus sacer van kreeg en kort daarna stierf. Men diende wel een beul en chef over mindere beulen te stellen. Een oud schoolmeester is nog altijd goed voor twee bedieningen, van beul en koechel".

Bladz. 82. LYDIUS, *Vrolijcke uren des doods.*

„ 86. M. G. TENGNAGEL. *Frik in 't veurhuys* achter *De Geest van Tengnagel in de andere werrelt by de verstorven Poëten*, z. j. 12°.

Bladz. 91. EEN STAELEPEN. Bredero's *Moortje.*

„ 92. Vele der hier opgenoemde schoolboeken komen voor op den *Catalogus der Tentoonstelling van Hulpmiddelen voor het Onderwijs in July* 1860;

verg. ook *Ill. School* bl. 66. — Over Niervaert's *Oprecht Onderwijs*, o. a. te Breda 1701 in het licht gegeven, zie J. L. C. Jacob in *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van 1859.

Bladz. 93. SCHOOLPRENTEN. Deze bestonden reeds in de XVIIe eeuw, ofschoon ons geen exemplaren uit dien tijd onder de oogen kwamen. De heer F. Muller te Amsterdam zond mij een pak oude schoolprenten, en onder deze waren er verscheidene die oorspronkelijk in de XVIIe eeuw waren gedrukt. Hiertoe behoorde o. a. een prent met kinderen die naar school toe gaan, bestaande uit *ses prentjes*. Boven aan: "*Veel jongens en meysjes 't zaam, ziet gij hier na school toe gaan*". Amst. Erven de Wed. J. Ratelband. — Een prent met 40 portretten, beginnende met Karel V. Boven aan: *Hier ziet ghij keyzers, koningen, princen en heeren*. Amst. J. Kannewit. — *Herders* en *herderinnen*, 36 prentjes met onderschriften, b. v. *Philardes vol gedagten, slaakt hier zijne liefde klagten.* — *Philida nog jonk en teer, zingt een lied na haar begeer*. Amst. bij de Wed. J. Ratelband. — 32 prentjes, voorstellende verschillende bezigheden, met onderschriften, b. v. *Dese slaat een osse dood, Dat heel vet is ende groot. Trijntje knort en ziet zoo zuur, omdat haar man zit bij het vuur*. Amst. J. Ratelband. — *Kinderspelen*. Ald. Een dito prent, voorstellende 48 prentjes, waarboven: *De jeugd werd hier gestigt, door 't werk in tugt gehouen. Gelijk men dagelijks ziet, van 't doopen af tot 't trouwen.* Zij stellen voor een bakermat, een die op de clavecimbaal speelt, kousjes breiden, borduren, deze maakt flodderhoedjes enz. — Een kermisprent, voorstellende drie trommelslagers. Boven aan: *Hier hebt gij jonge jeugd, 't vermaak van de kermisvreugd.* — Een oud man in zijn kamer zittende spreekt enz., met coupletten er onder. Amst. J. Kannewit. — Vier tafereelen: een molen, boerin enz. Anderen stellen voor de geschiedenis van Urbanus en Isabel, Trap der jeugd, Jan de Wasser, de Verkeerde wereld ('t kind wiegt de vader), Fabelen van Esopus, Katten en rattenkrijg, Cupidoos, bedelaars, de vrijaedje van Maertje van Oostzaan, bevattende een menigte houtsneden met voorstellingen uit de geschiedenis van die vrijaadje, met twee regels onder elk prentje, b. v. Krelis maekt met vrijen een begin, Maar vreest of het wel is na Maertjens zin. — Verder: vier getijden des jaars, Boerendorps-kermisvreugd, De Verloren Zoon, Bijbelsche figuren uit het O. en N. Testament, en vele anderen. De verzen zijn ellendig kreupelrijm, de plaatjes slechte houtsneden. Het Nut van 't Algemeen heeft ook ten aanzien der prenten zich verdienstelijk gemaakt en veel beteren in het licht gegeven. De belgische houtsneden waren beter dan de onzen.

Bladz. 93. Een menigte voortbrengels der pennekunst worden vermeld op den Catalogus der *Amst. Tentoonstell.* in Julij 1860. Zie ook *Ill.-School*, blz. 123.

Bladz. 94. Zie over de rekenboeken den gemelden *Catal.* en *Ill.-School*, blz. 32.

Bladz. 96. Zie *Gesch. v. d. Heidelb. Catechismus.*

Bladz. 98. Over het dansen: Wassenburgh, *Dansfeest der dochteren te Silo uit den Woorde Gods, de Oud-vaders ende Heydensche autheuren met sijn behoorlijcke sauçe opgedischt.* Dordrecht 1641; G. Voetius, *Tractaatje van de Danssen uit de Lat. in de Ned. taal overgezet;* Joh. Taffin, *Boetveerdigheit des Levens,* II. B. II. 18 & 26; D. le Roy, *Oordeelk. Aanmerk. over de Danserijen* enz. en andere schrijvers opgenoemd in *Kerk. Dordr.* Dl. I, blz. 381, waarbij gevoegd kan worden: H. de Groot, *Vergel. der Gemeeneb.* door Meerman, dl. II, blz. 387 volgg. W. Broes, *Philips van Marnix bijzonder aan de hand van Willem I,* Dl. II, st. I, blz. 46—51. *Ill.-School*, bl. 77. *Een bruiloft in de XVIIe eeuw;* Scheltema, *Over het vrijen en trouwen.* Verschillende soorten van vroegere dansen vindt men o. a. in de aanteekeningen op *La Danse, ou les Dieux de l'Opéra, poëme par J. Berchoux*, Paris 1806.

Bladz. 99. Zie: J. Koning, *Gesch. van het slot te Muiden*, blz. 121: *Kerk. Dordr.*, Dl. I, blz. 337. *Geschied-, Letter- en Oudheidk. Avondst.*, blz. 114.

Bladz. 101 volgg. Zie *Ill.-School* passim.

" 105. Zie over het schooldrama mijne Verh. over dit onderwerp in *Tilburgsche Avondstonden.*

Bladz. 109. Het wemelde hier en in Duitschland van huisonderwijzers. De predikant Richter te Görlitz gaf zijn huisonderwijzer in 1617 vrije kost en een hemd; koopman Rausch te Ehrenfriedersdorf, in 1621, vrije kost, 25 fl. en eenige accedenten (linnen voor een hemd, een paar winterkousen, een paar schoenen, een Engelsthaler zum Weihnachtsgeschenke, und acht Groschen zum Beichtgeld".

Bladz. 113. *Gesch. v. d. Heidelb. Catechismus.*

" 116. POUDEROYEN. *Catechis. over den Heydelb. Catech.*

" 121. Zie over Adr. van Blyerborgh: *Commemoratio merit. gentis Blyenburgicae* achter de *Epp. ineditae. N. Heinsii* etc.

Bladz. 122. Deze zamenspraak is ontleend aan *Tengnagel's Frik in 't veurhuis.*

" 123. Over deze borsten: Le Francq van Berkhey, Dl. III, bl. 589; de Vries, Aanteek. op Hooft's *Warenar*, blz. 161; *Kabinet van Mode en Smaak*, Dl. II, blz. 115, 116.

Bladz. 127. Over de jakjes en wrongen: *Kabinet van Mode en Smaak*, Dl. I, bladz. 211.

Bladz. 127. HOOFT. Men zie W. D. Hooft, *Jan Saly :*
"Kon men 't zo zien as zij over de straet gongh?
"Niet heel welletjes, want zij draeght een geweldige brie wrong.
"Zij weetje op een prik, hoe veel volcks datter mee te groef gaat.
"Hoe veel rouwmantels, hoe veel korten, hoe veel huicken en hoe veel falsen."
Bredero, *Sp. Brab.*

Bladz. 127. AGNES enz. in *Kabinet* enz., Dl. I, blz. 221.

„ „ ROKKEN. Zie: Le Francq van Berkheij t. a. p., Dl. III, blz. 572. *Kabinet* enz., Dl. II, bl. 217.

Bladz. 129. MAER TOEN. Woorden van Hooft. Zie: *Kabinet*, Dl. II, blz. 213.

Bladz. 129. VLIEGER. Zie: Le Francq v. Berkhey t. a. p., bl. 568.

„ „ HUIK. Zie: *Kabinet*, Dl. II, blz. 402.

Bladz. 134. DIAMANTEN. Duitsche vorstinnen droegen Perlenhaube mit 4385 Perlen und 20 Rubenrosen, vorn um die Haube 13 Rubenrosen und 16 grosze Zahlperlen".

Bladz. 135. MOESJES.
"'s Morgens eer de lippen kleven,
"Eer de plaester staet te pronck.
Huygens.

„ „ WAEYER. Zie de plaat bij Le Francq van Berkhey t. a. p., blz. 563. *Kabinet* Dl. I, blz. 343. Hier wordt ook melding gemaakt van de dunne middeltjes, zoodat de dames den vorm van wespen kregen:
"De halsdoek wordt onthaakt, het middeltje verdrongen."
Zulks geschiedde reeds in de vroege jeugd:
"Zij dringen 't wicht in een geboorte lijf
"Van blik of lood bezayd, en harde steeksel stijf."
Bredero.

Bladz. 136. KRAAG. Zie: de Vries op *Warenar*, blz. 209.

„ 140. KOUSEN. Zie *Kabinet* enz., Dl. I, blz. 95. In Duitschland had men: "Strümpfe von semiuschen leder," schoenen van corduaansch leêr. Zie: *Wie sahe es in der Garderobe einer Deutsche Fürstin des* 16 *Jahrhunderts aus.* Bij Ebert, *Ueberl.* Th. I, s. 195.

Bladz. 147. ZANGER. Ridderus.

Bladz. 150. Wambuis, broecken. Zie Tideman op *Simon van Beaumont* blz. 223. "Een fijne lakense broeck met een Bruex-bombazijn wambus, bruyn en moy van glans, staat heel nettekens op syn burgers." J. S. Kolms, *Malle Jan*, *Tots Boertige vryery*. *Kabinet* t. a. p., Dl. III, blz. 94, 114.

Bladz. 155. TOBIJN. Nyenborg. *Tooneel* enz., blz. 181.

„ 157. *Geschied-, Letter- en Oudheidk. Uitspan.*, blz. 85, 86.

„ 158. NEUSDOECKEN. Heemskerk, *Bat. Arc.*, blz. 22 (1878) gewaagt van een fijne, vierkante, kamerystikte neusdoeck, daer een kostelijcke, dichte, platmutsche kant aenstont tot boven aen den hals toegespelt."

Bladz. 159. FLOOR. Zie: *Kabinet*, Dl. I, blz. 211.

„ „ MOLIÈRE. *l'Ecole des Maris*, A 1, S 1.

„ 162. Het jakje dat de boerinnen droegen werd ook een kassekien genoemd, en was van zijden-, wollen- of linnen stoffen. Ook de mannen droegen het.

"Hij draeght een kael karsack".

Bredero, *Schijnheil.*

Bladz 165. DE PARIVAL. *Les Délices de la Hollande, contenant une description exacte du Païs, des Moeurs et des coutumes de la Hollande. Nouvelle édition considérablement corrigée et augmentée.* La Haye 1726. Van een vroegere editie bestaat eene Holl. overzetting. *De Vermaeckelyckheden van Nederlandt: Een werck deses Lands lof uytbasuynende. Met een tractaet van de Regeeringe* enz. Amst. 1661.

Bladz. 170. SIMONIDES in *Vierbaeck van Godts oordeelen over Nederlant ontstoocken in de Rijp* enz. Rotterd. 1655.

Bladz. 179. *Geschied-, en Letterk. Avondst.*, blz. 731. Snellaert, *Oude en Nieuwe Liedjes*. Gent, 1864. Scheltema t. a. p. 45, 191.

Bladz. 202. Over den Meiboom: *Nederl. Volksalm.*, 1860. *Geld. Volksalm.* 1835; van der Monde, *Tijds.* Dl. IX, blz. 136; van Hasselt, *Geld. Maands.* Dl. I, blz. 373; Dl. II, blz. 509; *Vad. Letteroef.* voor 1832, N. 4, blz. 162; *Revue des deux Mondes*, 1852, Dl. XIV, blz. 1186. *Holl. Mercuriussen*, op den 1e *Een Nieuw Meyliedt, ter eeren des Doorl. Prince van Orange, verm. hoe dat hij voor den Bos gheplant heeft een Meyboom*, *op de wyze: Wilhelmus van Nassauwen.* Amst. 1623.

Bladz. 211. Over de pinksterbloemen: *Geschied-, Letter.- en Oudheidk. Uitspan.* bladz. 151 volgg; Le Francq van Berkhey, *O. H. Vriendschap*, blz. 152, 160; *Vriend des Vaderlands*, Dl. VIII, blz. 820; *Geld. Volksalm.*, 1847, blz. 78.

Bladz. 214. Over het St. Nicolaas-feest: Kist en Royaards, *Archief voor Kerkel. Gesch.*, Dl. III; *Geschied-, Letter- en Oudheidk Uitspan.*, blz. 145 volgg. Nieuwland, *Letterk. Verh.*, Dl. II, bl. 64; Kiliaan op *Massepeyn*; Bilderdijk, *Verkl. Geslachtl.*; van Someren, *Uitsp. der Vernuften*, [1660, 1686.]; *Arnh. Oudh.*, Dl. II, blz. 230, 231; *K. en L. Blad*, Dl. III, blz. 103; *Overijss. Alm.*, 1850, blz. 200; *Friesch Jaarb.* 1866; Breughel, *Boertige dicht.*, Dl. II. (1612).

Bladz. 220. KRAECK. Zie: *Oude Zeden en Gewoonten*, blz. 66.

„ 221. LEUYELAK. t. a. p.

„ 223. IN DE SCHOOLE. Godewijck t. a. p.

„ 228. VRIJEN. *Lusthof des Houwelycks*, Amst. 1681, 1697. Over het vrijen leze men ook Le Francq van Berkhey, *Eerbare Proefkusjes van Vaderlandsch Naïf*, Amst. 1782; Loosjes, *Katwyksch Zomertogtje*, Haarl. 1805.

Bladz. 234. BEAUMONT, *Gedicht.*, blz. 82 (uitg. v. Tideman).

„ 238. Zie over deze spelen: Alkemade en van der Schelling, *Displegtigheden*, en Le Francq van Berkhey, *Oud Holl. Vriendschap.*

Bladz. 255. KNOTTE. Zie: Scheltema, *Vrijen en Trouwen*, blz. 79, 200. Halbertsma, *Letterk. Naoogst*, Dl. I, blz. 192. In *May-gift van verscheide vogelen* vindt men een *Gezang van 't Huwelijk tusschen d' Een en d' Ander*, waarin de een het huwelijk verdedigt, een ander het afraadt.

Bladz. 258. *Relation de ce que s'est passé à la Haye au mois de Février l'an* 1638, *les Festins*, *Comédies*, *Bals*, *Cours de Bague et autres Magnificences*, *faites au mariage de monsieur de Brederode et de Mademoiselle de Solms*, A la Haye, 1638, fol.

Bladz. 258. H. de Groot. Zie *Heinsii Poemata*, p. 3.

Bladz. 260. GOUD-ZAND. "Volgens de manier der Russen zullen de voornaamste kamers van 't logement met goud-zand bestrooid worden, 't welk

een goed effect doet bij de kaars." H. Doedijns. *Haegse Mercurius.* 's Hage, 1861, 4o. No. 7.

Bladz. 262. PIJP. Scheltema, *Vrijen en Trouwen*, blz. 105.

„ „ COMMISSARIS-MAAL. Scheltema t. a. p. blz. 108.

„ 268. BRUIDJE KET. Scheltema t. a. p., blz. 113.

Bladz. 271. BRUIDSMAND. Zie Scheltema t. a. p., blz. 102, en over de kapsels *Geestel. en wereldl. kleed.*

Bladz. 271. BLANKETSEL. "*Masques* doen een oude sloof voor een jonge dochter passeren, al had ze vel als een geplooid gordijn of als de bast van een ouden eikenboom." Doedijns t. a. p., No. 82.

"En niet alleen het aangezicht, maar men ging zelfs
"De borst blanketten en de hals rosetten."

Magazijn, Dl. I, bl. 344.

Bladz. 272. Zie over de bruiloftskleederen: *De Bruiloft in het midden der* XVIIe *eeuw.*

Bladz. 273. TOEN FREDERIK enz. Dr. E. Vehse, *Geschichte des Preuszischen Hofs und Adels*, Th. II.

Bladz. 279. KOTCZY. Menage, in *Diction. Etymol.* op het woord *coche*, en d'Outremont, *Hist. de Valenciennes*, T II, p. 391, meenen dat het woord *coche*, koets, van het hongaarsch afkomt; Bilderdijk en anderen van het lat. *concha*, fr. *coque*, schelp, en oorspronkelijk zoude deze soort van rijtuigen om hunne schelpvormige gedaante aldus genoemd zijn. Sommigen leiden het af van den wortel *kat*, *kit*, die beweging beteekent. Zie Terwen, *Etym. Handwb.* t. a. p. *koets*. Anderen willen het afleiden van het latijnsche *carus*, wederom anderen van *car uccam*, een op riemen hangende wagen of van *caroccium*, een grooter wagen, op welken een groote mast stond, aan welks oppersten top een groote standaard of banier van het leen hing, opdat die van een ieder mogt gezien worden; of wel van het ital. *carro rozzo.* Zie Marchandy, *La Gaule Poétique*, T. I, p. 326; Burman, *Eenige Aanmerk. de Ned. Taal aang.*, blz. 112 en aangek. schrijvers.

Bladz. 279. MONSTRELET. *Chronique d'Enguerrand*, Liv. III, p: 70.

„ „ CEREMONIAL. p. 394.

Bladz. 280. Lamé Fleury, *Hist. der Moeurs*, p. 152.

„ „ OUDE PELGRIM. Dl. I, blz. 20, 21.

„ 281. Dumaurier, *Mém.;* Bilderdijk, *Vad. Gesch.*, Dl. XI, blz. 279. Bruin, *Soclen*, blz. 310.

Bladz. 281. DORDRECHT. "Schilleman Jacobs, voerman op 't IJsselmondsche veer, de som van 28 £ van 't over ende wederom voeren van de coutsche ende paarden van mevrouw de princesse ende Graeff Hendrik van Nassouwen". *Dordtsche Tres.-Rek.*, 1610.

Bladz. 281. KRONIJKSCHRIJVER. Balen, *Beschrijv. van Dordr.*, blz. 126.

„ „ BAT. TEMPE. In zijn *Otia.* Hagae Comit. 1625, 4o.

„ 282. TOEKIJKEN. *Holl. Merc.*, 1671, blz. 100.

„ „ KLENCK. Scheltema, *Rusl. en de Nederl.*, Dl. I, blz. 311, 321, 406.

Bladz. 282. FIACRE. Zie: *Vad. Lett.*, Nov. 1833, blz. 670 en volgg.; Bilderdijk t. a. p., Dl. XI, blz. 279.

Bladz. 282. BERLINES. Zie: Vehse t. a. p. Th. I. S. 139. "Caroz Coupé, Berlijntje". *Haegse Merc.* Men had toen "lakeijen met silvre livreijen". Heermans *Guld. Annot.* Over de koetsen in Duitschland. *Gedenks. tot de historie van Brandenburg*, blz. 180.

Bladz. 283. DUITSCHE DAME. Zie: *Bemerk. über Holl. aus den Reise Journal einer Deutschen Frau.* Leipzig, 1811, S. 134.

Bladz. 283. SCHUTTEN. Zie: Alkemade t. a. p., blz. 535, 538. Scheltema, t. a. p., blz. 135. *Oude Zeden en Gewoonten*, bl. 16. Bredero gewaagt in zijn *Moortje* van "een Rotterdamsche wagen, met rinckelend gheraes en krakende gekras."

Bladz. 288. Er wordt ook van de huik als een mannenkleed gesproken. Bernagie in de "*Ontrouwe Kantoorknecht*" (1660): "mijn oude beste vaaders huik heeft gelegen op jou oude beste moeders kist".

Bladz. 289. De verlooving van prinses Louise met Frederik, erfprins van Hessen-Cassel, werd gehouden te Berlijn in de Oranje-zaal, met tapijten, waarop de geschiedenis van Willem III te paard. Zie Vehse, S. 128. —

Over den bruiloftsdisch zie: *Een Bruiloft in de* XVIIe eeuw, Scheltema t. a. p.

Bladz. 293. Over deze dranken zie: Alkemade t. a. p., en Le Francq van Berkhey, *O. H. Vriends.*

Bladz. 324. BALLADE. Van Breugel in 1613 gedrukt.

„ 328. SCHOOCKIUS. *De butyro et de aversatione casei*, Gron. 1664, 16°. "Boterbacker" komt als scheldnaam voor, zie: *Holl. Merc.*, 1652, blz. 66. Zie over de boter: *Vad. Letteroef.*, 1796, Dl. II, blz. 570; H. Conringius, *de habitus corporum Germanicorum antiqui et novi causis*, Helmst. 1666, Vossii *Etymoli* o. v. butyrum. Waltheri *Dissert. de butyro*, Altd. 1753; C. Gesneri, *libellus de lacte et operibus lacteriis.*

Bladz. 328. GROTIUS. Zie: Meerman, *Verg. der Gemeeneb.*, Dl. III.

„ 330. *Oratio de confectione ejus potus, qui Germaniae usitatus, veteri vocabulo, secundum Plinium, cerevisia vocatur, authore Wernero.* Witebergae, 1567, 8o; J. H. Meibomii, *de cerevisia potibusque et ebrietatibus aliis extra vinum commentarius*, *Acc.* Turnebii *libellum de Vino Helmst.*, 1661, 4o. M. Schoockius, *de cerevicia liber, in quo omnia ad illam pertinentia descutiuntur.* Gron. 1661, 12°.; Alkemade t. a. p. Meerman, *de Groot. Vergel der Gemeeneb.*, Dl. III, blz. 164 volgg. Le Francq van Berkhey, *Nat. Hist. v. Holl.*, Dl. III, st. V, blz. 152. *Junius*, *Animadvers.*, l. II, c. 12.

Bladz. 340. Ook waren onze vaderen liefhebbers van een goede kapoen. De eerste vermelding der kalkoenen vinden wij in de *Korte Beschryving der Geschiedenis* van Indie door Oviedo. Uit Mexico kwamen ze, in het begin der XVIe eeuw in Spanje, en in 1524 had men ze reeds in Engeland.

Bladz. 342. Zie: *Leven van Floris I en II, van Pallant.*

„ 343. BAERDT, DEUGHDEN SPOOR. Blz. 236. Zie over de servetten en tafellakens: *G.- L.- en Oudh. Uitsp.*, blz. 49, 50.

Bladz. 343. *L'école parfaite des officiers de bouche*, Paris 1666. *Instruction pour bien plier la linge, serviette frisée, pliée par bandes, pliée en forme de melon simple etc.*

Bladz. 346. De vorken waren er echter reeds in het begin der XVIIe eeuw. Huygens maakte een sneldicht op de *vork*, dat echter niet in de uitgaaf zijner *Korenbloemen*, 's Hage 1658, 4o, maar wel in latere edities o. a. in die

van Bilderdijk, voorkomt. Er moeten echter vroeger vorken bekend zijn. De baron Heemstra te Leyden bezit een exemplaar van een zeer oude vork, in Friesland gevonden; ook een schede van robbenvel met vork en mes, doch die kan uit het laatst der XVIIe of begin der XVIIIe eeuw zijn. Zie over de vorken J. d'Israeli, *Miscell. of liter.*, p. 80.

Bladz 347. Dit verhaal is ontleend aan *De wandeling of vermakelijke reize door gantsch Noord- en Zuid-Holland*, Amst. 1733, 2 Dl.

Bladz. 351. *Le cuisinier françois, enseignant la manière de bien apprester et assaisonner toutes sortes de viandes grasses. Dern. édit.*, à la Haye 1664.

Bladz. 353. Van Someren, *Uitsp. der Vernuften.*

„ 354. Beverwijck, *Uitnem. des Vrouwel. Geslachts.*

„ 358. NIESJE. Bij Godewijck t. a. p.

„ 359. HUYGENS, in zijn *Hofwijck.*

„ „ J. d'Outrein, *Wegwijzer door de Heerlijkheid Rozendaal*, Amst. 1713, 2e dr.

Bladz. 362. BETERE PENNEN. Tydeman, Sautijn Kluit, Fruin.

„ „ RABUS. *Boekzaal van Europa*, 1696, blz. 19.

„ 364. Van Someren in *Uitspan. der Vernuften.*

„ 366. CHAQUE. Delille, les Jardins.

„ 372. Parival.

Bladz. 374. CORNELIA. Zie o. a. *Manes Corneliae Vossiae*, een brief van Vincentius Fabricius aan Matthaeus Vossius. Zie verder de Crane, *de Vossiorum Juniorumque familia.*

Bladz. 377. *Tilburgsche Avondstonden*, blz. 1 volgg.

„ 379. DAS IST. Woorden van Bürger.

„ 380. VOET. *An liceat Martinialibus anserem comedere.* Ultraj. 1663, 4o. De titels van eenige dezer Carmina Martiniana vindt men in *Tilb. Avondst.*, blz. 51.

Bladz. 384. DRIEKONINGEN. Zie *G.- L.- en Oudh. Uitsp.*, blz. 162 volgg.

„ 387. WIJ KOMEN. Dit lied en deze beschrijving zijn ontleend aan *Geld. Volksalm.*, 1836.

„ 391. Over den Vastenavond, zie: Raepsaet, *Anecdotes sur l'origine du carnaval*, *Oeuvres*, T. I, p. 255; v. d. Monde, *Tijdschrift*, Dl. VI, blz. 180; van Hasselt, *Onuitgegeven stuk.*, Dl. III, blz. 40; *Magazijn van Mode en Smaak*, Dl. III, bl. 364; *Haegsche Merc.*, No. 55.

Bladz. 392. PAPE-VASTENAVOND. Zie de Wall, *Privil. v. Dordr.*, Dl. II, blz. 799; Balen, *Beschrijv. v. Dordr.*, blz. 79.

Bladz. 394. Voeg hierbij:

"Maar wat en vreught
"Hadde we alle Vastelavons tot jouwent, je baekten wafelkoeeken."
Bredero.

Bladz. 395. Deze aanhalingen zijn uit Simonides *Vierbaecken* enz.

„ 396. *Geschied. v. d. tabak, koffij en thee.*

Bladz. 399. N. Tulp verzekerde, dat er geen plant ter wereld was, bij welker gebruik men onder werd; dat ze van de kramp bevrijdt en de kracht bezit, om den mensch uit slaap te houden, zonder daardoor vermoeid te worden. *Observ. Medic.* Amst. 1634, 8o.

Bladz. 399. THEE. Zie: J. Jonker, *Vrolijke Bruitoftsgast*, blz. 423, 424.

Bladz. 399. Cornelis Bontekoe werd in 1617 geboren en stierf in 1685. Zijne werken zijn in het Fransch door Devaux overgezet, onder den titel van *Nouveaux éléments de Médecine*. Paris, 2 vol., 12o, waar voor zijn leven.

Bladz. 406. MOONEN. Zie: *Navorscher*, Dl. IX, blz. 285.

„ 411. UITHUIZIGHEID. In de "*Goede Vrou*" van Bernage: (1688)

"Dank moeten zij hebben en lange jaaren leeven,
"Die de thee overbrengen: want door dat kruid wordt aan de vrouwtjes gelegenheid gegeven
"Om somtijds eens samen te spreken. Voor dat de eedle thee was bekend,
"Vielder, als se somtijds bij malkander kwamen, veel op te snappen,
't was ze labbekakten samen; maar nu zijn zij 't gewent.

"Men nood malkander op een theetje, die voort met gezelschappen werdt gedronken.
"Vraagen de mans, vrouw ben je geweest, daar een theetje werd geschonken?"

Bladz. 403. GEESTELIJKEN. Zie: *Geschied. v. d. Tabak* enz., blz. 102.

" " URBANUS VIII. Zie: *Mélanges d'Hist. et de Littér. recueillis par M. de Vigneul-Marville*, p. 14.

Bladz. 414. LA PERRUQUE. Capefigue, *Louis XIV*, T. IV, p. 14.

" " SPIEGEL VOOR DEN BUIK. "C'était," schrijft Duchat, "un miroir de poche, accroché à la ceinture comme les dames y portent aujourd'hui une montre d'or. Le quadre de ce miroir étoit aussi d'or, et j'en ai vu un de forme ovale et large, au plus comme la paume de la main, que Madame de Real, à qui il étoit venu de famille, avoit légué à une de ses nièces, fille de son feu frère mr. d'Ozanne, vivant président au siége présidial de Sedan. Ce miroir servoit dans l'occasion à rajuster la coeffure ou les cheveux dérangés, ou même si l'on veut, à placer une mouche, en quoi il y avoit tout au plus un peu de coquetterie. Voilà tout le mal de cette mode, qui a passé depuis 80 ans plus ou moins." *Bibl. raison.* T. XXII, p. 151, 152. Men vindt deze spiegeltjes bij Cats afgebeeld.

Bladz. 415. FESTIN DE PIERRE, *Acte* I, *Scène* I.

" 417. NAPOLEON. *Mém. hist. et secrets de l'Impératrice Josephine*, T. II, p. 193, 194.

Bladz. 417. SCHUTTE. *Liefel. Vermakel. van Kleef*, blz. 222.

" 425. Over het niezen: J. R. Rhanii, *Dissert. de more sternutantibus salutem apprecandi ejusque origine* in *Satura Dissertt. Oratt. Epp.* Tiguri 1741; M. Ernst Fred. Wernsdorf, *de ritu sternutantibus bene precandi;* Beverovicius, *Epp. Quast.* Dordr. 1633; A. Nephus, *de Auguriis;* Bulinger, *de Aug. et Auspiciis;* Schoepling, *de Auspp. Rom.;* Voet, *Select. Disput.* pag. 111.

Bladz. 428. WAAG. Zie: *Waerborg om geen quaed halsrecht te doen.* Amst. 1657.

Bladz. 429. WELCK IS. Pouderoyen, *Chatechis. over den Heydelb. Catech.*

Bladz. 437. WISSELKINDEREN. Oudtijds campines, campones genoemd.

Zie Luther, in *Colloq. Mens.; de Diab. ejusque operibus;* Pinpingius *Exercit. Academ. de raptu*, p. 243, Honsdorius, *Theatr. hist.*, p. 142; Voet, *Disp. Sel.*, T. I, p. 754, 755; Du Cange, *Gloss.* in *Cambiare.*

Groot was ook het bijgeloof omtrent den Vrijdag. De Christenen durfden eertijds dien naam niet noemen, maar zeiden *pridie saturni* (den dag voor Zaturdag), omdat Christus op den Vrijdag gekruist was.

Bladz. 439. Het bijgeloof omtrent de katten vindt men bij alle volkeren. In een brief uit Batavia wordt het volgende gemeld: "Het was in de verleden week schrikkelijk droog geweest. Op eene wandeling zag ik een statigen optogt van 70 à 80 inlanders, van welke de drie voorsten een kat, netjes opgesierd en geschilderd, naar de rivier droegen. Vier maal werd het dier onder water gedompeld. Men gelooft dat er, wanneer men een kat laat baden, regen komt."

Bekend is het oude versje:

"D' hanen, katten en de honden,
"Zoo men dikwijls heeft bevonden,
"Zeggen 't weêr van dag tot dag
"Beter dan de almanach.

en

"Sinte Catherijne (Catharina)
"Laet de sonne maar schijnen,
"Dat de regen overgaet,
"Dat de kinderen ter schole gaen enz.

Bladz. 439. Over de Koffij, zie: *Geschied. van de tabak, koffij en thee.*

Bladz. 444. CHOCOLADE. Bronnen over deze vindt men in het boven aangehaalde werk, blz. 142.

Bladz. 446. JAN VAN BLOIS. Zie: De Lange van Wijngaerden, *Heeren en Stad van ter Goude*, Dl. I, blz. 148, 149.

Bladz. 447. Van Effen, *Spectator*, 216.

„ 448. Björnstähl, *Reizen*, Dl. I, bladz. 375.

„ „ Bowring, *Brieven*, blz. 87.

ERRATA.

Bl. 102 regel 16 van boven *staat:* boeten *lees:* boeken.

„ 272 „ 13 „ „ *staat:* hoope *lees:* hoofsche.

„ 313, 318 *staat:* Brinokman *lees;* Bricman.

„ 328, regel 10 van boven *staat:* een maar *lees:* maar een.

ALPHABETISCHE LIJST.

C.

D.

E.

F.

G.

H.

L.

Q.

R.

S.

W.

IJ.

Z.

— –





